3 1761 04459 8381

BR
65
L2
1783
v. 1
c. 1
ROBA

15= 1 Vol 20

OPERA OMNIA

# SANCTORUM PATRUM

LATINORUM.

*VOLUMEN VI.*

CÆCILII FIRMIANI
CTANTII

# OPERA OMNIA.

AD
EDITIONEM PARISIENSEM
JOANNIS BAPT. LE BRUN
ET
NICOLAI LENGLET DU FRESNOI
ANNI 1748
RECUSA.

*TOMUS I.*

WIRCEBURGI,
In Officina Libraria STAHELIANA.

MDCCLXXXIII.

CONTINENTUR TOMO HOC I.

DEDICATIO OPERIS.

HISTORIA LITTERARIA LACTANTII.

LACTANTII LIBRI VII. DIVINARUM INSTITUTIONUM.

650

24742
16/9/92

# VIRO
## SUMME VENERABILI
# BONAVENTURÆ ANDRES

Ss. Theol. Doctori, et litterarum humaniorum in Wirceburgensium Academia Professori ordinario

## SACRUM.

---

*Amice optime!*

Debueram dudum jam Tuo ſummo jure patriſticæ meæ Bibliothecæ Tibi partem aliquam dedicare, non tantum, quod ex lege, quam mihimet ipſe ſtatui, inter reliquos amicos Tuus Tibi ibidem legitimus locus ſit; non tantum, quod ipſam hanc Bibliothecam ſimul eſſe quoddam promptuarium conſtituerim, ubi quidquid ad meæ patriæ decus pertinet, ad futurum uſum ei, qui Franconiæ, quantum quidem ad tempus mihi coævum, aliquando ſcripturus eſt, interim deponerem, Tuque primus ſis, qui illuc humaniores litteras nativa ſua ingenuitate conſpicuas introduxeris, & liberaliorem, homini congruam pædiam in Academicam Tuam ſcholam, comite præſertim, & operis Tui quaſi ſocio, Fabio Quintiliano, inve-

xeris: imo primus inter omnes Catholicis in Germania ſcholis, primus inter Catholicos in Germania artium & humanitatis publicos Magiſtros humanioribus litteris inſigne hoc beneficium præſtiteris. — Beata, & chara ſuperis patria! quæ Tui ſibi decora parant, talia plerumque ſunt, ut de iis ſibi etiam primo ab homine Francone paratis univerſa Catholica Germania lætetur, ac ſibi gratuletur! Verſantur mihi ob oculos hiſtoria Germaniæ Schmidii, Philoſophia theoretica Rœſſeri, Hiſtoria philoſophica, & Philoſophia practica Steinacheri, uterque, ut ita dicam, Tuus, mi Andreſi, Quintilianus, propria Tua pædia, Tua didaſcalia: hæc antea univerſa Germania Catholica vel non habuit, vel his nil par habuit! —

Non inquam his ſolum ex titulis tantum, amice optime, hanc Tibi fieri patriſtici cujusdam libri dedicationem oportuerat, ſed etiam,— qui quidem titulus hoc Tibi jus magis ex propinquo derivat, — quod hoc edendorum veterum Eccleſiæ Doctorum conſilium Te ſine fors ad actum nunquam perveniſſet. Sodalitati enim Academico-Marianæ cum præeſſes, ſtaretque Tuo ex arbitrio, quemcunque velles librum, Sodalibus in ſolitam ſtrenam quot annis diſtribuere; paucis verbis rogatus — ut eſt Tibi

pro-

pronus ad omne bonum juvandum animus, & prompta vocantibus in auxilium dextera, — in mea vota lubens deſcendiſti, ac ſumptuoſum opus molientem redemptorem librarium, plurium quot annis exemplarium inter Sodales Tuos diſtribuendorum, ac Sodalitatis ære emendorum ſponſione, ſicque certioris lucri facta fiducia ſublevaſti: quod, ut ſine contradictione fieret, immortalis memoriæ Princeps Adamus Fridericus ratum habuit, ac decreto ſuo confirmavit.

Diſtuli tamen prudens debitum Tibi, amice optime, diu officium, donec elegantiſſimum Latii veteris ſcriptorem Chriſtianum, ipſius Ciceronis æmulum, ex ordine ad eum delatus, elegantiſſimi ingenii viro, humaniorum litterarum latinæ, grajæque Gratiæ probatiſſimo cultori & Profeſſori, Tibi, mi Andreſi, poſſem dedicare.

Præter hanc congruentiæ rationem dignam diu materiem in promptu habeo, de qua nec cum ullo alio, quam Tecum, Vir litteratiſſime, Muſisque grajis ac latinis amiciſſime, nec alibi lubentius, ac loco magis oportuno confabularer, quam in proemio quodam epiſtolico ad ſcriptorem claſſicis Latii ſcriptoribus adnumeratum, nunc rurſus in lucem emittendum. Il-

lam intelligo miram ſane concordiam, tot litteratiſſimorum hominum, & ſolertium librariorum per diverſas noſtræ Germaniæ regiones diſperſorum, uno fere eodemque tempore in idem de recudendis in emendatiore, commodiore, faciliusque comparabili forma claſſicis Græciæ, Latiique ſcriptoribus, vel per varia media, ut puta, per translationes in vernaculam linguam adornatas, per commentarios illuſtrandis hisce ſcriptoribus deſtinatos, &c. &c. juvandis ſtudiis elegantioribus, conſilium conſpirantium.

Hac de re Germaniæ noſtræ tam glorioſa, bonis litteris ac culturæ humanitatis tam proficua, quantum conceperim gaudium, volui Tuum in ſinum, optime amice, hic loci effundere: Cogitemus, & gaudeamus igitur, quam nunc Germanæ juventuti facile pateant genuinæ eruditionis fontes! circumſpiciamus concives noſtros Francones adhuc adoleſcentes, adhuc pueros, multa & ſedula manu nunc in ſcholis, nunc in domeſticis ſtudiis, nunc adeo in deambulationibus familiariter terentes, & gaudeamus!

Sed quam maxime gaudeamus, in remotiſſimas etiam Americæ plagas, ad Antipodes uſque ex noſtra Germania claſſicos Græciæ, Latiique ſcriptores advehi, & ex redundante ſuo penu Germaniam

maniam veteris claſſicæ litteraturæ divitias illuc ſpargere, relatum enim in publicis novellis legimus, libertatis & reipublicæ novæ Americanæ ſtatorem Francklinium ex Bipontina officina in naſcentium apud ſuos cum libertate ſcientiarum adjutorium illos veteres Authores evocaſſe.

Et in hac quoque noſtri gaudii materia, in hoc pro augendo veteris litteraturæ claſſicæ ſtudio, Germaniæ noſtræ tam glorioſo, tamque utili conſilio, primas aliquo modo noſtræ debemus deferre Franconiæ, prius enim, me ſuaſore, — ſed ſuaſore tantum, — Staheliana, quæ Wirceburgi eſt, officina, ipſa illa, quæ me quoque ſuaſore, ſimul & præſide edendis Patribus ſuas operas dein addixit, recudendorum in forma minore portatili claſſicorum ſcriptorum conſilium ceperat, & jam executioni dederat, quam Manhemii Kleinius meus, aut Biponti Crollius & Exterus juncta opera huic negotio manum admoviſſent. Horum induſtriæ quam maxime favit Minerva, & favit fortuna. Invideo equidem tam felici horum ſucceſſui patriæ cauſa, cui in hoc genere meriti præter bonæ voluntatis, & ordinis, ſive facti initii gloriam vix quidquam ſupereſt; litterarum tamen & humanitatis gratia, ut eadem proſperitate porro ſuccedat Bipontinum negotium, opto, & vota facio.

Locus nunc eſſet, & tempus, mi Andreſi, ut meum Lactantium commendarem, quamque omni jure optimis veteris Latii ſcriptoribus ſit adnumerandus, oſtenderem, ſicque mei conſilii, de differendo uſque ad hunc ſcriptorem, dedicandæ Tibi partis cujusdam, patriſticæ meæ Bibliothecæ, debito diu officio, & ex dictis quidem cauſis huc differendo, conſtaret legitima ratio. Tempus nunc quoque eſſet ac locus pro more mihi alias Patri cuidam recens edito præfanti conſueto, de Lactantio, unde & qualis rurſus in novam lucem prodeat, diſſerendi: ſed habebis interim fidem mihi de facti huic ſcriptori elogii veritate ſpondenti, mox Biographiam ejus ſubjungam, & illuſtrioribus teſtimoniis ibi hunc illi honorem vindicabo; ipſa dein opera ſi legeris, nemo Te melius de claſſico ejus inter Litteratos valore, ſtatuet.

Novæ hujus editionis Oeconomiam quod attinet, ipſe jam voluminis titulus, unde eam repetam, præ ſe fert, reliqua in litteraria hujus ſcriptoris hiſtoria, ejus Biographiæ ſubjicienda docebo.

Finiiſſem ergo nuncupatoriam ad Te, amice optime, epiſtolam, nec niſi pro Tua diuturna valetudine facienda vota ſupereſſent mihi: ſed ſuccurrit adhuc, quod te moneam: inte-

grum

grum Tibi Lactantium nunc dedico, duobus voluminibus comprehenſum: ſi Tuus quondam condiſcipulus, contubernalis, & demum in docendis græcis latinisque litteris in eadem noſtra Academia patria collega, Chriſtophorus Specht, eſſet in vivis ſuperſtes, diviſum cum illo — arrogantius dico? — dedicati Lactantii honorem ferres: alterum enim volumen, ejus nomini, ejus in rem litterarum, noſtrasque ſcholas meritis, ejus in me benevolentiæ celebrandis deſtinaveram. Sed magno vere Academiæ noſtræ, quam illuſtraturus adhuc erat, ſi ſuperi annos dediſſent, magno damno juventutis patriæ, quam primis eruditionis rudimentis, & morum elegantia, ſinceroque guſtu rite imbutos Tibi, mi Andreſi optime, pro noſtræ Academiæ ordine in manus dabat, a Te beati Rœſſeri diſciplinæ dein tradendam: magno damno græcæ ac latinæ eruditionis, cui excolendæ, & adjuvandæ peregrinationem ad præcipua litterati orbis emporia jam quaſi itineri accinctus paraverat, magno inquam & tam multiplici damno idem ille noſtræ Academiæ nimium fatalis annus, qui & Schmidium nobis & Rœſſerum, eum quoque rapuit.

Defuncti autem Manibus inſcribere alterum Lactantii volumen, & inſolitum mihi viſum eſt,

&

& fatali omini ſimile, vivum amicum pari cum defuncto cultu proſequi. Ne tamen viri tam bene meriti, Tibi quoque, optime amice, tam cari cineres omni monumento careant, aut memoria omnino obſoleſcat, hæc pauca de illo, deque mea in defunctum pietate, meæ ad Te nuncupatoriæ epiſtolæ, & ad Lactantium proemio tanquam in tranſitu, vel levi ac properanti ad alia calamo inſerui. Atque nunc ad Te rurſus, optime Andreſi, toto animo revertor, utque vitam adhuc ſine nube ulla longam agas, fauſta Tibi omnia eveniant, patriam porro noſtram illuſtrare pergas, mihi ſemper bene velis, nuncupatis plurimis votis ex animo precor,

Tibi

*Wirceburgi ex Muſæo*
*Idibus Septembribus*
M DCC LXXXIII.

*addictiſſimus*

FRANCISCUS OBERTHÜR.

# VITA LACTANTII.

L. Cæcilius Lactantius Firmianus, qua ſit patria oriundus, conjecturis certatur. — *Firmianus* quod cognominetur, Patriam creditur Italiam habuiſſe, Firmium ſcilicet, agri Piceni ad oram maris Hadriatici, oppidum. Quod *Siccæ Veneriæ*, quæ urbs Africæ eſt, litteras didicerit, Africanus potius aliis habetur, quod Italis, multo minus Romanis in more fuerit poſitum, Africam petere, ut ibi ſcientias docerentur, imo Afri potius ſæpiſſime in Italiam diſciplinarum aut artium diſcendarum cauſa migrare ſint ſoliti. Parentes habuit gentiles: de ſe enim dicit: *Epitom.* cap. 48. paulo ante finem: „*Nos, qui ſumus ex gentibus.*„ *de Ira Dei* initio cap. 2. „*Liberati ab errore, quo implicati tenebamur, formatique ad veri Dei cultum, juſtitiam diſceremus.*„ Arnobio Afro præceptore & Magiſtro eſt uſus, quem tanta induſtria fuit æmulatus, teſtante Hieronymo *de Script. Eccle.* ut non modo æquaverit, ſed vicerit etiam dicendi ſuavitate, & ſcribendi elegantia. Mature hæ ejus dotes inclaruere; adhuc enim in Arnobiana ſchola conſtitutus, bellum opus, & præcocis ingenii ſpecimen edidit *Sympoſium* ſuum: aliud tamen, ut multis videtur, ac illud, quod hoc nomine adhuc inter Lactantiana opera vulgari ſolet, opus nunc deperditum. Fors haud ita poſt adjunxit elegans illud de *Phœnice* carmen, ſaltem antequam Chriſtianæ militiæ nomen daret: ſi tamen genuinum hoc Lactantii opus eſt.

Cir-

Circa annum ccxc fama jam notus hunc honorem meruit, ut a Diocletiano Auguſto ex Africa Nicomediam, quam hic Imperator impenſe nimis ornare, urbique Romæ coæquare ſtudebat, ſit accitus, ut juventuti ludum eloquentiæ aperiret.

Forum nunquam attigit licet Rhetor: nec diſcipulis frequens ejus ſchola fuit: unde illi multum a negotiis publicis otium: ut autem tempus tereret, otiumque dulce honeſtaret, ad ſcribendum ſe contulit, factus interim Chriſtianus.

Hic Lactantii ex Gentiliſmi ſuperſtitione ad ſacra Chriſtianorum tranſitus Nicomediæ contigiſſe videtur, atque intra temporis ſpatium quidem, quod ab anno Sæculi III nonageſimo quinto ad annum tertium quarti Seculi medium eſt: ſaltem antequam Diocletianus ſuam hoc anno in Chriſtianos perſecutionem ordiretur: hac enim durante jam contra Gentiles pro veritate Chriſtianæ Religionis ipſe ſcripſit, adverſus quosvis ejus hoſtes, ac inprimis contra Hieroclem Bithyniæ Præſidem, qui author & conſiliarius excitandæ perſecutionis fuerat, duosque libellos, quos φιλαληθεις inſcripſit προς τους χριστιανους, compoſuerat.

Qua ratione ipſe Chriſtianus, & toto, quo furebat decennio, Nicomediæ commoratus, perſecutionem, catenas, carcerem, & mortem effugerit, non conſtat: forſan non Chriſtianum illum, ſed Philoſophum potius habebant.

Anno cccxvii deſinente, Conſtantino ſumma rerum potito, ipſe jam ſatis decrepitus Nicomedia in Gallias a Conſtantino evocatur, ut Criſpi magnæ ſpei Princi-

Principis, jam Cæſaris denominati juvenilem ætatem nobilioribus artibus ac ſcientiis informaret.

Animum ſemper prodidit Lactantius adeo moderatum, ut obſervante Euſebio in Chronico ab aulicis deliciis omnino abhorruerit, vitamque in tanta egeſtate duxerit, ut ſæpe etiam neceſſariis indigeret: imo & ab ambitione longiſſime abfuit, nobiliſſimum enim cum munus apud Cæſarem gereret, nusquam ſuis in ſcriptis ejus memoriam ullam edidit.

Extrema ſenectute e vivis abiit: Treviris forſan, ut multis videtur, quod hac in urbe diu moratus ſit Criſpus. De anno ipſi fatali non liquet.

## SCRIPTA LACTANTII
### GENUINA ADHUC EXTANTIA.

I. LIBRI VII DIVINARUM INSTITUTIONUM: quorum *primus* agit *de falſa Religione*, gentilem Theologiam impugnat, & divini Numinis unitatem aſſerit. *Secundus* originem *erroris humani circa res divinas*, & fœdiſſimi in idololatriam lapſus cauſas inveſtigat. *Tertius* circa *falſam Sapientiam* verſatur, & vanitatem philoſophiæ gentilis oſtendit. *Quartus* proponit *veram Sapientiam*, Chriſtianæ nempe Religionis dogmata. *Quintus* tractat *de Juſtitia*, eamque penes ſolos Chriſtianos haberi demonſtrat; gentiles autem pœnis & tormentis hos divexantes nefariæ crudelitatis accuſat. *Sextus* diſſerit *de vero Cultu*, de officio, interno mentis, & externo, quod in actionibus eſt ſitum; & Philoſophorum circa

circa hanc materiam errores arguit. *Septimus* argumentum habet *Vitam æternam*, immortalitatem animæ probat, futurum vitæ ſtatum, & extremum judicium depingit, & a rebus corporeis ac caducis ad æterna & divina objecta mentem revocat.

Quando hosce ſcripſerit libros Lactantius, non eſt uſque adeo certum. In varias Critici abierunt ſententias. Si jam ex Bithynia abſens eos Lactantius edidit, quod verba ex L. V. cap. 2. Inſtit. excerpta innuunt: „ *Ego cum in Bithynia oratorias litteras accitus docerem, contigiſſetque, ut eodem tempore Dei templum everteretur, duo extiterunt ibidem, qui jacenti veritati inſultarent.* „ & alia ex L. V. cap. 11. petita: „ *Vidi ego in Bithynia Præſidem:* „ atque ex Bithynia profectus eſt teſte Euſebio Lactantius anno CCCXVII, hoc certe anno poſteriores erunt hæ Inſtitutiones.

Hoc Criterio ſemel admiſſo, quid de *Perſecutionibus* ſtatui debeat, quas ut, cum hocce opus ſcriberet, præſentes adhuc memorat Lactantius, videndum: *Diocletianaam* non intelligi præter differentiam temporis — hac enim ſæviente Lactantius adhuc in Bithynia morabatur — de qua mox ipſe, quo de illa loquitur, modus indicat, de ea, tanquam jam præterita loquitur; ſi recte interpretor verba ex L. VI. cap. 17. „ *Spectata ſunt, ſpectanturque adhuc* — intellige de claris iſtorum temporum confeſſoribus, quos partibus corporis ac membris mutilos fecerant perſecutores, & tales adhuc ſcribente Inſtitutiones Lactantio inter vivos verſabantur: — *per orbem terræ pœnæ cultorum Dei, in quibus excruciandis nova, & inuſitata tormenta excogitata ſunt.*

*ſunt. Nam de mortis generibus horret animus recordari, cum immanium beſtiarum ultra ipſam mortem carnificina ſævierit.„*

*Liciniana* ergo erit, de qua ut ſuis Inſtitutionibus coæva loquitur, perſecutio: de hac enim ſola valent, quæ Lib. VI. cap. 6. legimus: „*Quidam probitate ficta viam ſibi ad potentiam muniunt, faciuntque multa, quæ boni ſolent, eo quidem promptius, quod fallendi gratia faciunt: utinamque tam facile eſſet præſtare, quam facile eſt ſimulare bonitatem! Sed ii cum eſſe cæperint propoſiti ac voti ſui compotes, & ſummum potentiæ gradum ceperint, tum vero ſimulatione depoſita, mores ſuos detegunt, rapiuntque omnia, & violant, & vexant: eosque bonos* — Chriſtianos — *quorum cauſam ſuſceperant, inſequuntur, & gradus, per quos aſcenderunt, amputant, ne quis illos contra ipſos poſſit imitari.*„ Hæc vere Licinii caracteri, qualem ipſe Lactantius *de Mort. perſecut.* eum pingit, apprime conveniunt.

Soli Licinianæ perſecutioni & hæc conveniunt, quæ Lib. I. Inſt. cap. I. habentur: „*Malis, qui adhuc adverſus juſtos in aliis terrarum partibus ſæviunt, quanto ſerius, tanto vehementius idem omnipotens mercedem ſceleris exſolvet.*„ Hac enim ad ſolam Orientalem Imperii partem reſtricta, Occidentales, queis Conſtantinus imperabat, data jam dudum & firmata pace fruebantur.

Inde circa annum CCCXX forte, aut CCCXXI Inſtitutiones ſuas edidiſſe, ex hoc Criterio altero Lactantius dicendus eſt, hoc enim tempore Liciniana ſæviit in Oriente perſecutio.

Si tamen ad illas, quas Conſtantino dixit, orationes attendas, Inſtitutionibus immixtas, illam præſertim, quæ Lib. VII. cap. 26. habetur: „*Te providentia ſummæ divinitatis ad faſtigium principale provexit, qui poſſes vera pietate aliorum male conſulta reſcindere, peccata corrigere, ſaluti hominum paterna clementia providere, ipſos denique malos a republica ſubmovere, quos ſumma pietate dejectos in manus tuas Deus tradidit, ut eſſet omnibus clarum, quæ ſit vera majeſtas: Illi enim, qui ut impias religiones defenderent, cæleſtis ac ſingularis Dei cultum tollere voluerunt, profligati jacent.*„ aut dices anno CCCXXIV fuiſſe editas Inſtitutiones, reſpicit enim Lactantius hoc loco ad victoriam Conſtantini de Licinio reportatam, ſecundam illam quidem, qua ille eſt in ordinem redactus, nondum tamen ob res novas, quas in Oriente moliebatur, morti traditus, quod fatum ſubiit anno CCCXXV.

Aut duplicem ſtatues factam fuiſſe a Lactantio ſuarum Inſtitutionum recenſionem, unam triſtibus Licinianæ perſecutionis temporibus, anno ſcilicet CCCXX, aut CCCXXI; alteram poſt devictum atque redactum in ordinem Licinium, anno CCCXXIV; aut demum genuinas eſſe haſce ad Conſtantinum orationes negabis, hoc fundamento nixus, quod nec antiquiores editiones, nec melioris notæ Codices MS. eas agnoſcant, ideoque ab aliena manu fluxiſſe cenſendæ ſint; ubi tamen adhuc non omnino contemnendum certamen erit ſubeundum cum multis pro ſinceritate, & authentia earum ex aliis editionibus & Codicibus MS. & ſtyli æqualitate & congruentia pugnantibus: cum quibus tamen facile

transe-

transegeris admiſſa illa, de qua mox, duplici hujus operis recenſione.

II. Institutionum Epitome. Hanc Hieronymi tempore jam maxima ex parte truncatam ex antiquiſſimo Bibliothecæ Regiæ Taurinenſis Codice eruit, recenſuit, & locupletiorem dedit Cl. Chriſtoph. Math. Pfaffius, anno MDCCXII: quid præſtiterit Vir iſte doctiſſimus, ipſe indicat in diſſertatione præliminari § 16. „ *In* LXXII *capita* — ait — *librum diſtinximus, quorum priora* LV *hactenus lucem non viderunt. Primum Codicis noſtri folium antiquitate ita detritum, diſciſſumque eſt, ut major præfationis pars legi amplius nequeat. Quo non obſtante, quæ deerant, ſupplevimus, & reſtituimus, atque ita reſtituimus, ut nullum ſit dubium, quin iſta Firmianus noſter ſcripſerit. Ex ſpatiis enim, reſiduisque litterarum ruderibus, licet agnitu difficillimis, fideliſſime iſta judicavimus.* „

Poſtulante Pentadio fors Lactantii germano fratre, aut ob communis fidei profeſſionem, vel intimioris amicitiæ nexum hoc nomine a Lactantio compellato quocunque demum Chriſtiano, forſan ejusdem generis homine, atque alter hujusce nominis, qui Conſtantio Imperatori intimis fuit a ſecretis, hæc epitome prodiit; hæc fuit forſan ratio poſtulantis talem epitomen Pentadii, & votis ejus obſequentis Lactantii, quod Inſtitutionum opus tam ſit varia & multiplici refertus doctrina, ut ad ejus lectionem vigilans ac ſingularis ſit cura adhibenda, multi autem terreantur aſſiduo & acriori ſtudio. Vere etiam Lactantius ſuas Inſtitutiones ita anguſtioribus conſtrinxit terminis, ut mentes inſtruat, quin prolixitas pariat faſtidium, aut

brevitas obſcuritatem. Eandem, quam in *Inſtitutionibus*, doctrinam etiam hic quidem tradit author, eam tamen iisdem verbis non explicat; ſicut nonnulla prætermiſit intacta, ita plurima, veritatis explicandæ cauſa, interdum adjicit. Ab editione Inſtitutionum ad hanc earum Epitomen uſque plures interceſſerunt anni, ut author ipſe in proœmio his verbis indicat: „Quanquam divinarum Inſtitutionum libri, quos JAM PRIDEM ad illuſtrandam veritatem Religionis conſcripſimus &c.

III. DE IRA DEI. Hunc ſe eſſe ſcripturum Lactantius præmonuerat Lib. II. *Inſt.* cap. 17. „*Seponatur* — inquit ibi — *locus de Ira Dei, quod & uberior eſt materia, & opere proprio exequenda.*„ Contra Epicureos hoc libro probat, Deum ſumme juſtum ob malam hominum mentem, perpetrataque ab iis delicta imponere pœnas ſontibus, ſicut bene merentes promiſſis donat muneribus. Eum Hieronymus non pulcherrimum modo, ſed & docto pariter & eloquenti ſermone conſcriptum judicat eſſe quandam Tullianorum dialogorum epitomen. Anno forſan CCCXXIV prodiit.

IV. DE OPIFICIO DEI. Liber egregie ſcriptus durante perſecutione Diocletianea, fors circa annum CCCX. Eum Lactantius ad auditorem quondam ſuum, Demetrianum direxit, ut, quem antea in litteris nil aliud quam linguam inſtruentibus erudierat, ipſi non deeſſet honeſtioris rei meliorisque doctrinæ præceptor. Hic liber utut philoſophiam videatur exhibere, talis tamen eſt, ut ex eo facile Chriſtianus mandata cœleſtia hauriat. Obſcurius, quam decuit, ſe loquutum fate-

fatetur ipſemet Lactantius, idque pro rerum ac temporis neceſſitate, plura & meliora editurus, ſi indulgentia cœlitus venerit, quæ verba videntur ſævientem indicare perſecutionem: ætatem ſuam *Inſtitutionibus* majorem liber ipſe cap. xx. prodit, & ipſe etiam libri author, qui meditari ſe grandius opus contra Philoſophos, & de iis, quæ ad vitæ beatæ ſtatum ſpectant, ibidem monet, procul dubio Inſtitutiones intelligens, quarum libri priores *contra Philoſophos* ſunt ſcripti, ultimus *de vita beata* differit.

V. De mortibus persecutorum. Hunc librum, cujus poſt Hieronymum vix quisquam veterum meminit, ex codice Colbertino primus edidit anno MDCLXXIX ipſo Codicis illuſtriſſimo poſſeſſore Colberto jubente, Stephanus Baluzius. Sedata Diocletianea perſecutione pace compoſita, Chriſtianis in integrum reſtitutis, Lactantius hunc librum ſcripſit, anno, ut videtur, CCCXV. idque non ſolum poſt pugnam ad campum Serenum deſcriptam cap. 47. qua ſuperatus eſt a Licinio Maximinus, die 1 Maji CCCXIII. Imo poſt edictum de reſtituenda Eccleſia, quod 13 Junii proponi juſſit Licinius, ut habetur cap. 48. verum etiam poſt mortem, qua Valeria anno CCCXV mulctata fuerat, quod cap. 51. legitur. Ceterum pro authentia libri contra le Nourry non certandum puto, infirmum ille protulit argumentum ex Colbertini codicis inſcriptione, unde non noſtro Lactantio, ſed neſcio cui alteri Lucio Cecilio illum tribuit: inutilem ille ſibi laborem ſumpſerat, multasque eruditorum tulerat contradictiones, & pro authentia libri ut Lactantio adſcribendi, vindicias.

# SCRIPTA LACTANTII
## GENUINA DEPERDITA.

I. Grammaticus. II. Ὁδοιπορικὸν, ſive carmen heroicum de ſuo ab Africa in Bithyniam itinere; duo forſan coæva opera, & conterranea; ſcripta ambo Nicomediæ circa annum ccxc.

III. Ad Asclepiadem Libri II. poteris etiam epiſtolas compellare. Erat Aſclepiadi cum noſtro Lactantio conſuetudo familiaris, cui etiam librum nuncupaverat *de ſumma Dei providentia:* inde vicem illi hisce libris reddit Lactantius. Ceterum quis qualisque hic Aſclepiades fuerit, homo aut ex Aſia, aut Græcia oriundus, non liquet.

IV. Epistolarum ad Demetrianum Lib. II. Et hæ & illæ durante Diocletianea perſecutione ſunt ſcriptæ. Hasce recuperandi ſpes non eſt ita dempta, latent enim adhuc alicubi, vindicem expectantes, qui eas e tenebroſo carcere in libertatem & lucem publicam protrahat: poſt medium enim Seculi xvi viderat eas Hadrianus Junius in Egmundani Monaſterii Bibliotheca, MS. Codicibus olim refertiſſima: hoc Junius refert in Bataviæ Historia *Lugd. Bat.* 1588. *fol.* 311. interim jam ab anno 1573 ſublati erant hi duo libri, quos Junio Abbas hujusce Monaſterii tunc oſtenderat.

V. Epistolarum ad Severum Lib. II. Severus hic Hiſpanus erat, atque unus ex majoribus Aquilii Severi, ut Hieronymus cenſet.

VI. Ad Probum Epistolarum Lib. IV. Nomen hoc non Aſiaticum, ſed vel Romanum eſt, vel forte Galli-

Gallicum: ad eum enim, teſte Hieronymo *in procemio Lib. II. in epiſt. ad Gal.* in gratiam & laudem Gallicæ gentis multa præclara ſcribit Lactantius hisce in epiſt. Sed levis hæc tantum conjectura eſt.

Scriptæ videntur eſſe & hæ ad Probum, & illæ ad Severum epiſtolæ a Lactantio jam in Galliis commorante, hæ quidem ob conjecturam ex epiſtolarum themate petitam; illæ, quod Nicomedienſes Bithynosque inter & Hiſpanos nihil, multum vero Galliam inter & Hiſpaniam erat negotii.

## SCRIPTA LACTANTII DUBIA.

I. Symposium. Lactantium olim adoleſcentulum in ſcholis Africæ aliquem hujus nominis libellum ſcripſiſſe, indubium eſt: id dubio ſubjacet, ſitne illa Epigrammatum farrago, opus vere juvenile, nec Lactantii ingenio, quale illud ſaltem poſtea innotuit, omnino dignum, genuinum noſtri ſcriptoris opus. Diu enim Lactantianum Sympoſium ab eruditis deperditum credebatur, quod modo ut tale habemus, *olim Sympoſio* cuidam tributum ex J. Alberti Fabricii Bibl. lat. ſuppl. legimus. Chriſtophorus Auguſt. Heumannus ſæpius illud edidit, ac tanquam verum Lactantii monimentum primus defendit, hoc titulo: „*Sympoſium, ſive Epigrammata triſticha ænigmatica, quæ vero ſuo authori poſt longiſſimi temporis decurſum reddidit, a librariorum mendis ope Codicum MS. repurgavit, ſuisque & Jo.*

*Caſtalionis*, *Caſp. Barthii*, *Frid. Beſſelii aliorumque notis illuſtravit Chriſt. Aug. Heumannus*, *cujus & adjuncta eſt diſſertatiuncula contra Nicol. Nourrium*, *librum de* MORTIBUS PERSECUT. *Lactantio abjudicantem. Itemque Symbola critica ad Lactantium. Hannov.* 1722. 8.„

II. CARMEN DE PHOENICE. Elegans hercle, & Lactantio dignum, ſcriptum, ſi ipſius eſt, ab eo nondum Chriſtiano, circa annum CCLXXX, ad maturiorem tamen jam ætatem adulto. Nicolaus Heinſius, Petrus Lambeccius, pluresque alii doctiſſimi viri, genuinum id eſſe opus Lactantii volunt, fide præſertim multorum Codicum MS. At Barthius Venántio Fortunato id tribuit, & Theodulo Sirmondus.

## OPERA LACTANTIO
### FALSO ADSCRIPTA.

I. CARMEN DE PASCHA. Jam anno 1570 monuerat Michael Thomaſius *in Antwerpienſi ſua editione Lactantii in notis*, Carmen hoc non eſſe Lactantii, ſed Venantii Honorii Clementiani Fortunati, Presbyteri Italici, poſtea Pictavienſis Epiſcopi, qui Seculo VI floruerat. Ad fidem MS. Codicis Vaticani ita judicat Thomaſius, in quo leguntur poemata hujus Venantii.

II. CARMEN DE PASSIONE DOMINI. Ignotum plane authorem hoc habet, at non Lactantium.

# SUMMARIA CRISIS IN SCRIPTA LACTANTII.

Authorem vere philoſophum, eloquentem, & elegantem ſcripta Lactantii produnt, omniumque eruditorum conſenſus probat. Stilo quam maxime commendatur. Nusquam ejus turget, raro aſſurgit oratio, ſed cum lenitate quadam æquabiliter profluit, non tamen ſine nervis & viribus: tam eſt accurata, tam fortis, ut nulla ſit aptior ad perſuadendum, ſed ſine judiciali aſperitate, & ſine ſententiarum forenſium aculeis. Puro ſtudet eloquio, perſpicuo, atque eleganti, ſequiturque hanc Ciceronis ipſius normam: „*pacatiorem Philoſophorum rationem eſſe, Oratorum vero pugnaciorem.*„ In vocum diſpoſitione tantam ſectatur ſuavitatem, ut apud quoscunque etiam eloquio potentes, — ut interim unum, in exemplum, citem Hieronymum — Cicero Chriſtianus audire mereatur. Imo Lactantii nomen volunt eum a lacteo ſui ſermonis eloquio accepiſſe. Interim habet verba quædam peregrina, quæ vel ſunt ſui, quo vixit Seculi, vel Africanæ terræ redolent ſolum. Grave etiam huic Authori reddunt teſtimonium tot recenſiones operum ejus, quod pauci alii ſcriptores poterunt oſtentare: has proxime enumerabo.

*Orthodoxiam* tamen Lactantii quod attinet, id certum eſt, non eſſe omnino puram caſtamque, ut legi inoffenſo ab omnibus pede poſſint omnia ejus ſcripta. Ultra æquum vero de hoc ſcriptore ſenſit male Antonius Raudenſis ex Ordine Minorum Seculi xv Theo-

logus, de quo *Wadingus in Lib. Scriptorum Ord. Min.* quaſi ejus libri hæreſibus & impietate ſint undique referti, propterea a multis caſtigatus.

Nimium etiam excrevit Joſephi Iſæi cenſura, qua in Lactantio reprehenduntur propoſitiones nonaginta quatuor, quarum tamen quædam, ipſo teſte Iſæo, ſunt benigno ſenſu interpretandæ: moderatum theologum produnt Joannis Mariæ Baſichelli annotationes cenſoriæ: modeſtiſſime de noſtro cenſuit Hieronymus, dum *epiſt. ad Paulinum* ſcribit: ,, *Utinam — Lactantius — tam noſtra confirmare potuiſſet, quam facile aliena deſtruxit*:,, gentilium ſcilicet errores.

In ſpecie Manichæiſmus, Arianiſmus, Macedonianiſmus, & Millenariſmus communiter Lactantio objiciuntur. Nullus autem meliori jure inter hosce errores, quam *Millenariſmus*: nemo enim diffitetur, in ſententiam Millenariorum deſcendiſſe Lactantium, deceptum cum multis viris cetera doctis & apprime Catholicis. Errorem autem hunc ex perperam intellecto Apocalypſeos capite xx ortum ſtudioſe comprobare nititur Lactantius tum ex verſibus Virgilianis, tum ex libris Sibyllinis, qui medio ſecundo Seculo exarati creduntur, quique apud ipſum, atque alios ſcriptores Eccleſiaſticos plurimum poterant.

*Manichæiſmi* perperam inculpatur Lactantius, licet quædam hujus notæ dogmata in quibusdam MS. Codicibus, & editis etiam legantur. Ea enim vix reperies in vetuſtis exemplaribus, aut ſaltem, quod in margine quorundam ſint adſcripta, velut extranea & peregrina habebis. Nec abſolvitur tantum ſilentio conti-

nuo

nuo Veterum, Hieronymi præſertim & Auguſtini, ſed etiam ipſa aſſutarum talium impietatum natura & indole, non enim perturbant modo ſcriptoris ſermonem, verum etiam ejus doctrinæ plane ſunt contrariæ.

Nec cum *Arianis* in explicanda Verbi divini generatione erravit Lactantius, minus tamen theologice locutus eſt: philoſophorum loquendi modis utitur, quod interdum evenit iis autoribus, qui ante Nicænum ſcripſerunt Concilium, quo non doctrina tantum Catholica dilucidius & planius, quam antehac explicata eſt, verum etiam voces doctrinæ Chriſtianæ maxime conſonæ formatæ ſunt, & conſtitutæ. Ceterum verba, quæ in cap. 9. Lib. II. Inſtit. alias leguntur, & a me inter varietates lectionum reponentur, Lactantii non ſunt, nec enim in antiquis leguntur exemplaribus, nec illis convenit cum doctrina Lactantii, qui Verbum Dei filium ante ſecula fuiſſe genitum pronuntiat, & in univerſum doctrinam Catholicam, qualem eam reperias in Patribus Antenic: atque in probatis illorum temporum ſcriptoribus Eccleſiaſticis, multis verbis prædicat: ut exemplum adducam: nunquid ſcriptoris apprime Catholici, & minime Ariani verba ſunt iſta excerpta *ex Lib. IV. Inſt. cap.* 29. *ab initio:* „ *Cum dicimus Deum Patrem, & Deum Filium, non diverſum dicimus, nec utrumque ſecernimus, quia nec pater ſine filio eſſe poteſt, nec filius a patre ſecerni. Cum igitur & pater filium faciat, & filius patrem, una utrique mens, unus ſpiritus,* UNA SUBSTANTIA *eſt. . . & filius ac pater, qui unanimes incolunt mundum, Deus unus, quia & unus*

*eſt*

*eſt tanquam duo, & duo tanquam unus, &c.*„ Talia Ariana commata ſunt forſan ideo intruſa Lactantio, ut nomine viri, qui tum ob ſingularem facundiam, tum ob variam, multiplicemque eruditionem conciliaverat ſibi apud omnes authoritatem, aliquod pondus Ariano errori accederet.

*Macedoniani* erroris nullum quidem extat veſtigium in Lactantianis libris, Hieronymus tamen *epiſt. ad Pammach.* ait Lactantium „*errore Judaico in libris ſuis, maxime in epiſtolis ad Demetrianum, negare ſubſtantiam Spiritus S.*„ Excuſat tamen Lactantium Hieronymus, „*erraſſe per imperitiam Scripturarum.*„

---

Puto me lectoribus, iis præſertim, in quorum potiſſimum gratiam hæc paratur editio Patrum, ſtudii ſcilicet Patriſtici, & theologici in univerſum tironibus utilem facturum, ſi, ut ſpecimen hic aliquod ſuppeditem, quo videant, quali labore & ſtudio in libris Patrum antiquorum debeant verſari, *Syntheſin doctrinæ Lactantianæ* hic repræſentem ex *Servati Gallai editione.*

„Quoniam plus operæ in falſis refutandis, quam in veris confirmandis poſuit Lactantius, ideo pauca fidei noſtræ capita plene ab eo ſunt expoſita: pleraque tantum attigit, plurima non intellexit. Ex iis, quæ plenius aliquanto ab eo ſunt declarata, eſt doctrina,

*De Religione Chriſtiana.*
*De Deo in genere.*
*De Providentia.*
*De vero Dei cultu interiore.*

Reli-

Religionis Chriſtianæ partes, adjuncta & effecta præclare perſecutus eſt. Partes duas eſſe ſtatuit Religionis, agnitionem Dei & cultum, *lib.* 3. *cap.* 29. *lib.* 4. *cap.* 4. *&c.* Adjuncta Religionis Scriptura ſacra comprehenſæ hæc explicat: veritatem, perſpicuitatem, antiquitatem, ſimplicitatem. Veram eſſe Religionem Chriſtianam ex eo probat, quod Prophetarum vaticinia fuerint impleta: quod Prophetæ fallere non potuerint, *lib.* 1. *cap.* 4. Quod Apoſtoli non tantum pro fide mortem ſubierint, ſed etiam morituros eſſe ſe & ſcierint, & prædixerint, *lib.* 5. *cap.* 3. Quod Chriſtiani non errent in vitæ ſuæ actibus omnibus, unde probabile ſit, eos nec in ipſa ſumma, hoc eſt, in Religione errare, *lib.* 5. *cap.* 9. Quod Chriſtianorum numerus in ipſa perſecutione augeatur: quod iidem dilacerentur variis tormentorum generibus, & inter fatigatos carnifices invictam teneant patientiam, unde & vulgus colligat, nec conſenſum tam multorum, nec perſeverantiam morientium vanam eſſe, nec ipſam patientiam ſine Deo tantos cruciatus poſſe perferre, *lib.* 5. *cap.* 13. *&* 22.

Perſpicuitatem Religionis ſcriptæ aſſerit, *lib.* 6. *cap.* 21. Num igitur, inquit, Deus & mentis, & vocis, & linguæ artifex diſerte loqui non poteſt? Imo vero ſumma providentia carere fuco voluit ea, quæ divina ſunt, ut omnes intelligerent, quæ ipſe omnibus loquebatur.

Antiquitatem Scripturæ ſive Religionis noſtræ elicit ex Prophetarum ætatibus, *lib.* 4. *cap.* 5. ubi antiquiores, inquit, etiam Græcis ſcriptoribus Prophetæ

repe-

reperiuntur. Errorem igitur ſuum ſentiant, qui ſacram Scripturam coarguere nituntur tanquam novam & recens fictam; ignorantes, ex quo fonte ſanctæ Religionis origo manaverit.

Simplicitate Scripturæ docet multos offendi, *lib.* 5. *cap.* 1. ſed injuria. Nec enim decebat aliter, quam nude & breviter eam tradi, ut cum Deus ad hominem loqueretur, non argumentis aſſereret ſuas voces, tanquam fides ei non haberetur; ſed loqueretur quaſi rerum omnium maximus judex; ejus eſt non argumentari, ſed pronuntiare verum, *lib.* 3. *cap.* 1.

Effecta Religionis Chriſtianæ quæ quantaque ſint, pulchre explicat, *lib.* 3. *cap.* 25. Da mihi, inquit, virum, qui ſit iracundus, maledicus, effrænatus: pauciſſimis Dei verbis tam placidum, quam ovem reddam. Da cupidum, avarum, tenacem: jam tibi eum liberalem dabo, & pecuniam ſuam plenis manibus largientem. Da timidum doloris ac mortis: jam cruces, & ignes, & taurum contemnet. Da libidinoſum, adulterum, ganeonem: jam ſobrium, caſtum, continentem videbis. Da crudelem & ſanguinis appetentem: jam in veram clementiam furor ille mutabitur. Da injuſtum, inſipientem, peccatorem: continuo & æquus, & juſtus, & innocens erit.

Poſtremo de intelligentia Religionis Chriſtianæ præclara ejus vox eſt: Homo per ſe ipſum pervenire ad hanc ſcientiam non poteſt, niſi doceatur a Deo, *lib.* 2. *cap.* 3.

De Deo ſatis pure docuit, nempe quid ſit, qualis ſit, & quod unus ſit. Deus illi eſt æterna mens ex omni

omni parte perfectæ conſummatæque virtutis, *lib.* 1. *cap.* 4. Idemque æternus, & humanis ſenſibus incomprehenſibilis; ſic enim ſcribit, *lib.* 2. *cap.* 9. Solus Deus eſt, qui factus non eſt; & idcirco deſtruere alia poteſt, ipſe deſtrui non poteſt: permanebit ſemper in eo, quod fuit, quia non eſt aliunde generatus, nec ortus, nec nativitas ejus ex aliqua re pendet, quæ illum mutata diſſolvat. Ex ſe ipſo eſt; & ideo talis eſt, qualem ſe eſſe voluit, impaſſibilis, immutabilis, incorruptus, æternus. *Et lib.* 2. *cap.* 5. Dei principium, quoniam non poteſt comprehendi, ne quæri quidem debet. Satis eſt homini ad plenam perfectamque prudentiam, ſi Deum eſſe intelligat, cujus intelligentiæ vis & ſumma hæc eſt, ut ſuſpiciat & honorificet communem parentem generis humani, & rerum mirabilium fabricatorem. Porro eſſe Deum unum, erudite probat *lib.* 1. *a cap.* 3. *uſque ad* 8. Argumenta videantur in Analyſi.

Hujus Dei filium Chriſtum hinc inde profitetur, quem & Deum & hominem eſſe, *lib.* 4. *cap.* 13. confirmat. Hujus conſilio & opere uſum in fabricatione mundi Deum, *lib.* 4. *cap.* 6. Hunc λογον rectius dici a Græcis, quam verbum a Latinis, *lib.* 4. *cap.* 9. Hunc cum voce ac ſono ex Dei ore proceſſiſſe, *ejusdem lib. cap.* 8. ſcribit auctor. Epitheta Chriſto hæc tribuit: nominat eum legatum, & nuntium, & ſacerdotem ſummi Patris, *lib.* 4. *cap.* 25. & 29 opificem rerum, vocem & ſapientiam Dei, ſanctum & incorruptibilem ſpiritum, *lib.* 4. *cap.* 6. & 9. primum & maximum filium, quo conſiliatore & artifice Pater uſus ſit in rerum creatione, *lib.* 2. *cap.* 8.

Con-

Conciliat etiam apparentem contradictionem in Religione noſtra, qua unum quidem Deum profitemur, & tamen non patrem ſolum, ſed & filium Deum dicimus. Cum dicimus, inquit *lib.* 4. *cap.* 29. Deum patrem & filium, non diverſum dicimus, nec utrumque ſecernimus, quia nec pater ſine filio eſſe poteſt, nec filius a patre ſecerni, ſiquidem nec pater ſine filio nuncupari, nec filius poteſt ſine patre generari. Cum igitur & pater filium faciat, & filius patrem, una utrique mens, unus ſpiritus, una ſubſtantia eſt: ſed ille quaſi exuberans fons eſt, hic tanquam defluens ex eo rivus; ille tanquam ſol, hic quaſi radius a ſole porrectus, qui quoniam ſummo patri & fidelis, & carus eſt, non ſeparatur, ſicut nec rivus a fonte, nec radius a ſole; quia & aqua fontis in rivo eſt, & ſolis lumen in radio. Et paulo poſt exemplo hoc illuſtrat: Cum quis habet filium, quem unice diligit, qui tamen ſit in domo & manu patris, licet ei nomen Domini, poteſtatemque concedat, civili tamen jure & domus una, & unus Dominus nominatur. Ita hic mundus una Dei domus eſt, & filius ac pater, qui unanimes incolunt mundum, Deus unus, quia & unus eſt tanquam duo, & duo tanquam unus. Neque id mirum, cum & filius ſit in patre, quia pater diligit filium, & pater in filio, quia voluntati patris fideliter paret. Et ſub finem capitis: Unus eſt ſolus, liber, Deus ſummus, carens origine, quia ipſe eſt origo rerum, & in eo ſimul & filius, & omnia continentur. Quapropter cum mens & voluntas alterius in altero ſit, vel potius una in utroque, merito unus Deus uterque appellatur:

quia

quia quidquid eſt in patre, ad filium tranſtulit, & quidquid eſt in filio, a patre deſcendit.

De PROVIDENTIÆ divinæ ſolertia ſparſim dicit per totum opus Inſtitutionum divinarum; nec alia de cauſa librum de Opificio Dei ſcripſit, quam ut lucentem in corpore humano providentiam Dei ob oculos hominum poneret, & Epicureorum providentiam negantium ſophiſmatis occurreret.

De VERO DEI CULTU INTERIORE illuſtres hic auctor ſententias ſcriptis ſuis inſeruit. Ac primum: Non poteſt, inquit, ille ſummus ac ſingularis Deus niſi per filium coli: qui ſolum patrem ſe colere putat, ſicut filium non colit, ita ne patrem quidem, *lib.* 4. *cap* 29. Deinde verum cultum Dei eſſe ſcribit, in quo mens colentis ſe ipſam Deo immaculatam victimam ſiſtat, *lib.* 6. *cap.* 2. *Et lib.* 4. *cap.* 28. Certum eſt, nullam aliam ſpem vitæ homini eſſe propoſitam, niſi ut abjectis vanitatibus & errore miſerabili, Deum cognoſcat, & Deo ſerviat; niſi huic temporali renuntiet vitæ, ac ſe rudimentis juſtitiæ ad cultum veræ Religionis inſtituat. Hac enim conditione gignimur, ut generati nos Deo juſta & debita obſequia ei præbeamus, hunc ſolum noverimus, hunc ſequamur. Hoc vinculo pietatis obſtricti Deo & religati ſumus, unde ipſa religio nomen accepit. *Et lib.* 6. *cap. ultimo:* Deo utrumque incorporale offerendum eſt, quo utitur: donum eſt integritas animi, ſacrificium, laus & hymnus. *Item cap.* 1. *ejuſdem libri:* Nihil ſancta & ſingularis illa majeſtas aliud ab homine deſiderat, quam ſolam innocentiam, quam ſi quis obtulerit Deo, ſatis pie, ſatis religioſe litavit.

 Atque

Atque hi ſunt quatuor loci Theologici ſatis copioſe a Lactantio tractati, quibus non incommode addi poteſt locus de Creatione.

Creationis enim cauſas omnes hinc inde explicat: Efficientem, *lib.* 2. *cap.* 5. & 9. ubi Deus, inquit, fecit ex eo, quod non eſt, quia per æternitatem fortis eſt, &c.

Materialem, quod ex nihilo omnia condiderit. *lib.* 1. *cap.* 3. Virtute atque conſilio Dei ex nihilo eſt conflata immenſitas divini operis. *vide & lib.* 2. *cap.* 9.

Finalem, quod omnia propter hominem ſint condita, *lib.* 7. *cap.* 4. 5. 6. *Item libro de Ira Dei, cap.* 13.

Formalem, quo ordine nimirum Deus ſingula creaverit, *lib.* 2. *cap.* 9. De interitu quoque mundi hæc ejus verba leguntur, *lib.* 7. *cap.* 1. Plato, quia cœleſte myſterium ignorabat, ideo in perpetuum dixit eſſe fabricatum mundum, quod longe ſecus eſt. Quoniam quidquid eſt ſolido ac gravi corpore, ut initium cepit aliquando, ita finem capiat, neceſſe eſt. Finem ſpecialem hominis conditi ubique affirmat hunc eſſe, ut Deum colat, *lib.* 7. *cap.* 5. *lib.* 6. *cap.* 1. *&c.*

Loci, quos leviter attingit, vere tamen exponit, ſunt hi:

*De Eccleſia,*
*De Objecto adorationis,*
*De Pœnitentia,*
*De Matrimonio,*
*De Lege,*
*De lapſu hominum,*
*De Peccato,*

*De*

*De noviſſimo judicio, & ſignis quibusdam mundi finem præceſſuris.*

De Ecclesia docet, quid ſit, & quæ ſint ejus notæ. Eccleſia eſt verum templum Dei, quod non in parietibus eſt, ſed in corde ac fide hominum, qui credunt in eum, ac vocantur fideles, *lib.* 4. *cap.* 13. Item: Eccleſia eſt æternum templum conſtitutum Deo a Chriſto univerſas gentes ad religionem Dei veram convocante. Hæc eſt domus fidelis, hoc immortale templum, in quo ſi quis non ſacrificaverit, immortalitatis præmium non habebit, *lib.* 4. *cap.* 14. Fundamenta Eccleſiæ ubique poſuerunt Apoſtoli per provincias diſperſi, *lib.* 4. *cap.* 21. *Notas Eccleſiæ ejusdem libri cap.* 30. *perſtringit.* Sola Catholica Eccleſia eſt, quæ verum cultum retinet. Singuli quique cœtus hæreticorum ſe potiſſimum Chriſtianos, & ſuam eſſe Catholicam Eccleſiam putant: ſed ſciendum eſt, illam eſſe veram, in qua eſt confeſſio & pœnitentia, quæ peccata & vulnera ſalubriter curat.

De Objecto adorationis diſſerit *lib.* 2. *cap.* 18. Nihil aliud adoremus, nihil colamus, niſi ſolum artificis parentisque noſtri unicum numen, qui propterea hominem erectum creavit, ut ſciamus nos ad ſuperna & cœleſtia provocari. *Et lib.* 5. *cap.* 18. Neſciunt, inquit, (loquitur de Gentilibus) quantum ſit nefas, adorare aliud præterquam Deum, qui condidit cœlum atque terram, qui humanum genus finxit, inſpiravit, luce donavit.

Poenitentia homines ad Deum reduci docet *lib.* 6. *cap.* 24. his verbis: Nec deficiat aliquis, ac de ſe ipſo

 deſpe-

deſperet, ſi aut cupiditate victus, aut libidine impulſus, aut errore deceptus, aut vi coactus, ad injuſtitiæ viam lapſus eſt. Poteſt enim reduci, ac liberari, ſi eum pœniteat actorum, & ad meliora converſus, ſatisfaciat Deo. Nam Deus non thure, (ſcribit idem libro de Ira Dei, *cap.* 21.) non hoſtia humana, non pretioſis muneribus, quæ omnia ſunt corruptibilia, ſed morum emendatione placatur. Et qui peccare deſinit, iram Dei facit mortalem. Idcirco enim non ad præſens noxium quemque punit, ut habeat homo reſipiſcendi & corrigendi ſui facultatem. Eſt autem Lactantio pœnitentiam agere nihil aliud, quam profiteri & affirmare, ſe ulterius non peccaturum, *lib* 6. *cap.* 13. Quem enim facti ſui vere pœnitet, errorem ſuum priſtinum intelligit; ideoque Græci melius & ſignificantius *μετανοιαν* dicunt, quam nos poſſimus reſipiſcentiam dicere. Reſipiſcit enim, ac mentem ſuam quaſi ab inſania recipit, quem primo errati piget; deinde caſtigat ſe ipſum dementiæ, & confirmat animum ſuum ad rectius vivendum, *lib.* 6. *cap.* 26. Liquet etiam ex *lib.* 5. *cap.* 13. eos, qui in perſecutionibus veritatem abnegarunt, tum temporis fuiſſe receptos in Eccleſiam, modo pœnitentiam agerent. Licet, inquit, Deo ſatisfacere; & nullus tam malus Dei cultor eſt, qui data facultate ad placandum Deum non revertatur, & quidem ſæpe devotione majori. Peccati enim conſcientia & metus pœnæ religioſiorem facit.

Matrimonium iis neceſſarium eſſe docet, qui affectus frœnare non poſſunt. Cohibeat eos intra præſcriptum legitimi thori, ut & illud, quod avide expetit,

petit, aſſequatur, & tamen in peccatum non incidat, inquit *lib* 6.*cap.*23. Et paulo poſt: Oportet ſibi quemque proponere, duorum ſexuum conjunctionem generandi cauſa datam eſſe viventibus; eamque legem his affectibus poſitam, ut ſucceſſionem parent. Plura ibidem de caſtitatis officiis reperies.

Legis capita primaria duo eſſe docet, quorum unum præcipiat, quid Deo, alterum, quid homini debeatur, *lib.* 6. *cap.* 9. *&* 10.

Lapsum primorum parentum eleganter deſcribit ex Moſe, *lib.* 2. *cap.* 2. Criminator ille, inquit, invidens operibus Dei, omnes fallacias & calliditates ſuas ad decipiendum hominem intendit, ut ei adimeret immortalitatem. Et primo mulierem dolo illexit, ut vetitum cibum ſumeret; & per eam ipſi quoque homini perſuaſit, ut transcenderet Dei legem, &c.

De Peccato teſtatur, hominem ſua culpa injuſtum eſſe, *lib.* 4. *cap.* 24. & peccatum omnibus hominibus naturaliter ineſſe, *lib.* 6. *cap.* 13.

De novissimo Judicio, & ſignis illud præceſſuris copioſe diſſerit, *lib.* 7. & plurima ſigna nominat, *cap.* 15. Verum ea omnia non ſatis ad Catholicorum mentem expreſſa ſunt.

## *Nævi Lactantii, & errores.*

Diximus, quæ fidei capita plene expoſuerit, quæ item leviter, vere tamen attigerit: conſequens eſt, ut de iis quoque ſtudioſum lectorem moneamus, quæ non ſatis intellexiſſe videtur Lactantius, adeoque nævos ejus & errores aperiamus. Sunt autem nævi ejus

 tripli-

triplicis generis: quidam enim Theologici, alii Chronologici, nonnulli Philoſophici.

*Navi Theologici ſunt:*

Quod periculoſa loquendi formula Deum patrem ex ſe ipſo dicit eſſe procreatum, *lib.* 1. *cap.* 7.

Quod filii Dei æternitatem ſat diſerte non aſſeruerit. Nam *lib.* 4. *cap.* 6. ſcribit, Deum, antequam præclarum opus mundi adoriretur, ſpiritum genuiſſe, quem Filium nuncuparunt. Quæ eadem *lib.* 2. *cap.* 8. reperiuntur.

Quod contra fidem hiſtoriæ ſacræ ſcribit, Chriſtum nunquam ſe ipſum Deum dixiſſe; quia non ſervaſſet fidem, ſi miſſus, ut Deos tolleret, & unum aſſereret, induceret alium præter unum, *lib.* 4. *cap.* 14.

Quod negat a Pilato ſententiam in mortem Chriſti prolatam eſſe, *lib.* 4. *cap.* 18.

Quod Chriſtum in Galilæam ait profectum, noluiſſe Judæis ſeſe oſtendere, ne eos ad pœnitentiam adduceret, *lib.* 4. *cap.* 20.

Quod Spiritum S. ne quidem nominet: imo quod in Epiſtolis ad Demetrianum, auctore S. Hieronymo, Spiritus S. ſubſtantiam negavit, & errore Judaico dixit, eum vel ad patrem referri, vel ad filium, & ſanctificationem utriusque perſonæ ſub ejus nomine demonſtrari.

Quod de præcipuo Chriſti incarnati officio, ſacerdotali nimirum, tacuit, & ideo tantum Chriſtum humanam naturam aſſumpſiſſe contendit, ut quemadmodum pater, ita & ipſe filius eſſet *ἀπατωρ* atque

*ἀμη-*

ἀμήτωρ, *lib.* 4. *cap.* 13. Utque Religionem ſanctam Dei transferret ad gentes, *lib.* 4. *cap.* 11. Ut univerſis gentibus, quæ ſub cælo ſunt, ſingularis & veri Dei ſanctum myſterium revelaret, & unum illis Deum nuntiaret, *lib.* 4. *cap.* 12. Denique ut exempla virtutis homini præbere poſſet, *lib.* 4, *cap.* 25. Quæ omnia quam frigida ſint, omiſſo principe Incarnationis Chriſti fine, nemo non videt.

Quod Angelos tum demum homini cuſtodes adhibitos fuiſſe ait, cum humanum genus in majorem numerum creſcere cœpit, *lib.* 2. *cap.* 15.

Quod terræ poteſtatem ab initio diabolo tributam a Deo, duoque dæmonum genera facta eſſe aſſerit, alterum terrenum, alterum cœleſte, *ibidem.*

Quod bonos Angelos hominum tutelæ adjunctos dominatorem cœli fallaciſſimum ad vitia pellexiſſe, & mulierum congreſſibus inquinaſſe, ſuosque feciſſe ſatellites ac miniſtros exiſtimat, *lib.* 2. *cap.* 15.

Quod nove dixit, diem, quem primus Oriens ſubminiſtrat, Dei eſſe; noctem autem, quam Occidens extremus inducit, ejus, qui Deum æmulatur, ſcilicet diaboli, *lib.* 2. *cap.* 9.

Quod hominem ex diverſis & repugnantibus rebus a Deo factum putat. Sic enim ſcribit *lib.* 2. *cap.* 12. Ex rebus diverſis ac repugnantibus homo factus eſt; ſicut ipſe mundus ex luce ac tenebris, ex vita & morte: quæ duo inter ſe pugnare in homine præcepit, ut ſi anima ſuperaverit, quæ ex Deo oritur, ſit immortalis, & in perpetua luce verſetur; ſi autem

corpus vicerit animam, ditionique ſubjecerit, ſit in tenebris ſempiternis & in morte.

Quod hominem mortalem atque imperfectum e terra fictum affirmat, *lib.* 7. *cap.* 5. *&* 14.

Quod eumdem immortalitatem propriis viribus adipiſci ſtatuit, *ibid.*

Quod fingit Deum infinitam multitudinem animarum creaſſe, quas primo fragilibus & imbecillibus corporibus illigatas conſtitueret inter bonum malumque medias, ut conſtantibus ex utriſque naturis virtutem proponeret, ne immortalitatem delicate aſſequerentur, &c. *lib.* 7. *cap.* 5. [Vide tamen not. ad cap. 18. lib. 3.

Quod cum *lib.* 5. *&* 6. de juſtitia Chriſtianorum orationem ex profeſſo inſtituerit, tamen de philoſophica tantum ſeu legis juſtitia diſputat, & juſtitiæ fidei, quæ Evangelii propria eſt, ne verbulo quidem meminit.

Quod ſpiritum ſive animam hominis juſtitiæ operibus emereri, ut fiat æternus ſpiritus, *lib.* 4. *cap.* 25. Quod item largitione perpetua peccata carnis aboleri, *lib.* 6. *cap.* 13. aſſerit.

Quod iis tantum ignoſci ſcribit, qui ad peccatum imprudenter incauteque labuntur: veniam non habere, qui ſciens peccat, *ibid.*

Quod de perfectione hominis renati contradictorias ſententias tuetur, & quidem in uno eodemque libro, nimirum ſexto, fatetur, quod nemo eſſe ſine delicto poſſit, quamdiu indumento carnis oneratus eſt, *cap.* 13. & tamen *cap. ultimo* verum Dei cultorem nihil vult

vult aliud precari, quam peccatis ſuis veniam, licet nulla ſint.

Quod ideo Deum permittere malum graſſari ſentit, ut virtutis ratio conſtet, *lib.* 5. *cap.* 7. Hoc fine ſcribit permittere Deum errores, *lib.* 2. *cap.* 17. Hoc fine diabolum a Deo excitatum ait, *libro de Opificio Dei cap.* 20. Hoc fine tantam vim natricum viperarumque a Deo factam putat, *lib.* 7. *cap.* 4. *& libro de Ira Dei cap.* 13.

Quod quoties oramus, credere nos vult, tentari nos a Deo, an ſimus digni exaudiri, *lib.* 6. *cap.* 13.

Quod militiam homini juſto non licitam eſſe putat, nec accuſare quemquam crimine capitali, *lib.* 6. *cap.* 20.

Quod animas ſcribit poſt mortem in una communi cuſtodia detineri, donec tempus adveniat, quo maximus judex meritorum faciat examen, *lib.* 7. *cap.* 21.

Quod de fine ſæculi, noviſſimo judicio, & imperio mille annorum periculoſas opiniones, *lib.* 7. *cap.* 14. 15. 16. 17. *&c.* inſeruit. Ex illis enim liquet, Lactantium contra Scripturam duas aſſeruiſſe reſurrectiones, alteram ad aureum ſeculum millenarii, alteram ad destructionem diaboli & impiorum: duo item judicia univerſalia. Liquet, ſtatuiſſe eum tantum pios, non autem & impios judicatum iri.

Quod denique mire nugatur non ſolum de Antichriſto, verum de adventu etiam Heliæ in terram, converſuro multos ad Dei cultum, *lib.* 7. *cap.* 17.

Fuere, qui Manichæiſmi quoque Lactantium accuſare non dubitaverunt. Sed quia nec Hieronymus,

nec quisquam alius Veterum hunc in Lactantio errorem animadvertit, quia item vetuſti codices non habent ea, quæ in recentioribus editionibus pro Manichæis facere videbantur; apparet inde, hujus quoque autoris libros a Manichæo quodam fuiſſe interpolatos.

*Nævi Chronologici.*

Quod Moſen nongentis fere annis Trojanum excidium anteceſſiſſe ſcribit, cum Euſebius tantum trecentos quinquaginta numeret. *Sed hæc controverſia adhuc eſt ſub judice. Multi enim ejusdem ſunt opinionis, ac Lactantius.*

Quod Imperium Regum Iſraelitarum annis quadringentis ſexaginta definit, doctioribus Chronologis annos quingentos & quindecim numerantibus, *lib.* 4. *c.* 5.

*Nævi Philoſophici ſunt;*

Quod Antipodes eſſe negat, *lib.* 3. *cap.* 22.

Quod inter alias ſummi boni conditiones & hanc ponit, ut ſolius ſit animi, nec communicari poſſit cum corpore, *lib.* 3. *cap.* 9. At, inquam ego, ſi ſummum bonum hominis quæritur, homo autem non ex ſola anima, ſed ex anima & corpore ſimul conſtat: utique non ſolius animi, ſed animi & corporis ſimul ſummum bonum erit: quemadmodum immortalitas, quam Lactantius ſummum bonum nominat, ad corpus pariter & animam referetur.

Quod reprehendit viri boni definitionem Ciceronianam, qua nemini nocere vir bonus dicitur, niſi injuria laceſſitus, *lib.* 6. *cap.* 18. cum Cicero non de privata, ſed publica vindicta loquatur.„

IN-

# INDEX

## Præcipuorum, queis Lactantii opera continentur, Codicum MS. hactenus notorum.

1. BALLIOLENSIS Oxonii in Anglia Codex MS. complectens *VII libros div. Inſtit.* ac librum de *Ira Dei.* Eo uſus eſt Thomas Sparckius in editione Oxon. 1684.

2. BALUZIANUS, ſive Stephani Baluzii MS. Codex bonæ notæ, 400 annorum. In eo ſunt liber de *Ira Dei* incipiens a cap. 8, & liber de *Opificio Dei.* Eſt nunc in Bibliothecam Reg. illatus, formam 8 habet. Signatus eſt n. 2967.

3. Codex MS. *div. Inſt.* a BARTHIO viſus, cujus tamen ſunt pauciſſimæ varietates a Barthio excerptæ.

4. Codex MS. quo uſus eſt BETULEJUS in editione, quæ poſt mortem ejus emiſſa eſt anno 1563. parce tamen hoc MS. uſus videtur BETULEJUS.

5. BODLEJANUS Oxonii, continens *L. div. Inſtit. Epitom. de Ira Dei. de Opif. Dei.* Codex optimus, quo uſus eſt Thomas Sparckius in editione 1684. incipiunt tamen variæ lectiones ſecundo tantum lib. *div. Inſt.*

6. Duo Codices MS. COENOBII S. SALVATORIS BONONIENSIS, quorum antiquior ætatem 900 annorum certo ſuperat; Specimina tam raræ antiquitatis exhibent Leo Allatius *in Hetruſcis antiq.* Bernard. de

Mont-

Montfaucon *in Diario Ital.* & *Palæograph. Græc.* Optimæ notæ Codex eſt: quandoque a ceteris differt, & nonnullas habet interpolationes.

Alterum Exemplar BONONIENSE recentius eſt, ſed priori cetera non impar. Utrumque a Thomaſio, quem Iſæus ſequitur, collatum, ac ſæpius citatum. Multo plures horumce amborum MS. Codicum variantes lectiones Latinus Latinius in ora ſui Lactantii notaverat, quæ dein ad Joannem le Brun pervenere. Autographum Latinii exemplar habuit etiam ex Bibliotheca Genoveſiana Lengletius. In uſum Latinii contulerat hosce Codices 1558 Michael Thomas Taxaquetius, ſive latens ſub hoc nomine Thomaſius.

7. Codex D. Jo. LE BEUF Regiæ INSCRIPTIONUM Acad. Socii continet ſolummodo duos libellos *de Ira Dei. de Opificio Dei.* Scriptus videtur Sec. XIV.

8. Codex JOAN. BAPT. LE BRUN ROTOMAG. ætatem habet 400 annorum. Complectitur VII libros *divin. Inſt.* lib. de *Ira Dei.* de *Opif. Dei.* In ejus margine adſcriptæ ſunt variæ alterius MS. Codicis lectiones ad libros VII *div. Inſt.*

9. Duo Codices MEMBRANACEI CAMERACENSES. Unus IX aut ſaltem X Seculi, ſed ita mutilus, ut nonniſi ſummo ſtudio & cura legi poſſit. Continet VII libros *Inſtit.* habet fere ubique Græca eximia litteris quadratis ſcripta. Alter ſcriptus eſt ineunte Sec. XV. in quo continentur libri VII *Inſtit.* libelli de *Ira Dei.*

de

de *Opif. Dei.* adſunt græca, quandoque ſat bene ſcripta, quandoque caractere vulgari latino.

10. Codex CANTABRIGIENSIS MS. *in Venerabili Monaſterio Sublacenſi anno D.* MCCCCLXV. ut notatur ad calcem ejusdem Codicis. Continetque VII libros *Inſtit.* libros *de Ira Dei.* de *Opificio Dei.* Itaque ibi eo ipſo anno ſcriptus fuit, quo prima editio Sublaci excuſa eſt. Non tamen ex hac fuit deſcriptus, multum enim ab ea differt, ut patet ex variis lectionibus, quas ex eo profert editor Cantabrius.

11. Codex MS. optimæ notæ, ex qua Canterus varietates lectionum collegit, poſtea Gallæo commodatas.

12. Codex membran. Sec. XV ſatis concinne ſcriptus, Bibliothecæ PP. Capucinorum Pariſienſ. Conventus S. Honorati. Græca in eo eleganter ſunt ſcripta. Habet libellos *de Ira & de Opificio Dei.*

13. Codex MS. antiquus & optimæ notæ fere in omnibus antiquiſſimo Bononienſi ſimilis, a JOAN. CAUCI accuratiſſime collatus, complectens libros *div. Inſt. de Ira & Opificio Dei.* Hujus Codicis variæ lectiones Gallæo uſu venerunt.

14. Codex MS. COLLEGII CORPORIS CHRISTI, quod Oxonii eſt, continens libros *div. Inſtit. de Ira Dei, & de Opificio Dei.* Eo uſus eſt, parce tamen, Thomas Sparckius.

15. Duo

15. Duo Codices MS. 400 aut 300 annorum ætatem ferentes, Gotofredi Clermont Amstelodamensis quondam, anno ſcilicet MDCCXV, apud Legatos Batavos in Gallia, Oratoris ſacri. Hos Joan. le Brun poſſeſſor communicavit.

16. Octo Codices MS. Bibliothecæ Colbertinæ. Primus ætatis 800 annorum, numero 1297 ſignatus eſt. Ex hoc in lucem prodiit præclarus ille Lactantii liber *de Mortibus perſecut.* curante Baluzio. Denuo viderunt & examinarunt Joan. le Brun & Lengletius meliore adhuc quam Baluzius fortuna. Secundus n. 2679 ſcriptus Venetiis videtur eſſe 700 annorum. Tertius ſcriptus in Diœceſi Anicienſi, n. 5173, 500 annorum eſt. Tres ſunt ſcripti Bononiæ, trecentosque annos habent, ſignati ſunt n. 3573, n. 4095, n. 4495. complectuntur libros *Inſtit. de Ira*, *de Opif. Dei.* Adhuc unus ſcriptus Bononiæ, 300 pariter annorum, ſignatus n. 1975, continet tantum *divinas Inſtit* Præterea unus ſcriptus Florentiæ ætatis annorum 300, ſignatus n. 6210, continet libros *de Ira*, & *de Opif. Dei.* Octavus demum, 800 annorum, n. 1336, ſolum quod Lactantium attineat, refert *Carmen de Phœnice*, & quidem ſub Lactantii etiam nomine. Sunt hodie omnes hi Codices in Bibliotheca Regia.

17. MS. Codex Colomesio viſus, continet *div. Inſtit.* & lib. *de Opificio Dei.* Paucæ ſunt ejus lectiones variantes.

18. Codex Coloniensis, cujus varias lectiones ſæpiſſime profert editio Colonien. 1544, qua Lengletius eſt uſus.

19. Co-

19. Codex COTTONIENSIS Oxonii, complectens libr. Inſtit. primo, ut videtur, dempto. Varias lectiones nonnullas inde appoſuit Sparckius Oxonienſi ſuæ editioni 1684.

20. Duo Codices MS. a JACOBO CUJACIO in gratiam TORNESII hujusque editionis 1579 collati.

21. Codex COLLEGII EMANUELENSIS apud CANTABRIG. anno D. MCCCCXXIV deſcriptus, altero Cantabrigienſi longe emendatior. Complectitur libros *divin. Inſtit. de Ira & Opificio Dei.* Contulit eum editor Cantabrig. ejusque varias lectiones ſuæ editioni præmiſit.

22. Codex vetuſtus, quo olim uſus fuit DESID. ERASMUS: illius variæ lectiones pauciſſimæ ſunt, præterquam ad librum *de Opificio Dei*, quem pauculis quibusdam notis illuſtravit ERASMUS in hujus libelli editione anni MDXXIX.

23. Antiquiſſimus Codex, quo GEORGIUS ERHARDUS eſt uſus. Pauciſſimas inde variantes lectiones excerpſit GALLÆUS.

24. Codex 300 annorum, ECCLESIÆ METROPOL. TURON. & alter MAJORIS MONASTERII. Uſus his eſt JOAN. BAPT. LE BRUN.

25. Codex GOTHANUS 400 circiter annorum, continet VII libros *Inſtit.* libros *de Ira & de Opificio Dei.* Eo uſi ſunt CELLARIUS, HEUMANNUS, BÜNEMANNUS.

26. Co-

26. Codex MS. Claudii Menardi, de quo ſic J. F. Gronovius: „*Nactus in Andibus apud Claudium Menardum membranas non valde vetuſtas, incepi qualescunque eſſent, conferre, & inveni, quæ vulgatis potiora ducerem.*„ Plures duntaxat locos duorum priorum librorum *div. Inſtit.* emendavit ex hoc MS. in libro *Obſervationum iu Scriptores Ecclеſ.*

27. Quinque Codices Quelferbitani partim ex Bibliotheca Gudiana, ſed quorum varias lectiones nullus hactenus Lactantii editor habere potuit.

28. Codex MS. Jani Guilielmi, aut ſaltem ab ipſo collatus, non infimæ vetuſtatis. Continet libros *div. Inſtit. de Ira & Opificio Dei.* Quasdam varias lectiones ejus habuit Gallæus.

29. Codex papyraceus Adriani Junii, Scholæ Amſtelodamenſis in nova urbis regione Rectoris. Hic Codex fœda admodum manu ex optimo archetypo exaratus, commodatus fuit Gallæo ab Adriano Junio. At eum diligentius inſpexit Thomas Crenius.

30. Tres MS. Codices carthacei Lipsienses, 300 circiter annorum, quorum unus eſt optimæ notæ, & antiquiſſimis conſentiens. Continent libros *Inſtit. de Ira Dei & de Opificio Dei*, dempto uno, in quo duo poſtremi deſunt. His uſi ſunt Cellarius, atque Bünemannus.

31. Codex Londinensis Regius librum *de Ira Dei* continens, cujus apographum habuit ex amico Bünemannus.

32. Co-

32. Codex 500 annorum, MAJORIS MONASTERII gallice: MARMOUTIER, Ord. S. Bened. Congreg. Maur. prope Turones.

33. Codex MERTONIENSIS Oxonii, cujus varias lectiones, ſed nimis parce refert Sparckius in Oxonienſi editione: inchoat ſolum III libro *Inſtit.* continuatque uſque ad finem libri *de Opificio.*

34. Codex COLLEGII NAVARRICI PARIS. 300 annorum, complectens libros *div. Inſtit. de Ira Dei, &* *Opificio Dei.*

35. Codex membranaceus PALATINUS, continens libros *div. Inſtit.* cujus varias lectiones Gallæo ſuppeditavit Iſaacus Voſſius.

36. Codex FRANCISCI PENIÆ HISPANI Rom. Rotæ Auditoris. Codex non infimæ notæ, complectens libros *div. Inſtit. de Ira Dei, & de Opificio Dei.* Hunc Iſæus contulit, ſed cujus ætatis ſit, non indicavit.

37. Codex REIMANNIANUS, chartaceus, Bünemanno communicatus. Seculo XV ſcriptus eſt.

38. Codex membran. CARDINALIS DE ROHAN continet VII libros *Inſtit.* in quibus græcum non legitur; Seculi XIV eſt. PARISIENSIS EDITOR eum ad manus habuit.

39. Codex ROSTOCHIENSIS; hujus paucæ admodum ſunt variantes lectiones ad libros *div. Inſtit.* has habuit GALLÆUS ab ISAACO VOSSIO.

40. Codex SANGERMANENSIS membranaceus, olim SEGUIERII Franciæ Cancellarii; eleganter ſcriptus eſt. Ætatem habet fere 400 annorum. Deſunt duæ priores paginæ. Continet libros *Inſtit. Epitomen*, ſed imperfectam; libros *de Ira div. de Opificio hominis. Carmen de Phœnice*, cum tali tamen monito: „*Iſta Carmina dicuntur eſſe Lactantii.*„ Quandoque adſunt græca, eaque ſat eleganter ſcripta.

41. Duo Codices SORBONICI 300 annorum, n. n. 271. 272. In priore legitur ad calcem: „*Scripſi ego Joannes de Maguncia* an. 1448. Uterque complectitur Lactantii ſeptem libros *Inſtit.* lib. *de Ira & Opificio Dei.*

42. Codex TAURINENSIS REGIUS 1000 annorum. Ex hoc Math. Pfaffius Pariſiis 1712 in lucem dedit *Epitomen* integram, paucis exceptis, cujus priora LV deerant capita in præcedentibus editionibus.

43. Novem alii Codices TAURINENSES: horum exiſtentiam quidem, ſed nec ætatem, nec reliquas qualitates indicat Pfaffius.

44. Codex MICHAELIS THOMÆ TAXAQUETII, ſive MICHAELIS THOMASII; continet libros *Inſtit. de Ira & Opificio Dei.* Diligenter eum excuſſit & examinavit ISÆUS, ætatem tamen non indicavit.

45. Codex TORNESIANUS. Hunc TORNESIUS emerat, cum ſuam pararet editionem Lugdunenſem 1567.

ubi

ubi in margine varias ſui Codicis appoſuit lectiones: ætatem non indicavit: continet lib. VII *Inſtit.*

46. Codex CANONICORUM REGUL. S. VICTORIS PARIS. 400 circiter annorum, complectens libros *divin. Inſtit. de Ira. de Opificio Dei.* Uſus eo eſt JOAN. LE BRUN.

47. Codex CANONICORUM B. MARIÆ ULTRAJECTINÆ, ex optimo deſcriptus archetypo: continet lib. *divin. Inſtit. de Ira, de Opificio Dei.* Uſus eo eſt GALLÆUS.

48. Codices 12 REGII PARIS. continentes ſolummodo Lactantii libros *de Ira*, & *de Opificio Dei.* n. 3735. n. 3736 olim Puteani Codex: ſunt optimæ notæ, ætatemque 900 annorum habent. n. 3976. 400 annorum. n. 3739. 300 annorum, optimæ notæ. n. 3737. 300 annorum. n. 3741. 300 annorum, optimæ notæ. n. 3740. 300 annorum, cum eximiis picturis, in quo eſt etiam *Epitome div. Inſtit.* n. 3977. Mantuæ deſcriptus anno 1428. n. 3738 300 annorum. n. 3742. 200 aut 250 annorum, ex bono archetypo exſcriptus. n. n. 3978 & 3979 300 circiter annorum. Omnes, ut & ſequentes a JOANNE BAPT. LE BRUN collati Codices.

49. Præter hosce adducit Pariſienſis editor, ſi recte eum intelligo, ex hoc enim hunc indicem deſcribo, viginti & unum Regios alios Codices. n. 1662. membranaceus eſt, fuit olim Claudii Puteani, formam Folii, & noni Seculi ætatem habet: continet libros VII *Inſtit. de Ira. de Opificio Dei. Epitomen.* n. 1663.

 mem-

membranaceus eſt, Seculo pariter nono ſcriptus: continet *de falſa Religione Lib. VII.* In *div. Inſtitutionibus* libri *ſexti* finis, & *ſeptimi* pars maxima deſiderantur: Folii formam habet. n. 1664. membranaceus, Seculis partim duodecimo, partim decimo quarto exaratus, Folii formam habet; continet *de falſa Relig. Lib. VII. ad Demetrian.* libr. *de Opificio Dei.* n. 1665. membranaceus eſt, Seculo XIV ſcriptus, in Folio, *Inſtitutiones* continet. n. 1666. chartaceus, anno 1428. Mantuæ exaratus in Folio, continet *Inſtit.* & libr. *de Opificio Dei.* n. 1667. chartaceus, olim Colbertinus, in Folio 1463 exaratus, *Inſtitutiones* continet. n. 1668. partim membranaceus, partim chartaceus, in Folio Seculo XV exaratus, *Inſtitutiones* continet. n. 1669. membranaceus, olim Colbertinus, Seculo XV exaratus in Folio, continet *Inſtit. de Ira & Opificio Dei*; & præterea excerptum ex S. Auguſtini libro 20 de Civit. Dei. *de noviſſimo judicio.* n. 1670. membranaceus, olim Colbertinus, Seculo XV in Folio exaratus, continet *Inſtit.* queis ſubjicitur fragmentum *de judicio extremo*, libros *de Ira & Opificio Dei.* n 1671. membranaceus, olim Puteanus, Seculo XV exaratus in Folio, continet *Inſtit. de Ira & Opificio Dei. de Phœnice Carmen. de Reſurrectione Carmen. Epitomen div. Inſtit.* n. 1672. membranaceus, Seculo XV exaratus in Folio, continet *Inſtitutiones*, queis præmittuntur poemata duo, unum *de extremo judicii die* anonymo authore, alterum *de Reſurrectionis dominicæ die* Lactantio tributum; & ſubjicitur fragmentum *de extremo judicio* ex S. Auguſtini libro 20 *de Civit. Dei*, dein libros *de Ira*, &

*de*

*de Opificio Dei.* n. 1673. membranaceus, ſub finem Seculi xv ſcriptus in Folio, continet *Inſtitutiones*, quibus in margine ſunt adjectæ MS. notæ P. Joannis Braſichelli, initio Seculi xvii Palatii Apoſt. Magiſtri, quas moderatum Theologum prodere, jam ſupra monui, Pariſienſis autem Editor ſuo Lactantio præmiſit: mihi autem dignæ non ſunt viſæ, ut rurſus hic repræſentarem. n. 1674. membranaceus, ſub finem Sec. xv exaratus in Folio, continet *Inſtitutiones*, reſciſſo initio, lib. *de Ira div.* de *Opificio Dei. Carmen de Phœnice. Carmen de die reſurrectionis dom.* n. 1675. chartaceus, manu rudi ſcriptus in Folio, continet *Inſtitut.* lib. *de Ira*, *de Opificio Dei. Epitomen.* n. 1676. chartaceus, Seculo xv exaratus in Folio, continet librum *de Ira Dei.* n. 1677. membran. Sec. xv ſcriptus, continet libros *de Ira*, *&* *de Opificio Dei.* n. 2623. membr. ſcriptus Bononiæ 1436 in 4. continet *Inſtitutiones*, lib. *de Ira*, & *de Opificio Dei.* n. 2624. membran. Sec. xv ſcriptus in 4. continet Lactantii *de falſa Relig. libros VII. de Ira Dei. de Opificio Dei.* n. 2625. partim membran. partim chart. Sec. xv ſcriptus in 4. continet *Inſtit. de Ira Dei. de Opificio Dei.* n. 2626. membran. Sec. xv ſcriptus in 4. continet *Inſtit. de Ira Dei.* & *de Opificio Dei.* n. 2627. membr. ſcriptus partim xi partim xii Sec. in 4. continet *Lucii Cecilii lib. de Mortibus perſecut.* cum ſcriptis aliis. n. 2967. membran. olim Baluzianus, Sec. xv ſcriptus in 8. continet lib. *de Ira Dei.* cujus tamen ſeptem priora capita deſiderantur; & lib. *de Opificio Dei.* n. 2968. membr.

olim Colbert. ſcriptus anno 1439 in 8. continet lib. *de Ira Dei*, & lib. *de Opificio Dei.*

Hiſce ſunt inſerti apud Pariſienſem editorem tres Codices chartacei Colbertini in fol. Seculo xv ſcripti, ſignatique n. 1678. n. 1679. n. 1680. qui continent *Lactantii erratorum* libros III autore Antonio Raudensi Theologo, illo ſcilicet, de quo ſupra quandam mentionem injeci.

50. Codices Romani juſſu celeberrimi Cardinalis Paſſionei per Joſephum Simonium Aſſemannum Vaticanæ Bibliothecæ tunc cuſtodem, ad Pariſienſem hoc ordine ſunt perſcripti.

XII Vaticani ab Isæo collati. n. 215. membr. nulla temporis nota ſignatus, ſed quantum conjicere eſt ex pictura minio ornata, codici præfixa, ſcriptus circa annum 1480 videtur: continet lib. VII *Inſtit. de Ira, de Opificio Dei.* n. 216. membr. exaratus, ut notatur ab Amanuenſi 24 Auguſti 1481. continet lib. *Inſt. de Ira, de Opificio Dei, Epitomen*, qualis tunc habebatur, cujus initium eſt: *Nam ſi initium*, vel potius: *Nam ſi juſtitia.* n. 217. membr. ejusdem forſan, ac præcedentes duo, ætatis: continet *Inſtit. libros de Ira, de Opificio Dei.* n. 218. membr. exaratus ſub Sixto iv. P. cujus inſignia Codici præfiguntur, h. e. intra annos 1471. & 1484. continet eosdem, quos prior, libros. n. 219. membran. exaratus ſub Julio II. P. cujus imago aurea Codici præfigitur cum his litteris: *Julii II. Pont. Max.* h. e. intra annos 1503. & 1513. continet eosdem libros. n. 220. membran. exaratus ante annum 1447.

nam

nam fol. 172 extat nota Valterii cujusdam, qui teſtatur recepiſſe ſe duodecim Ducatus in numerata pecunia pro pretio hujus Codicis A.D. 1447. die 12 Decemb. continet libros eosdem. n. 221. membr. exaratus circa annum 1450. uti ex præfixis picturis & imaginibus colligitur: continet *libros VII div. Inſtit. lib. de Ira Dei* hoc initio: *De ſummis neceſſitatibus. Epiſtolam ad Demetrianum*, qua adhortatur eum ad ſtudendum pietati diligentius, & ad mundi contemptum; quam tamen Iſæus non edidit: *lib. de Opificio Dei*, prout extat apud Iſæum. n. 222. papyraceus exaratus A. 1462. die 21 Decemb. uti folio ultimo notatur; continet *Inſtit. de Ira. de Opificio*. n. 223. membr. per manus Joan. Hornſen, familiaris D. Corradi de Monte Politiano, cujus inſignia præfiguntur Codici cum his litteris: *A. Corradi de Monte Politiano*. continet *libros VII Inſtit.* in quorum fine eſt hæc nota: „Firmiani Lactantii *divin. Inſtit. ad* Constantinum *Imp. & adverſus Gentes libri finiunt VII per manus* Joann. Hornsen *indigni ſervuli egregii* D. Corradi de Monte Polic. *Palatio Apoſtolico, temporibus Sereniſſimi Domini* Petri Domini Nicolai *div. providentia Papæ V. anno* 1454. *Pontificatus ſui anno VII.*„ continet præterea *librum de Ira Dei ad Donatum.* n. 224. membr. olim Monaſterii S. Crucis in Hieruſalem Romæ, continet *div. Inſtit.* n. 225. membr. ſcriptus, ut ex ſcriptura colligitur, circiter anno 1460. continet *Inſtitutiones*. n. 226. papyraceus olim Antonii de Pichetis Juris Canonici peritiſſimi, exaratus Papiæ 1441. die 4 Decemb.

V Codices Vaticani, quos non viderunt nec Josephus, nec Sigismundus Isæus in editione Firm. Lactantii. n. 2876. chartaceus in quarta forma, manu recenti exaratus, continet fragmentum ex *libro VII Inſtit.* n. 3152. chartaceus in quarta forma, continet Lactantii Firm. *de feſto die reſurrectionis dominicæ* hoc initio: *Salve feſta dies toto venerabilis ævo &c.* ejusdem *de ortu & obitu Phœnicis Carmen.* n. 3381. membran. in fol. ex libris Fulvii Ursini continet Firmiani Lactantii *in* Statii Thebaidem *expoſitionem*; ſed eruditis jam conſtat, non eſſe noſtri Lactantii hoc opus, ſed Grammatici cujusdam Lutatii vel Luctatii Placidi Lactantii. n. 5134. papyraceus continet Lactantii *verſus de Phœnice.* n. 5346. continet eosdem verſus.

IV Codices Vaticani olim Palatini. n. 161. membr. Sec. xii. continet Lactantii *Inſtitut.* deeſt initium L. I. & *de Opificio Dei*, ubi finis deeſt. n. 162. membr. in fol. recens eſt, continet *Inſtitut. de Opificio hominis. de ortu obituque Phœnicis.* n. 163. membr. recens in fol. continet *lib. de Ira Dei. libros VII Inſtit. de Opif. hominis. Indicem Capitum Lactantii.* n. 164. papyr. in fol. continet *Inſtit. de Opific. hom. de Ira Dei.*

II Codices Bibliothecæ Vaticanæ Urbinatensis. n. 58. membr. antiq. in fol. continet *Inſtit. de Opificio. de Ira Dei. Carmen de Phœnice. Carmen de Chriſti reſurr.* hoc initio: *Salve feſta dies &c.* n. 361. pergam. continet Lactantii *Commentaria in* Papinii Statii *Thebaidem.*

VII Co-

VII Codices Vaticanos olim ex Bibliotheca Christinæ Alexandræ, Reginæ Suecorum. n. 149. in fol. membr. exaratus die 16 Januar. 1434. Bononiæ, olim Cardinalis & Principis a Dietrichstain Germani, continet Lactantii *Inſtit. de Ira Dei, de Opificio Dei.* in fine ab Amanuenſi hæc annotantur: „ 1436. 3 Febr. correctum eſt hoc opus. die 20 Febr. 1438. correctum eſt ſecunda vice. 1439. die 8 Januar. perfeci ſtudium ejus. 1441. 6 Febr. perfeci iterum ſtudium ejus corrigendo uſque ad orthographiam. „ n. 217. membr. in 4. fuerat Gerardi Joannis Vossii, dein Alex. Petavii anno 1656. continet *libros de Ira & Opificio Dei.* n. 265. membr. continet *Inſtitutiones, libros de Ira & Opific. Dei.* n. 268. papyr. exaratus a Gotardo Stella, fuit Nicolai Heinsii, poſtea Petavii 1656. continet eosdem libros, niſi quod deſit initium *Inſtitutionum.* n. 276. membr. antiq. continet *div. Inſtitutionum libros VII.* n. 1151. papyr. exaratus a Philippo Scholari Pariſiensi 6 Octob. 1506. continet *Inſtit. & lib. de Ira Dei.* n. 1939. membr. exaratus ſub Nicolao Papa, uti conſtat ex ejus ſtemmate, quod 2 folio a tergo hæret. Fuerat PP. Theatinorum S. Silvestri, a Clemente XI. in Bibliothecam Vatic. illatus, continet *Inſtit. libros de Ira, & de Opificio Dei.*

Speciminis loco, & ad Lactantii pretium æſtimandum ſatis eſt hanc ſeriem texuiſſe Codicum. Plures forſan latent in Bibliothecis aliis Germanicis, Italicis, Hiſpanicis, Gallicis. Horum indicem ſubnectat, qui poſt me editurus eſt Lactantium.

# ELENCHUS EDITIONUM LACTANTIANORUM OPERUM.

## EDITIONES SECULI XV.

I. Lactantii Firm. *de divinis Inſtitutionibus* adverſus gentes libri VII, nec non ejusdem ad Donatum *de Ira Dei* liber unus, una cum libro *de Opificio hominis* ad Demetrianum, in fol. in Venerabili Monaſterio Sublacenſi ſub annum D. MCCCCLXV. Pontificatus Pauli Papæ II. anno ejus II. Indict. III. die vero antepenultima menſis Octobris.

Hæc editio aliquando Romana dicitur, quam per errorem Bernardus de Montfaucon in Diario Italico ad annum MCCCCLXI. retulerat. Eſt rariſſima. Romæ reperitur in Bibliotheca Barberina, Moguntiæ in Scrinio litterario Capituli Cathed. Pariſiis in Muſæo Claudii de Boze Academiarum Gallicæ, & Inſcript. Socii. Græca in ea editione quandoque, ſed non ſemper leguntur, videturque ex unico ſolum deſumpta MS. exemplari. Titulus libri I. eſt manu exaratus. Eam utpote minus comptam juxta quosdam exiſtimavit Editor Cantabrig. eſſe Codicem MS. ſed Codex MS. Monaſterii Sublacenſis, de quo ſupra, eſt diverſus ab edito. Primum hunc eſſe librum in Italia typis excuſum, monet Hambergerus.

II. Eadem in fol. Romæ, in domo Petri de Maximis, apud Conradum Sweinheim 1468. Comes

Swein-

Sweinhemio fuit Arnoldus Pannarez itidem Germanus. Græca habet hæc editio, habet etiam Carmina de Phœnice, & de Paſcha. Extat hæc editio Pariſiis in Bibliotheca Regia, tum in Muſæo D. de Boze. Romæ in Bibl. Cardinalis Paſſionei, nunc in Bibliotheca Angelica apud PP. Auguſtinianos.

III. Eadem in fol. Romæ MCCCCLXX. apud eundem Conradum Sweinheim cum præfatione Andreæ Epiſcopi Alerienſis. — Hambergerus eum Joannem Andreæ vocat; differt a priori, & præfationis clauſula eſt: „ *Sumant Studioſi per noſtros ingenuos opifices Lactantium Firmianum ſemel ab iis iterumque impreſſum, nonnullis in locis veriorem.* „ Extat in Bibl. Reg. Pariſiis.

IV. Inſtitutiones, liber de Ira Dei, liber de Opificio Dei, Carmen de Phœnice, Carmen de Paſcha. fol. MCCCCLXXI. Adam. Hanc Pariſienſis meus Romanam editionem dicit. Hambergerus Venetam ſtatuit, ob verſus in fine adjectos;

„ *Preſſerat hunc* — Lactantium — *primo mundi caput inclyta Roma,*
*Poſt Regina premit quippe colenda maris* — Venetiæ —

Romanæ tamen quaſi per omnia ſimilem; incertus interim, illum Adamum faciatne typographum, an correctorem: ultimum tamen mavult.

V. Poſt hanc Pariſienſis, adducit eorundem operum Lactantianorum editionem Venetam anni MCCCCLXXII. in fol. quam Gallæus ſed falſo omnium eſſe primam exiſtimavit. Iſæus, Heumannus, & Bünemannus eam viderunt.

VI. Ope-

VI. Opera eadem Lactantii in fol. ſine loco & anno: in Germania excuſa rudi caractere jam a primis typographicæ artis incunabulis: dicitur in Bibliotheca Paſſioneana extitiſſe.

VII. Eadem opera in fol. Romæ 1474. Extat in Bibl. Reg. Pariſ. extabatque in Bibl. Carpzoviana, unde eam habuerat Chriſtoph. Cellarius. Extabat etiam in Bibl. Hulſiana. Extat adhuc in Bibliotheca Eccleſiæ inſignis Colleg. Haugenſis, quæ Wirceburgi eſt: bella ſane editio, & quidem per Teutonicæ nationis hominem adornata: legitur enim in fine: „Conſummatum per Udalricum Gallum Alamanum, & Simonem Nicolai de Lucca.„

VIII. Eadem in fol. Romæ anni 1475. quam Joa. Alb. Fabricius laudat, Bünemannus exiſtere dubitat.

IX. Eadem in fol. Roſtochii anni 1476. Hac Bünemannus accurate eſt uſus. Græcorum in ea ſpatia ſunt vacua relicta. Epitomen non habet, nec Carmen de Phœnice. Gallæus tanquam MS. Codicem Roſtochienſem citat.

X. Eadem in fol. Venetiis per Joſephum de Colonia, & Joan. Menthen de Gerretzem an. 1478. 18 Aug. ſatis eſt accurata: græca ſunt edita in illa. Nonnulli errore nominis decepti Bibliothetam indicantis hanc editionem Colonienſem vocarunt: inter alios hoc errore notatur Catalogus Hulſianus. Vidi hanc editionem in Bibliotheca Eccleſiæ Cathedralis Wirceburg.

XI. Præceſſerat hanc alia editio Veneta ejusdem anni, die vero 12 Martii, excuſa a Magiſtro Andrea de Paltaſichis Catarenſi, & Bonino de Boninis ſociis. Epitomen habet poſtremo loco, quam vocat initio ephythomon, in fine nephytomon. Græca citata exhibet typis rudibus, & tam litteris, quam accentibus ſæpe pravis, iisque verſionem latinam adnectit. Poſſedit eam Paſſioneius, poſſedit & Bünemannus.

XII. Lactant. in fol. Venetiis per Bernardin. de Benaliis 1483. Laudant eam quidam cum Fabricio, ſed extitiſſe dubitat Bünemannus, partim quod nemo eam ſuis ſe uſurpaſſe oculis teſtetur, partim quod Benalianæ typographiæ initia ante annum 1486. non inveniant rei librariæ curioſi. Conjectura eſt Bünemanni, confuſos fuiſſe, — uti fieri facile poteſt, factumque eſt non una vice in aliorum librorum hiſtoria — numeros LXXX & LXXXX, indeque factam eſſe editionem anni MCCCCLXXXIII, uno decennio per oculi celeritatem præterito.

XIII. Subjungo ſtatim editionem Venetam in fol. anni 1493. per Vincentium Benalium. Ex Rom. anni 1470. facta videtur. Extat in Bibl. Sangermanenſi a Pratis. Extat etiam in Bibliotheca Heilbronnenſi, quæ nunc Onoldi eſt.

XIV. Lactantii opera in fol. Venetiis per Theodorum de Ragazonibus de Aſula. 1490. Habuerunt eam Iſæus, Gallæus, Carpzovius, Cellarius, alii.

XV. Eadem in fol. Venetiis anni 1494. Hanc Carpzov habuit.

XVI. Ea-

XVI. Eadem in fol. Venetiis per Simonem Bevilaquam Papienſem an. 1497. ſtudio Andreæ Epiſcopi Alerienſis. Bünemanno videtur expreſſa ad editionem Rom. anni 1470.

EDITIONES SECULI XVI.

I. 1500. in quarta forma, Pariſiis cum Ægidii Delphi annotamentis, per Joannem Petit. Poſſedit eam Bünemannus.

II. 1502. in fol. Venetiis, cura Joannis di Tridino cognomento Tacuini. Poſſederunt eam Büneman. & Pariſienſis meus. Accuratior eſt hæc editio, quam multæ prius impreſſæ. Jo. Petrus Valerianus, ſive Pierrius Bellunenſis eam correxit.

III. 1509. in fol. Venet. cura ejusdem. Janus Parrhaſius correxit, a quo multæ profectæ ſunt mutationes, quas recentiores editores vel Tuccio Correctori Florentinæ Juntinæ, vel Aldo adſcribunt. Inter correctiſſimas jure refertur hæc editio: illud mirum, præfationem editoris annum referre MCCCCCX. & diem quintum decimum Calendas Januarias, hancque ipſi editioni eſſe præfixam, operis autem ipſius finem ſignari MCCCCIX die III Januar. Hanc ipſe poſſideo ex Biblioth. Hommeliana mihi comparatam. Poſſident etiam eam Haugenſes Canonici.

IV. 1509. in parva quarta forma Pariſiis per Joan. Petit, emendata ab Ægidio Mazerienſi, eodem illo, qui & illam editionem anni 1500. emendaverat.

V. 1510. in fol. Venetiis, per Janum Parrhaſium caſtigata: forſan eadem, quam num. III. adduxi, quam Cella-

Cellarius hoc anno excuſam dicit, deceptus anno Præfationis.

VI. 1510. in octava forma Antwerpiæ.

VII. 1511. in quarta forma Pariſiis.

VIII. 1511. in fol. Venetiis a Joan. de Tridino. Nihil habet ſingulare, eſt mera repetitio Parrhaſianæ illius anni 1510. Uſi ea ſunt Iſæus & Gallæus.

IX. 1513. in quarta forma, Pariſ. a Joan. Petit & Nicol. de Pratis ex emendatione Ægidii Mazerienſis Delphi; huic præfixus eſt titulus: *Lepida Lactantii opera.* Eſt fere eadem cum præcedentibus ejusdem Pariſienſis typographi editionibus. Sandius *in nucleo hiſt. Eccl.* hanc in peſſimis & corruptiſſimis numerat, Bünemannus Sandio occulatior meliora in ea invenit, quam in aliis omnibus editis, creditque editorem optimo MS. uſum.

X. 1513. in 8. Florentiæ apud Juntam Florent. ex emendatione Mariani Tuccii. Hanc habet Biblioth. Reg. Pariſ. Uſi ſunt Gallæus & Heumannus.

XI. 1515. in 8. Venetiis in ædibus Aldi & Andreæ Soceri. Curavit eam ſummo ſtudio Joan. Bapt. Egnatius.

XII. Jungo ſtatim contra Chronologiæ ordinem aliam Aldi editionem Venetam in 8. ex caſtigatione Honorati Faſitelli Veneti ad Codices Caſſinenſes anno 1535. vulgatam. Ex hac & præcedente poſt Parrhaſianam anni 1509. pleræque recentiores editiones ſunt progreſſæ. Interim Iſæus dure judicat de hoc Faſitelli opere.

XIII.

XIII. 1521. in fol. Venetiis. Recenſuit Janus Parrhaſius, & eadem eſt, ac illa ejusdem anno 1510. adornata. Græca in ea ſat emendate ſunt edita. Extat in Biblioth. Reg. Pariſ.

XIV. 1521. in 4. Baſileæ apud Andream Cratandrum. Plerumque ex Aldina fuit deſumpta, ſatis eſt emendata.

XV. 1523. in fol. apud eundem. Hac Gallæus ſe uſum eſſe dixit; Bünemannus tamen eandem putat eſſe, ac illam mox nominandam, quod typographi varient interdum in annis exprimendis.

XVI. 1524. in fol. apud eundem. Hac uſus eſt Bünemannus in emendando Lactantio.

XVII. Jungo tertiam Cratandrianam in fol. anni 1532. Hac uſus eſt Cantabrigienſis Editor. Hanc ipſe etiam poſſideo.

XVIII. 1525. in fol. Pariſ. Uſus eſt ea Joan. le Brun.

XIX. 1532. in 8. Lugdunenſis.

XX. 1532. in 8. Antwerpiæ Joannis Graphæi cum notis Eraſmi ad librum de Opificio Dei. Habuit Joan. le Brun; habuit & Heumannus.

XXI. 1538. in 8. Venetiis apud Paulum Manutium.

XXII. 1539. in 8. Coloniæ.

XXIII. 1539. in 8. Antwerpiæ apud Gymnicum. Hanc ex parte emendavit Eraſmus Roterod. cujus leguntur annotationes in librum de Opificio Dei.

XXIV. 1541. in 8. Lugduni apud Gryphium ex emendatione Faſitelli. Sat elegans eſt.

XXV.

XXV. 1543. in 8. Lugduni apud Gryphium. Hæc minus emendata.

XXVI. 1544. in fol. Coloniæ. cum notis Deſid. Eraſmi ad libellum *de Opificio Dei*. Eſt eximia & emendatiſſima. Lengletius & Joan. le Brun uſi ſunt ea.

XXVII. 1545. aliis & 1546. in quarta forma, Baſileæ.

XXVIII. 1548. in forma 16. vel juxta Bünemannum in 12. Lugduni apud Torneſium ex emendatione Faſitelli. Editio nitidiſſima, & cum Gryphiana conveniens.

XXIX. Aliæ ejusdem loci & editoris. Una anni 1553. altera anni 1556. ambæ nitidæ, & primam Torneſianam repræſentantes.

XXX. 1553. in 8. Antwerpiæ. Hæc laudatur a Dupinio in Bibliotheca Eccleſ.

XXXI. 1555. in 8. Antwerpiæ apud Gymnicum cum Eraſmi annotationibus in librum *de Opificio Dei*.

XXXII. Alia Antwerpienſis octavæ formæ, & anni 1556.

XXXIII. 1556. in fol. Baſileæ ex officina Henrici Petri. Bis quidem edita, ut afferunt Dupin, Ceillier, Bünemannus: ſemel ſeparata, & dein in Hæreſiologia Heroldi.

XXXIV. 1559. in fol. ibidem excuſa.

XXXV. 1563. in fol. ibidem. cum Xiſti Betulei Commentariis, qui quidem eruditis non omnino probantur, quamvis multa contineat ſatis utilia ad illuſtran-

ſtrandum Lactantium. Id præterire non poſſum, adeo Betuleum fuiſſe Lactantio addictum, ut ex ſuis filiis uni hoc nomen imponeret. Obſervari & hoc debet, Betuleum in nonnullis locis habere lectiones plane ſingulares, in quibus non tam Codicem MS. quam ſuum ingenium ſecutus videtur.

XXXVI. 1561. in 16. Pariſiis apud Hieronymum de Marnef ex recenſione Faſitelli. Parum nitida.

XXXVII. 1563. in 8. Pariſiis.

XXXVIII. 1565. in 8. Pariſiis.

XXXIX. 1567. in 16. Lugduni apud Torneſium. Sat elegans, ac emendata ad Codicem MS. quem ſibi comparaverat Torneſius. Lengletius & Joan. le Brun eam habuere.

XL. 1579. in 16. alia Torneſii Lugduni ad duos Codices MS. emendata: ita Pariſienſis meus. Ipſe autem Torneſius in fronte libri tantum dicit: ,, Omnia ex fide, & authoritate librorum MS. emendata. ,, ad calcem autem: ,, Oblati, & a me empti ſunt libri VII Inſtit. MS. non parum item me juvit vir eruditiſſimus Jacobus Cujacius, qui nonnullos locos hujusce noſtri authoris ex fide veterum librorum a ſe emendatos ad me miſit. ,, Ipſemet hanc quoque editionem ad manum habeo.

XLI. 1586. in 16. alia Torneſii. Lugdun.

XLII. 1587. in 8. alia Torneſ. Lugd. ad multos Codices MS. atque etiam ad notas varias a Jacobo Cujacio transmiſſas.

XLIII.

XLIII. 1594. in 16. alia Torneſ. Lugd. quæ a priori non differt.

XLIV. 1568. in 8. Antwerpiæ.

XLV. 1570. in 8. Antwerpiæ Stelſii cum notis Eraſmi ad libellum de Opificio Dei.

XLVI. 1570. in 8. Antwerpiæ ex officina Plantiniana. Sat elegans, ex emendatione Michaelis Thomaſii ad duos Codices Bonon. & VII Vaticanos. Hæc Gronovio minus placebat, nec omnino placuit Iſæo, qui obſervat Thomaſium ad nonnulla quidem textus Lactantiani medicam manum adhibuiſſe, ſed pleraque & prope innumera reliquiſſe plane intacta: quapropter nos admonet, ſe in Thomaſiano textu emendaſſe trecenta & amplius errata, ut Lactantium puriorem & integriorem redderet.

XLVII. 1579. in 8. Antwerpiæ.

XLVIII. 1580. in 8.

XLIX. 1587. in 8. Antwerpiæ apud Plantinum. Hæc eſt altera Thomaſianæ emendationis editio, nullibi mutata.

L. 1589. in fol. Pariſ. in Bibl. Patrum.

LI. 1589. in 8. Pariſ. ex recenſione Thomaſii.

LII. 1594. in 16. Lugdun. Thomæ Soubron. Sat emendata, quamvis minus compta.

## EDITIONES SECULI XVII.

I. 1613. Coloniæ Allobrogum, id eſt Genevæ, ex officina Torneſii, ex duobus MS. a Jacobo Cujacio

 emen-

emendata. Multi eam facit Gallæus, in ea tamen Iſæus ſe animadvertiſſe aſſerit, textum Lactantii ubique eſſe corruptum.

II. Eodem anno Coloniæ. in 16. teſte Bünemanno. Eadem forſan cum priore.

III. 1615. & 1616. in 16. Lugduni.

IV. 1630. in 16. Genevæ.

V. 1642. in fol. Lugduni.

VI. 1646. in fol. Ceſenæ Joſephi Iſæi cura & caſtigatione ad duos Bononienſes, & duodecim Vaticanos Codices emendata. Iſæus omnes poſt ſe Lactantii Editores relinquit.

VII. 1650. in fol. Romæ ex typographia Maſcardi: ex Iſæi emendatione. Verum non nova: ſed eadem plane eſt, ac Ceſenenſis editio, prima fronte ſolum immutata.

VIII. 1652. in 8. Lugduni Batav. ex emendatione Antonii Thyſii. Sat nitida eſt: ſed parvi eſt apud eruditos momenti.

IX. 1660. in 8. Lugd. Batav. a Servato Gallæo cum ſelectis variorum notis. Hæc ſat elegans eſt: omnes fere notas ſurripuit Gallæus ex editione Betulei, & a ſchedis Salmaſii: at quosdam contulerat MS. Codices, quorum variæ lectiones adjectæ ſunt ad finem libri: quæ cum non ſit uſquequaque emendata, in eam Joan. le Brun habuit annotationes Petri Francii, hiſtoriarum & eloquentiæ Profeſſoris in Amſtelodam. Gymnaſio. Uſus ea eſt recentiſſimus Pariſienſis editor.

X.

X. 1684. in 8. Oxonii ex recenſione & cum notulis quibusdam Thomæ Sparck. Elegans eſt, ac emendata ad quinque Codices MS. In ea editus eſt liber *de Mortibus perſecut.* Uſus ea eſt noviſſimus editor Pariſ.

XI. 1685. in 8. Cantabrigiæ. Sat elegans: ſed ex Thomaſiana editione expreſſa eſt. Uſus fuit tamen editor duobus MS. Codicibus, quorum varias lectiones præmiſit libris Lactantii: in ea itidem legitur liber *de Mortibus perſecut.*

XII. 1698. in 8. Lipſiæ, ex recenſione Chriſtophori Cellarii. Quamvis eſt emendata, tamen non eſt omnino inculpata: quasdam nihilominus notas habet non exigui momenti.

## EDITIONES SECULI XVIII.

I. 1715. in 8. Lipſiæ ex recenſione Joan. Georgii Walchii. Hic primus Epitomen vulgavit integram cum aliis Lactantii operibus. Præfixa eſt erudita disquiſitio de vita & ſtilo Lactantii. In hac editione aliquid deſiderant eruditi. Pariſienſis noviſſimus Editor ita eum excuſat: „Quid mirum? an Cl. Walchius, qui vix annum vigeſimum attigerat, potuit in edendo Lactantio idem artis criticæ & doctrinæ, quibus nunc quinquagenarius pollet, — anno 1748. aut 1747. aut prius ſua ipſa editione ſcripta eſt ab Editore Pariſ. hæc ſeries Editionum, aut divinando tantum numerum annorum, quem ſe ſcribente Walchius tenebat, definivit; mortuus eſt enim Walchius octogenario, ſeſqui anni ſpatio major 1775. — ſpecimen edere?„

II. 1736. in 8. Gœttingæ, ex emendatione Chriſtophori Auguſti Heumanni. Hæc editio prioribus longe eſt perfectior. In ea, quibusdam tamen immutatis, ſervatus eſt Chriſtoph. Cellarii textus. Epitomen integram ad MS. Taurinenſ. & Bonon. in textu emendavit. Notis Cellarianis additæ ſunt ubique novæ, ac eruditæ; & emendatrices ejus conjecturæ fere ſemper aſſenſum extorquent.

III. 1736. in 8. Lipſiæ cura Bünemanni. Mirum eſt, quantum laboris ac ſtudii impenderit Lactantio Bünemannus. Editio ſuperiores omnes ſuperans ad LXII editiones, & LII Codices exacta.

IV. Inſero notitiam litterariam affectæ quidem, ſed non perfectæ Lactantianorum operum editionis, quæ circa idem fere tempus, quo Heumanniana & Bünemaniana alibi vulgabantur, Salisburgi adornabatur dedicanda Leopoldo Comiti Firmiano, tunc Salisburgenſi Archiepiſcopo: quidquid ars typographica & calcographica eximii habet, huic operi impendebatur. Qui hæc refert, Joannes Georgius Schelhornius *in I. Tom. Amœnitatum* ex hiſtoria Eccleſiaſtica & litteraria petitarum, theodiſce ſcriptarum, & Ulmæ an. MDCCLXII publicatarum, poſſidetque & ſplendidum operis frontiſpicium, imaginem ſui Mecœnatis, Archiepiſcopi ſcilicet, exhibentem, & quaterniones operis ſignatas A F. G. ultra mille Imperiales jam operi fuiſſe impenſos ex relatione aſſeverat. Lactantius hunc ortum ſuum debuerat illi Principi ſapienti, Scholaſticiſmum tam in Philoſophia, quam Theologia mire faſtidienti, & melio-

meliorem guſtum, viroſque hoc imbutos Academiæ ſuæ invehere conanti. Moram injecit perpetuam operi vel Archiepiſcopi obitus interveniens, vel barbaries, quæ ſe peti ſentiebat, collectis viribus de bona cauſa — forſan ad Hieronymi tempora, quod Deus volet, triumphavit: id quod conjicere licet ex libello, nitide & ſolide in ipſa Archiepiſcopi aula anno 1741. ſcripto: „Αδεισιδαιμωνος φιλορωμαιυ vindiciæ adverſus Sycophantas Juvavienſes, Coloniæ apud Petrum Marteau — potius Venetiis — excuſo. Reliqua ad hunc Lactantium pertinentia apud Schelhornium legantur.

V. 1748. in 4. Pariſiis. Editio noviſſima, quæ omnium inſtar eſſe poteſt, ad LXXX & amplius MS. Codices, editoſque XL collata & emendata, atque notis uberioribus illuſtrata, cui manum primam adhibuit Joann. Bapt. le Brun, extremam impoſuit Nicolaus Lenglet du Freſnoy. Duo Tomi apud Joan. de Bure.

Duo adjicio, quæ operis titulus alias ſat copioſus hujus editionis qualitatum index non attingit. Primum: Le Brun per annos XL Lactantio incubuiſſe, eique eſſe immortuum. Alterum: Bünemannianam recenſionem Pariſienſi editori nonniſi ſua fere jam ad finem perducta innotuiſſe, lectiones tamen variantes, & Bünemannianas deſuper animadverſiones ab eo adhuc fuiſſe excerptas, operique præmiſſas, reſtare autem multas Bünemannianas obſervationes alias præſertim paralelismum inter dictiones Lactantianas, & aliorum ſcriptorum phraſes, concernentes, a Pariſienſi

plane intactas, unde hac recenſione Bünemannianam nullatenus ab eruditorum uſu ut ſuperfluam excludi.

VI. 1783. in 8. Wirceburgi in officina Staheliana. Hæc ad illam Pariſinam adornata eſt: Hiſtoria vitæ Lactantii ac Operum ejus præmittitur, ex ipſa illa Pariſina potiſſimum excerpta. Ad manus tamen habui præterea omnes alias hujus Seculi Lactantianas editiones, & Georgii Chriſtophori Hambergeri notitiam præcipuorum omnis ævi ſcriptorum. Tomo altero variantium lectionum, & obſervationum ſelectarum in hunc ſcriptorem ſyllogen rurſus quam maxime Pariſienſis editionis ope adjungam, ſicque Lactantium Wirceburgenſem abſolvam, cujus compendiariam deſcriptionem hic dedi.

---

Tres alios titulos hiſtoriæ Lactantiano - litterariæ hic appono, ſed perbreves.

## PARTES LACTANTIANORUM OPERUM SEORSIM EDITÆ.

I. Lactantii liber *de Opificio Dei*, ex recenſione & cum notis Deſid. Eraſmi. 8. Baſil. apud Froben. 1529.

II. Idem in forma octava Pariſiis apud Colineum. eodem anno.

III. idem in 4. ibidem. 1551. cum iisdem notis.

IV. Idem in 8. Francofurti & Argentorati, cum obſervationibus Jodoci Willichii. 1542.

V.

V. Idem in 8. Geræ. ex emendatione Georgii Ludov. Goldneri cum vita Lactantii & judiciis eruditorum. 1715, juxta Hambergerum 1714.

VI. Idem in 8. VI tomis. Romæ typis Antonii Rotilii recenſuit, variantibus lectionibus, annotationibus, caſtigationibus ac diſſertationibus illuſtravit F. Eduardus a S. Xaverio. 1757. — Si tamen Hambergerum recte intelligo, nec hic omnia Lactantii opera ſint excuſa, — advertit Hambergerus, hac editione eruditos facile poſſe carere.

VII. Lactantii liber *de Mortibus Perſecut.* in 8. Pariſiis 1679. edente cum annotationibus Stephano Baluzio tom. II. Miſcellaneorum.

VIII. Idem ſeparatim editus in 8. Pariſ. eod. anno.

IX. Idem ſine notis Baluzii a Joanne Fell. in 12. Oxonii 1680.

X. Idem cum notis Joannis Columbi. in 8. Aboæ in Finlandia 1684.

XI. Idem liber cum notis variorum, ſcilicet Baluzii, Columbi, Gisberti, Cuperi, Toinardi, & Pauli Bauldri, in 8. Trajecti ad Rhenum ex officina Franc. Halma 1692. Nitida editio, quam ex Lipſienſis Erneſti ſuppellectile libraria comparavi, correctam in margine ab eruditiſſimo poſſeſſore, partim ad MS. Codicem, partim etiam propriis conjecturis, quæ tamen cum Pariſino textu quoad ſubſtantiam omnino conveniunt.

XII. Idem Trajecti ad Rhenum in 8. 1693. ex officina Guil. Brœdelet.

XIII. Idem cura & cum obſervationibus Nicolai le Nourry Benedictini e Congreg. S. Mauri. 8. Pariſiis 1710.

XIV. Lactantii *Epitome divin. Inſtit.* edente Chriſtophoro Math. Pfaffio. 8. Pariſ. 1712.

XV. Eadem. 8. cum notis Joan. Daviſii Cantabrig. 1718.

XVI. *Carmen de reſurrectione.* cum eruditis notis Hermanni Buſchii. in 4. ſine loco & anno.

XVII. Idem cum notis Auguſti Buchneri Viteberg. 8. 1627.

XVIII. Idem cum notis Heumanni in ejusdem Pœid. Tom. III. L. II.

XIX. *Symphoſii* poetæ veteris elegantiſſimi erudita juxta & feſtiva ænigmata, nunc primum & inventa, & excuſa. Acceſſerunt VII Græciæ Sapientum ſententiæ multo, quam ante hac emendatiores, & verſibus etiam aliquot acutiores. Pariſiis apud Jacobum Kerver. 8. 1537. Prima hæc eſt horum ænigmatum editio a Joachimo Perionio curata.

XX. *Sympoſium*, ſive centum epigrammata triſticha ænigmatica, quæ vero ſuo authori poſt longiſſimi temporis decurſum reddidit, a librariorum mendis ope Codicum MS. repurgavit, ſuisque, & Joan. Caſtalio-

ſtalionis, & aliorum notis illuſtravit Heumannus, cujus & adjecta eſt diſſertatiuncula contra Nicolaum Nourrium, librum *de Mortibus Perſecut.* Lactantio abjudicantem: itemque ſymbola critica ad Lactantium. Hannoveræ. 8. 1722.

XXI. *Carmen de Phœnice* recudit nuper Joannes Chriſtianus Wernsdorffius inter Poetas latinos minores tom. III. in quo Satyrici minores, Elegiæ & Lirica variorum continentur. Altenburgi 1782. & quidem in claſſe Elegiarum.

## QUÆDAM LACTANTIANA IN LINQUAS VULGARES VERSA.

Ut plurimum in Francogallicam linguam Lactantiana ſunt translata, ut mihi quidem conſtat, nec enim theodiſcæ translationis ullius memini.

I. Pariſiis. 1546. par René Fame, Secretaire du Roi François I. in fol. Inſtitutiones hic habentur.

II. Eædem. Lugduni in fol. 1547.

III. Eædem in 16. Pariſiis 1555.

IV. Eædem in 16. Lugduni 1563. In his pars Inſtitutionum habetur.

V. Pariſiis 1581. in 16. Sola translatio integra divinarum Inſtitutionum Lactantii facta eſt.

VI.

VI. 1710. le premier livre des Inſtitutions divines, par M. Drouet de Maupertuis. in 12. Avign.

VII. Traitè de la Colere de Dieu, traduit du latin de Lactance, précédé d'un diſcour ſur la vie, les ſentiments, & les ouvrages de l'auteur en forme d'Apologie par Mr. Deux du Radier, Conſeiller du Roi &c. Elegantiſſimam hanc translationem Pariſienſis vocat, manuſcriptam eam in manibus habuit: an edita ſit, mihi non conſtat.

VIII. Traité de Lactance de la Mort de Perſecuteurs de l'Egliſe, miſe en françois par Mr. de Maucroix Chanoin de l'Egliſe Cathed. de Reims. 12. Pariſ. 1680. Elegantiſſimam translationem vocat Pariſ.

IX. Symphorien Champier, tradution du grec en françois des Propheties des Sibylles, miſes en vers françois dans la nef des Dame.

X. Traité de la Mort des Perſecuteurs &c. 8. Utrecht 1687. Ex Anglico Burneti facta.

Extat una etiam Anglicana traductio libri *de Mortibus Perſecut.* a Gilberto Burneto, Epiſcopo Sarisburienſi facta, cum præfatione de perſecutione in Chriſtianos. 8. Londini 1686. & 1714. edita. Præfationem iſtius operis fatetur ipſe Joan. Alb. Fabric. eſſe parum decentem.

VA-

# VARIÆ VARIORUM ERUDITORUM IN LACTANTIUM CURÆ.

Varii ſuam operam illuſtrando & examinando ut ita dicam, impenderunt: partim editores Lactantii ſuæ recenſioni ſuas criſes & notas adjecerunt, partim ſpecialibus ſcriptis ediderunt ſuas notas & commentarios alii. Plurima talia ad intelligendum & illuſtrandum hunce ſcriptorem ſubſidia Pariſienſis editor noviſſimus ſuæ adjunxit recenſioni. Texit etiam ipſe indicem quendam, brevem tamen talium in hunc ſcriptorem commentationum & disquiſitionum, quem paululum locupletiorem a me factum hic adjicio.

I. Antonii Raudenſis Theologi Ordinis Min. Firmiani Lactantii erratorum libri tres. Supra Manuſcriptos eos indicavi.

II. Anthologia Lactantii Firm. elegantiſſimas ſententias, easque tam pietate quam doctrina illuſtres complectens, recenter in locos digeſta communes per Thomam Beconum. 8. Lugd. 1558. Hæc Anthologia eſt quædam Lactantiana Theologia, qua ad certa capita revocantur ea omnia, quæ in Lactantio leguntur de Deo, & rebus div. atque etiam illa, in quibus agitur de Chriſtianorum moribus.

III. Jean Gardei Collection des fleurs de Lactance Firmian, contenant ſentences trés belles. 8.

Hic

Hic liber idem fere eſt cum Thomæ Beconi Anthologia.

IV. Defenſe des ſentiments de Lactance ſur le ſujet de l'uſure par M. Louis Bulteau. 12. Paris. 1571. - 1577.

V. Nicolai Toinardi notæ in Lactantium *de Mortibus Perſecut.* 12. 1690.

VI. Lactantius *de vero Dei cultu.* Præſide Georgio Caſparo Kirchmajero Prof. Wittenb. defendit Joan. Philippus Apinus Oringa Hohenloico - Franco. Wittenb. 4. 1691. Hanc diſſertationem Pariſienſis non novit.

VII. Joan. Auguſt. Krebſii de ſtilo Lactantii. 4. Halæ Sax. 1702. Hanc dignam, quæ editionibus Lactantii adjungatur, judicant memoriæ Trivoltianæ anni 1706.

VIII. Math. Nicol. Kortholti diſſertatio de Cicerone Chriſtiano Lactantio. 4. Gieſs. 1711.

IX. Danielis Michelii introductio ad hiſtoriam litterariam, 8. Cantab. 1721. huc referenda, quod eximia ibi legatur disquiſitio critica de Codice Colbertino *de Mort. Perſec.* contra Nicol. le Nourry.

X. Exercitatio Anti-Lactantiana, qua de mendoſa Euchariſtiæ Platonicæ interpretatione, Præſide

de Guilelmo Bergero differit M. Joann. Georgius Geret Anſpac. Wittenb. 1722. 4. Examinat Lactantii cenſuram in illud Platonis, ut Lactantius ipſe citat: „*Gratias agere ſe naturæ, primo quod homo natus eſſet potius, quam mutum animal, dein quod mas potius, quam fœmina, quod Græcus, quam Barbarus: poſtremo quod Athenienſis, & quod temporibus Socratis.*„ Author alteram adhuc diſſertationem promittit, cum in fine hujus legam: *Explicit diſſertatio prima.* Forſan, ut ex præfatione colligo, examen Theologiæ Lactantianæ futura erat, quam hic promittit.

XI. Joan. Georgii Geret Anſpac. Specimen examinis Theologiæ Lactantianæ in articulo de Deo abſolute conſiderato, Filio, & Spiritu S. Wittenb. 1723. 4. Nec haſce novit Pariſienſis.

XII. Joachimi Juſti Rau diatribe hiſtorico-philoſophica de Philoſophia Lucii Lactantii Firmil. 8. Jenæ 1733.

XIII. Amicorum ſocietate litteraria conjunctorum Diſſertatio crit. de vexatiſſimo Lactantii loco — *lib. II. Inſtit.* „ *Fecit in principio — Deus — bonum & malum.* — Berol. 4. 1744. Locum hunc utpote in Codicibus MS. æque ac editionibus raro obvium, & a pluribus pro ſpurio rejectum, contra quaſcunque vindicat author objectiones; hoc tamen monet, Lactantium nonnihil adhuc Ma-

nichæ-

nichæiſmi & Arianiſmi ſapere. Solidam ac eruditam hanc ſcriptiunculam dicunt authores relationum ut dicebant innocentium: *Unſchuldige Nachrichten*, *oder Nachrichten von alten und neuen theologiſchen Sachen auf das Jahr* 1744.

XIV. Joan. Dieterici Winckleri Philologemata Lactantiana ſacra variis locis tum ſacri Codicis illuſtrandis, tum Lactantii explicandis corrigendisque inſervientia. — Inſerta ſunt hinc inde ΣΥΜΜΙΚΤΑ quædam ΑΝΕΚΔΟΤΑ critici & philologici argumenti. Brunswigæ 8. 1754. His porro ſymbolis duabus ſeriem Pariſienſis editoris auxi.

# LUCII CÆCILII FIRMIANI LACTANTII
# DIVINARUM INSTITUTIONUM
## LIBER PRIMUS
## DE
## FALSA RELIGIONE DEORUM.

## ANALYSIS LIBRI I.

### *ARGUMENTUM.*

PROPOSITIO generalis primi & ſecundi libri eſt, Religiones deorum eſſe falſas. Speciales libri primi partes ſunt quatuor:

*Proœmium*, Cap. 1.
*Providentiæ aſſertio*, Cap. 2.
*Aſſertio unius veri Dei*, Cap. 3. 4. 5. 6. 7.
*Refutatio deorum gentilium*, inde ad finem.

PROOEMIUM tria continet:

*Cauſas hujus ſcriptionis.*
*Προσφωνησιν ad Conſtantinum Magnum.*
*Repetitionem primariæ cauſæ hujus ſcriptionis: ubi ratio exponitur, cur tam pauci religioni aſſentiantur.*

*Cauſæ*, quibus motus Lactantius orator hanc de Religione diſputationem inſtituerit, quinque recenſentur.

*Prima:* Succurrere vult iis, quibus prorſus ignota vera Religio, quorum multi veritatem quæſiverunt, ſed fruſtra, quia arcanum ſummi Dei ingenio ac propriis ſenſibus non poteſt comprehendi.

*Secunda*: Succurrere vult iis, quibus aliquo modo innotuit vera Religio: ſed eam vel contemnunt, ut docti, quod idoneis aſſertoribus egeat; vel oderunt, ut indocti, ob inſitam ſibi auſteritatem.

*Tertia*: Quia non tam de rebus humanis bene meretur, qui ſcientiam bene dicendi affert, quam qui pie atque innocenter docet vivere.

*Quarta*: Quia maximi oratores extremum vitæ actum Philoſophiæ tribuerunt; ergo juſtius ego Theologiæ tribuam.

*Quinta*: Viri prudentes Inſtitutiones juris civilis ediderunt; melius igitur ego divinas Inſtitutiones perſequar.

Προσφωνησις ad Imperatorem Conſtantinum, qua illi gratulatur de veritatis agnitione.

*Repetit cauſam principem* inſtitutæ diſputationis, ut homines avocet ab erroribus; redditque rationem, cur tam pauci Religioni veræ aſſentiantur; quod multi obdurent ſe contra manifeſtam veritatem, nec cogitent, quare ſint nati; hæc enim pravitatis eſt cauſa, ignoratio ſui.

ALTERA pars libri primi quæſtionem de providentia pertractat: An ſit providentia? Lactantius non copioſa hanc theſin demonſtratione indigere ſcribit; tum quod Stoici & Cicero ſatis argute negativam refutarint; tum quod omnes populi in hac una re conſentiant, eſſe providentiam, Cap. 2.

TERTIA parte aſſerit, unum eſſe Deum, mundi hujus conditorem & gubernatorem; idque rationibus & autoritatibus confirmat.

## RATIONIBUS:

Quia Deus eſt perfectus. Ergo non poteſt eſſe niſi unus.

Quia Deus non capit interitum. Ergo nec diviſionem.

Quia unus Deus facere mundum potuit. Ergo & regere.

Quia ut res militaris non conſtat, niſi ſub uno duce: ſic hic ſumma ipſa rerum non conſtabit, niſi ſingularum partium poteſtas ad unam Providentiam referatur.

Quia dicere multorum arbitrio cuncta regi, tale eſt, quale ſi quis affirmet, in uno corpore multas eſſe mentes: quoniam multa & varia ſunt miniſteria membrorum, quæ omnia mens ſola gubernat.

*Objectio*: Sunt equidem multi dii, ſed unus eſt ſummus Rector.

*Reſponſio*: Si univerſi pares non ſunt; non igitur dii ſunt omnes.

AUTO-

AUTORITATIBUS:

Prophetarum. Prophetæ, qui fuerunt admodum multi, unum Deum prædicant, unum loquuntur.

*Objectio:* Non admittimus illorum teſtimonia; ſunt voces humanæ.

*Reſponſio:* Impleta ſunt illorum vaticinia; igitur non fuerunt furioſi nec mendaces, quia cæteros ab omni fraude cohibuerunt; & voluntas fingendi ac mentiendi eorum eſt, qui appetunt opes, qui lucra deſiderant, quæ res procul a ſanctis illis viris fuit. Aliqui eorum Principes aut etiam Reges fuerunt, in quos cadere non poteſt ſuſpicio fraudis.

Poetarum: Nam Orpheus Deum verum Πρωτογονον vocat. Sic Virgilius & Ovidius Deum mundi fabricatorem agnoſcunt.

Philosophorum: Thaletis, Pythagoræ, Anaxagoræ, Antiſthenis, Cleanthis & Anaximenis, Chryſippi, Zenonis, Ariſtotelis, Platonis, Ciceronis, Senecæ.

Mercurii Triſmegiſti: ὁ δε θεος εἱς, ὁ δε εἱς ὀνοματος ȣ̓ προσδεεται; ἐςι γαρ ὁ ὢν ἀνωνυμος.

Sibyllarum, quæ omnes unum Deum prædicant.

Apollinis, qui quærenti, quid eſſet Deus, reſpondit: αὐτοφυεις.

Quarta libri parte refutat primum communes Gentilium religiones a cap. 8. uſque ad 20. deinde proprias Romanorum, a cap. 20. ad finem; probatque religiones deorum falſas eſſe, quod certo tempore nati, peſſime vixerint, tandemque mortalium omnium legem ſubierint, quos pro diis Gentiles coluerunt.

# PRÆFATIO.

## *Quanti ſit & fuerit ſemper cognitio Veritatis.*

Magno & excellenti ingenio viri, cum ſe doctrinæ penitus dediſſent, quidquid laboris poterat impendi, contemptis omnibus & privatis & publicis actionibus, ad inquirendæ veritatis ſtudium contulerunt; exiſtimantes, multo eſſe præclarius, humanarum divinarumque rerum inveſtigare ac ſcire rationem, quam aut ſtruendis opibus, aut cumulandis honoribus inhærere. Quibus rebus, quoniam fragiles terrenæque ſunt, & ad ſolius corporis pertinent cultum, nemo melior, nemo juſtior effici poteſt. Erant illi quidem veritatis cognitione digniſſimi, quam ſcire tantopere cupiverunt; atque ita, ut eam rebus omnibus anteponerent. Nam & abjeciſſe quosdam res familiares ſuas, & renuntiaſſe univerſis voluptatibus conſtat, ut ſolam nudamque veritatem nudi expeditique ſequerentur: tantumque apud eos veritatis nomen & autoritas valuit, ut in ipſa eſſe ſummi boni præmium prædicarent. Sed neque adepti ſunt id, quod volebant: & operam ſimul atque induſtriam perdiderunt; quia veritas, id eſt, arcanum ſummi Dei, qui fecit omnia, ingenio ac propriis non poteſt ſenſibus comprehendi; alioquin nihil inter Deum hominemque diſtaret, ſi conſilia & diſpoſitiones illius majeſtatis æternæ cogitatio aſſequeretur humana. Quod quia fieri non potuit, ut homini per ſeipſum ratio divina innoteſceret, non eſt paſſus hominem Deus lumen ſapientiæ requirentem diutius errare, ac ſine ullo laboris effectu vagari per tenebras inextricabiles; aperuit oculos ejus aliquando, & notionem veritatis munus ſuum fecit: ut & humanam ſapientiam nullam eſſe mon-

monſtraret, & erranti ac vago viam conſequendæ immortalitatis oſtenderet.

Verum quoniam pauci utuntur hoc cœleſti beneficio ac munere; quod obvoluta in obſcuro veritas latet, eaque vel contemptui doctis eſt, quia idoneis aſſertoribus eget; vel odio indoctis, ob inſitam ſibi auſteritatem, quam natura hominum proclivis in vitia pati non poteſt: (nam quia virtutibus amaritudo permiſta eſt, vitia vero voluptate condita ſunt; illa offenſi, hac deliniti feruntur in præceps, & bonorum ſpecie falſi, mala pro bonis amplectuntur) ſuccurrendum eſſe his erroribus credidi; ut & docti ad veram ſapientiam dirigantur, & indocti ad veram religionem. Quæ profeſſio multo melior, utilior, glorioſior putanda eſt, quam illa oratoria, qua diu verſati non ad virtutem, ſed plane ad argutam malitiam juvenes erudiebamus. Multo quippe nunc rectius de præceptis cœleſtibus diſſeremus, quibus ad cultum veræ majeſtatis mentes hominum inſtruere poſſimus: nec tam de rebus humanis bene meretur, qui ſcientiam bene dicendi affert, quam qui pie atque innocenter docet vivere: idcirco apud Græcos majore in gloria Philoſophi, quam Oratores fuerunt. Illi enim recte vivendi doctores ſunt exiſtimati: quod eſt longe præſtabilius: quoniam bene dicere ad paucos pertinet; bene autem vivere ad omnes. Multum tamen nobis exercitatio illa fictarum litium contulit, ut nunc majore copia & facultate dicendi cauſam veritatis peroremus; quæ licet poſſit ſine eloquentia defendi, ut eſt a multis ſæpe defenſa; tamen claritate ac nitore ſermonis illuſtranda, & quodammodo diſſerenda eſt, ut potentius in animos influat & vi ſua inſtructa, & luce orationis ornata.

## CAPUT PRIMUM.

### *De Religione & Sapientia.*

De Religione itaque nobis rebusque divinis inſtituitur diſputatio. Nam ſi quidam maximi oratores profeſſionis ſuæ quaſi veterani, decurſis operibus actionum ſuarum, poſtremo ſe Philoſophiæ tradiderunt, eamque ſibi requiem laborum juſtiſſimam putaverunt; ſi animos ſuos in earum rerum, quæ inveniri non poterant, inquiſitione torquerent, ut non tam otium ſibi, quam negotium quæſiſſe videantur, & quidem multo moleſtius, quam in quo fuerant ante verſati: quanto juſtius ego me ad illam piam, veram, divinamque Sapientiam, quaſi ad portum aliquem tutiſſimum conferam, in qua omnia dictu prona ſunt, auditu ſuavia, facilia intellectu, honeſta ſuſceptu? Et ſi quidam prudentes & arbitri æquitatis Inſtitutiones Civilis Juris compoſitas ediderunt, quibus civium diſſidentium lites contentionesque ſopirent: quanto melius nos & rectius divinas Inſtitutiones litteris perſequemur; in quibus non de ſtillicidiis aut aquis arcendis, aut de manu conſerenda, ſed de ſpe, de vita, de ſalute, de immortalitate, de Deo loquemur, ut ſuperſtitiones mortiferas, erroresque turpiſſimos ſopiamus?

Quod opus nunc nominis tui auſpicio inchoamus, Conſtantine Imperator Maxime, qui primus Romanorum Principum, repudiatis erroribus, majeſtatem Dei ſingularis ac veri & cognoviſti & honoraſti. Nam cum ille dies feliciſſimus orbi terrarum illuxiſſet, quo te Deus ſummus ad beatum Imperii culmen evexit, ſalutarem univerſis & optabilem principatum præclaro initio auſpicatus es, cum everſam ſublatamque juſtitiam reducens, teterrimum aliorum facinus expiaſti: pro quo facto dabit tibi Deus felicitatem, virtutem, diu-

diuturnitatem; ut eadem juſtitia, qua juvenis exorſus es, gubernaculum Reipublicæ etiam ſenex teneas, tuisque liberis, ut ipſe a patre accepiſti, tutelam Romani nominis tradas. Nam malis, qui adhuc adverſus juſtos in aliis terrarum partibus ſæviunt, quanto ſerius, tanto vehementius idem omnipotens mercedem ſceleris exſolvet: quia, ut eſt erga pios indulgentiſſimus pater, ſic adverſus impios rectiſſimus judex. Cujus religionem cultumque divinum cupiens defendere, quem potius appellem, quem alloquar, niſi eum, per quem rebus humanis juſtitia & ſapientia reſtituta eſt?

Omiſſis ergo hujusce terrenæ Philoſophiæ autoribus nihil certi afferentibus, aggrediamur viam rectam: quos equidem, ſi putarem ſatis idoneos ad bene vivendum duces eſſe, & ipſe ſequerer; & alios, ut ſequerentur, hortarer. Sed cum inter ſe magna concertatione diſſideant, ſecumque ipſi plerumque diſcordent, apparet eorum iter nequaquam eſſe directum: ſiquidem ſibi quique, ut eſt libitum, proprias vias impreſſerunt, confuſionemque magnam inquirentibus veritatem reliquerunt. Nobis autem, qui ſacramentum veræ religionis accepimus, cum ſit veritas revelata divinitus, cum doctorem ſapientiæ, ducemque veritatis Deum ſequamur, univerſos ſine ullo diſcrimine vel ſexus vel ætatis ad cœleſte pabulum convocamus. Nullus enim ſuavior animo cibus eſt, quam cognitio veritatis, cui aſſerendæ atque illuſtrandæ ſeptem volumina deſtinavimus: quamvis ea res infiniti pene ſit operis & immenſi; ut ſi quis hæc dilatare atque exequi pleniſſime velit, tanta illi rerum copia exuberet, ut nec libri modum nec finem reperiat oratio. Sed nos idcirco breviter omnia colligemus; quod ea, quæ allaturi ſumus, tam clara ſunt & lucida, ut magis mirum eſſe videatur, tam obſcuram videri hominibus veritatem, & iis præipue, qui ſapientes vulgo putantur; vel quod tantummodo inſtituendi nobis

homines erunt, hoc eſt, ab errore, quo ſunt implicati, ad rectiorem vitam revocandi.

Quod ſi fuerimus, ut ſpero, aſſecuti, mittemus eos ad ipſum doctrinæ uberrimum ac pleniſſimum fontem, cujus hauſtu atque potu conceptam viſceribus ſitim ſedent, ardoremque reſtinguant; eruntque illis omnia facilia, prona, manifeſta: modo ne pigeat ad percipiendam ſapientiæ diſciplinam legendi vel audiendi patientiam commodare. Multi enim ſuperſtitionibus vanis pertinaciter inhærentes obdurant ſe contra manifeſtam veritatem, non tam de ſuis religionibus, quas prave aſſerunt, bene meriti, quam de ſe male; qui cum habeant iter rectum, devios ſequuntur anfractus; planum deſerunt, ut per præcipitium labantur; lucem relinquunt, ut in tenebris cæci ac debiles jaceant. His conſulendum eſt, ne contra ſe pugnent, velintque ſe tandem ab inveteratis erroribus liberari: quod utique facient, ſi, quare ſint nati, aliquando perviderint. Hæc enim pravitatis eſt cauſa, ignoratio ſui: quam ſi quis cognita veritate diſcuſſerit, ſciet, quo referenda, & quemadmodum ſibi vita degenda ſit. Cujus ſcientiæ ſummam breviter circumſcribo, ut neque religio ulla ſine ſapientia ſuſcipienda ſit, nec ulla ſine religione probanda ſapientia.

---

## CAPUT II.

*Quod Providentia ſit in rebus humanis.*

Suſcepto igitur illuſtrandæ veritatis officio, non putavi adeo neceſſarium ab illa quæſtione principium ſumere, quæ videtur prima eſſe natura: ſitne providentia, quæ rebus omnibus conſulat; an fortuitu vel facta ſint omnia, vel regantur. Cujus ſententiæ autor eſt Democritus, confirmator Epicurus. Sed & antea

Prota-

Protagoras, qui Deos in dubium vocavit; & poſtea Diagoras, qui excluſit; & nonnulli alii, qui non putaverunt Deos eſſe, quid aliud effecerunt, niſi ut nulla eſſe providentia putaretur? quos tamen & cæteri Philoſophi, ac maxime Stoici acerrime retuderunt, docentes, nec fieri mundum ſine divina ratione potuiſſe, nec conſtare, niſi ſumma ratione regeretur. Sed & M. Tullius, quamvis Academicæ diſciplinæ defenſor eſſet, de Providentia gubernatrice rerum & multa & ſæpe diſſeruit, Stoicorum argumenta confirmans, & nova afferens plurima: quod facit tum in omnibus Philoſophiæ ſuæ libris, tum maxime in iis, qui ſunt de natura Deorum.

Nec difficile ſane fuit, paucorum hominum prave ſentientium redarguere mendacia teſtimonio populorum atque gentium in hac una re non diſſidentium. Nemo eſt enim tam rudis, tam feris moribus, qui oculos ſuos in cœlum tollens, tametſi neſciat, cujus Dei providentia regatur, hoc omne, quod cernitur, non aliquam tamen eſſe intelligat ex ipſa rerum magnitudine, motu, diſpoſitione, conſtantia, utilitate, pulchritudine, temperatione: nec poſſe fieri, quin id, quod mirabili ratione conſtat, conſilio majori aliquo ſit inſtructum. Et nobis utique facillimum eſt, exequi hanc partem quamlibet copioſe. Sed quia multum inter Philoſophos agitata res eſt, & providentiam tollentibus ſatis reſponſum videtur ab hominibus argutis & eloquentibus, & de ſolertia divinæ providentiæ per totum hoc opus, quod ſuſcepimus, ſparſim dicere neceſſe eſt: omittamus in præſenti hanc quæſtionem, quæ cum cæteris ſic cohæret, ut nihil a nobis diſſeri poſſe videatur, ut non ſimul de providentia diſſeratur.

## CAPUT III.

*Uniusne poteſtate Dei mundus regatur, an multorum?*

Sit ergo operis noſtri exordium quæſtio illa conſequens ac ſecunda: Utrum poteſtate unius Dei mundus regatur, anne multorum? Nemo eſt, qui quidem ſapiat, rationemque ſecum putet, non unum eſſe intelligat, qui & condiderit omnia, & eadem, qua condidit, virtute moderetur. Quid enim multis opus eſt ad mundi regimen ſuſtinendum? niſi forte arbitremur, ſi plures ſint, minus habere ſingulos nervorum atque virium. Quod quidem faciunt ii, qui multos eſſe volunt; quia neceſſe eſt imbecilles eſſe: ſiquidem ſinguli, ſine auxilio reliquorum, tantæ molis gubernaculum ſuſtinere non poſſent. Deus autem, qui eſt æterna mens, ex omni utique parte perfectæ conſummatæque virtutis eſt. Quod ſi verum eſt, unus ſit neceſſe eſt. Poteſtas enim, vel virtus abſoluta retinet ſuam propriam firmitatem. Id autem ſolidum exiſtimandum eſt, cui nihil decedere; id perfectum, cui nihil poſſit accedere.

Quis dubitet potentiſſimum eſſe regem, qui totius orbis habeat imperium? nec immerito: cum illius ſint, quæ ubique ſunt omnia; cum ad eum ſolum omnes undique copiæ congerantur. At ſi plures partiantur orbem, minus certe opum, minus virium ſinguli habebunt, cum intra præſcriptam portionem ſe quisque contineat. Eodem etiam modo Dii, ſi plures ſint, minus valebunt, aliis tantumdem in ſe habentibus. Virtutis autem perfectior natura poteſt eſſe in eo, in quo totum eſt, quam in eo, in quo pars exigua de toto eſt. Deus vero, ſi perfectus eſt, quia perfectus eſt, ut eſſe debet, non poteſt eſſe niſi unus, ut in eo ſint omnia. Deorum igitur virtutes ac poteſtates infirmiores ſint ne-

neceſſe eſt: quia tantum ſingulis deerit, quantum in cæteris fuerit; ita quanto plures, tanto minores erunt. Quid, quod ſumma illa rerum poteſtas ac divina vis ne ſemel quidem dividi poteſt. Quidquid enim capit diviſionem, & interitum capiat neceſſe eſt. Si autem interitus procul eſt a Deo, quia incorruptibilis eſt & æternus, conſequens eſt, ut dividi poteſtas divina non poſſit. Deus ergo unus eſt, ſi nihil eſſe aliud poteſt, quod tantumdem capiat poteſtatis; & ii tamen, qui multos eſſe arbitranrur, officia inter ſe dicunt eſſe partitos: de quibus omnibus ſuo loco diſputabimus. Illud interim, quod ad præſentem locum pertinet, teneo. Si partiti ſunt inter ſe officia, eodem revolvitur res, ut ex iis quilibet ſufficere omnibus nequeat. Perfectus igitur jam non erit, qui, ceſſantibus cæteris, non poteſt omnia gubernare. Ita fit, ut ad regendum mundum unius perfecta virtute magis opus ſit, quam imbecillitate multorum. Qui autem putat, hanc tantam magnitudinem non poſſe ab uno regi, fallitur. Nec enim, quanta ſit vis poteſtasque divinæ majeſtatis, intelligit, ſi exiſtimat, ſingularem Deum, qui facere mundum potuit, eumdem regere non poſſe, quem fecit. At ſi concipiat animo, quanta ſit divini hujus operis immenſitas, cum antea nihil eſſet, tamen virtute atque conſilio Dei ex nihilo eſſe conflatam; quod opus niſi ab uno inchoari perficique non potuit; jam intelliget, multo facilius eſſe ab uno regi, quod eſt ab uno conſtitutum.

Dicat fortaſſe aliquis, ne fabricari quidem tam immenſum opus mundi niſi a pluribus potuiſſe; quamlibet multos, quamlibet magnos faciat, quidquid in multis magnitudinis, poteſtatis, virtutis, majeſtatisque poſuerit, id totum in unum confero, & in uno eſſe dico; ut tantum in eo ſit iſtarum rerum, quantum nec cogitari nec dici poteſt. Qua in re quoniam & ſenſu deficimus & verbis; quia neque tantæ intelligentiæ

lu-

lucem pectus humanum, neque explanationem tantarum rerum capit lingua mortalis: idipſum intelligere nos oportet ac dicere. Video rurſus, quid e contrario dici poſſit: tales eſſe illos plures, qualem nos volumus unum. At hoc fieri nullo pacto poteſt, quod ſingulorum poteſtas progredi longius non valebit, occurrentibus ſibi poteſtatibus cæterorum. Neceſſe eſt enim, ut ſuos quisque limites aut transgredi nequeat, aut ſi transgreſſus fuerit, ſuis alterum finibus pellat. Non vident, qui Deos multos eſſe credunt, fieri poſſe ut aliqui diverſum velint; ex qua re diſceptatio inter eos & certamen oriatur: ſicut Homerus bellantes inter ſe Deos finxit; cum alii Trojam capi vellent, alii repugnarent. Unius igitur arbitrio mundum regi neceſſe eſt. Niſi enim ſingularum partium poteſtas ad unam providentiam referatur, non poterit ſumma ipſa conſtare, unoquoque nihil curante amplius, quam quod ad eum proprie pertinet: ſicut ne res quidem militaris, niſi unum habeat ducem atque rectorem. Quod ſi in uno exercitu tot fuerint imperatores, quot legiones, quot cohortes, quot cunei, quot alæ, primum nec inſtrui poterit acies, unoquoque periculum recuſante; nec regi facile aut temperari, quod ſuis propriis conſiliis utantur omnes, quorum diverſitate plus noceant, quam proſint: ſic in hoc rerum naturæ imperio, niſi unus fuerit, ad quem totius ſummæ cura referatur, univerſa ſolventur & corruent.

Dicere autem, multorum arbitrio regi mundum, tale eſt, quale ſi quis affirmet, in uno corpore multas eſſe mentes: quoniam multa & varia ſunt miniſteria membrorum; ut ſingulos corporis ſenſus ſingulæ mentes regere credantur: item multi affectus, quibus commoveri ſolemus vel ad iram, vel ad cupiditatem, vel ad lætitiam, vel ad metum, vel ad miſerationem; ut in his omnibus totidem mentes putentur operari: quod ſi quis profecto dicat, ne ipſam quidem, quæ una eſt, habe-

habere videatur. Quod ſi in uno corpore tantarum rerum gubernationem mens una poſſidet, & univerſis ſimul intenta eſt; cur aliquis exiſtimet, mundum non poſſe ab uno regi, a pluribus poſſe? Quod quia intelligunt iſti aſſertores Deorum, ita eos præeſſe ſingulis rebus ac partibus dicunt, ut tamen unus ſit rector eximius. Jam ergo cæteri Dii non erunt, ſed ſatellites ac miniſtri, quos ille unus maximus & potens omnium his officiis præfecerit; & ipſi ejus imperio ac nutibus ſervient. Si univerſi pares non ſunt, non igitur Dii ſunt omnes. Nec enim poteſt hoc idem eſſe, quod ſervit, & quod dominatur. Nam Deus eſt nomen ſummæ poteſtatis, incorruptibilis eſſe debet, perfectus, impaſſibilis, nulli rei ſubjectus. Ergo Dii non ſunt, quos parere uni maximo Deo neceſſitas cogit. Sed quia non fruſtra falluntur ii, qui hoc ita putant, cauſam hujus erroris paulo poſt aperiemus. Nunc unitatem divinæ poteſtatis teſtimoniis comprobemus.

## CAPUT IV.

*Quod unus vere ſit Deus a Prophetis etiam prænuntiatus.*

Prophetæ, qui fuerunt admodum multi, unum Deum prædicant, unum loquuntur: quippe qui unius Dei ſpiritu pleni, quæ futura eſſent, pari & conſona voce prædixerunt. At enim veritatis expertes non putant his eſſe credendum. Illas enim non divinas, ſed humanas voces fuiſſe ajunt. Videlicet quia de uno Deo præconium faciunt, aut inſani, aut fallaces fuerunt. Atquin impleta eſſe, implerique quotidie illorum vaticinia videmus; & in unam ſententiam congruens divinatio docet non fuiſſe furioſos. Quis enim mentis emotæ non modo futura præcinere, ſed etiam cohærentia loqui poſſit? Num ergo fallaces erant, qui talia loque-

ban-

bantur? quid ab his tam longe alienum, quam ratio fallendi; cum cæteros ab omni fraude cohiberent? Idcirco enim a Deo mittebantur, ut & præcones eſſent majeſtatis ejus, & correctores pravitatis humanæ.

Præterea voluntas fingendi ac mentiendi eorum eſt, qui opes appetunt, qui lucra deſiderant: quæ res procul ab illis ſanctis viris abfuit. Ita enim delegato ſibi officio functi ſunt, ut derelictis omnibus ad tutelam vitæ neceſſariis non modo in futurum, ſed ne in diem quidem laborarent, contenti ex temporali cibo, quem Deus ſubminiſtraſſet: & hi non modo quæſtum nullum habuerunt, ſed etiam cruciatus atque mortem. *Amara* ſunt enim vitioſis ac male viventibus præcepta juſtitiæ. Itaque ii, quorum peccata & arguebantur & prohibebantur, excruciatos eos acerbiſſime necaverunt. Ergo a quibus abfuit ſtudium lucri, abfuit etiam voluntas & cauſa fallendi. Quid, quod aliqui eorum principes aut etiam reges fuerunt, in quos cadere non poſſet ſuſpicio cupiditatis ac fraudis; & tamen præconium Dei ſingularis eadem, qua cæteri, divinatione fecerunt.

## CAPUT V.

### *De teſtimoniis Poetarum & Philoſophorum.*

Sed omittamus ſane teſtimonia Prophetarum, ne minus idonea probatio videatur eſſe de his, quibus omnino non creditur. Veniamus ad autores; & eos ipſos ad veri probationem teſtes citemus, quibus contra nos uti ſolent, poetas dico ac philoſophos. Ex his unum Deum probemus neceſſe eſt; non quod illi habuerint cognitam veritatem; ſed quod veritatis ipſius tanta vis eſt, ut nemo poſſit eſſe tam cæcus, qui non videat ingerentem ſe oculis divinam claritatem. Poetæ igitur, quamvis Deos carminibus ornaverint, & eorum

res

res geſtas amplificaverint ſummis laudibus; ſæpiſſime tamen confitentur, ſpiritu vel mente una contineri regique omnia. Orpheus, qui eſt vetuſtiſſimus poetarum, & æqualis ipſorum Deorum, ſiquidem traditur inter Argonautas cum Tyndaridis & Hercule navigaſſe, Deum verum & magnum *προτογόνον*, id eſt primogenitum appellat: quod ante ipſum nihil ſit genitum, ſed ab ipſo ſint cuncta generata: eumdem etiam *φανητα* nominat; quod, cum adhuc nihil eſſet, primus ex infinito apparuerit, & extiterit. Cujus originem atque naturam quia concipere animo non poterat, ex aere immenſo natum eſſe dixit: *Προτογονος φαεθον περι μηκεος ηερος υιος.* Aliud enim amplius, quod diceret, non habebat. Hunc ait eſſe omnium Deorum parentem, quorum cauſa cœlum condiderit, liberisque proſpexerit, ut haberent habitaculum, ſedemque communem: *εκτισεν αθανατοις δομον αφθιτον.* Natura igitur & ratione ducente intellexit, eſſe præſtantiſſimam poteſtatem cœli ac terræ conditricem. Non poterat enim dicere, Jovem eſſe principem rerum, qui erat Saturno genitus; neque Saturnum ipſum, qui cœlo natus ferebatur: cælum autem tanquam Deum primum conſtituere non audebat, quod videbat elementum eſſe mundi, quod ipſum eguerit autore. Hæc eum ratio perduxit ad illum Deum primogenitum, cui aſſignat & tribuit principatum.

Homerus nihil nobis dare potuit, quo pertineat ad veritatem, qui humana potius quam divina conſcripſit. Potuit Heſiodus, qui Deorum generationem unius libri opere complexus eſt. Sed tamen nihil dedit, non a Deo ſumens exordium, ſed a chao, quod eſt rudis inordinatæque materiæ confuſa congeries: cum explanare antea debuerit, chaos ipſum unde, quando, quomodo eſſe, aut conſtare cœpiſſet. Nimirum ſicut ab aliquo artifice diſpoſita, ordinata, effecta ſunt omnia: ſic ipſam materiam fictam eſſe ab aliquo neceſſe eſt. Quis

igi-

igitur hanc, niſi Deus, fecit, cujus poteſtati ſubjacent omnia? Sed refugit hoc ille, dum horret incognitam veritatem. Non enim Muſarum inſtinctu, ſicut videri volebat, in Helicone carmen effudit; ſed meditatus venerat & paratus.

Noſtrorum primus Maro non longe fuit a veritate; cujus de ſummo Deo, quem mentem ac ſpiritum nominavit, hæc verba ſunt:

*Principio cœlum, ac terras, campoſque liquentes,*
*Lucentemque globum lunæ, Titaniaque aſtra,*
*Spiritus intus alit; totamque infuſa per artus*
*Mens agitat molem, & magno ſe corpore miſcet.*

Ac ne quis forte ignoret, quiſnam eſſet ille ſpiritus, qui tantum haberet poteſtatis, declaravit alio loco, dicens:

- - - - *Deum namque ire per omnes*
*Terraſque, tractuſque maris, cœlumque profundum.*
*Hinc pecudes, armenta, viros, genus omne ferarum,*
*Quemque ſibi tenues naſcentem arceſſere vitas.*

Ovidius quoque in principio præclari operis, ſine ulla nominis diſſimulatione, a Deo, quem fabricatorem mundi, quem rerum opificem vocat, mundum fatetur inſtructum. Quod ſi vel Orpheus, vel hi noſtri, quæ natura ducente ſenſerunt, in perpetuum defendiſſent, eamdem, quam nos ſequimur, doctrinam comprehenſa veritate tenuiſſent.

Sed hactenus de poetis. Ad philoſophos veniamus, quorum gravior eſt autoritas, certiusque judicium: quia non rebus commentitiis, ſed inveſtigandæ veritati ſtuduiſſe creduntur. Thales Mileſius, qui unus e ſapientum numero fuit, quique primus omnium quæſiſſe de cauſis naturalibus traditur, aquam eſſe dixit, ex qua nata ſint omnia: Deum autem eſſe mentem, quæ ex aqua cuncta formaverit. Ita materiam rerum poſuit in humore: principium cauſamque naſcendi conſtituit in Deo. Pythagoras ita definivit, quid eſſet Deus:

Ani-

Animus, qui per univerſas mundi partes, omnemque naturam commeans atque diffuſus; ex quo omnia, quæ naſcuntur, animalia vitam capiunt. Anaxagoras Deum eſſe dixit infinitam mentem, quæ per ſe ipſam moveatur. Antiſthenes multos quidem eſſe populares Deos, unum tamen naturalem, ſummæ totius artificem. Cleanthes & Anaximenes æthera dicunt eſſe ſummum Deum; cui opinioni Poeta noſter aſſenſit:

*Tum pater omnipotens fœcundis imbribus æther*
*Conjugis in gremium lætæ deſcendit, & omnes*
*Magnus alit magno permiſtus corpore fœtus.*

Chryſippus naturalem vim divina ratione præditam, interdum divinam neceſſitatem Deum nuncupat. Item Zeno divinam naturalemque legem.

Horum omnium ſententia, quamvis ſit incerta, eodem tamen ſpectat, ut providentiam unam eſſe conſentiant. Sive enim natura, ſive æther, ſive ratio, ſive mens, ſive fatalis neceſſitas, ſive divina lex, ſive quid aliud dixeris, idem eſt, quod a nobis dicitur Deus. Nec obſtat appellationum diverſitas, cum ipſa ſignificatione ad unum omnia revolvantur. Ariſtoteles, quamvis ſecum ipſe diſſideat, ac repugnantia ſibi & dicat & ſentiat, in ſummum tamen unam mentem mundo præeſſe teſtatur. Plato, qui omnium ſapientiſſimus judicatur, monarchiam plane aperteque defendit; nec æthera, aut rationem, aut naturam, ſed, ut eſt, Deum nominat: ab eo mundum hunc perfectum atque mirabilem eſſe fabricatum. Quem Cicero ſecutus atque imitatus in plurimis, Deum frequenter confitetur, ac ſupremum vocat in iis libris, quos de Legibus ſcripſit; ab eoque regi mundum argumentatur, cum diſputat de natura Deorum, hoc modo: „ Nihil eſt præſtantius Deo: ab eo igitur mundum regi neceſſe eſt. „ Nulli igitur eſt naturæ obediens aut ſubjectus Deus: „ omnem ergo regit ipſe naturam. „ Quid autem ſit Deus, in Conſolatione definit: „ Nec vero Deus ipſe,

„ qui intelligitur a nobis, alio modo intelligi poteſt, „ niſi mens ſoluta quædam ac libera, ſegregata ab omni „ concretione mortali, omnia ſentiens ac movens. „

Annæus quoque Seneca, qui ex Romanis vel acerrimus Stoicus fuit, quam ſæpe ſummum Deum merita laude proſequitur! Nam cum de immatura morte diſſereret: „ Non intelligis, inquit, autoritatem ac majeſtatem judicis tui, rectorem orbis terrarum, cœlique & Deorum omnium Deum, a quo iſta numina, quæ ſingula adoramus & colimus, ſuſpenſa ſunt.“ Item in Exhortationibus: „ Hic, cum prima fundamenta molis pulcherrimæ jaceret, & hoc ordiretur, quo neque majus quidquam novit natura, nec melius; ut omnia ſub ducibus ſuis irent, quamvis ipſe per totum ſe corpus intenderat, tamen miniſtros regni ſui Deos genuit.“ Et quam multa alia de Deo noſtris ſimilia locutus eſt: quæ nunc differo, quod aliis locis opportuniora ſunt. Nunc ſatis eſt demonſtrare, ſummo ingenio viros attigiſſe veritatem, ac pene tenuiſſe; niſi eos retrorſum infatuata pravis opinionibus conſuetudo rapuiſſet, qua & Deos alios eſſe opinabantur, & ea, quæ in uſum hominis Deus fecit, tanquam ſenſu prædita eſſent, pro Diis habenda & colenda credebant.

## CAPUT VI.

*De divinis teſtimoniis, & de Sibyllis & earum carminibus.*

Nunc ad divina teſtimonia tranſeamus: ſed prius unum proferam, quod eſt ſimile divino, & ob nimiam vetuſtatem, & quod is, quem nominabo, ex hominibus in Deos relatus eſt. Apud Ciceronem C. Cotta pontifex diſputans contra Stoicos de religionibus, & de varietate opinionum, quæ ſolent eſſe de

Diis,

Diis, ut more Academicorum omnia faceret incerta, quinque fuiſſe Mercurios ait; & enumeratis per ordinem quatuor, quintum fuiſſe eum, a quo occiſus ſit Argus, ob eamque cauſam in Ægyptum profugiſſe, atque Ægyptiis leges ac litteras tradidiſſe. Hunc Ægyptii Thoyth appellant, a quo apud eos primus anni ſui menſis, id eſt September, nomen accepit. Idem oppidum condidit, quod etiam nunc Græce vocatur *Ἑρμόπολις*; & Pheneatæ colunt eum religioſe. Qui tametſi homo, fuit tamen antiquiſſimus, & inſtructiſſimus omni genere doctrinæ: adeo ut ei multarum rerum & artium ſcientia Triſmegiſto cognomen imponeret. Hic ſcripſit libros, & quidem multos, ad cognitionem divinarum rerum pertinentes, in quibus majeſtatem ſummi ac ſingularis Dei aſſerit, iisdemque nominibus appellat, quibus nos, Deum & patrem. Ac ne quis nomen ejus requireret, *ἀνώνυμον* eſſe dixit; eoquod nominis proprietate non egeat, ob ipſam ſcilicet unitatem. Ipſius hæc verba ſunt: *ὁ δὲ Θεὸς εἷς, ὁ δὲ εἷς ὀνόματος ȣ̓ προσδέεται; ἐςι γὰρ ὁ ὢν ἀνώνυμος.* Deo igitur nomen non eſt, quia ſolus eſt: nec opus eſt proprio vocabulo, niſi cum diſcrimen exigit multitudo, ut unamquamque perſonam ſua nota & appellatione deſignes. Deo autem, quia ſemper unus eſt, proprium nomen eſt Deus.

Supereſt, de reſponſis carminibusque ſacris teſtimonia, quæ ſunt multo certiora, proferre. Nam fortaſſe ii, contra quos agimus, nec poetis putent eſſe credendum, tanquam vana fingentibus; nec philoſophis, quod errare potuerint, quia & ipſi homines fuerint. M. Varro, quo nemo unquam doctior, ne apud Græcos quidem, nedum apud Latinos vixit, in libris rerum divinarum, quos ad C. Cæſarem pontificem maximum ſcripſit, cum de Quindecim viris loqueretur, Sibyllinos libros ait non fuiſſe unius Sibyllæ; ſed appellari uno nomine Sibyllinos, quod omnes fœminæ

vates Sibyllæ ſint a veteribus nuncupatæ, vel ab unius Delphidis nomine, vel a conſiliis Deorum enuntiandis. *σιὺς* enim Deos, non *θεὺς*, & conſilium non *βȣλὴν*, ſed *βυλὴν* appellabant Æolico genere ſermonis. Itaque Sibyllam dictam eſſe quaſi *σιοβυλὴν*. Cæterum Sibyllas decem numero fuiſſe; easque omnes enumeravit ſub autoribus, qui de ſingulis ſcriptitaverint: Primam fuiſſe de Perſis, cujus memoriam fecerit Nicanor, qui res geſtas Alexandri Macedonis ſcripſit: Secundam Libyſſam, cujus meminit Euripides in Lamiæ prologo: Tertiam Delphida, de qua Chryſippus loquitur in eo libro, quem de divinatione compoſuit: Quartam Cimmeriam in Italia, quam Nævius in libris belli Punici, Piſo in annalibus nominat: Quintam Erythræam, quam Apollodorus Erythræus affirmat ſuam fuiſſe civem, eamque Grajis Ilium petentibus vaticinatam, & perituram eſſe Trojam, & Homerum mendacia ſcripturum: Sextam Samiam, de qua ſcribit Eratoſthenes in antiquis annalibus Samiorum reperiſſe ſe ſcriptum: Septimam Cumanam, nomine Amaltheam, quæ ab aliis Demophile vel Herophile nominatur; eamque novem libros attuliſſe ad Regem Tarquinium Priſcum, ac pro eis trecentos Philippeos poſtulaſſe; Regemque aſpernatum pretii magnitudinem, deriſiſſe mulieris inſaniam, illam in conſpectu Regis tres comburiſſe, ac pro reliquis idem pretium poſtulaſſe, Tarquinium multo magis mulierem inſanire putaſſe; quæ denuo tribus aliis exuſtis, cum in eodem pretio perſeveraret, motum eſſe regem, ac reſiduos trecentis aureis emiſſe: quorum poſtea numerus ſit auctus, Capitolio refecto, quod ex omnibus civitatibus, & Italicis, & Græcis, & præcipue Erythræis coacti, allatique ſunt Romam, cujuscunque Sibyllæ nomine fuerint: Octavam Helleſpontiam in agro Trojano natam, vico Marpeſſo, circa oppidum Gergithium; quam ſcribit Heraclides Ponticus Solonis & Cyri fuiſſe temporibus: Nonam Phrygiam,

giam, quæ vaticinata ſit Ancyræ: Decimam Tiburtem, nomine Albuneam, quæ Tiburi colitur ut Dea, juxta ripas amnis Anienis, cujus in gurgite ſimulacrum ejus inventum eſſe dicitur, tenens in manu librum, cujus ſortes Senatus in Capitolium transtulerit.

Harum omnium Sibyllarum carmina & feruntur & habentur, præterquam Cumææ, cujus libri a Romanis occuluntur, nec eos ab ullo, niſi a Quindecim viris inſpici fas habent. Et ſunt ſingularum ſinguli libri: qui quia Sibyllæ nomine inſcribuntur, unius eſſe creduntur; ſuntque confuſi, nec diſcerni ac ſuum cuique aſſignari poteſt, niſi Erythrææ, quæ & nomen ſuum verum carmini inſeruit, & Erythræam ſe nominatum iri prælocuta eſt, cum eſſet orta Babylone: ſed & nos confuſe Sibyllam dicemus, ſicubi teſtimoniis earum fuerit abutendum. Omnes igitur hæ Sibyllæ unum Deum prædicant; maxime tamen Erythræa, quæ celebrior inter cæteras ac nobilior habetur: ſiquidem Feneſtella diligentiſſimus Scriptor de xv. viris dicens, ait, reſtituto Capitolio retuliſſe ad Senatum C. Curionem Cos. ut legati Erythras mitterentur, qui carmina Sibyllæ conquiſita Romam deportarent: itaque miſſos eſſe P. Gabinium, M. Otacilium, L. Valerium, qui deſcriptos a privatis verſus circa mille Romam deportarunt. Idem ſupra oſtendimus dixiſſe Varronem. In iis ergo verſibus, quos legati Romam attulerunt, de uno Deo hæc ſunt teſtimonia:

*Εἱς ϑεος ὁς μονος ἐςιν ὑπερμεγεθης ἀγεννητος.*

Hunc eſſe ſolum Deum ſummum, qui cœlum fecerit, luminibusque diſtinxerit.

*Αλλα ϑεος μονος εἱς πανυπερτατος ὁς πεποιηκεν*
*Οὐρανον ἠελιον τε και ας᾽ερας, ἠδε σεληνην,*
*Καρποφορον γαιαν τε, και ὑδατος οἰδματα ποντου.*

Qui quoniam ſolus ſit ædificator mundi, & artifex rerum, vel quibus conſtat, vel quæ in eo ſunt, ſolum coli oportere teſtatur.

*Αὐτον την μονον ὀντα σεβεσθ' ἡγητορα κοσμȣ.*
*Ὁς μονος εἰς αἰωνα και ἐξ αἰωνος ἐτυχθη.*

Item alia Sibylla, quæcunque eſt, cum perferre ſe ad homines Dei vocem diceret, ſic ait:

*Εἷς μονος εἰμι θεος· και οὐκ ἐςι θεος ἀλλος.*

Exequerer nunc teſtimonia cæterarum, niſi hæc ſufficerent, & illa opportunioribus locis reſervarem. Sed cum defendamus cauſam veritatis apud eos, qui aberrantes a veritate falſis religionibus ſerviunt, quod genus probationis adverſus eos magis adhibere debemus, quam ut eos Deorum ſuorum teſtimoniis revincamus?

---

## CAPUT VII.

### *De teſtimoniis Apollinis & Deorum.*

Apollo enim, quem præter cæteros divinum maximeque fatidicum exiſtimant, Colophone reſpondens, quod Delphis, credo, migraverat, Aſiæ ductus amœnitate; quærenti cuidam, quis eſſet, aut quis eſſet omnino Deus, reſpondit viginti & uno verſibus, quorum hoc principium eſt:

*Αὐτοφυης, ἀδιδακτος, ἀμητωρ, ἀςυφελικτος,*
*Οὔνομα μηδε λογῳ χωρȣμενον, ἐν πυρι ναιων.*
*Τȣτι θεος, μικρα δε θεȣ μερις ἀγγελοι ἡμεις.*

Num quis poteſt ſuſpicari, de Jove eſſe dictum, qui & matrem habuit, & nomen? Quid, quod Mercurius ille ter maximus, cujus ſupra mentionem feci, non modo *ἀμητορα*, ut Apollo, ſed *ἀπατορα* quoque appellat Deum; quod origo illi non ſit aliunde? Nec enim poteſt ab ullo eſſe generatus, qui ipſe univerſa generavit. Satis, ut opinor, argumentis docui, & teſtibus confirmavi, quod per ſe ſatis clarum eſt, Unum eſſe regem mundi, unum patrem, unum Deum.

Sed

Sed fortaſſe quærat aliquis a nobis idem illud, quod apud Ciceronem quærit Hortenſius: Si Deus unus eſt, quæ eſſe beata ſolitudo queat? Tanquam nos, qui unum eſſe dicimus, deſertum ac ſolitarium eſſe dicamus; habet enim miniſtros, quos vocamus nuntios. Et eſt illud verum, quod dixiſſe in Exhortationibus Senecam ſupra retuli, genuiſſe regni ſui miniſtros Deum. Verum hi neque Dii ſunt, neque Deos ſe vocari aut coli volunt: quippe qui nihil præter juſſum ac voluntatem Dei faciant Nec tamen illi ſunt, qui vulgo coluntur, quorum & exiguus & certus eſt numerus. Quod ſi cultores Deorum eos ipſos ſe colere putant, quos ſummi Dei miniſtros appellamus, nihil eſt, quod nobis faciant invidiam, qui unum Deum dicamus, multos negemus. Si eos multitudo delectat, non duodecim dicimus, aut trecentos ſexaginta quinque, ut Orpheus, ſed innumerabiles eſſe arguimus errores eorum in diverſum, qui tam paucos putant. Sciant tamen, quo nomine appellari debeant: ne Deum verum violent, cujus nomen exponunt, dum pluribus tribuunt. Credant Apollini ſuo, qui eodem illo reſponſo, ut Jovi principatum, ſic etiam cæteris Diis abſtulit nomen. Tertius enim verſus oſtendit, Dei miniſtros non Deos, verum Angelos appellari oportere. De ſe quidem ille mentitus eſt, qui cum ſit e numero dæmonum, angelis ſe Dei aggregavit: denique in aliis reſponſis dæmonem ſe eſſe confeſſus eſt. Nam cum interrogaretur, quomodo ſibi ſupplicari vellet, ita reſpondit:

*Πανσοφε, παντοδιδακτ᾽, αἰολοςροφε κεκλυθι δαιμον.*

Item rurſus, cum precem in Apollinem Smynthium rogatus expromeret, ab hoc verſu exorſus eſt:

*Ἁρμονιη κοσμοιο φαεσφορε και σοφε δαιμον.*

Quid ergo ſupereſt, niſi ut ſua confeſſione verberibus veri Dei ac pœnæ ſubjaceat ſempiternæ? Nam & in alio reſponſo ita dixit:

*Δαιμονες οἱ φοιτωσι περι χθονα και περι ποντον*
*Ἀκαματοι δαμανται ὑπαι μαςιγι θεοιο.*

De utrisque generibus in ſecundo libro diſſerimus. Interim nobis ſat eſt, quod, dum honorare ſe vult, & in cœlo collocare, confeſſus eſt, id quod res habet, quomodo ſint appellandi, qui Deo ſemper aſſiſtunt.

Retrahant ergo ſe homines ab erroribus, & abjectis religionibus pravis parentem ſuum dominumque cognoſcant, cujus nec virtus æſtimari poteſt, nec magnitudo perſpici, nec principium comprehendi. Cum ad illum mentis humanæ intentio & acumen & memoria pervenerit, quaſi ſubductis & conſummatis omnibus viis ſubſiſtit, hæret, deficit; nec eſt aliquid ulterius, quo progredi poſſit. Verum quia fieri non poteſt, quin id, quod ſit, aliquando eſſe cœperit, conſequens eſt, ut quando nihil ante illum fuit, ipſe ante omnia ex ſeipſo ſit procreatus. Ideoque ab Apolline *αὐτοφυης*, a Sibylla *αὐτογενης*, & *ἀγεννητος*, & *ἀποιτος* nominatur. Quod Seneca homo acutus in Exhortationibus vidit: Nos, inquit, aliunde pendemus. Itaque ad aliquem reſpicimus, cui, quod eſt optimum in nobis, debeamus. Alius nos edidit, alius inſtruxit: Deus ipſe ſe fecit.

## CAPUT VIII.

*Quod Deus ſine corpore ſit, nec ſexu ad procreandum egeat.*

His igitur tot & tantis teſtibus comprobatur, unius Dei poteſtate ac providentia mundum gubernari, cujus vim majeſtatemque tantam eſſe dicit in Timæo Plato, ut eam neque mente concipere, neque verbis enarrare quiſquam poſſit, ob nimiam ejus & inæſtimabilem poteſtatem. Dubitet vero aliquis, an quidquam difficile aut impoſſibile ſit Deo, qui tanta tamque mirifi-

rifica opera providentia excogitavit, virtute conſtituit, ratione perfecit; nunc autem ſpiritu ſuſtentet, poteſtate moderetur, inexcogitabilis, ineffabilis, & nulli alii ſatis notus quam ſibi? Unde mihi de tanta majeſtate ſæpius cogitanti, qui Deos colunt, interdum videri ſolent tam cæci, tam incogitabiles, tam excordes, tam non multum a mutis animalibus differentes, qui credant eos, qui geniti ſunt maris ac fœminæ coitu, aliquid majeſtatis divinæque virtutis habere potuiſſe; cum Sibylla Erythræa dicat:

- - - - - Οὐ δυνατ᾽ ἀνδρος
Ἐκ μηρων μητρας τε Θεος τεταπωμενος εἶναι.

Quod ſi verum eſt, ſicuti eſt, apparet Herculem, Apollinem, Liberum, Mercurium, Jovemque ipſum cum cæteris homines fuiſſe; quando ſunt ex duobus ſexibus nati. Quid eſt autem tam remotum a Deo, quam id opus, quod ipſe ad propagandam ſobolem mortalibus tribuit, & quod ſine ſubſtantia corporali nullum poteſt eſſe?

Dii ergo ſi ſunt immortales & æterni, quid opus eſt altero ſexu; cum ſucceſſione non egeant, qui ſemper ſunt futuri? Nam profecto in hominibus cæterisque animantibus diverſitas ſexus, & coitio, & generatio nullam habet aliam rationem, niſi ut omnia genera viventium, quando ſunt conditione mortalitatis obitura, mutua poſſint ſucceſſione ſervari. Deo autem, qui eſt ſempiternus, neque alter ſexus, neque ſucceſſio neceſſaria eſt. Dicet aliquis, ut habeat vel miniſtros, vel in quos ipſe poſſit dominari. Quid igitur opus eſt ſexu fœmineo; cum Deus, qui eſt omnipotens, ſine uſu & opera fœminæ poſſit filios procreare? Nam ſi quibusdam minutis animalibus id præſtitit, ut ſibi

*E foliis natos & ſuavibus herbis*
*Ore legant:*

cur exiſtimet aliquis, ipſum Deum niſi ex permiſtione ſexus alterius non poſſe generare? Illos igitur, quos

imperiti & inſipientes tanquam Deos & nuncupant & adorant, nemo eſt tam inconſideratus, qui non intelligat fuiſſe mortales. Quomodo ergo, inquiet aliquis, Dii crediti ſunt? Nimirum quia reges maximi ac potentiſſimi fuerint: ob merita virtutum ſuarum, aut munerum, aut artium repertarum, cum cari fuiſſent iis, quibus imperitaverant, in memoriam ſunt conſecrati. Quod ſi quis dubitet, res eorum geſtas & facta conſideret, quæ univerſa tam poetæ, quam hiſtorici veteres prodiderunt.

---

## CAPUT IX.

*De Hercule & ejus vita & morte.*

Hercules, qui ob virtutem clariſſimus & quaſi Africanus inter Deos habetur, nonne orbem terræ, quem peragraſſe ac expurgaſſe narratur, ſtupris, libidinibus, adulteriis inquinavit? nec mirum, cum eſſet adulterio genitus Alcmenæ. Quid tandem potuit in eo eſſe divini, qui ſuis ipſe vitiis mancipatus. & mares & fœminas contra omnes leges infamia, dedecore, flagitio affecit? Sed ne illa quidem, quæ magna & mirabilia geſſit, talia judicanda ſunt; ut virtutibus divinis tribuenda videantur. Quid enim tam magnificum, ſi leonem aprumque ſuperavit, ſi aves ſagittis dejecit, ſi regium ſtabulum egeſſit, ſi viraginem vicit, cingulumque detraxit, ſi equos feroces cum domino interemit? Opera ſunt iſta fortis viri, hominis tamen. Illa enim, quæ vicit, fragilia & mortalia fuerunt. Nulla enim eſt, quod ait Orator, tanta vis, quæ non ferro ac viribus debilitari frangique poſſit. At animum vincere, iracundiam cohibere, fortiſſimi eſt; quæ ille nec fecit unquam, nec potuit. Hæc qui faciat, non ego eum cum ſummis viris comparo; ſed ſimillimum Deo judico. Vel-

Vellem adjeciſſet de libidine, luxuria, cupiditate, inſolentia, ut virtutem ejus impleret, quem ſimilem Deo judicabat. Non enim fortior putandus eſt, qui leonem, quam qui violentam in ſeipſo incluſam feram ſuperat iracundiam; aut qui rapaciſſimas volucres dejecit, quam qui cupiditates avidiſſimas coercet; aut qui Amazonem bellatricem, quam qui libidinem vincit, pudoris ac famæ debellatricem; aut qui fimum de ſtabulo, quam qui vitia de corde ſuo egerit, quæ magis ſunt pernicioſa, quia domeſtica & propria mala ſunt, quam illa, quæ & vitari poterant & caveri. Ex quo fit, ut ille ſolus vir fortis debeat judicari, qui temperans, moderatus & juſtus eſt. Quod ſi cogitet aliquis, quæ ſint Dei opera: jam hæc omnia, quæ mirantur homines ineptiſſimi, ridicula judicabit. Illa enim non divinis virtutibus, quas ignorant, ſed infirmitate ſuarum virium metiuntur. Nam illud quidem nemo negabit, Herculem non Euryſtheo tantum ſerviſſe regi, quod aliquatenus honeſtum videri poteſt; ſed etiam impudicæ mulieri Omphalæ, quæ illum veſtibus ſuis indutum ſedere ad pedes ſuos jubebat penſa facientem: deteſtabilis turpitudo! ſed tanti erat voluptas. Quid tu, inquiet aliquis, poetiſne credendum putas? Quidni putem? Non enim iſta Lucilius narrat, aut Lucianus, qui Diis & hominibus non pepercit; ſed hi potiſſimum, qui Deorum laudes canebant.

Quibus igitur credemus, ſi fidem laudantibus non habemus? Qui hos mentiri putat, proferat alios, quibus credamus, autores, qui nos doceant, qui ſint iſti Dii, quomodo, unde orti; quæ ſit vis eorum, qui numerus, quæ poteſtas, quid in his admirabile, quid cultu dignum, quod denique certius veriusque myſterium: nullos dabit. Credamus igitur iſtis, qui non ut reprehenderent ſunt locuti; ſed ut prædicarent. Navigavit ergo cum Argonautis, expugnavitque Trojam, iratus Laomedonti ob negatam ſibi pro filiæ ſalute

merce-

mercedem: unde, quo tempore fuerit, apparet. Idem furore atque inſania percitus uxorem ſuam cum liberis interemit. Hunc homines Deum putant? ſed Philoctetа ejus hæres non putavit; qui facem ſuppoſuit arſuro; qui artus ejus & nervos cremari ac diffluere vidit; qui oſſa ejus ac cineres in Oeteo monte ſepelivit; pro quo munere ſagittas ejus accepit.

## CAPUT X.

*De Æſculapii, Apollinis, Neptuni, Martis, Caſtoris & Pollucis, Mercurii atque Liberi vita & geſtis.*

Æſculapius & ipſe non ſine flagitio Apollinis natus, quid fecit aliud divinis honoribus dignum, niſi quod ſanavit Hippolytum? mortem ſane habuit clariorem, quod a Deo meruit fulminari. Hunc Tarquinius de illuſtribus viris differens ait incertis parentibus natum, expoſitum, & a venatoribus inventum, canino lacte nutritum, Chironi traditum, didiciſſe medicinam: fuiſſe autem Meſſenium, ſed Epidauri moratum. Tullius etiam Cynoſuris ait ſepultum. Quid Apollo pater ejus? Nonne ob amorem, quo flagrabat, turpiſſime gregem pavit alienum, & muros Laomedonti exſtruxit? cum Neptuno mercede conductus, quæ illi negari potuit impune, ab eoque primo Rex perfidus, quidquid cum Diis pepigiſſet, didicit abnegare. Idem formoſum puerum & dum amat, violavit; & dum ludit, occidit.

Homicida Mars, & per gratiam cædis crimine ab Athenienſibus liberatus, ne videretur nimis ferus & immanis, adulterium cum Venere commiſit. Caſtor & Pollux, dum alienas ſponſas rapiunt, eſſe gemini deſierunt. Nam livore injuriæ concitatus Idas alterum gladio transverberavit; & eoſdem poetæ alternis vivere,

vere, alternis mori narrant: ut jam ſint non Deorum tantum, ſed omnium mortalium miſerrimi, quibus ſemel mori non licet. Hos tamen Homerus ambos ſimpliciter, non ut poetæ ſolent, mortuos eſſe teſtatur. Nam cum faceret in muris aſſidentem Priamo Helenam cunctos Græciæ principes recognoſcere, ſolos autem ſe fratres ſuos requirere, ſubjecit orationi ejus hujusmodi verſum:

*Ὣς φάτο, τοὺς δ' ἤδη κατέχεν φυσίζοος αἶα.*

Fur ac nebulo Mercurius, quid ad famam ſui reliquit, niſi memoriam fraudum ſuarum? Cœlo ſcilicet dignus, quia palæſtram docuit, & lyram primus invenit. Liberum patrem in ſenatu Deorum ſummæ autoritatis primæque eſſe ſententiæ neceſſe eſt; quia præter Jovem ſolus omnium triumphavit, exercitum duxit, Indos debellavit. Sed invictus ille Imperator Indicus maximus ab amore ac libidine turpiſſime victus eſt. Delatus enim Cretam cum ſemiviro comitatu, nactus eſt impudicam mulierem in littore: ac fiducia victoriæ Indicæ vir eſſe voluit, ne nimium mollis videretur; atque illam patris proditricem, fratris interemptricem, ab alio relictam & repudiatam, in conjugium ſibi vendicavit, & Liberam fecit, & cum ea pariter aſcendit in cœlum.

Quid horum omnium pater Jupiter, qui in ſolemni precatione Optimus, Maximus nominatur? nonne a prima ſua pueritia impius ac pene parricida deprehenditur? cum patrem regno expulit ac fugavit, nec exſpectavit mortem decrepiti ſenis cupiditate regnandi: & cum paternum ſolium per vim, per arma cepiſſet, bello eſt a Titanibus laceſſitus; quod humano generi principium fuit malorum: quibus victis, & pace in perpetuum comparata, reliquam ſuam vitam in ſtupris adulteriisque conſumpſit. Omitto virgines, quas imminuit. Id enim tolerabile judicari ſolet. Amphitryonem ac Tyndarum præterire non poſſum, quorum do-

domos dedecore atque infamia pleniſſimas reddidit. Illud vero ſummæ impietatis ac ſceleris, quod regium puerum rapuit ad ſtuprum. Parum enim videbatur, ſi in expugnanda fœminarum pudicitia maculoſus eſſet ac turpis, niſi etiam ſexui ſuo injuriam faceret: hoc eſt verum adulterium, quod fit contra naturam. Hæc qui fecit, viderimus, an maximus; certe optimus non eſt: quod nomen a corruptoribus, ab adulteris, ab inceſtis abeſt; niſi forte nos erramus homines, qui talia facientes ſceleratos vocamus ac perditos, omnibusque pœnis digniſſimos judicamus. Stultus autem Marcus Tullius, qui C. Verri adulteria objecit: eadem enim Jupiter, quem colebat, admiſit; qui P. Clodio ſororis inceſtum: at illi Optimo Maximo eadem fuit *& ſoror & conjux.*

---

## CAPUT XI.

*De Jovis ortu, vita, regno, nomine & morte, & de Saturno & Urano.*

Quis eſt igitur tam excors, qui hunc in cœlo regnare putet, qui ne in terra quidem debuit? Non inſulſe quidam poeta triumphum Cupidinis ſcripſit: quo in libro non modo potentiſſimum Deorum Cupidinem, ſed etiam victorem facit. Enumeratis enim amoribus ſingulorum, quibus in poteſtatem Cupidinis ditionemque veniſſent, inſtruit pompam, in qua Jupiter cum cæteris Diis ante currum triumphantis ducitur catenatus. Eleganter id quidem a poeta figuratum: ſed tamen non multum diſtat a vero. Qui enim virtutis eſt expers, qui a cupiditate ac libidinibus malis vincitur, non Cupidini, ut ille finxit, ſed morti ſubjectus eſt ſempiternæ. Sed omittamus de moribus dicere: rem conſideremus; ut intelligant homines, in qui-

quibus miſeri verſentur erroribus. Regnare in cœlo Jovem vulgus exiſtimat: id & doctis pariter & indoctis perſuaſum eſt. Quod & Religio ipſa, & precationes, & hymni, & delubra, & ſimulacra demonſtrant. Eumdem tamen Saturno & Rhea genitum confitentur. Quomodo poteſt Deus videri aut credi, ut ait Poeta, *hominum rerumque repertor*, ante cujus ortum infinita hominum millia fuerunt? eorum ſcilicet, qui Saturno regnante vixerunt; ac priores luce, quam Jupiter, ſunt potiti. Video alium Deum regem primis fuiſſe temporibus, alium conſequentibus. Poteſt ergo fieri, ut alius ſit poſtea futurus. Si enim regnum prius mutatum eſt: cur deſperemus etiam poſterius poſſe mutari? niſi forte Saturnus generare potuit fortiorem: Jupiter non poteſt. Atqui divinum imperium aut ſemper immutabile eſt: aut, ſi eſt mutabile, quod fieri non poteſt, ſemper utique mutabile eſt.

Poteſt ergo Jupiter regnum amittere, ſicut pater ejus amiſit? Ita plane. Nam cum idem neque virginibus, neque maritatis unquam peperciſſet, abſtinuit ſe tamen una Thetide, quod reſponſum fuit, majorem patre ſuo futurum, quisquis ex illa natus eſſet. Et primum imprudentia in eo non Dei, cui niſi Themis futura dixiſſet, ipſe neſciret. Si autem divinus non ſit, ne Deus quidem ſit; unde ipſa divinitas nominatur, ut ab homine humanitas. Deinde conſcientia imbecillitatis, qui timuit utique majorem: quod qui facit, ſcit profecto non eſſe ſe maximum; quandoquidem poteſt aliquid majus exiſtere. Idem per Stygiam paludem ſanctiſſime jurat.

*Vana ſuperſtitio, ſuperis quæ reddita divis.*

Quæ eſt iſta ſuperſtitio? aut a quo reddita? Eſt ergo aliqua poteſtas maxima, quæ pejerantes Deos puniat? quæ tanta formido eſt paludis infernæ, ſi ſunt immortales? quid metuunt eam, quam viſuri non ſunt, niſi quos mori neceſſe eſt? Quid igitur homines oculos

ſuos

ſuos in cœlum tollunt? quid per ſuperos dejerant, cum ipſi ſuperi ad inferos revolvantur, ibique habeant quod venerentur & adorent? Illud vero quale eſt? eſſe fata, quibus Dii omnes, & ipſe Jupiter pareat. Si Parcarum tanta vis eſt, ut plus poſſint quam cœleſtes univerſi, quamque ipſe rector ac dominus, cur non illæ potius regnare dicantur, quarum legibus ac ſtatutis parere omnes Deos neceſſitas cogit? Nunc cui dubium eſt, quin is, qui alicui rei obſequitur, maximus non ſit? nam ſi ſit, non accipiat fata, ſed faciat. Nunc ad aliud, quod omiſeram, redeo. In una itaque ſola fuit continentior, cum eam deperiret; non virtute aliqua, ſed metu ſucceſſoris. Quæ formido utique ejus eſt, qui ſit & mortalis, & imbecillus, & nihili: quippe qui potuit & tunc, cum naſceretur, extingui, ſicut frater ejus ante genitus extinctus eſt: qui ſi vivere potuiſſet, nunquam minori conceſſiſſet imperium. Ipſe autem furto ſervatus, ſurtimque nutritus, ζευς ſive ζην appellatus eſt; non, ut iſti putant, fervore cœleſtis ignis, vel quod vitæ ſit dator, vel quod animantibus inſpiret animas, quæ virtus ſolius Dei eſt: (quam enim poſſit inſpirare animam, qui ipſe accepit aliunde?) ſed quod primus ex liberis Saturni maribus vixerit.

Potuerunt igitur homines alium Deum habere rectorem, ſi Saturnus non fuiſſet ab uxore deluſus. At enim poetæ iſta finxerunt. Errat quisquis hoc putat; illi enim de hominibus loquebantur: ſed ut eos ornarent, quorum memoriam laudibus celebrabant, Deos eſſe dixerunt. Itaque illa potius ficta ſunt, quæ tanquam de Diis, non illa, quæ tanquam de hominibus locuti ſunt: quod clarum fiet exemplo, quod inferemus. Danaen violaturus, aureos nummos largiter in ſinum ejus infudit. Hæc ſtupri merces fuit. At poetæ, qui quaſi de Deo loquebantur, ne autoritatem creditæ majeſtatis infringerent, finxerunt ipſum in aureo imbre delap-

delapſum, eadem figura, qua imbres ferreos dicunt, cum multitudinem telorum, ſagittarumqe deſcribunt. Rapuiſſe dicitur in aquila Catamitum: poeticus color eſt. Sed aut per legionem rapuit, cujus inſigne aquila eſt; aut navis, in qua eſt impoſitus, tutelam habuit in aquila figuratam; ſicut taurum, cum rapuit, & transvexit Europam. Eodem modo convertiſſe in bovem traditur Io Inachi filiam, quæ, ut iram Junonis effugeret, ut erat jam ſetis obſita, jam bos tranaſſe dicitur mare, in Ægyptumque veniſſe, atque ibi recepta priſtina ſpecie Dea facta, quæ nunc Iſis vocatur. Quo igitur argumento probari poteſt, nec Europam in tauro ſediſſe, nec Io factam bovem? Quod certus dies habetur in Faſtis, quo Iſidis navigium celebratur: quæ res docet, non tranaſſe illam, ſed navigaſſe. Igitur qui ſapere ſibi videntur, quia intelligunt vivum terrenumque corpus in cœlo eſſe non poſſe, totam Ganymedeam fabulam pro falſo repudiant; ac ſentiunt in terra id eſſe factum, quia res ac libido ipſa terrena eſt. Non ergo ipſas res geſtas finxerunt poetæ; quod ſi facerent, eſſent vaniſſimi: ſed rebus geſtis addiderunt quemdam colorem. Non enim obtrectantes illa dicebant, ſed ornare cupientes. Hinc homines decipiuntur: maxime quod, dum hæc omnia ficta eſſe arbitrantur a poetis, colunt, quod ignorant. Neſciunt enim, qui ſit poeticæ licentiæ modus; quousque progredi fingendo liceat: cum officium poetæ ſit in eo, ut ea, quæ geſta ſunt vere, in alias ſpecies obliquis figurationibus cum decore aliquo converſa traducat. Totum autem, quod referas, fingere, id eſt ineptum eſſe, & mendacem potius, quam poetam.

Sed finxerint iſta, quæ fabuloſa creduntur; num etiam illa, quæ de Diis fœminis, Deorumque connubiis dicta ſunt? Cur igitur ſic figurantur, ſic coluntur? niſi forte non tantum poetæ, ſed pictores etiam fictoresque imaginum mentiuntur. Si enim hic eſt Jupiter,

qui a vobis dicitur Deus, ſi non is eſt, qui ex Saturno & Ope natus eſt, non oportuit niſi ſolius ſimulacrum in templis omnibus collocari. Quid ſibi mulierum effiigies volunt? quid ſexus infirmus? in quem ſi cecidit hic Jupiter, eum vero ipſi lapides hominem fatebuntur. Mentitos ajunt eſſe poetas, & his tamen credunt; imo vero non eſſe mentitos, re ipſa probant. Ita enim Deorum ſimulacra confingunt, ut ex ipſa diverſitate ſexus appareat, vera eſſe, quæ dicunt poetæ. Nam quod aliud argumentum habet imago Catamiti, & effigies aquilæ, cum ante pedes Jovis ponuntur in templis, & cum ipſo pariter adorantur: niſi ut nefandi ſceleris ac ſtupri memoria maneat in æternum? Nihil igitur a poetis in totum fictum eſt: aliquid fortaſſe traductum, & obliqua figuratione obſcuratum, quo veritas involuta tegeretur; ſicut illud de ſortitione regnorum. Ajunt enim Jovi cœlum obtigiſſe, Neptuno mare, inferna Plutoni. Cur non terra potius in ſortem tertiam venit; niſi quod in terra geſta res eſt. Ergo illud in vero eſt, quod regnum orbis ita partiti ſortitique ſunt, ut Orientis imperium Jovi cederet; Plutoni, cui cognomen Ageſilao fuit, pars Occidentis obtingeret: eo quod plaga Orientis, ex qua lux mortalibus datur, ſuperior; Occidentis autem inferior eſſe videatur. Sic veritatem mendacio velaverunt, ut veritas ipſa perſuaſioni publicæ nihil derogaret. De Neptuni ſorte manifeſtum eſt, cujus regnum tale fuiſſe dicimus, quale Marci Antonii fuit infinitum illud imperinm, cui totius oræ maritimæ poteſtatem Senatus decreverat, ut prædones perſequeretur, ac mare omne pacaret. Sic Neptuno maritima omnia cum inſulis obvenerunt. Quomodo id probari poteſt? Nimirum veteres hiſtoriæ docent. Antiquus autor Euhemerus, qui fuit ex civitate Meſſene, res geſtas Jovis, & cæterorum, qui Dii putantur, collegit, hiſtoriamque contexuit ex titulis & inſcriptionibus ſacris, quæ in anti-

antiquiſſimis templis habebantur, maximeque in fano Jovis Triphylii; ubi auream columnam poſitam eſſe ab ipſo Jove titulus indicabat, in qua columna geſta ſua perſcripſit, ut monimentum eſſet poſteris rerum ſuarum. Hanc hiſtoriam & interpretatus eſt Ennius, & ſecutus; cujus hæc verba ſunt: Ubi Jupiter Neptuno imperium dat maris, ut in inſulis omnibus, & quæ ſecundum mare loca eſſent, omnibus regnaret.

Vera ſunt ergo, quæ loquuntur poetæ; ſed obtentu aliquo ſpecieque velata. Poteſt & mons Olympus figuram poetis dediſſe, ut Jovem dicerent cœli regnum eſſe ſortitum; quod Olympus ambiguum nomen eſt & montis & cœli. In Olympo autem Jovem habitaſſe, docet hiſtoria eadem, quæ dicit: Ea tempeſtate Jupiter in monte Olympo maximam partem vitæ colebat; & eo ad eum in jus veniebant, ſi quæ res in controverſia erant. Item, ſi quis quid novi invenerat, quod ad vitam humanam utile eſſet, eo veniebat, atque Jovi oſtendebat. Multa in hunc modum poetæ transferunt; non ut in eos mentiantur, quos colunt, ſed ut figuris verſicoloribus venuſtatem ac leporem carminibus ſuis addant. Qui autem non intelligunt, quomodo aut quare quidque figuretur, poetas velut mendaces & ſacrilegos inſequuntur. Hoc errore decepti etiam philoſophi, quod ea, quæ de Jove feruntur, minime in Deum convenire videbantur, duos Joves fecerunt, unum naturalem, alterum fabuloſum. Viderunt ex parte, quod erat verum, eum ſcilicet, de quo poetæ loquuntur, hominem fuiſſe: in illo autem naturali Jove, vulgari conſuetudine religionis inducti, erraverunt, quod in Deum nomen hominis transtulerunt; qui, ut ſupra diximus, quia ſolus eſt, non indiget nomine. Jovem autem illum eſſe, qui ſit ex Ope Saturnoque natus, negari non poteſt. Vana igitur perſuaſio eſt eorum, qui nomen Jovis ſummo Deo tribuunt. Solent enim quidam errores ſuos hac excuſatione defendere;

qui convicti de uno Deo, cum id negare non poſſunt, ipſum ſe colere affirmant, verum hoc ſibi placere, ut Jupiter nominetur: quo quid abſurdius? Jupiter enim ſine contubernio conjugis filiæque coli non ſolet. Unde quid ſit, apparet: nec fas eſt id nomen eo transferri, ubi nec Minerva eſt ulla, nec Juno. Quid? quod hujus nominis proprietas non divinam vim exprimit, ſed humanam? Jovem enim, Junonemque a juvando eſſe dictos, Cicero interpretatur. Et Jupiter quaſi juvans pater dicitur; quod nomen in Deum minime congruit; quia juvare hominis eſt, opis aliquid conferentis in eum, qui ſit alienus, & exigui beneficii. Nemo ſic Deum precatur, ut ſe adjuvet; ſed ut ſervet, ut vitam ſalutemque tribuat: quod multo plus ac majus eſt, quam juvare.

Et quoniam de patre loquimur, nullus pater dicitur filios juvare, cum eos generat, aut educat. Illud enim levius eſt, quam ut eo verbo magnitudo paterni beneficii exprimatur. Quanto id magis inconveniens eſt Deo, qui verus eſt pater, per quem ſumus, & cujus toti ſumus; a quo fingimur, animamur, illuminamur; qui nobis vitam impertit, ſalutem tribuit, victum multiplicem ſubminiſtrat. Non intelligit beneficia divina, qui, ſe juvari tantummodo a Deo, putat. Ergo non imperitus modo, ſed etiam impius eſt, qui nomine Jovis virtutem ſummæ poteſtatis imminuit. Quare ſi Jovem & ex rebus geſtis & ex moribus hominem fuiſſe, in terraque regnaſſe depreheudimus, ſupereſt, ut mortem quoque ejus inveſtigemus. Ennius in ſacra hiſtoria, deſcriptis omnibus, quæ in vita ſua geſſit, ad ultimum ſic ait: Deinde Jupiter, poſtquam quinquies terras circuivit, omnibusque amicis atque cognatis ſuis imperia diviſit, reliquitque hominibus leges, mores frumentaque paravit, multaque alia bona fecit, immortali gloria memoriaque affectus, ſempiterna monimenta ſuis reliquit: ætate peſſum acta, in Creta vitam commuta-

mutavit, & ad Deos abiit, eumque Curetes filii ſui curaverunt, decoraveruntque eum; & ſepulchrum ejus eſt in Creta & in oppido Cnôſſo, & dicitur Veſta hanc urbem creaviſſe; inque ſepulchro ejus eſt inſcriptum antiquis litteris Græcis, ZAN KPONOϒ, id eſt latine, Jupiter Saturni. Hoc certe non poetæ tradunt, ſed antiquarum rerum ſcriptores: quæ adeo vera ſunt, ut ea Sibyllinis verſibus confirmentur; qui ſunt tales:

*Δαιμονας ἀψυχȣς, νεκυων εἰδωλα καμοντόν,*
*Ὧν κρητη καυχημα ταφȣς ἡ δυσμορος ἰσχει.*

Cicero de Natura Deorum, cum tres Joves a theologis enumerari diceret, ait tertium fuiſſe Cretenſem, Saturni filium, cujus in illa inſula ſepulchrum oſtenditur. Quomodo igitur poteſt Deus alibi eſſe vivus, alibi mortuus, alibi habere templum, alibi ſepulchrum? Sciant ergo Romani, Capitolium ſuum, id eſt ſummum caput religionum publicarum, nihil eſſe aliud, quam inane monimentum.

Veniamus nunc ad ejus patrem, qui ante regnavit, & qui fortaſſe plus habebat in ſe, quod ex coitu tantorum elementorum genitus eſſe dicatur. Videamus, quid in eo fuerit Deo dignum: In primis illud, quod aureum ſæculum narratur habuiſſe; quod juſtitia ſub eo fuerit in terra. Teneo aliquid in hoc, quod in ejus filio non fuit. Quid enim tam conveniens Deo, quam juſtum regimen, ac pium ſæculum? Sed cum eadem ratione natum eſſe cogito, non poſſum putare Deum ſummum, quo videam eſſe aliquid antiquius, cœlum ſcilicet atque terram. At ego Deum quæro, ultra quem nihil ſit omnino, qui fons & origo ſit rerum. Hic ſit neceſſe eſt, qui cœlum ipſum condidit, terramque fundavit. Saturnus autem ſi ex his natus eſt, ut putatur, quemadmodum poteſt Deus eſſe principalis, qui aliis ortum ſuum debet? aut quis præfuit mundo, priusquam Saturnus gigneretur? Sed hoc poeticum eſt, ut dicebam paulo ante, figmentum. Nec enim fieri poterat,

ut elementa inſenſibilia, tantoque intervallo ſeparata, in unum coirent, ac filium procrearent: aut is, qui natus eſſet, non potiſſimum genitoribus ſimilis exiſteret; ſed eam formam gereret, quam parentes ſui non habebant.

Quæramus ergo, quid veritatis ſub hac figura lateat. Minutius Felix in eo libro, qui Octavius inſcribitur, ſic argumentatus eſt: Saturnum, cum fugatus eſſet a filio, in Italiamque veniſſet, Cœli filium dictum, quod ſoleamus eos, quorum virtutem miremur, aut qui repentino advenerint, de cœlo cecidiſſe dicere; Terræ autem, quod ignotis parentibus natos, terræ filios nominemus. Sunt hæc quidem ſimilia veri, non tamen vera: quia conſtat, etiam tunc, cum regnaret, ita eſſe habitum. Potuit & ſic argumentari: Saturnum, cum potentiſſimus rex eſſet, ad retinendam parentum ſuorum memoriam, nomina eorum cœlo terræque indidiſſe, cum hæc prius aliis vocabulis appellarentur: qua ratione & montibus & fluminibus nomina ſcimus impoſita. Neque enim, cum dicunt poetæ de progenie Atlantis, aut Inachi fluminis, id potiſſimum dicunt, homines ex rebus ſenſu carentibus potuiſſe generari; ſed eos utique ſignificant, qui nati ſunt ex iis hominibus, qui vel vivi vel mortui, nomina montibus aut fluminibus indiderunt. Nam id apud veteres, maximeque Græcos fuit uſitatum. Sic, maria eorum traxiſſe nomina, accepimus, qui deciderant in ea, ut Ægæum, Icarium, Helleſponticum: & in Latio Aventinus vocabulum monti dedit, in quo ſepultus eſt; Tyberinus vel Tyberis amni, in quo merſus eſt.

Non ergo mirandum, ſi nomina eorum cœlo terræque attributa eſſent, qui reges genuerant potentiſſimos. Apparet ergo, non ex cœlo natum eſſe; quod fieri non poteſt: ſed ex eo homine, cui nomen Urano fuit. Quod eſſe verum, Triſmegiſtus autor eſt; qui cum diceret, admodum paucos extitiſſe, in quibus

eſſet perfecta doctrina, in his Uranum, Saturnum, Mercurium cognatos ſuos nominavit. Hæc ille, quia ignoravit, alio traduxit hiſtoriam; qui quomodo potuerit argumentari, oſtendi: nunc dicam, quomodo, ubi, a quo ſit hoc factum; non enim Saturnus hoc, ſed Jupiter fecit. In ſacra hiſtoria ſic Ennius tradit: Deinde Pan eum deducit in montem, qui vocatur cœli ſtela. Poſtquam eo aſcendit, contemplatus eſt late terras, ibique eo in monte aram creat cœlo; primusque in ea ara Jupiter ſacrificavit: in eo loco ſuſpexit in cœlum, quod nunc nos nominamus, idque, quod ſupra mundum erat, quod æther vocabatur, de ſui avi nomine cœlo nomen indidit: idque Jupiter, quod æther vocatur, precans, primum cælum nominavit; eamque hoſtiam, quam ibi ſacrificavit, totam adolevit. Nec hic tantum ſacrificaſſe Jupiter invenitur. Cæſar quoque in Arato refert, Aglaoſthenem dicere, Jovem cum ex inſula Naxo adverſus Titanas proficiſceretur, & ſacrificium faceret in littore, aquilam ei in auſpicium advolaſſe; quam victor bono omine acceptam tutelæ ſuæ ſubjugarit. Sacra vero hiſtoria, etiam ante conſediſſe illi aquilam in capite, atque illi regnum portendiſſe, teſtatur. Cui ergo ſacrificare Jupiter potuit, niſi Cœlo avo? quem dicit Euhemerus in Oceania mortuum, & in oppido Aulacia ſepultum.

---

## CAPUT XII.

*Quod Stoici figmenta poetarum ad philoſophicam transferant rationem.*

Quoniam revelavimus myſteria poetarum, & Saturni parentes invenimus, ad virtutes ejus & facta redeamus. Juſtus in regno fuit. Primum ex hoc ipſo jam Deus non eſt, quod fuit: Deinde quod ne juſtus

quidem fuit; ſed impius, non modo in filios, quos necavit, verum etiam in patrem, cujus dicitur abſcidiſſe genitalia; quod forſitan vere acciderit. Sed homines reſpectu elementi, quod dicitur cœlum, totam fabulam explodunt, tanquam ineptiſſime fictam: quam tamen Stoici, ut ſolent, ad rationem phyſicam conantur traducere; quorum ſententiam Cicero de Natura Deorum diſſerens poſuit. Cœleſtem, inquit, altiſſimam ætheriamque naturam, id eſt igneam, quæ per ſeſe omnia gigneret, vacare voluerunt ea parte corporis, quæ conjunctione alterius egeret ad procreandum: quæ ratio in Veſtam potuit convenire, ſi mas diceretur. Idcirco virginem putant Veſtam, quia ignis inviolabile ſit elementum, nihilque naſci poſſit ex eo, quippe qui omnia, quæ arripuerit, abſumat. Ovidius in Faſtis:

*Nec tu aliud Veſtam, quam vivam intellige flammam;*
*Nataque de flamma corpora nulla vides.*
*Jure igitur virgo eſt, quæ ſemina nulla remittit,*
*Nec capit, & comites virginitatis amat.*

Vulcano quoque id potuit adſcribi, qui quidem putatur ignis; & tamen poetæ eum non abſciderunt. Potuit & Soli, in quo eſt natura & cauſa gignentium; nam ſine Solis igneo calore neque naſci quidquam, neque augeri poteſt: ut nulli alii elemento magis opus ſit genitalibus, quam calori, cujus fotu concipiuntur, naſcuntur, ſuſtentantur omnia. Poſtremo etiamſi ita ſit, ut volunt, qui magis abſciſſum eſſe Cœlum putemus, quam omnino ſine genitalibus natum? Nam ſi per ſe gignit, non indigebat utique genitalibus, cum Saturnum ipſum procrearet. Si vero habuit, & a filio abſciſſa ſunt, ortus rerum, & natura omnis interiſſet. Quid, quod ipſi Saturno non divinum modo ſenſum, ſed humanum quoque adimunt, cum affirmant, eum eſſe Saturnum, qui curſum & converſionem ſpatiorum & temporum continet; eumque Græce id ipſum nomen ha-

habere. Κρονος enim dicitur, quod eſt idem, quod χρονος, id eſt ſpatium temporis. Saturnus autem eſt appellatus, quod ſaturetur annis. Hæc Ciceronis verba ſunt exponentis ſententiam Stoicorum: quæ quam vana ſit, cuivis intelligere promptiſſimum eſt. Si enim Saturnus Cœli eſt filius, quomodo potuit aut tempus a Cœlo gigni, aut Cælum a tempore abſcindi, aut poſtea tempus imperio ſpoliari a filio Jove? Aut quomodo Jupiter natus eſt ex tempore? Aut quibus annis ſaturari poſſit æternitas, cui nullus eſt finis?

## CAPUT XIII.

*Quam vanæ ſint & inanes Stoicorum interpretationes de Diis; & ibi de Jovis ortu, Saturno & Ope.*

Si ergo vanæ ſunt iſtæ rationes philoſophorum, quid ſupereſt, niſi ut vere factum eſſe credamus, id eſt hominem ab homine abſciſſum? niſi forte aliquis exiſtimet Deum fuiſſe, qui timuit cohæredem: cum, ſi quid divinitatis habuiſſet, non patris genitalia debuerit amputare, ſed propria, ne Jupiter naſceretur, qui eum regni poſſeſſione privavit. Idem ſororem ſuam Rheam, quam latine Opem dicimus, cum haberet uxorem, reſponſo vetitus eſſe dicitur, mares liberos educare; quod futurum eſſet, ut a filio pelleretur: quam rem metuens, natos ſibi filios non utique devorabat, ut ferunt fabulæ, ſed necabat; quanquam ſcriptum ſit in hiſtoria ſacra, Saturnum & Opem, cæteroſque tunc homines humanam carnem ſolitos eſitare: verum primum Jovem, leges hominibus moreſque condentem, edicto prohibuiſſe, ne liceret eo cibo veſci. Quod ſi verum eſt, quæ poteſt in eo fuiſſe juſtitia? Sed fictum ſane putemus, Saturnum filios devoraſſe, modo cum aliqua ratione: num idcirco, quod ait vulgus come-

diſſe filios ſuos eum, qui extulerit, ſepulturæque mandaverit? Ops autem cum Jovem peperiſſet, ſubtraxit infantem, eumque nutriendum furtim miſit in Cretam. Rurſum imprudentiam reprehendam neceſſe eſt. Cur enim reſponſum ab alio potius accepit? Cur in cœlo conſtitutus, quæ gerebantur in terra, non videbat? Cur eum Corybantes cymbalis fefellerunt? Poſtremo cur extitit aliqua vis major, quæ illius vinceret poteſtatem? Nimirum ſenex a juvene facile victus eſt, ac ſpoliatus imperio. Fugit igitur expulſus, & in Italiam navigio venit, cum erraſſet diu; ſicut Ovidius in Faſtorum libris refert:

*Cauſa ratis ſupereſt. Thuſcum rate venit ad amnem*
*Ante pererrato falcifer orbe Deus.*

Hunc errantem atque inopem Janus excepit. Cujus rei argumenta ſunt nummi veteres, in quibus eſt cum duplici fronte Janus, & in altera parte navis; ſicut idem poeta ſubjecit:

*At bona poſteritas puppim formavit in ære,*
*Hoſpitis adventum teſtificata Dei.*

Omnes ergo non tantum poetæ, ſed hiſtoriarum quoque ac rerum antiquarum ſcriptores, hominem fuiſſe, conſentiunt, qui res ejus in Italia geſtas memoriæ prodiderunt. Græci, Diodorus & Thallus: Latini, Nepos & Caſſius & Varro. Nam cum agreſti quodam more in Italia viveretur,

*Is genus indocile, ac diſperſum montibus altis*
*Compoſuit; legesque dedit, Latiumque vocari*
*Maluit, his quoniam latuiſſet tutus in oris.*

Cenſetne aliquis Deum eſſe, qui fugit, qui pulſus eſt, qui latuit? nemo tam ſtultus eſt. Qui enim fugit aut latet, & vim & mortem timeat neceſſe eſt. Orpheus, qui temporibus ejus recentior fuit, aperte Saturnum in terra & apud homines regnaſſe, commemorat:

Πρωτιςος μεν ανασσεν ἐπιχθονιων Κρονος ἀνδρων,
Ἐκ δε Κρονε γενετ' ἀυτος ἀναξ μεγας εὐρυοπα Ζευς.

Item

Item Maro noſter:

*Aureus hanc vitam in terris Saturnus agebat.*

Et alio loco:

*Aureaque, ut perhibent, illo ſub rege fuere*
*Sæcula: ſic placida populos in pace regebat.*

Neque ſuperius dixit in cœlo egiſſe vitam, neque inferius ſuperos in pace rexiſſe: unde apparet, illum regem fuiſſe terrenum; quod alibi apertius declarat:

*- - - - - - Aurea condet*
*Sæcula; qui rurſus Latio, regnata per arva*
*Saturno quondam.*

Ennius quidem in Euhemero non primum dicit regnaſſe Saturnum, ſed Uranum patrem. Initio, inquit, primus in terris ſummum imperium Cœlus habuit: is id regnum una cum fratribus ſuis inſtituit atque paravit. Non magna diſſenſio, ſiquidem maximorum autorum de filio ac patre dubitatio eſt. Sed tamen utrumque fieri poteſt: ut & primus Uranus eminere inter cæteros potentia cœperit, & principatum habere, non regnum; poſtea Saturnus majores ſibi opes comparaverit, ac regium nomen aſciverit.

---

## CAPUT XIV.

### *Quid de Diis Euhemeri & Ennii doceat ſacra hiſtoria.*

Nunc quoniam ab iis, quæ retulimus, aliquantulum ſacra hiſtoria diſſentit, aperiamus ea, quæ veris litteris continentur, ne poetarum ineptias in accuſandis religionibus ſequi ac probare videamur. Hæc Ennii verba ſunt: Exin Saturnus uxorem duxit Opem. Titan, qui major natu erat, poſtulat, ut ipſe regnaret. Ibi Veſta mater eorum, & ſorores Ceres atque Ops, ſuadent Saturno, ut de regno non concedat fratri. Ibi Titan, qui facie deterior eſſet, quam Saturnus, id-

cir-

circo & quod videbat matrem atque ſorores ſuas operam dare, ut Saturnus regnaret, conceſſit ei, ut is regnaret. Itaque pactus eſt cum Saturno, uti ſiquid liberum virilis ſexus ei natum eſſet, ne educaret. Id ejus rei cauſa fecit, uti ad ſuos gnatos regnum rediret. Tum Saturno filius, qui primus natus eſt, eum necaverunt. Deinde poſterius nati ſunt gemini, Jupiter atque Juno. Tum Junonem Saturno in conſpectum dedere, atque Jovem clam abſcondunt, dantque eum Veſtæ educandum, celantes Saturnum. Item Neptunum clam Saturno Ops parit, eumque clanculum abſcondit. Ad eumdem modum tertio partu Ops parit geminos, Plutonem & Glaucam. Pluto latine eſt Diſpater: alii Orcum vocant. Ibi Glaucam filiam Saturno oſtendunt, ac filium Plutonem celant atque abſcondunt. Deinde Glauca parva emoritur. Hæc, ut ſcripta ſunt, Jovis fratrumque ejus ſtirps atque cognatio in hunc modum ex ſacra ſcriptione nobis tradita eſt. Item paulo poſt hæc infert. Deinde Titan, poſtquam reſcivit, Saturno filios procreatos, atque educatos eſſe clam, ſeducit ſecum filios ſuos, qui Titani vocantur, fratremque ſuum Saturnum atque Opem comprehendit, eoſque muro circumegit, & cuſtodiam his apponit.

Hæc hiſtoria quam vera ſit, docet Sibylla Erythræa, eadem fere dicens; niſi quod in paucis, quæ ad rem non pertinent, diſcrepat. Jupiter ergo liberatur ſummi ſceleris crimine, quod patrem vinxiſſe compedibus perhibetur: id enim Titan patruus fecit, quod ille contra pactum jusque jurandum mares liberos ſuſtuliſſet. Reliqua hiſtoria ſic contexitur: Jovem adultum, cum audiſſet patrem atque matrem cuſtodiis circumſeptos, atque in vincula conjectos, veniſſe cum magna Cretenſium multitudine, Titanumque ac filios ejus pugnando viciſſe, parentes vinculis exemiſſe, patri regnum reddidiſſe, atque ita in Cretam remeaſſe: Poſt hæc deinde Saturno datam ſortem, ut caveret, ne filius

eum

eum regno expelleret: illum elevandæ ſortis atque effugiendi periculi gratia inſidiatum Jovi, ut eum necaret: Jovem cognitis inſidiis regnum ſibi denuo vendicaſſe, atque fugaſſe Saturnum, qui cum jactatus eſſet per omnes terras, perſequentibus armatis, quos ad eum comprehendendum vel necandum Jupiter miſerat, vix in Italia locum, in quo lateret, invenit.

## CAPUT XV.

*Quomodo cum fuerint illi homines, Dii fuerint nominati.*

Quibus ex rebus cum conſtet, illos homines fuiſſe, non eſt obſcurum, qua ratione Dii cœperint nominari. Si enim nulli reges ante Saturnum vel Uranum fuerunt propter hominum raritatem, qui agreſtem vitam ſine ullo rectore vivebant: non eſt dubium, quin illis temporibus homines regem ipſum totamque gentem ſummis laudibus ac novis honoribus jactare cœperint, ut etiam Deos appellarent, ſive ob miraculum virtutis, (hoc vere putabant rudes adhuc & ſimplices) ſive, ut fieri ſolet, in adulationem præſentis potentiæ, ſive ob beneficia, quibus erant ad humanitatem compoſiti. Deinde ipſi reges, cum cari fuiſſent iis, quorum vitam compoſuerant, magnum ſui deſiderium mortui reliquerunt. Itaque homines eorum ſimulacra finxerunt, ut haberent aliquod ex imaginum contemplatione ſolatium; progreſſique longius per amorem meriti, memoriam defunctorum colere cœperunt; ut & gratiam referre bene meritis viderentur, & ſucceſſores eorum allicerent ad bene imperandi cupiditatem. Quod Cicero de Natura Deorum docet, dicens: Suſcepit autem vita hominum conſuetudoque communis, ut beneficiis excellentes viros in cœlum fama ac voluntate tollerent. Hinc Hercules, hinc Caſtor, hinc

Pol-

Pollux, hinc Æſculapius, hinc Liber. Et alio loco: Atque in plerisque civitatibus intelligi poteſt, acuendæ virtutis gratia, aut quo libentius reipublicæ cauſa periculum adiret optimus quisque virorum fortium; memoriam honore Deorum immortalium conſecratam. Hac ſcilicet ratione Romani Cæſares ſuos conſecraverunt, & Mauri Reges ſuos. Sic paulatim religiones eſſe cœperunt, dum illi primi, qui eos noverant, eo ritu ſuos liberos ac nepotes, deinde omnes poſteros imbuerunt. Et hi tamen ſummi reges ob celebritatem nominis in provinciis omnibus colebantur.

Privatim vero ſinguli populi gentis aut urbis ſuæ conditores, ſeu viri fortitudine inſignes erant, ſeu fœminæ caſtitate mirabiles, ſumma veneratione coluerunt; ut Ægyptii Iſidem, Mauri Jubam, Macedones Cabirum, Pœni Uranum, Latini Faunum, Sabini Sancum, Romani Quirinum. Eodem utique modo Athenæ Minervam, Samos Junonem, Paphos Venerem, Lemnos Vulcanum, Naxos Liberum, Apollinem Delphi. Sic per populos atque regiones varia ſacra ſuſcepta ſunt, dum grati homines eſſe in ſuos principes cupiunt, & quod alios honores, quos vita carentibus deferant, invenire non poſſunt. Præterea pietas eorum, qui ſucceſſerant, plurimum contulit ad errorem; qui, ut divina ſtirpe nati viderentur, divinos honores parentibus detulerunt, deferrique juſſerunt. An poteſt aliquis dubitare, quomodo religiones Deorum ſint inſtitutæ, cum apud Maronem legat Æneæ verba ſociis imperantis:

*Nunc pateras libate Jovi, precibusque vocate*
*Anchiſem genitorem.*

Cui non tantum immortalitatem, verum etiam ventorum tribuit poteſtatem:

*Poſcamus ventos, atque hæc me ſacra quotannis*
*Urbe velit poſita templis ſibi ferre dicatis.*

Idem ſcilicet de Jove Liber, & Pan, & Mercurius, & Apol-

Apollo fecerunt; ac poſtea de his ipſis ſucceſſores eorum. Acceſſerunt etiam poetæ, & compoſitis ad voluptatem carminibus, in cœlum eos ſuſtulerunt: ſicut faciunt, qui apud reges, etiam malos panegyricis mendacibus adulantur. Quod malum a Græcis ortum eſt: quorum levitas, inſtructa dicendi facultate & copia, incredibile eſt, quantas mendaciorum nebulas excitaverit. Itaque admirati eos, & ſuſceperunt primi ſacra illorum, & univerſis gentibus tradiderunt. Ob hanc vanitatem Sibylla ſic eos increpat:

*Ἑλλας δη τι πεποιθας ἐπ ἀνδρασιν ἡγεμονεσσι?*
*Προς τι δε δῶρα ματαια καταφθιμενοις ἀνατιθης?*
*Θυεις εἰδωλοις. τις σοι πλανον ἐν φρεσι ϑηκε*
*Ταυτα τελειν προλιποντα ϑεου μεγαλοιο προσωπον.*

M. Tullius, qui non tantum perfectus orator, ſed etiam philoſophus fuit; ſiquidem ſolus extitit Platonis imitator, in eo libro, quo ſe ipſe de morte filiæ conſolatus eſt, non dubitavit dicere, Deos, qui publice colerentur, homines fuiſſe. Quod ipſius teſtimonium eo debet graviſſimum judicari, quod & augurale habuit ſacerdotium, & eoſdem ſe colere venerarique teſtatur. Itaque intra paucos verſiculos duas res nobis dedit. Nam dum imaginem filiæ eodem modo ſe conſecraturum eſſe profiteretur, quo illi a veteribus ſunt conſecrati, & illos mortuos eſſe docuit, & originem vanæ ſuperſtitionis oſtendit. Cum vero, inquit, & mares & fœminas complures ex hominibus in Deorum numero eſſe videamus, & eorum in urbibus atque agris auguſtiſſima delubra veneremur, aſſentiamur eorum ſapientiæ, quorum ingeniis & inventis omnem vitam legibus & inſtitutis excultam conſtitutamque habemus. Quod ſi ullum unquam animal conſecrandum fuit, illud profecto fuit. Si Cadmi progenies, aut Amphitryonis, aut Tyndari in cœlum tollenda fama fuit, huic idem honos certe dicandus eſt. Quod quidem faciam, teque omnium optimam, doctiſſimamque, approbantibus Diis

immor-

immortalibus ipſis, in eorum cœtu locatam, ad opinionem omnium mortalium conſecrabo. Fortaſſe dicat aliquis, præ nimio luctu deliraſſe Ciceronem. Atqui omnis illa oratio, & doctrina, & exemplis, & ipſo loquendi genere perfecta, non ægri, ſed conſtantis animi ac judicii fuit; & hæc ipſa ſententia nullum præfert indicium doloris. Neque enim puto, illum tam varie, tam copioſe, tam ornate ſcribere potuiſſe, niſi luctum ejus & ratio ipſa, & conſolatio amicorum, & temporis longitudo mitigaſſet. Quid, quod idem dicit in libris de Republica, idem de Gloria? Nam de Legibus, quo in opere Platonem ſecutus, leges voluit ponere, quibus putaret uſuram eſſe juſtam & ſapientem civitatem, de Religione ita ſanxit: Divos, & eos, qui cœleſtes ſemper habiti ſunt, colunto; & illos, quos in cœlum merita locaverunt Herculem, Liberum, Æſculapium, Pollucem, Caſtorem, Quirinum. Item in Tuſculanis, cum diceret totum pene cœlum humano genere completum: Si vero, inquit, ſcrutari vetera, & ex illis ea, quæ ſcriptores Græciæ prodiderunt, eruere coner, ipſi illi, majorum gentium Dii qui habentur, hinc a nobis profecti in cœlum reperientur. Quære, quorum demonſtrantur ſepulchra in Græcia; reminiſcere, quoniam es initiatus, quæ traduntur myſteriis: tum denique, quam hoc late pateat, intelliges. Teſtatus eſt videlicet Attici conſcientiam, ex ipſis myſteriis intelligi poſſe, quod omnes illi homines fuerunt, qui coluntur; & cum de Hercule, Libero, Æſculapio, Caſtore, Polluce incunctanter fateretur, de Apolline ac Jove patribus eorum, item de Neptuno, Vulcano, Marte, Mercurio, quos majorum gentium Deos appellavit, timuit aperte confiteri. Et idcirco ait late hoc patere, ut idem de Jove cæteriſque antiquioribus Diis intelligamus, quorum memoriam ſi eadem ratione veteres conſecraverunt, qua ſe imaginem nomenque filiæ conſecraturum eſſe dicit, ignoſci mœrentibus poteſt, credenti-

dentibus non poteſt. Quis enim tam demens, qui conſenſu & placito innumerabilium ſtultorum aperiri cœlum mortuis arbitretur? aut aliquem, quod ipſe non habeat, dare alteri poſſe? Apud Romanos Deus Julius, quia hoc ſcelerato homini placuit Antonio; Deus Quirinus, quia hoc paſtoribus viſum eſt: cum alter gemini fratris extiterit, alter patriæ parricida. Quod ſi Conſul non fuiſſet Antonius, C. Cæſar pro ſuis in rempublicam meritis etiam defuncti hominis honore caruiſſet, & quidem conſilio Piſonis ſoceri, & L. Cæſaris propinqui, qui vetabant funus fieri, & Dolabellæ Conſulis, qui columnam in foro, id eſt, tumulum ejus evertit, ac forum expiavit. Nam Romulum deſiderio ſuis fuiſſe declarat Ennius, apud quem populus amiſſum regem dolens, hæc loquitur:

*O Romule, Romule, dic, o,*
*Qualem te patriæ cuſtodem Dii genuerunt?*
*Tu produxiſti nos intra luminis oras.*
*O pater, o genitor, o ſanguen Diis oriundum!*

Ob hoc deſiderium facilius creditum eſt Julio Proculo mentienti, qui ſubornatus a Patribus eſt, ut nuntiaret plebi vidiſſe ſe regem humano habitu auguſtiorem, eumque mandaſſe ad populum, ut ſibi delubrum fieret, ſe Deum eſſe, & Quirinum vocari. Quo facto, & ipſi populo perſuaſit Romulum ad Deos abiiſſe, & Senatum ſuſpicione cædis regiæ liberavit.

## CAPUT XVI.

*Qua ratione Dii eſſe non poſſint, quos ſexus differentia diſcernit; & quod in naturam Dei non cadit officium generandi.*

Poteram iis, quæ retuli, eſſe contentus: ſed ſuperſunt adhuc multa ſuſcepto operi neceſſaria. Nam

quamvis ipſo religionum capite deſtructo, univerſa ſuſtulerim, libet tamen proſequi cætera, & redarguere plenius inveteratam perſuaſionem, ut tandem homines ſuorum pudeat ac pœniteat errorum. Magnum hoc opus, & homine dignum.

*Religionum animos nodis exſolvere pergo,*

Ut ait Lucretius, qui quidem hoc efficere non poterat, quia nihil veri afferebat. Noſtrum eſt hoc officium, qui & verum Deum aſſerimus, & falſos refutamus. Illi ergo, qui poetas finxiſſe de Diis fabulas opinantur, & Deas fœminas & eſſe credunt & colunt, revolvuntur imprudentes ad id, quod negaverant, coire illos, ac parere. Nec enim fieri poteſt, quin duo ſexus generandi cauſa ſint inſtituti. Recepta vero ſexuum diverſitate, non intelligunt conſequens eſſe, ut concipiant: quod in Deum cadere non poteſt. Sed ſit, ut iſti putant; nam & Jovis eſſe filios dicunt, & cæterorum Deorum. Naſcuntur ergo & quotidie quidem Dii novi, nec enim vincuntur ab hominibus fœcunditate. Igitur Deorum innumerabilium plena ſunt omnia, nullo ſcilicet moriente. Nam cum hominum vis incredibilis, numerus ſit inæſtimabilis, quos tamen, ſicuti naſcuntur, mori neceſſe eſt: quid Deorum eſſe tandem putemus, qui tot ſæculis nati ſunt, immortalesque manſerunt? Cur ergo tam pauci coluntur? niſi forte arbitramur, non generandi cauſa, ſed tantummodo capiendæ voluptatis duos eſſe ſexus Deorum; & ea exercere, quæ homunculos & facere & pati pudet.

Cum vero dicantur aliqui ex aliquibus nati, conſequens eſt, ut ſemper naſcantur; ſiquidem aliquando ſunt nati: vel, ſi aliquando naſci deſierunt, ſcire nos convenit, cur aut quando deſierint. Non illepide Seneca in libris moralis philoſophiæ: Quid ergo eſt, inquit, quare apud poetas ſalaciſſimus Jupiter deſierit liberos tollere? Utrum ſexagenarius factus eſt, & illi

lex

lex Papia fibulam impoſuit? an impetravit jus trium liberorum? An tandem illi venit in mentem:

*Ab alio expectes, alteri quod feceris.*

Et timet, ne quis ſibi faciat, quod ipſe Saturno? At iſti, qui Deos aſſerunt, videant, quomodo reſpondeant huic argumento, quod inferemus: Si duo ſunt ſexus Deorum, ſequitur concubitus; & ſi coeunt, & domos habeant neceſſe eſt: nec enim carent virtute ac pudore, ut hoc promiſcue aut in propatulo faciant, ſicut muta videmus facere animalia. Si domos habeant, conſequens eſt, ut & urbes habeant, & quidem autore Naſone, qui ait:

*Plebs habitat diverſa locis; hac fronte potentes*
*Cœlicolæ clarique ſuos poſuere penates.*

Si habent urbes, & agros igitur habebunt. Jam quis non videat, quæ ſequantur? arare illos, & colere: quod quidem victus cauſa fit. Ergo mortales ſunt. Quod argumentum retroverſum idem valet. Si enim agros non habent, ne urbes quidem: ſi urbes non habent, ne domos quidem: ſi domibus carent, ergo & concubitu: ſi concubitus ab his abeſt, & ſexus igitur fœmineus. In Diis autem videmus & fœminas eſſe: ergo Dii non ſunt. Diſſolvat hoc argumentum, ſi quis poteſt. Ita enim res rem ſequitur, ut hæc ultima neceſſe ſit confiteri. Sed ne illud quidem diſſolvet aliquis. Ex duobus ſexibus alter fortior, alter infirmior eſt. Robuſtiores enim mares ſunt, fœminæ imbecilliores. Imbecillitas autem non cadit in Deum; ergo nec fœmineus ſexus. Huic additur ſuperioris argumenti extrema illa concluſio, ut Dii non ſint, quoniam in Diis & fœminæ ſunt.

## CAPUT XVII.

*De Stoicorum eadem ſententia; & ibi de Deorum ærumnis & turpitudinibus.*

Ob has rationes Stoici alioverſus Deos interpretantur; & quia non pervident, quid ſit in vero, conantur eos cum rerum naturalium ratione conjungere. Quos Cicero ſecutus, de Diis ac religionibus eorum hanc ſententiam tulit: Videtisne igitur, ut a phyſicis rebus bene atque utiliter inventis tracta ratio ſit ad commentitios ac fictos Deos? quæ res genuit falſas opiniones, erroresque turbulentos, & ſuperſtitiones pene aniles. Et formæ enim Deorum nobis, & ætates, & veſtitus, ornatusque noti ſunt: genera præterea, conjugia, cognationes omnes, omniaque traducta ad ſimilitudinem imbecillitatis humanæ. Quid planius, quid verius dici poteſt? Romanæ philoſophiæ princeps, & ampliſſimo ſacerdotio præditus, commentitios ac fictos Deos arguit; quorum cultus ſuperſtitiones pene aniles eſſe teſtatur: falſis opinionibus, erroribusque turbulentis implicatos eſſe homines queritur. Nam totus liber tertius de Natura Deorum omnes funditus religiones evertit ac delet. Quid ergo a nobis expectatur amplius? Num eloquentia ſuperare poſſumus Ciceronem? minime id quidem; ſed fiducia illi defuit ignoranti veritatem, quod ipſe ſimpliciter in eodem opere confitetur. Ait enim facilius ſe poſſe dicere, quid non ſit, quam quid ſit; hoc eſt, falſa ſe intelligere, vera neſcire. Clarum eſt igitur homines fuiſſe illos, qui Dii putantur, & eorum memoriam poſt mortem conſecratam eſſe. Ideo etiam ætates diverſæ ſunt, & certæ imagines ſingulorum, quod in eo habitu, & ætate ſimulacra eorum configurata ſunt, in qua quemque mors deprehendit.

Conſi-

Conſideremus, ſi placet, ærumnas infelicium Deorum. Iſis filium perdidit, Ceres filiam; expulſa & per orbem terræ jactata Latona vix inſulam parvam, in qua pareret, invenit. Deum mater & amavit formoſum adoleſcentem, & eumdem cum pellice deprehenſum exſectis virilibus ſemivirum reddidit; & ideo nunc ſacra ejus a Gallis ſacerdotibus celebrantur. Juno pellices acerrime perſecuta eſt, quia parere ipſa non potuit ex fratre. Inſulam Samum ſcribit Varro prius Partheniam nominatam, quod ibi Juno adoleverit, ibique etiam Jovi nupſerit. Itaque nobiliſſimum & antiquiſſimum templum ejus eſt Sami, & ſimulacrum in habitu nubentis figuratum, & ſacra ejus anniverſaria nuptiarum ritu celebrantur. Si ergo adolevit, ſi virgo fuit primo, poſtea mulier, hominem fuiſſe qui non intelligit, pecudem ſe fatetur. Quid loquar obſcœnitatem Veneris omnium libidinibus proſtitutæ, non Deorum tantum, ſed & hominum? Hæc enim ex famoſo Martis ſtupro genuit Harmoniam; ex Mercurio Hermaphroditum, qui eſt natus Androgynus; ex Jove Cupidinem; ex Anchiſe Æneam; ex Bute Erycen; ex Adonio quidem nullum potuit, quod etiamtum puer ab apro ictus occiſus eſt: quæ prima, ut in hiſtoria ſacra continetur, artem meretriciam inſtituit, autorque mulieribus in Cypro fuit, uti vulgato corpore quæſtum facerent: quod idcirco imperavit, ne ſola præter alias mulieres impudica, & virorum appetens videretur. Etiamne habet hæc aliquid numinis, cujus plura numerantur adulteria, quam partus? Sed ne illæ quidem virgines illibatam caſtitatem ſervare potuerunt.

Unde enim putemus Erichthonium eſſe natum? an ex terra, ut poetæ videri volunt? At res ipſa clamat. Nam cum Vulcanus Diis arma feciſſet, eique Jupiter optionem dediſſet præmii, quod vellet, poſtulandi, juraſſetque, ut ſolebat, per infernam paludem, ſe nihil negaturum, tum faber claudus Minervæ nuptias po-

ſtulavit. Hic Jupiter Optimus Maximus tanta religione conſtrictus abnuere non potuit: Minervam tamen monuit repugnare, pudicitiamque defendere. Tum in illa colluctatione Vulcanum in terram profudiſſe ajunt ſemen, unde ſit Erichthonius natus; idque illi nomen impoſitum *ἀπο της ἐριδος, και χθονος*, id eſt, ex certamine atque humo. Cur igitur virgo eum puerum cum dracone concluſum & obſignatum tribus virginibus Cecropidis commendavit? evidens, ut opinor, inceſtum, quod nullo modo poſſit colorari. Altera cum pene amatorem ſuum perdidiſſet, qui erat *Turbatis diſtractus equis*, præſtantiſſimum medicum Aſclepium curando juveni advocavit; eumque ſanatum

*Secretis alma recondit*
*Sedibus, & nymphæ Egeriæ, nemorique relegat:*
*Solus ubi in ſylvis Italis ignobilis ævum*
*Exigeret, verſoque ubi nomine Virbius eſſet.*

Quid ſibi vult hæc tam diligens, tam ſollicita curatio? quid ſecretæ ſedes? quid relegatio vel tam longe, vel ad mulierem, vel in ſolitudinem? quid deinde nominis commutatio? Poſtremo, quid equorum tam pertinax abominatio? Quid ſignificant hæc omnia, niſi conſcientiam ſtupri, & amorem minime virginalem? Erat plane, cur tantum laborem pro tam fideli juvene ſuſciperet, qui amanti novercæ obſequium pernegarat.

## CAPUT XVIII.

*De Deorum conſecratione propter collata in homines beneficia.*

Hoc loco refellendi ſunt etiam ii, qui Deos ex hominibus eſſe factos non tantum fatentur, ſed, ut eos laudent, etiam gloriantur, vel virtutis gratia, ut Herculem; aut munerum, ut Cererem ac Liberum; aut artium repertarum, ut Æſculapium ac Minervam.

Hæc

Hæc vero quam inepta ſint, quamque non digna, propter quæ homines inexpiabili ſe ſcelere contaminent, hoſtesque Deo vero fiant, quo contempto mortuorum ſacra ſuſcipiunt, ex ſingulis rebus oſtendam. Virtutem eſſe dicunt, quæ hominem tollat in cœlum: non illam, de qua philoſophi diſſerunt, quæ poſita eſt in bonis animi; ſed hanc corporalem, quæ dicitur fortitudo: quæ quoniam præcipua in Hercule fuit, immortalitatem meruiſſe creditur. Quis tam ſtulte ineptus eſt, ut corporis vires divinum vel etiam humanum bonum judicet; cum ſint & majores pecudibus attributæ, & uno morbo ſæpe frangantur, vel ipſa ſenectute minuantur & corruant? Itaque idem ille, cum deformari ulceribus toros ſuos cerneret, nec ſanari ſe voluit, nec ſenem fieri, ne quando ſeipſo minor aut deformior videretur. Hunc e rogo, quo vivum ſe ipſe combuſſerat, aſcendiſſe in cœlum putaverunt: eaque ipſa, quæ ſtultiſſime admirati ſunt, ſimulacris & imaginibus expreſſa & conſecrata poſuerunt, ut in perpetuum vanitatis eorum monimenta præſtarent, qui ob necem beſtiarum Deos fieri crediſſent. Sed hæc Græcorum fortaſſe culpa ſit, qui res leviſſimas pro maximis ſemper habuerunt. Quid noſtri, num ſapientiores? qui athleticam quidem virtutem contemnunt, quia nihil obeſt: ſed regiam, quia late ſolet nocere, ſic admirantur, ut fortes & bellicoſos duces in Deorum cœtu locari arbitrentur; nec eſſe ullam aliam ad immortalitatem viam, quam exercitus ducere, aliena vaſtare, urbes delere, oppida excidere, liberos populos aut trucidare, aut ſubjicere ſervituti: videlicet quo plures homines afflixerint, ſpoliaverint, occiderint, eo ſe nobiliores & clariores putant, & inanis gloriæ ſpecie capti, ſceleribus ſuis nomen virtutis imponunt. Jam mallem, ut a ferarum cædibus Deos ſibi fingerent, quam immortalitatem tam cruentam probarent. Si quis unum hominem jugulaverit, pro conta-

minato ac nefario habetur, nec ad terrenum hoc domicilium Deorum admitti eum fas putant. Ille autem, qui infinita hominum millia trucidaverit, cruore campos inundaverit, flumina infecerit, non modo in templum, ſed etiam in cœlum admittitur. Apud Ennium ſic loquitur Africanus:

*Si fas endo plagas cœleſtum aſcendere cuiquam eſt,*
*Mi ſoli cœli maxima porta patet.*

Scilicet quia magnam partem generis humani extinxit ac perdidit. O quantis in tenebris, Africane, verſatus es! vel potius, o poeta, qui per cædes & ſanguinem patere hominibus in cœlum aſcenſum putaveris! Cui vanitati & Cicero aſſenſit: Eſt vero, inquit, Africane: nam & Herculi eadem iſta porta patuit. Tanquam ipſe plane, cum id fieret, janitor fuerit in cœlo. Equidem ſtatuere non poſſum, dolendumne potius, an ridendum putem; cum videam graves & doctos, & ut ſibi videntur, ſapientes viros in tam miſerandis errorum fluctibus volutari. Si hæc eſt virtus, quæ nos immortales facit, mori quidem malim, quam exitio eſſe quam plurimis. Si aliter immortalitas parari non poteſt, niſi per ſanguinem, quid fiet, ſi omnes in concordiam conſenſerint? Quod certe fieri poterit, ſi pernicioſo & impio furore projecto, innocentes eſſe ac juſti velint. Num igitur nemo erit cœlo dignus? num peribit virtus, quia hominibus in homines ſævire non dabitur? Sed iſti, qui everſionem urbium populorumque ſummam gloriam computant, otium publicum non ferent; rapient, ſævient, & injuriis inſolenter illatis, humanæ ſocietatis fœdus irrumpent, ut habere hoſtem poſſint, quem ſceleratius deleant, quam laceſſierint. Nunc ad reliqua pergamus. Nomen Deorum Cereri ac Libero traditio munerum fecit. Poſſum divinis docere litteris, vinum atque fruges ante progeniem Cœli atque Saturni fuiſſe in uſu hominum: ſed ab his ſane inventa eſſe fingamus. Num poteſt plus aut majus videri, collegiſ-

legiſſe fruges, hisque fractis, panem facere docuiſſe, aut uvas de vitibus lectas expreſſiſſe, vinumque feciſſe, quam fruges ipſas, aut vites generaſſe, ac protuliſſe de terra? Reliquerit hæc ſane Deus humanis ingeniis eruenda: tamen fieri non poteſt, quin ipſius ſint omnia, qui & ſapientiam tribuit homini, ut inveniret, & illa ipſa, quæ poſſent inveniri. Artes quoque ſuis inventoribus immortalitatem peperiſſe dicuntur, ut Æſculapio medicina, Vulcano fabrica. Colamus igitur & illos, qui fullonicam ſutrinamque docuerunt. Cur autem figulinæ repertori honos non habetur? An quia iſti divites vaſa Samia contemnunt? Sunt & aliæ artes, quarum repertores humanæ vitæ plurimum profuerunt. Cur non & illis attributa ſunt templa? ſed nimirum Minerva eſt, quæ omnes reperit: ideoque illi opifices ſupplicant. Ergo ab his ſordibus Minerva aſcendit in cœlum. Eſt vero, cur quispiam derelinquat eum, qui terram cum animantibus, cœlum cum aſtris & luminibus exorſus eſt, ut eam veneretur, quæ telam docuit ordiri? Quid ille, qui vulnera in corporibus ſanare docuit? num poteſt eſſe præſtantior, quam qui corpora ipſa formavit? ſentiendi ac vivendi rationem dedit? herbas denique ipſas, & cætera, quibus medendi ars conſtat, excogitavit ac protulit?

## CAPUT XIX.

*Quod Deum verum ſimul cum Diis vanis nemo poſſit colere.*

At enim dicet aliquis, & huic ſummo, qui fecit omnia, & illis, qui partim profuerunt, ſuam venerationem eſſe tribuendam. Primum nec factum eſt unquam, ut, qui hos coluit, etiam Deum coluerit; neque fieri poteſt; quoniam ſi honos idem tribuitur aliis, ipſe omnino non colitur, cujus religio eſt, illum eſſe

unum ac ſolum Deum credere. Clamat ſummus poeta, eos omnes,

*Qui inventas vitam excoluere per artes,*

apud inferos eſſe, ipſumque illum *repertorem medicinæ talis & artis ad Stygias undas fulmine* eſſe *detruſum*: ut intelligamus, quantum valeat pater omnipotens, qui & Deos fulminibus extinguat. Sed homines ingenioſi hanc ſecum habebant fortaſſe rationem: quia Deus fulminari non poteſt, apparet non eſſe factum; immo vero, quia factum eſt, apparet hominem fuiſſe, non Deum. Mendacium enim poetarum non in facto eſt, ſed in nomine. Metuebant enim malum, ſi contra publicam perſuaſionem faterentur, quod erat verum. Quod ſi hoc conſtat inter ipſos, ex hominibus Deos factos, cur ergo non credunt poetis, ſi quando illorum fugas, & vulnera, & mortes, & bella, & adulteria deſcribunt? Quibus de rebus intelligi datur, non potuiſſe ullo pacto fieri Deos: quia ne homines quidem probi fuerunt, eaque in vita ſua geſſerunt, quæ mortem pariunt ſempiternam.

## CAPUT XX.

*De Diis Romanorum propriis & eorum ſacris.*

Venio nunc ad proprias Romanorum religiones, quoniam de communibus dixi. Romuli nutrix lupa honoribus eſt affecta divinis. Et ferrem, ſi animal ipſum fuiſſet, cujus figuram gerit. Autor eſt Livius, Larentinæ eſſe ſimulacrum, & quidem non corporis, ſed mentis ac morum. Fuit enim Fauſtuli uxor, & propter vulgati corporis vilitatem, lupa inter paſtores, id eſt, meretrix nuncupata eſt; unde etiam lupanar dicitur. Exemplum ſcilicet Athenienſium in ea figuranda Romani ſecuti ſunt; apud quos meretrix quædam nomi-

nomine Leæna, cum tyrannum occidiſſet, quia nefas erat, ſimulacrum conſtitui meretricis in templo, animalis effigiem poſuerunt, cujus nomen gerebat. Itaque ut illi monimentum ex nomine, ſic iſti ex profeſſione fecerunt. Hujus nomini etiam dies feſtus dicatus eſt, & Larentinalia conſtituta. Nec hanc ſolam Romani meretricem colunt, ſed Faulam quoque, quam Herculis ſcortum fuiſſe Verrius ſcribit. Jam quanta iſta immortalitas putanda eſt, quam etiam meretrices aſſequuntur? Flora, cum magnas opes ex arte meretricia quæſiviſſet, populum ſcripſit hæredem, certamque pecuniam reliquit, cujus ex annuo fœnore ſuus natalis dies celebraretur editione ludorum, quos appellant Floralia. Quod quia Senatui flagitioſum videbatur, ab ipſo nomine argumentum ſumi placuit, ut pudendæ rei quædam dignitas adderetur. Deam finxerunt eſſe, quæ floribus præſit, eamque oportere placari, ut fruges cum arboribus aut vitibus bene proſpereque floreſcerent. Eum colorem ſecutus in Faſtis poeta, non ignobilem nympham fuiſſe narravit, quæ ſit Chloris vocitata, eamque Zephyro nuptam, quaſi dotis loco id accepiſſe muneris a marito, ut haberet omnium florum poteſtatem. Honeſte quidem iſta dicuntur; ſed inhoneſte turpiterque creduntur. Nec debent, cum veritas quæritur, hujuſmodi nos velamenta decipere. Celebrantur ergo illi ludi cum omni laſcivia, convenienter memoriæ meretricis. Nam præter verborum licentiam, quibus obſcœnitas omnis effunditur, exuuntur etiam veſtibus populo flagitante meretrices, quæ tunc mimarum funguntur officio, & in conſpectu populi uſque ad ſatietatem impudicorum luminum cum pudendis motibus detinentur.

Cloacinæ ſimulacrum in cloaca maxima repertum Tatius conſecravit, & quia, cujus eſſet effigies, ignorabat, ex loco illi nomen impoſuit. Pavorem, Palloremque Tullus Hoſtilius figuravit & coluit. Quid de hoc

hoc dicam, niſi dignum fuiſſe, qui ſemper Deos ſuos, ſicut optari ſolet, præſentes haberet? Ab hoc illud M. Marcelli de conſecratione Honoris atque Virtutis honeſtate nominum differt, re congruit. Eadem vanitate Mentem quoque inter Deos collocavit Senatus; quam profecto ſi habuiſſet, ejusmodi ſacra nunquam ſuſcepiſſet. Magnum Cicero audaxque conſilium ſuſcepiſſe Græciam dixit, quod Cupidinum & Amorum ſimulacra in gymnaſiis conſecraſſet; adulatus eſt videlicet Attico, & irriſit hominem familiarem. Non enim illud magnum, aut omnino conſilium dicendum fuit, ſed impudicorum hominum perdita & deplorata nequitia, qui liberos ſuos, quos erudire ad honeſta deberent, proſtituerunt libidini juventutis; a quibus flagitiorum Deos, & in illis potiſſimum locis, ubi nuda corpora corruptorum luminibus patent, & in illa coli ætate voluerunt, quæ ſimplex & improvida prius irretiri, & in laqueos poteſt cadere, quam cavere. Quid mirum, ſi ab hac gente univerſa flagitia manarunt, apud quam ipſa vitia religioſa ſunt, eaque non modo non vitantur, verum etiam coluntur? Et ideo huic ſententiæ, tanquam Græcos prudentia vinceret, adjecit: Virtutes enim oportere, non vitia conſecrari. Quod ſi recipis, o Marce Tulli, non vides fore, ut irrumpant vitia cum virtutibus, quia mala bonis adhærent, & in animis hominum potentiora ſunt; quæ ſi vetas conſecrari, reſpondebit tibi illa eadem Græcia, ſe alios Deos colere, ut proſint, alios, ne noceant.

Hæc enim ſemper excuſatio eſt eorum, qui mala ſua pro Diis habent, ut Romani Rubiginem ac Febrem. Si ergo vitia conſecranda non ſunt, in quo tibi aſſentior, ne virtutes quidem. Non enim per ſe ſapiunt, aut ſentiunt, neque intra parietes, aut ædiculas luto factas, ſed intra pectus collocandæ ſunt, & interius comprehendendæ, ne ſint falſæ, ſi extra hominem fuerint collocatæ. Itaque præclaram illam legem tuam

deri-

derideo, quam ponis his verbis: Aſt illa, propter quæ datur homini aſcenſus in cœlum, mentem, virtutem, pietatem, fidem, earumque laudum delubra ſunto. Atqui hæc ſeparari ab homine non poſſunt. Si enim colenda ſunt, in homine ipſo ſint neceſſe eſt. Si autem ſunt extra hominem, quid opus eſt ea colere, quibus careas? Virtus enim colenda eſt, non imago virtutis: & colenda eſt non ſacrificio aliquo, aut thure, aut precatione ſolemni, ſed voluntate ſola atque propoſito Nam quid eſt aliud colere virtutem, niſi eam comprehendere animo, & tenere? quod unusquisque ſimul ac cœpit velle, conſequitur. Hic ſolus virtutis eſt cultus: nam Religio & veneratio nulla alia, niſi unius Dei tenenda eſt. Quid igitur opus eſt, o vir ſapientiſſime, ſupervacuis extructionibus loca occupare, quæ poſſint humanis uſibus cedere? quid ſacerdotes conſtituere vana & inſenſibilia culturos? quid immolare victimas? quid tantos ſumptus vel fingendis, vel colendis imaginibus impendere? Firmius & incorruptius templum eſt pectus humanum: hoc potius ornetur, hoc veris illis nominibus impleatur. Has ergo falſas conſecrationes ſequitur, quod neceſſe eſt. Qui enim virtutes ſic colunt, id eſt, qui umbras atque imagines virtutum conſectantur, ea ipſa, quæ vera ſunt, tenere non poſſunt. Itaque nulla in quoquam virtus eſt, vitiis ubique dominantibus; nulla fides, omnia pro ſe unoquoque rapiente; nulla pietas, nec conſanguineis nec parentibus parcente avaritia, & cupiditate in venena & in ferrum ruente; nulla pax, nulla concordia, publice bellis ſævientibus, privatim vero inimicitiis uſque ad ſanguinem furentibus; nulla pudicitia, libidinibus effrænatis omnem ſexum & omnes corporis partes contaminantibus: nec tamen deſinunt ea colere, quæ fugiunt & oderunt. Colunt enim thure ac ſummis digitis, quæ ſenſibus intimis horrere debuerunt: qui error omnis ex illius principalis ac ſummi boni ignoratione deſcendit.

Urbe

Urbe a Gallis occupata, obſeſſi in Capitolio Romani, cum ex mulierum capillis tormenta feciſſent, ædem Veneri Calvæ conſecrarunt. Non igitur intelligunt, quam vanæ ſint religiones, vel ex eo ipſo, quod eas his ineptiis cavillantur. A Lacedæmoniis fortaſſe didicerant, Deos ſibi ex eventis fingere; qui cum Meſſenios obſiderent, & illi furtim deceptis obſeſſoribus egreſſi, ad diripiendam Lacedæmonem cucuriſſent, a Spartanis mulieribus fuſi fugatique ſunt. Cognitis autem dolis hoſtium, Lacedæmonii ſequebantur. His armatæ mulieres obviam longius exierunt; quæ cum viros ſuos cernerent parare ſe ad pugnam, quod putarent Meſſenios eſſe, corpora ſua nudaverunt. At illi uxoribus cognitis, & aſpectu in libidinem concitati, ſicuti erant armati, permiſti ſunt utique promiſcue; nec enim vacabat diſcernere. Sic juvenes ab iisdem antea miſſi, miſti cum virginibus, ex quibus ſunt Partheniæ nati, propter hujus facti memoriam ædem Veneri armatæ, ſimulacrumque poſuerunt: quod tametſi ex cauſa turpi venit, tamen honeſtius videtur, armatam Venerem conſecraſſe, quam calvam. Eodem tempore Jovi quoque Piſtori ara poſita eſt, quod eos in quiete monuiſſet, ut ex omni frumento, quod habebant, panem facerent, & in hoſtium caſtra jactarent; eoque facto ſoluta eſſet obſidio, deſperantibus Gallis, inopia ſubigi poſſe Romanos.

Quæ iſta religionum deriſio eſt? Si earum defenſor eſſem, quid tam graviter queri poſſem, quam Deorum nomen in tantum veniſſe contemptum, ut turpiſſimis nominibus ludibrio habeatur? Quis non rideat Fornacem Deam, vel potius doctos viros celebrandis Fornacalibus operari? Quis, cum audiat Deam Mutam, tenere riſum queat? Hanc eſſe dicunt, ex qua ſint nati Lares, & ipſam Laram nominant, vel Larundam. Quid præſtare colenti poteſt, quæ loqui non poteſt? Colitur & Caca, quæ Herculi fecit indicium

de

de furto boum, divinitatem conſecuta, quia prodidit fratrem: Et Cunina, quæ infantes in cunis tuetur, ac faſcinum ſubmovet: Et Stercutus, qui ſtercorandi agri rationem primus induxit: Et Tutinus, in cujus ſinu pudendo nubentes præſident, ut illarum pudicitiam prior Deus delibaſſe videatur: Et mille alia portenta, ut jam vaniores, qui hæc colenda ſuſceperint, quam Ægyptios eſſe dicamus, qui monſtruoſa & ridicula quædam ſimulacra venerantur. Et hæc tamen habent aliquam imaginem. Quid, qui lapidem colunt informem atque rudem, cui nomen eſt Terminus? Hic eſt, quem pro Jove Saturnus dicitur devoraſſe; nec immerito illi honos tribuitur. Nam cum Tarquinius Capitolium facere vellet, atque in eo loco multorum Deorum ſacella eſſent, conſuluit eos per auguria, utrum Jovi cederent; & cedentibus cæteris, ſolus Terminus manſit. Unde illum poeta

- - - - - *Capitoli immobile ſaxum*

vocat. Jam ex hoc ipſo quam magnus Jupiter invenitur, cui non ceſſit lapis, ea fortaſſe fiducia, quod illum de paternis faucibus liberaverat. Facto itaque Capitolio, ſupra ipſum Terminum foramen eſt in tecto relictum: ut, quia non ceſſerat, libero cœlo frueretur; quo ne ipſi quidem fruebantur, qui lapidem frui putaverunt. Et huic ergo publice ſupplicatur, quaſi cuſtodi finium Deo: qui non tantum lapis, ſed etiam ſtipes interdum eſt. Quid de iis dicam, qui colunt talia? niſi ipſos potiſſimum lapides ac ſtipites eſſe?

## CAPUT XXI.

*De Diis Barbarorum quibusdam propriis, & eorum ſacris; ac itidem de Romanis.*

Diximus de Diis ipſis, qui coluntur: nunc de ſacris ac myſteriis eorum pauca dicenda ſunt. Apud Cypri-

Cyprios humanam hoſtiam Jovi Teucrus immolavit; idque ſacrificium poſteris tradidit, quod eſt nuper Hadriano imperante ſublatum. Erat lex apud Tauros, inhumanam & feram gentem, uti Dianæ hoſpites immolarentur; & id ſacrificium multis temporibus celebratum eſt. Galli Heſum atque Teutatem humano cruore placabant. Nec Latini quidem hujus immanitatis expertes fuerunt, ſiquidem Latialis Jupiter etiam nunc ſanguine colitur humano. Quid a Diis boni precantur, qui ſic ſacrificant? Aut quid tales Dii hominibus præſtare poſſunt, quorum pœnis propitiantur? Sed de Barbaris non eſt adeo mirandum, quorum religio cum moribus congruit. Noſtri vero, qui ſemper manſuetudinis & humanitatis gloriam ſibi vendicarunt, nonne ſacrilegis his ſacris immaniores reperiuntur? Hi enim potius ſcelerati ſunt habendi, qui, cum ſint liberalium diſciplinarum ſtudiis expoliti, ab humanitate deſciſcunt, quam qui rudes & imperiti ad mala facinora bonorum ignoratione labuntur. Apparet tamen, antiquum eſſe hunc immolandorum hominum ritum: ſiquidem Saturnus in Latio eodem genere ſacrificii cultus eſt, non quidem ut homo ad aram immolaretur, ſed uti in Tiberim de ponte Milvio mitteretur. Quod ex reſponſo quodam factitatum Varro autor eſt; cujus reſponſi verſus ultimus eſt talis:

Καὶ κεφαλὰς Ἅιδῃ, καὶ τῷ πατρὶ πέμπετε φῶτα.

Quod quia videtur ambiguum, & fax illi, & homo jaci ſolet. Verum id genus ſacrificii ab Hercule, cum ex Hiſpania rediret, dicitur eſſe ſublatum, ritu tamen permanente, ut pro veris hominibus imagines jacerentur ex ſcirpo; ut Ovidius in Faſtis docet:

*Donec in hæc venit Tirynthius arva, quotannis*
*Triſtia Leucadio ſacra peracta modo.*
*Illum ſtramineos in aquam miſiſſe Quirites:*
*Herculis exemplo corpora falſa jace.*

Hæc ſacra Veſtales virgines faciunt, ut ait idem:

*Tum*

*Tum quoque priſcorum virgo ſimulacra virorum*
*Mittere roboreo ſcirpea ponte ſolet.*

Nam de infantibus, qui eidem Saturno immolabantur propter odium Jovis, quid dicam, non invenio; tam barbaros, tam immanes fuiſſe homines, ut parricidium ſuum, id eſt tetrum atque execrabile humano generi facinus, ſacrificium vocarent: cum teneras atque innocentes animas, quæ maxime eſt ætas parentibus dulcior, ſine ullo reſpectu pietatis extinguerent, immanitatemque omnium beſtiarum, quæ tamen fœtus ſuos amant, feritate ſuperarent. O dementiam inſanabilem! Quid illis iſti Dii amplius facere poſſent, ſi eſſent iratiſſimi, quam faciunt propitii? cum ſuos cultores parricidiis inquinant, orbitatibus mactant, humanis ſenſibus ſpoliant? Quid poteſt eſſe his hominibus ſancti? Aut quid in profanis locis facient, qui inter aras Deorum ſumma ſcelera committunt? Peſcennius Feſtus in libris hiſtoriarum per Satyram refert, Carthaginenſes Saturno humanas hoſtias ſolitos immolare: & cum victi eſſent ab Agathocle rege Siculorum, iratum ſibi Deum putaviſſe; itaque ut diligentius piaculum ſolverent, ducentos nobilium filios immolaſſe.

*Tantum Relligio potuit ſuadere malorum,*
*Quæ peperit ſæpe ſceleroſa, atque impia facta.*

Cui ergo dementiſſimi homines illo ſacrificio conſulebant; cum tantam partem civitatis occiderent, quantam fortaſſe ne Agathocles quidem victor occiderat?

Ab iſto genere ſacrorum non minoris inſaniæ judicanda ſunt publica illa ſacra, quorum alia ſunt matris Deum, in quibus homines ſuis ipſi virilibus litant; amputato enim ſexu nec viros ſe, nec fœminas faciunt: Alia Virtutis, quam eamdem Bellonam vocant, in quibus ipſi ſacerdotes non alieno, ſed ſuo cruore ſacrificant. Sectis namque humeris, & utraque manu diſtrictos gladios exerentes, currunt, efferuntur, inſaniunt. Optime igitur Quintilianus in Fanatico: Iſtud, inquit, ſi Deus cogit, iratus eſt. Etiamne hæc ſacra ſunt?

Nonne ſatius eſt, pecudum more vivere, quam Deos tam impios, tam profanos, tam ſanguinarios colere? Sed unde iſti errores & hæc tanta flagitia manaverint, ſuo loco differemus: interim videamus & cætera, quæ carent ſcelere, ne ſtudio inſectandi videamur eligere pejora. Iſidis Ægyptia ſacra ſunt, quatenus filium parvulum vel perdiderit, vel invenerit. Nam primo ſacerdotes ejus deglabrato corpore pectora ſua tundunt; lamentantur, ſicut ipſa, cum perdidit, fecerat. Deinde puer producitur quaſi inventus, & in lætitiam luctus ille mutatur: ideo Lucanus,

- - *Nunquamque ſatis quæſitus Oſiris.*

Semper enim perdunt, & ſemper inveniunt. Refertur ergo in ſacris imago rei, quæ vere geſta eſt, quæ profecto, ſi quid ſapimus, declarat mortalem mulierem fuiſſe, ac pene orbam, niſi unicum reperiſſet. Quod illum ipſum poetam minime fugit, apud quem Pompejus adoleſcens, morte patris audita, hæc loquitur:

*Evolvam buſto jam numen gentibus Iſim;*
*Et tectum ligno ſpargam per vulgus Oſirim.*

Hic eſt Oſiris, quem Serapim vel Serapidem vulgus appellat. Solent enim mortuis conſecratis nomina immutari; credo, ne quis putet eos homines fuiſſe. Nam & Romulus poſt mortem Quirinus factus eſt; & Leda, Nemeſis; & Circe, Marica; & Ino, poſtquam ſe præcipitavit, Leucothea, materque Matuta; & Melicertes filius ejus, Palæmon atque Portumnus. Sacra vero Cereris Eleuſinæ non ſunt his diſſimilia. Nam ſicut ibi Oſiris puer planctu matris inquiritur; ita hic ad inceſtum patrui matrimonium rapta Proſerpina: quam quia facibus ex Ætnæ vertice accenſis quæſiſſe in Sicilia Ceres dicitur, idcirco ſacra ejus ardentium tædarum jactatione celebrantur.

Apud Lampſacum Priapo litabilis victima eſt aſellus: cujus ſacrificii ratio in Faſtis hæc redditur. Cum Dii omnes ad feſtum matris magnæ conveniſſent, epuliſque ſatiati noctem luſibus ducerent, quieviſſe humi

Ve-

Veſtam, ſomnumque cepiſſe: ibi Priapum ſomno ejus ac pudicitiæ inſidiatum; ſed intempeſtivo clamore aſelli, quo Silenus vehebatur, excitatam, libidinem vero inſidiatoris eſſe deceptam. Hac de cauſa Lampſacenos aſellum Priapo, quaſi in ultionem, mactare conſuevisse; apud Romanos vero eumdem Veſtalibus ſacris in honorem pudicitiæ conſervatæ panibus coronari. Quid turpius? quid flagitioſius? quam ſi Veſta beneficio aſini virgo eſt? At poeta fabulam finxit. Num ergo illud eſt verius, quod referunt ii, qui Φαινομενα conſcripſerunt, cum de duabus Cancri ſtellis loquuntur, quas Græci ὄνους vocant? aſellos fuiſſe, qui Liberum patrem transvexerint, cum amnem tranſire non poſſet; quorum alteri hoc præmium dedit, ut humana voce loqueretur: itaque inter eum Priapumque ortum eſſe certamen de obſcœni magnitudine; Priapum victum & iratum, interemiſſe victorem. Hoc vero multo magis ineptum eſt; ſed poetis licet, quidquid velint: non excutio tam deforme myſterium, nec Priapum denudo, ne quid appareat riſu dignum. Finxerunt hæc ſane poetæ; ſed neceſſe eſt alicujus majoris turpitudinis tegendæ gratia ficta ſint. Quæ ſit ergo, quæramus. At ea profecto manifeſta eſt. Nam ſicut Lunæ taurus mactatur, quia ſimiliter habet cornua, &

*Placat equo Perſis radiis Hyperiona cinctum,*
*Ne detur celeri victima tarda Deo.*

Ita in hoc, quia magnitudo membri virilis enormis eſt, non potuit ei monſtro aptior victima reperiri, quam quæ ipſum, cui mactatur, poſſet imitari.

Apud Lindum, quod eſt oppidum Rhodi, Herculis ſacra ſunt, quorum a cæteris longe diverſus eſt ritus: ſiquidem non ἐυφημια, ut Græci appellant, ſed maledictis & execratione celebrantur; eaque pro violatis habent, ſi quando inter ſolemnes ritus vel imprudenti alicui exciderit bonum verbum. Cujus rei hæc ratio redditur, ſi tamen ulla eſſe in rebus vaniſſimis poteſt. Hercules, cum eo delatus eſſet, famemque

pateretur, aratorem quemdam aſpexit operantem, ab eoque petere cœpit, ut ſibi unum bovem venderet. Enimvero ille negavit fieri poſſe, quia ſpes ſua omnis colendæ terræ duobus illis juvencis niteretur. Hercules ſolita violentia uſus, quia unum accipere non potuit, utrumque ſuſtulit. At ille infelix, cum boves ſuos mactari videret, injuriam ſuam maledictis ultus eſt. Quod homini eleganti & urbano gratiſſimum fuit. Nam dum comitibus ſuis epulas apparat, dumque alienos boves devorat, illum ſibi amariſſime convitiantem cum riſu & cachinnis audiebat. Sed poſtquam Herculi divinos honores ob admirationem virtutis deferri placuit, a civibus ei ara poſita eſt, quam de facto *βȣζυγον* nominavit, ad quam duo juncti boves immolarentur, ſicut illi, quos abſtulerat aratori; eumque ipſum ſibi conſtituit ſacerdotem, ac præcepit, ut iisdem maledictis ſemper in celebrandis ſacrificiis uteretur, quod negaret ſe unquam epulatum eſſe jucundius. Hæc jam non ſacra ſunt, ſed ſacrilegia, in quibus id ſanctum dicitur, quod in aliis, ſi fiat, etiam ſeveriſſime vindicatur. Ipſius autem Cretici Jovis ſacra quid aliud, quam quomodo ſit aut ſubtractus patri, aut nutritus, oſtendunt? Capella eſt Amaltheæ nymphæ, quæ uberibus ſuis aluit infantem; de qua Germanicus Cæſar in Aratæo carmine ſic ait:

*Illa putatur*
*Nutrix eſſe Jovis; ſi vere Juppiter infans*
*Ubera Cretææ mulſit fidiſſima capræ,*
*Sidere quæ claro gratum teſtatur alumnum.*

Hujus capellæ corio uſum eſſe pro ſcuto Jovem contra Titanas dimicantem, Muſæus autor eſt: unde a poetis *αἰγίοχος* nominatur. Ita quidquid eſt geſtum in abſcondendo puero, id ipſum per imaginem geritur in ſacris. Sed & matris ejus myſterium idem continet, quod Ovidius exponit in Faſtis:

*Ardua jam dudum reſonat tinnitibus Ide;*
*Tutus ut infanti vagiat ore puer.*

Pars

*Pars clypeos ſudibus, galeas pars tundit inanes:*
*Hoc Curetes habent, hoc Corybantes opus.*
*Res latuit, priſcique manent imitamina facti;*
*Æra Deæ comites raucaque terga movent.*
*Cymbala pro galeis, pro ſcutis tympana pulſant:*
*Tibia dat Phrygios, ut dedit ante, modos.*

Hanc totam opinionem, quaſi a poetis fictam, Salluſtius reſpuit, voluitque ingenioſe interpretari, cur altores Jovis dicantur Curetes fuiſſe, & ſic ait: Quia principes intelligendi divini fuerunt, vetuſtatem ut cætera in majus componentem, altores Jovis celebraviſſe. Quantum erraverit homo eruditus, jam res ipſa declarat. Si enim princeps eſt Jupiter & Deorum & religionum; ſi ante illum Dii nulli colebantur vulgo, quia nondum nati fuerant, qui coluntur; apparet Curetes ex diverſo principes fuiſſe divini non intelligendi, per quos error omnis inductus eſt, & Dei veri memoria ſublata. Ex ipſis itaque myſteriis & cerimoniis intelligere debuerunt, hominibus ſe mortuis ſupplicare. Non igitur exigo, ut aliquis poetarum fictionibus credat. Qui hos mentiri putat, Pontificum ipſorum ſcripta conſideret, & quidquid eſt litterarum ad ſacra pertinentium, revolvat: plura fortaſſe, quam nos afferimus, inveniet, ex quibus intelligat, inania, inepta, commentitia eſſe omnia, quæ pro ſanctis habentur. Si quis autem percepta ſapientia depoſuerit errorem, profecto ridebit ineptias hominum pene dementium; illos dico, qui vel inhoneſto ſaltatu tripudiant, vel qui nudi, uncti, coronati, perſonati, aut luto obliti currunt. Quid de ſcutis jam vetuſtate putridis dicam? quæ cum portant, Deos ipſos ſe geſtare humeris ſuis arbitrantur. Nam Furius Bibaculus inter præcipua pietatis exempla numeratur, qui cum Prætor eſſet, tamen lictoribus præeuntibus, ancile portavit, cum haberet magiſtratus beneficio muneris ejus vacationem. Non ergo ille Furius, ſed plane furioſus fuit, qui præturam hoc mini-

 niſte-

niſterio ſe putavit ornare. Merito igitur, cum hæc a viris non imperitis ac rudibus fiant, Lucretius exclamat:

*O ſtultas hominum mentes, o pectora cæca;*
*Qualibus in tenebris vitæ, quantisque periclis*
*Degitur hoc ævi, quodcumque eſt!*

Quis hæc ludibria non rideat, qui habeat aliquid ſanitatis? cum videat homines velut mente captos ea ſerio facere, quæ ſi quis faciat in luſu, nimis laſcivus & ineptus eſſe videatur.

---

## CAPUT XXII.

*Quis autor prædictarum vanitatum in Italia apud Romanos fuerit, & quis apud alias gentes.*

Harum vanitatum apud Romanos autor & conſtitutor Sabinus ille rex fuit, qui maxime animos hominum rudes atque imperitos novis ſuperſtitionibus implicavit: quod ut faceret aliqua cum autoritate, ſimulavit cum Dea Egeria nocturnos ſe habere congreſſus. Erat quædam ſpelunca peropaca in nemore Aricino, unde rivus perenni fonte manabat; huc remotis arbitris ſe inferre conſueverat, ut mentiri poſſit, monitu Deæ conjugis ea ſacra populo ſe tradere, quæ acceptiſſima Diis eſſent: videlicet aſtutiam Minois voluit imitari, qui ſe in antrum Jovis recondebat, & ibi diu moratus, leges tanquam ſibi a Jove traditas afferebat, ut homines ad parendum non modo imperio, ſed etiam religione conſtringeret. Nec difficile ſane fuit perſuadere paſtoribus. Itaque pontifices, flamines, ſalios, augures creavit, Deos per familias deſcripſit. Sic novi populi feroces animos mitigavit, & ad ſtudia pacis a rebus bellicis avocavit. Sed cum alios falleret, ſeipſum tamen non fefellit. Nam poſt annos plurimos, Cornelio & Bebio Coſſ. in agro ſcribæ Petilii ſub janiculo arcæ duæ lapideæ ſunt repertæ a foſſoribus, quarum in altera corpus Numæ fuit, in altera ſeptem La-

tini

tini libri de jure pontificio, item Græci totidem de diſciplina ſapientiæ ſcripti, quibus religiones, non eas modo, quas ipſe inſtituerat, ſed omnes præterea diſſolvit. Qua re ad Senatum delata decretum eſt, ut hi libri abolerentur: ita eos Q. Petilius Prætor urbanus in concione populi concremavit, inſipienter id quidem. Quid enim profuit, libros eſſe combuſtos? cum hoc ipſum, quod ſunt ideo combuſti, quia religionibus derogabant, memoriæ ſit traditum? Nemo ergo tunc in Senatu non ſtultiſſimus. Potuerunt enim & libri aboleri, & res tamen in memoriam non exire. Ita dum volunt etiam poſteris approbare, quanta pietate defenderint religiones; autoritatem religionum ipſarum teſtando minuerunt.

Sed ut Pompilius apud Romanos inſtitutor ineptarum religionum fuit, ſic ante Pompilium Faunus in Latio, quin & Saturno avo nefaria ſacra conſtituit, & Picum patrem inter Deos honoravit, & ſororem ſuam Fatuam Faunam, eamdemque conjugem conſecravit; quam Gabius Baſſus Fatuam nominatam tradit, quod mulieribus fata canere conſueviſſet, ut Faunus viris. Eamdem Varro ſcribit tantæ pudicitiæ fuiſſe, ut nemo eam, quoad vixerit, præter virum ſuum mas viderit, nec nomen ejus audierit. Idcirco illi mulieres in operto ſacrificant, & Bonam Deam nominant. Et Sextus Clodius in eo libro, quem Græce ſcripſit, refert Fauni hanc uxorem fuiſſe, quæ quia contra morem decusque regium clam vini ollam ebiberat, & ebria facta erat, virgis myrteis a viro uſque ad mortem cæſa. Poſtea vero cum eum facti ſui pœniteret, & deſiderium ejus ferre non poſſet, divinum illi honorem detuliſſe. Idcirco in ſacris ejus obvolutam vini amphoram poni. Reliquit ergo poſteris Faunus quoque non parum erroris, quem tamen prudentes quique perſpiciunt. Nam Lucilius eorum ſtultitiam, qui ſimulacra Deos putant eſſe, deridet his verſibus:

*Terricolas Lamias Fauni, quas Pompiliique*
*Inſtituere Numæ; tremit has; hic omnia ponit.*
*Ut pueri infantes credunt ſigna omnia ahena*
*Vivere, & eſſe homines: ſic iſti omnia ficta*
*Vera putant; credunt ſignis cor ineſſe in ahenis.*
*Pergula pictorum; veri nihil: omnia ficta.*

Poeta quidem ſtultos homines infantibus comparavit. At ego multo imprudentiores eſſe dico. Illi enim ſimulacra homines putant eſſe, hi Deos. Illos ætas facit putare, quod non eſt, hos ſtultitia. Illi utique brevi deſinunt falli, horum vanitas & durat, & ſemper creſcit. Sacra Liberi patris primus Orpheus induxit in Græciam, primusque celebravit in monte Bœotiæ Thebis, ubi Liber natus eſt, proximo, qui cum frequenter citharæ cantu perſonaret, Citheron appellatus eſt. Ea ſacra etiam nunc Orphica nominantur, in quibus ipſe poſtea dilaceratus, & carptus eſt, & fuit per eadem fere tempora, quibus Faunus. Sed quis ætate præceſſerit, dubitari poteſt: ſiquidem per eosdem annos Latinus Priamusque regnaverunt; item patres eorum Faunus & Laomedon, quo regnante Orpheus cum Argonautis ad Ilienſium littus acceſſit.

Procedamus igitur ulterius, & quæramus, quis omnino colendorum Deorum primus autor extiterit. Didymus in libris ἐξηγησεος Πινδαρικης ait, Meliſſea Cretenſium regem primum Diis ſacrificaſſe, ac ritus novos ſacrorumque pompas introduxiſſe. Hujus duas fuiſſe filias, Amalthæam & Meliſſam, quæ Jovem puerum caprino lacte ac melle nutrierunt. Unde poetica illa fabula originem ſumpſit, advolaſſe apes, atque os pueri melle compleſſe. Meliſſam vero a patre primam ſacerdotem Matri magnæ conſtitutam, unde adhuc ejusdem Matris antiſtites Meliſſæ nuncupantur. Hiſtoria vero ſacra teſtatur, ipſum Jovem, poſtquam rerum potitus eſt, in tantam inſolentiam veniſſe, ut ipſe ſibi fana multis in locis conſtitueret. Nam cum terras circuiret, ut in quamcumque regionem venerat,

re-

reges principesve populorum hoſpitio ſibi & amicitia copulabat, & cum a quoque digrederetur, jubebat ſibi fanum creari hoſpitis ſui nomine, quaſi ita poſſet amicitiæ & fœderis memoria conſervari. Sic conſtituta ſunt templa Jovi Atabyrio, Jovi Labrandio. Atabyrius enim & Labrandius hospites ejus, atque adjutores in bello fuerunt. Item Jovi Laprio, Jovi Molioni, Jovi Caſio, & quæ ſunt in eumdem modum. Quod ille aſtutiſſime excogitavit, ut & ſibi honorem divinum, & hoſpitibus ſuis perpetuum nomen acquireret cum religione conjunctum. Gaudebant ergo illi, & hinc imperio ejus libenter obſequebantur, & nominis ſui gratia ritus annuos & feſta celebrabant. Simile quiddam in Sicilia fecit Æneas, cum conditæ urbi Aceſtæ hoſpitis nomen impoſuit, ut eam poſtmodum lætus ac libens Aceſtes diligeret, augeret, ornaret. Hoc modo religionem cultus ſui per orbem terræ Jupiter ſeminavit, & exemplum cæteris ad imitandum dedit. Sive igitur a Meliſſeo, ſicut Didymus tradidit, colendorum Deorum ritus effluxit; ſive ab ipſo quoque Jove, ut Euhemerus; de tempore tamen conſtat, quando Dii coli cœperint. Meliſſeus quidem multum anteceſſit ætate, quippe qui educaverit Jovem nepotem. Et idcirco fieri poteſt, vel ut ante, vel adhuc puero Jove Deos colere inſtituerit, id eſt alumni ſui matrem; & aviam Tellurem, quæ fuit Urani conjux, & patrem Saturnum; & ipſe hoc exemplo atque inſtituto Jovem ad tantam ſuperbiam provexerit, ut poſtea ſibi divinos honores auderet aſſumere.

---

## CAPUT XXIII.

*De vanarum ſuperſtitionum ætatibus, & quibus cœperint temporibus.*

Nunc quoniam vanarum ſuperſtitionum originem deprehendimus, ſupereſt, ut etiam tempora colligamus,

mus, per quæ fuerint illi, quorum memoria colitur. Theophilus in libro de temporibus ad Autolicum ſcripto ait, in hiſtoria ſua Thallum dicere, quod Belus, quem Babylonii & Aſſyrii colunt, antiquior Trojano bello fuiſſe invenitur trecentis viginti duobus annis: Belum autem Saturno æqualem fuiſſe, & utrumque uno tempore adoleviſſe. Quod adeo verum eſt, ut ratione ipſa colligi poſſit. Nam & Agamemnon, qui geſſit bellum Troicum, Jovis abnepos fuit, & Achilles Ajaxque pronepotes, & Ulyſſes eodem gradu proximus fuit; Priamus quidem longa ſerie. Sed autores quidam tradunt, Dardanum & Jaſium Coriti filios fuiſſe, non Jovis. Nec enim, ſi ita fuiſſet, ad uſus impudicos Ganymedem pronepotem ſuum habere potuiſſet. Itaque parentibus illorum, quos ſupra nominavi, ſi congruentes annos dividas, numerus conſentiet. Ab excidio autem Trojanæ urbis colliguntur anni MCCCCLXX. Ex hac temporum ratione manifeſtum eſt, ante annos non amplius quam MDCCC. natum eſſe Saturnum, qui & ſator omnium Deorum fuit. Non ergo iſti glorientur ſacrorum vetuſtate, quorum & origo, & ratio, & tempora deprehenſa ſunt. Reſtant adhuc aliqua, quæ ad arguendas religiones falſas plurimum valent. Sed jam finem facere libro decrevi, ne modum excedat. Ea enim plenius ſunt exequenda, ut omnibus refutatis, quæ veritati videntur obſtare, homines, qui bonorum ignorantia vagantur incerti, ad religionem veram poſſimus imbuere. Primus autem ſapientiæ gradus eſt, falſa intelligere; ſecundus, vera cognoſcere. Ergo apud quem hæc prima inſtitutio noſtra profecerit, qua falſa deteximus, excitabitur ad veri cognitionem, qua nulla eſt homini jucundior voluptas; & erit jam ſapientia cœleſtis diſciplinæ dignus, qui ad cognoſcenda cætera libens ac paratus acceſſerit.

LU-

# LACTANTII
# DIVINARUM INSTITUTIONUM
## LIBER SECUNDUS
## DE
## ORIGINE ERRORIS.

### *ANALYSIS.*

PARTES libri duæ ſunt:
PRIMA de vanitate religionis Deorum,
ALTERA de origine erroris.

*Vanas eſſe religiones Deorum probat,*

*Primo*, quia contra conſcientiam ſuſcipiantur, cum etiam illi in calamitatibus ad Deum unum confugiant, qui rebus ex ſententia fluentibus alacres ad Deorum templa currunt.

*Secundo*, quia non ſunt rationis humanæ: nam curvant cœleſte animal ad veneranda terrena. Status rectus homini & vultus ſublimis datus eſt, ut ſurſum aſpiciat, non deorſum: *Cap. primo.*

*Tertio*, quia ſimulacra colunt, quæ aut ſunt ſigna Deorum mortuorum, aut abſentium, aut præſentium. Si mortuorum, ſtulte colunt. Si abſentium, colendi Dii non ſunt, ſi nec vident, quæ facimus, nec audiunt, quæ precamur. Si præſentium, quia Dii abſentes eſſe non poſſunt, ſupervacua ſunt ſimulacra. Præterea Dei in æternum viventis vivum & ſenſibile debet eſſe ſimulacrum. At illorum ſimulacra omni ſenſu carent. Homo eſt ſimulacrorum quaſi parens. Itaque melior, qui facit, quam ea, quæ facta ſunt. In ſimulacro non eſt aliquid hominis præter umbram; ergo multo minus aliquid Dei: *Cap.* 2. His ſubjicitur gravis dehortatio a ſimulacrorum cultu, *uſque ad finem* 2. *Cap.* & reprehenſio Ciceronis, qui cum intelligeret religionum vanitatem, tamen nec alios ab ea abducere, nec ipſe eam relinquere voluit: *Cap.* 3.

*Rur-*

*Rurſum ſimulacra nullam majeſtatem habere aſſerit,*
Quod fuerint in homunculi poteſtate.
Quod frangi, cremari, perire poſſint.
Quod ſemetipſa tueri non poſſint.
Quod cum violantur, inulta ſint, niſi a colentibus vindicentur.
Quod oculis ſint ſubjecta, ac proinde non immortalia; itaque fruſtra ipſis offerri munera.
Merito Dionyſium Siciliæ tyrannum Deos tales contempſiſſe, ſpoliaſſe, illuſiſſe, idque impune.
C. Verrem impune tot ſacrilegia commiſiſſe: *Cap.* 4.

*Quarto*, quia præferunt Deo & parenti opera Dei, non ſolum Barbari, ſed etiam Stoici philoſophi, qui omnia, quæ moventur, in Deorum numero cenſent: quos non tantum veritate, ſed etiam verbis ipſorum revincit: *Cap.* 5. & 6.

*Quinto*, quia Solis, Lunæ, Ignis, Aquæ &c. ſimulacra humanum in modum formant, conſecrantque iis manubias & rapinas ſuas, exiſtimantes Deum amare, quidquid ipſi concupiſcunt: *Cap.* 7.

Objectio: *At ii ipſi Dii majeſtatem ſuam ſæpe oſtendunt prodigiis, & ſomniis, & auguriis, & oraculis: (Hic enumerantur multa miracula Deorum) Cap.* 8.

Ut cauſam horum miraculorum exponat, altius Lactantius narrationem orditur ab ipſa ſcilicet creatione rerum, de qua incipit diſſerere, *Cap.* 9. in quo refutat errores philoſophorum de mundo & ejus fabricatore Deo. Deinde perſequitur hiſtoriam creationis, *Cap.* 10. 11. 12. 13. immiſcens itentidem diſputatiunculas cum philoſophis, quæ ad creationem pertinent. Tertio diluvii hiſtoriam attingit, & originem errorum a Chami Hebræorumque defectione deducit, *Cap.* 14. Quarto, creſcente hominum malitia, Deum ſcribit miſiſſe Angelos ad tutelam generis humani in terram: quos cum pellexiſſet diabolus ad vitia, & mulierum congreſſibus inquinaſſet, feciſſe eos diabolum ſuos ſatellites, qui autem ex his fuerunt prognati, eos neque Angelos, neque homines fuiſſe: atque ita duo facta eſſe genera dæmonum, unum cœleſte, alterum terrenum. Atque hos eſſe immundos ſpiritus, malorum, quæ geruntur, autores: qui inſidiis, dolis, erroribus omnia complent, qui inſinuant ſe corporibus hominum, *Cap.* 15. nocere tamen nemini poſſunt, niſi quem habent in ſua poteſtate, *Cap.* 16. Eorum inventa eſſe aſtrologiam, aruſpicinam, augurationem, oracula, necromantiam, artem magicam. Hos conari homines a cultura & notitia veræ majeſtatis avertere.

In-

Inde eſſe miracula, quæ *Cap.* 7. commemorata ſint. Nam cum diſpoſitiones Dei præſentiant, inquit porro Lactantius, quippe qui miniſtri ejus fuerunt, interponunt ſe in his rebus, ut quæcunque a Deo vel facta ſunt, vel fiunt, ipſi potiſſimum facere aut feciſſe videantur: & quoties alicui populo vel orbi ſecundum Dei ſtatum boni quid impendet, illi ſe id facturos vel prodigiis, vel ſomniis, vel oraculis pollicentur, ſi ſibi templa, ſi honores, ſi ſacrificia tribuantur.

Objectio: *Cur ergo Deus hoc fieri patitur?*

*Reſponſio:* Ut mala cum bonis pugnent; ut vitia ſint adverſaria virtutibus; ut habeat alios, quos puniat, alios, quos honoret.

Atque hactenus hæc diſputatio, quam altera parte *Cap.* 18. Lactantius repetit, ſed generatim; cui ſubjungit gravem dehortationem a religionibus Deorum, ſimulacriſque, *Cap.* 19. & quid hactenus tractarit, quod ſcilicet inveteratos errores depulerit, quidque porro tractaturus ſit, exponit, *Cap. ult.* 20.

ALTERA libri hujus pars eſt de Origine Erroris, quæ non conjunctim, ſed ſparſim hoc libro traditur. Diſſerit autem de origine errorum in ſpecie primum, deinde in genere. In ſpecie de origine errorum in religione Romanorum: quod Romulo urbem condente, & peſſimos quoſque in urbem ſuam admittente, ex iis in Senatum legerit eos, qui ætate alios anteibant, & patres appellarit, & hos patres ac pellitos ſenes decreta tuliſſe de Religione, quibus nunc Romani ſerviant. Hortatur ergo, mutent animum, quia nemo, cum viveret, affinitate illos paſtores dignos judicaſſet, *Cap.* 6. Deinde quia oporteat in ea re maxime, in qua vitæ ratio verſatur, ſibi quemque confidere, ſuoque judicio ac propriis ſenſibus niti ad inveſtigandam ac perpendendam veritatem, *Cap.* 7.

In genere omnium errorum duas eſſe cauſas dicit: defectionem Chami & poſteritatis pii Noe a Deo, *Cap.* 14. & inſidias diaboli, *Cap.* 16. *Scultetus.*

## CAPUT PRIMUM.

*Quod rationis oblivio faciat homines ignorantes veri Dei, qui colitur in adverſis, & in proſperis contemnitur.*

Quanquam primo libro Religiones Deorum falſas eſſe monſtraverim; quod ii, quorum varios diſſimilesque cultus per univerſam terram conſenſus hominum ſtulta perſuaſione ſuſcepit, mortales fuerint, functique vita divinæ neceſſitati morte conceſſerint: tamen ne qua dubitatio relinquatur, hic ſecundus liber fontem ipſum patefaciet errorum, cauſasque omnes explicabit, quibus decepti homines, & primitus Deos eſſe crediderint, & poſtmodum inveterata perſuaſione in ſuſceptis praviſſime Religionibus perſeveraverint. Geſtio enim, Conſtantine Imperator, convictis inanibus, & hominum impia vanitate detecta, ſingularis Dei aſſerere majeſtatem, ſuſcipiens utilius & majus officium revocandi homines a pravis itineribus, & in gratiam ſecum ipſos reducendi, ne, ut quidam philoſophi faciunt, tantopere deſpiciant, neve ſe infirmos, & ſupervacuos, & nihil, & fruſtra omnino natos putent. Quæ opinio pleroſque ad vitia compellit. Nam dum exiſtimant, nulli Deo nos eſſe curæ, aut poſt mortem nihil futuros, totos ſe libidinibus addicunt, & dum licere ſibi putant, hauriendis voluptatibus ſitienter incumbunt, per quas imprudentes in laqueos mortis incurrunt; ignorant enim, quæ ſit hominis ratio. Quam ſi tenere vellent, in primis Dominum ſuum agnoſcerent, virtutem juſtitiamque ſequerentur, terrenis figmentis animas ſuas non ſubſternerent, mortiferas libidinum ſuavitates non appeterent: denique ſeipſos magni æſtimarent, atque intelligerent, plus eſſe in homine, quam videtur, cujus vim conditionemque non aliter poſſent retinere, niſi cultum veri paren-

parentis ſui depoſita pravitate ſuſceperint. Equidem, ſicut oportet, de ſumma rerum ſæpenumero cogitans, admirari ſoleo majeſtatem Dei ſingularis, quæ continet regitque omnia, in tantam veniſſe oblivionem, ut quæ ſola coli debeat, ſola potiſſimum negligatur; homines autem ipſos ad tantam cæcitatem eſſe deductos, ut vero ac vivo Deo mortuos præferant, terrenos autem ſepultosque in terra ei, qui fundator ipſius terræ fuit.

Et tamen huic impietati hominum poſſet venia concedi, ſi omnino ab ignorantia divini nominis veniret hic error. Cum vero ipſos Deorum cultores ſæpe videamus Deum ſummum & confiteri & prædicare, quam ſibi veniam ſperare poſſunt impietatis ſuæ? qui non agnoſcunt cultum ejus, quem prorſus ignorari ab homine fas non eſt. Nam & cum jurant, & cum optant, & cum gratias agunt, non Jovem, aut Deos multos, ſed Deum nominant: adeo ipſa veritas, cogente natura, etiam ab invitis pectoribus erumpit: quod quidem non faciunt in proſperis rebus. Nam tum maxime Deus ex memoria hominum elabitur, cum beneficiis ejus fruentes, honorem dare divinæ indulgentiæ debent. At vero ſi qua neceſſitas gravis preſſerit, tunc Deum recordantur. Si belli terror infremuerit, ſi morborum peſtifera vis incubuerit, ſi alimenta frugibus longa ſiccitas denegaverit, ſi ſæva tempeſtas, ſi grando ingruerit, ad Deum confugiunt, a Deo petitur auxilium, Deus, ut ſubveniat, oratur. Si quis in mari vento ſæviente jactatur, hunc invocat. Si quis aliqua vi affligatur, hunc potius implorat. Si quis ad extremam mendicandi neceſſitatem deductus, victum precibus expoſcit, Deum ſolum obteſtatur, & per ejus divinum atque unicum nomen hominum ſibi miſericordiam quærit. Nunquam igitur Dei meminerunt, niſi dum in malis ſunt. Poſtquam metus deſeruit, & pericula receſſerunt, tum vero alacres ad Deorum templa concurrunt;

runt; his libant, his ſacrificant, hos coronant. Deo autem, quem in ipſa neceſſitate imploraverant, ne verbo quidem gratias agunt: adeo ex rerum proſperitate luxuria, ex luxuria vero, ſicut vitia omnia, ſic impietas adverſus Deum naſcitur.

Quanam iſtud ex cauſa fieri putemus? niſi eſſe aliquam perverſam poteſtatem, quæ veritatis ſit ſemper inimica, quæ humanis erroribus gaudeat, cui unicum ac perpetuum opus ſit, offundere tenebras, & hominum cæcare mentes, ne lucem videant, ne denique in cœlum aſpiciant, ac naturam corporis ſui ſervent, cujus originem ſuo loco narrabimus; nunc fallacias arguamus. Nam cum cæteræ animantes pronis corporibus in humum ſpectent, quia rationem ac ſapientiam non acceperunt, nobis autem ſtatus rectus, ſublimis vultus ab artifice Deo datus ſit, apparet, iſtas religiones Deorum non eſſe rationis humanæ, quia curvant cœleſte animal ad veneranda terrena. Parens enim noſter ille unus & ſolus, & cum fingeret hominem, id eſt animal intelligens & rationis capax, eum vero ex humo ſublevatum ad contemplationem ſui artificis erexit. Quod optime ingenioſus poeta ſignavit:

*Pronaque cum ſpectent animalia cætera terram;*
*Os homini ſublime dedit, cœlumque videre*
*Juſſit, & erectos ad ſidera tollere vultus.*

Hinc utique ἄνθρωπον Græci appellarunt, quod ſurſum ſpectet. Ipſi ergo ſibi renuntiant, ſeque hominum nomine abdicant, qui non ſurſum aſpiciunt, ſed deorſum: niſi forte idipſum, quod recti ſumus, ſine cauſa homini attributum putant. Spectare nos cœlum Deus voluit, utique non fruſtra. Nam & aves, & ex mutis pene omnia cœlum vident; ſed nobis proprie datum eſt, cœlum rigidis ac ſtantibus intueri, ut religionem ibi quæramus, ut Deum, cujus ſedes illa, quoniam oculis non poſſumus, animo contemplemur: quod profecto non facit, qui æs aut lapidem, quæ ſunt terre-

terrena, veneratur. Eſt autem praviſſimum, cum ratio corporis recta ſit, quod eſt temporale, ipſum vero animum, qui ſit æternus, humilem fieri; cum figura & ſtatus nihil aliud ſignificent, niſi mentem hominis eo ſpectare oportere, quo vultum, & animum tam rectum eſſe debere, quam corpus, ut id, cui dominari debet, imitetur. Verum homines, & nominis ſui, & rationis obliti, oculos ſuos ab alto dejiciunt, ſoloque defigunt, atque timent opera digitorum ſuorum; quaſi vero quidquam eſſe poſſit artifice ſuo majus.

---

## CAPUT II.

*Quæ fuerit prima cauſa fingendi ſimulacra; de vera Dei imagine, & ejus vero cultu.*

Quæ igitur amentia eſt, aut ea fingere, quæ ipſi poſtmodum timeant, aut timere, quod finxerint? Non ipſa, inquiunt, timemus, ſed eos, ad quorum imaginem ficta, & quorum nominibus conſecrata ſunt. Nempe ideo timetis, quod eos eſſe in cœlo arbitramini: neque enim, ſi Dii ſunt, aliter fieri poteſt. Cur igitur oculos in cœlum non tollitis? & advocatis eorum nominibus, in aperto ſacrificia celebratis? Cur ad parietes, & ligna, & lapides potiſſimum, quam illo ſpectatis, ubi eos eſſe creditis? Quid ſibi templa, quid aræ volunt? quid denique ipſa ſimulacra, quæ aut mortuorum aut abſentium monimenta ſunt? Nam omnino fingendarum ſimilitudinum ratio idcirco ab hominibus inventa eſt, ut poſſet eorum memoria retineri, qui vel morte ſubtracti, vel abſentia fuerant ſeparati. Deos igitur in quorum numero reponemus? Si in mortuorum, quis tam ſtultus, ut colat? Si in abſentium; colendi ergo non ſunt, ſi nec vident, quæ facimus; nec audiunt, quæ precamur.

Si autem Dii abſentes eſſe non poſſunt, qui quoniam divini ſunt, in quacumque mundi parte fuerint, vident & audiunt univerſa; ſupervacua ergo ſunt ſimulacra, illis ubique præſentibus, cum ſatis ſit audientium nomina precibus advocare. At enim præſentes nonniſi ad imagines ſuas adſunt. Ita plane: quemadmodum vulgus exiſtimat, mortuorum animas circa tumulos & corporum ſuorum reliquias oberrare. Sed tamen, poſtquam Deus ille præſto eſſe cœpit, jam ſimulacro ejus opus non eſt.

Quæro enim, ſi quis imaginem hominis peregre conſtituti contempletur ſæpius, ut ex ea ſolatium capiat abſentis, num idem ſanus eſſe videtur, ſi, eo reverſo atque præſente, in contemplanda imagine perſeveret, eaque potius, quam ipſius hominis aſpectu frui velit? Minime profecto. Etenim hominis imago neceſſaria tum videtur, cum procul abeſt; ſupervacua futura, cum præſto eſt: Dei autem, cujus ſpiritus ac numen ubique diffuſum, abeſſe nunquam poteſt, ſemper utique imago ſupervacua eſt. Sed verentur, ne omnis eorum religio inanis ſit & vana, ſi nihil in præſenti videant, quod adorent, & ideo ſimulacra conſtituunt, quæ quia mortuorum ſunt imagines, ſimilia mortuis ſunt; omni enim ſenſu carent. Dei autem in æternum viventis vivum & ſenſibile debet eſſe ſimulacrum. Quod ſi a ſimilitudine id nomen accepit, quomodo poſſunt iſta ſimulacra Deo ſimilia judicari, quæ nec ſentiunt, nec moventur? Itaque ſimulacrum Dei non illud eſt, quod digitis hominis ex lapide, aut ære, aliave materia fabricatur; ſed ipſe homo, quoniam & ſentit, & movetur, & multas magnasque actiones habet. Nec intelligunt homines ineptiſſimi, quod, ſi ſentire ſimulacra & moveri poſſent, ultro adoratura hominem fuiſſent, a quo ſunt expolita, quæ eſſent aut incultus & horridus lapis, aut materia informis ac rudis, niſi fuiſſent ab homine formata.

Ho-

Homo igitur illorum quaſi parens putandus eſt, per cujus manus nata ſunt, per quem ſpeciem, figuram, pulchritudinem habere cœperunt. Et ideo melior eſt, qui fecit, quam illa, quæ facta ſunt. Et tamen factorem ipſum nemo ſuſpicit, aut veretur: quæ fecit, timet, tanquam plus poſſit eſſe in opere, quam in opifice. Recte igitur Seneca in libris moralibus, ſimulacra, inquit, Deorum venerantur, illis ſupplicant genu poſito, illa adorant, illis per totum aſſident diem, aut aſtant, illis ſtipem jaciunt, victimas cædunt; & cum hæc tantopere ſuſpiciant, fabros, qui illa fecere, contemnunt. Quid inter ſe tam contrarium, quam ſtatuarium deſpicere, ſtatuam adorare, & eum ne in convictum quidem admittere, qui tibi Deos faciat? Quam ergo vim, quam poteſtatem habere poſſunt, cum ipſe, qui fecit illa, non habeat? Sed ne hæc quidem dare his potuit, quæ habebat, videre, audire, loqui, moveri. Quiſquamne igitur tam ineptus eſt, ut putet aliquid eſſe in ſimulacro Dei, in quo ne hominis quidem quidquam eſt præter umbram? Sed hæc nemo conſiderat; infecti ſunt enim perſuaſione, ac mentes eorum penitus fucum ſtultitiæ perbiberunt. Adorant ergo inſenſibilia, qui ſentiunt; irrationabilia, qui ſapiunt; exanima, qui vivunt; terrena, qui oriuntur e cœlo. Juvat ergo, velut in aliqua ſublimi ſpecula conſtitutum, unde univerſi exaudire poſſint, Perſianum illud proclamare:

*O curvæ in terras animæ, & cœleſtium inanes!*

Cœlum potius intuemini, ad cujus ſpectaculum vos excitavit artifex ille veſter Deus. Ille vobis ſublimem vultum dedit; vos in terram curvamini: vos altas mentes, & ad parentem ſuum cum corporibus ſuis erectas ad inferiora deprimitis, tanquam vos pœniteat, non quadrupedes eſſe natos. Fas non eſt, cœleſte animal cum terrenis, in terramque vergentibus coæquari. Quid vos beneficiis cœleſtibus orbatis, pronique in

humum veſtra ſponte procumbitis? Humi enim miſeri volutamini, cum deorſum quæritis, quod in ſublimi quærere debuiſtis. Nam iſta mortalium digitorum ludicra & fragilia figmenta, ex quolibet materiæ genere formata, quid aliud ſunt, niſi terra, ex qua nata ſunt? Quid ergo rebus inferioribus ſubjacetis? quid capitibus veſtris terram ſuperponitis? Cum enim vos terræ ſubmittitis, humilioresque facitis, ipſi vos ultro ad inferos mergitis, ad mortemque damnatis, quia nihil terra inferius & humilius, niſi mors & inferi. Quæ ſi effugere velletis, ſubjectam pedibus veſtris terram contemneretis, corporis ſtatu ſalvo: quod idcirco rectum accepiſtis, quo oculos atque mentem cum eo, qui fecit, conferre poſſitis. Contemnere autem & calcare terram nihil aliud eſt, quam ſimulacra non adorare, quia de terra ficta ſunt; item divitias non concupiſcere, voluptates corporis ſpernere, quia opes & corpus ipſum, cujus hoſpitio utimur, terra eſt. Vivum colite, ut vivatis; moriatur enim neceſſe eſt, qui ſe ſuamque animam mortuis adjudicavit.

## CAPUT III.

*Quod Cicero, aliique doctiores peccaverunt, non avertendo populos ab errore.*

Sed quid prodeſt, ad vulgus & ad homines imperitos hoc modo concionari? cum videamus etiam doctos & prudentes viros, cum religionum intelligant vanitatem, nihilominus tamen in iis ipſis, quæ damnant, colendis neſcio qua pravitate perſtare. Intelligebat Cicero falſa eſſe, quæ homines adorarent. Nam cum multa dixiſſet, quæ ad everſionem religionum valerent, ait tamen, non eſſe illa vulgo diſputanda, ne ſuſceptas publice religiones diſputatio talis extinguat.

Quod

Quid de eo facias, qui, cum errare ſe ſentiat, ultro ipſe in lapides impingat, ut populus omnis offendat? ipſe ſibi oculos eruat, ut omnes cæci ſint? qui nec de aliis bene mereatur, quos patitur errare; nec de ſe ipſo, qui alienis accedit erroribus, nec utitur tandem ſapientiæ ſuæ bono, ut factis impleat, quod mente percepit, ſed prudens & ſciens pedem laqueo inſerit, ut ſimul cum cæteris, quos liberare ut prudentior debuit, & ipſe capiatur? Quin potius, ſi quid tibi, Cicero, virtutis eſt: experire populum facere ſapientem: digna res eſt, ubi omnes eloquentiæ tuæ vires exeras. Non enim verendum eſt, ne in tam bona cauſa deficiat oratio, qui ſæpe etiam malas copioſe ac fortiter defendiſti. Sed nimirum Socratis carcerem times, ideoque patrocinium veritatis ſuſcipere non audes. At mortem ut ſapiens contemnere debuiſti. Et erat quidem multo pulchrius, ut ob bene dicta potius, quam ob maledicta morereris. Nec plus tibi laudis Philippicæ afferre potuerunt, quam diſcuſſus error humani generis, & mentes hominum ad ſanitatem tua diſputatione revocatæ.

Sed concedamus timiditati, quæ in ſapiente eſſe non debet. Quid ergo ipſe in eodem verſaris errore? Video te terrena & manufacta venerari: vana eſſe intelligis, & tamen eadem facis, quæ faciunt ipſi, quos ipſe ſtultiſſimos confiteris. Quid igitur profuit vidiſſe te veritatem, quam nec defenſurus eſſes, nec ſecuturus? Si libenter errant etiam ii, qui errare ſe ſentiunt, quanto magis vulgus indoctum, quod pompis inanibus gaudet, animisque puerilibus ſpectat omnia? oblectatur frivolis, & ſpecie ſimulacrorum capitur, nec ponderare ſecum unamquamque rem poteſt, ut intelligat nihil colendum eſſe, quod oculis mortalibus cernitur, quia mortale ſit neceſſe eſt. Nec mirandum eſt, ſi Deum nòn videant, cum ipſi ne hominem quidem videant, quem videre ſe credunt. Hoc enim, quod ocu-

lis ſubjectum eſt, non homo, ſed hominis receptaculum eſt; cujus qualitas & figura non ex lineamentis vaſculi, quo continetur, ſed ex factis & moribus pervidetur. Qui ergo colunt ſimulacra, corpora ſunt hominibus carentia, quia ſe corporalibus dediderunt, nec vident plus aliquid mente quam corpore; cum ſit animi officium, ea ſubtilius cernere, quæ acies corporalis non poteſt intueri. Quos homines idem ille philoſophus ac poeta graviter accuſat, tanquam humiles & abjectos, qui contra naturæ ſuæ rationem ad veneranda terrena ſe proſternant; ait enim:

*Et faciunt animos humiles formidine divum,*
*Depreſſosque premunt ad terram.*

Aliud quidem ille, cum hæc diceret, ſentiebat; nihil utique eſſe colendum, quia Dii humana non curent.

Denique alio loco religiones Deorum & cultus inane eſſe officium confitetur:

*Nec pietas ulla eſt, velatum ſæpe videri*
*Vertere ſe ad lapidem, atque omnes accedere ad aras,*
*Et procumbere humi proſtratum, & pandere palmas*
*Ante Deum delubra, nec aras ſanguine multo*
*Spargere quadrupedum, nec votis nectere vota.*

Quæ profecto ſi caſſa ſunt, non oportet ſublimes & excelſos animos avocari, atque in terram premi, ſed nihil aliud, quam cœleſtia cogitare.

Impugnatæ ſunt ergo a prudentioribus falſæ religiones, quia ſentiebant eſſe falſas; ſed non eſt inducta vera. quia qualis, aut ubi eſſet, ignorabant. Itaque ſic habuerunt, quaſi nulla eſſet omnino, quia veram non poterant invenire. Et eo modo inciderunt in errorem multo majorem, quam illi, qui falſam tenebant. Nam iſti fragilium cultores, quamvis ſint inepti, quia cœleſtia conſtituunt in rebus corruptibilibus atque terrenis, aliquid tamen ſapientiæ retinent, & habere veniam poſſunt, quia ſummum hominis officium, etſi non re ipſa, tamen propoſito tenent: ſiquidem hominum atque

que mutorum vel ſolum, vel certe maximum in religione diſcrimen eſt. Hi vero quanto fuerunt ſapientiores, quod intellexerunt falſæ religionis errorem, tanto facti ſunt ſtultiores, quod eſſe aliquam veram non putaverunt. Itaque quoniam facilius eſt de alienis judicare, quam de ſuis; dum aliorum præcipitium vident, non proſpexerunt, quid ante ſuos pedes eſſet. In utraque igitur parte & ſumma ſtultitia invenitur, & odor quidam ſapientiæ: ut poſſis dubitare, quos dicas potiſſimum ſtultiores, illosne, qui falſam religionem ſuſcipiunt, an eos, qui nullam. Sed, ut dixi, venia concedi poteſt imperitis, & qui ſe ſapientes non eſſe fateantur: his vero non poteſt, qui ſapientiam profeſſi ſtultitiam potius exhibent. Non ſum equidem tam iniquus, ut eos putem divinare potuiſſe, ut veritatem per ſeipſos invenirent; quod fieri ego non poſſe confiteor. Sed hoc ab his exigo, quod ratione ipſa præſtare potuerunt. Facerent enim prudentius, ſi & intelligerent eſſe aliquam veram Religionem, & falſis impugnatis, aperte pronuntiarent, eam, quæ vera eſſet, ab hominibus non teneri.

Sed moverit eos fortaſſe illud, quod, ſi qua vera eſſet Religio, exereret ſe ac vindicaret, nec pateretur eſſe aliud quidpiam. Videre enim nullo modo poterant, quare, aut a quo, & quemadmodum Religio vera opprimeretur; quod eſt divini ſacramenti, & cœleſtis arcani. Id vero, niſi doceatur, aliquis ſcire nullo pacto poteſt. Summa rei hæc eſt: imperiti & inſipientes falſas religiones pro veris habent, quia neque veram ſciunt, neque falſam intelligunt. Prudentiores vero, quia veram neſciunt, aut in iis, quas falſas eſſe intelligunt, perſeverant, ut aliquid tenere videantur, aut omnino nihil colunt, ne incidant in errorem, cum id ipſum maximi ſit erroris, vitam pecudum ſub figura hominis imitari. Falſum vero intelligere, eſt quidem ſapientiæ, ſed humanæ. Ultra hunc gradum pro-

cedi ab homine non poteſt; itaque multi philoſophorum religiones, ut docui, ſuſtulerunt; verum autem ſcire, divinæ eſt ſapientiæ. Homo autem per ſeipſum pervenire ad hanc ſcientiam non poteſt, niſi doceatur a Deo. Ita philoſophi, quod ſummum fuit humanæ ſapientiæ, aſſecuti ſunt, ut intelligerent, quid non ſit: illud aſſequi nequiverunt, ut dicerent, quid ſit. Nota Ciceronis vox eſt: Utinam tam facile vera invenire poſſem, quam falſa convincere. Quod quia vires humanæ conditionis excedit, ejus officii facultas nobis eſt attributa, quibus tradidit Deus ſcientiam veritatis; cui explicandæ quatuor poſteriores libri ſervient. Nunc interim falſa, ut cœpimus, detegamus.

## CAPUT IV.

*De ſimulacris, ornamentiſque templorum, & eorum contemptu, etiam ab ipſis Gentilibus.*

Quid igitur majeſtatis poſſunt habere ſimulacra, quæ fuerunt in homunculi poteſtate, vel ut aliud fierent, vel ut omnino non fierent? Idcirco apud Horatium Priapus ita loquitur:

*Olim truncus eram ficulnus, inutile lignum;*
*Cum faber incertus, ſcamnum faceretne Priapum,*
*Maluit eſſe Deum. Deus inde ego, furum aviumque*
*Maxima formido.*

Quis non ſit tanto hoc cuſtode ſecurus? Fures enim tam ſtulti ſunt, ut Priapi tentiginem timeant; cum aves ipſæ, quas terrore falcis aut inguinis abigi exiſtimant, ſimulacris fabrefactis, id eſt, hominum plane ſimilibus inſidant, nidificent, inquinent. Sed Flaccus, ut ſatyrici carminis ſcriptor, deridet hominum vanitatem. Verum ii, qui faciunt, ſeriam ſe facere rem opinantur. Denique poeta maximus, homo in cæteris

pru-

prudens, in hoc ſolo non poetice, ſed aniliter deſipuit; cum in illis emendatiſſimis libris etiam fieri hoc jubet:

*Et cuſtos furum atque avium, cum falce ſaligna,*
*Helleſpontiaci ſervet tutela Priapi*

Adorant ergo mortalia, ut a mortalibus facta. Frangi enim, cremari, perire poſſunt. Nam & tectis vetuſtate labentibus ſæpe comminui ſolent, & conſumpta incendio dilabuntur in cinerem, & plerumque, niſi ſua illis magnitudo ſubvenerit, aut cuſtodia diligens ſepſerit, in prædam furibus cedunt. Quæ igitur inſania eſt, ea timere, pro quibus aut ruinæ, aut ignes, aut furta timeantur? Quæ vanitas, aliquam ab his ſperare tutelam, quæ tueri ſemetipſa non poſſunt? Quæ perverſitas, ad eorum præſidia decurrere, quæ ipſa, cum violantur, inulta ſunt, niſi a colentibus vindicentur? Ubi ergo veritas eſt, ubi nulla vis adhiberi poteſt Religioni; ubi nihil, quod violari poſſit, apparet; ubi ſacrilegium fieri non poteſt?

Quidquid autem oculis manibusque ſubjectum eſt, id vero, quia fragile eſt, ab omni ratione immortalitatis eſt alienum. Fruſtra igitur homines auro, ebore, gemmis Deos excolunt & exornant; quaſi vero ex his rebus ullam poſſint capere voluptatem. Quis uſus eſt pretioſorum munerum nihil ſentientibus? an ille, qui mortuis? Pari enim ratione defunctorum corpora, odoribus ac pretioſis veſtibus illita & convoluta, humi condunt, qua Deos honorant, qui neque, cum fierent, ſentiebant; neque, cum coluntur, ſciunt; nec enim ſenſum conſecratione ſumpſerunt. Non placebat Perſio, quod aurea vaſa templis inferantur, ſupervacuum putanti, eſſe inter religiones, quod non ſanctitatis, ſed avaritiæ ſit inſtrumentum. Illa enim ſatius eſt Deo, quem recte colas, inferre pro munere,

*Compoſitum jus, fasque animi, ſanctosque receſſus*
*Mentis, & incoctum generoſo pectus honeſto.*

Egregie, ſapienterque ſenſit. Verum illud ridicule ſubdidit: hoc eſſe aurum in templis, quod ſint

- - - *Veneri donatæ a virgine pupæ,*

quas ille ob minutiem fortaſſe contempſerit. Non videbat enim, ſimulacra ipſa & effigies Deorum, Polycleti, & Euphranoris, & Phidiæ manu ex auro atque ebore perfectas, nihil aliud eſſe, quam grandes pupas, non a virginibus, quarum luſibus venia dari poteſt, ſed a barbatis hominibus conſecratas. Merito igitur etiam ſenum ſtultitiam Seneca deprehendit. Non, inquit, bis pueri ſumus, ut vulgo dicitur; ſed ſemper. Verum hoc intereſt, quod majora nos ludimus. Ergo his ludicris, & ornatis, & grandibus pupis & unguenta, & thura, & odores inferunt: his opimas & pingues hoſtias immolant, quibus eſt quidem os, ſed carens officio dentium: his peplos & indumenta pretioſa, quibus uſus velaminis nullus eſt: his aurum & argentum conſecrant, quæ tam non habent, qui accipiunt, quam qui illa donarunt.

Nec immerito Dionyſius Siciliæ tyrannus, poſt victoriam Græcia potitus, Deos tales contempſit, ſpoliavit, illuſit: ſiquidem ſacrilegia ſua jocularibus etiam dictis proſequebatur. Nam cum Jovi Olympio aureum amiculum detraxiſſet, laneum juſſit imponi, dicens, æſtate grave eſſe aureum, hyeme frigidum, laneum vero utrique tempori aptum. Idem auream barbam detrahens Æſculapio, incongruens & iniquum eſſe ait, cum Apollo pater ejus imberbis eſſet adhuc, ac lævis, priorem filium quam patrem barbatum videri. Item pateras, & exuvias, & parva quædam ſigilla, quæ ſimulacrorum protentis manibus tenebantur, detrahebat: & accipere ſe illa, non auferre dicebat: perquam enim ſtultum eſſe & ingratum, nolle accipere ab his ultro porrigentibus, a quibus bona ſibi homines precarentur. Hæc ille fecit impune, quia rex & victor fuit. Quin etiam ſecuta eſt eum ſolita felicitas: vixit

enim

enim uſque ad ſenectutem, regnumque per manus filio tradidit. In eo igitur, quia homines ſacrilegia vindicare non poterant, oportuit Deos ipſos ſui vindices eſſe. At ſi humilis quispiam tale quid commiſerit, huic præſto ſunt flagella, ignes, eculei, cruces, & quidquid excogitare iratis ac furentibus licet. Sed cum puniunt deprehenſos in ſacrilegio, ipſi de Deorum ſuorum poteſtate diffidunt. Cur enim illis potiſſimum non relinquant ulciſcendi ſui locum, ſi eos poſſe aliquid arbitrantur? Quin etiam putant illorum numine accidiſſe, ut prædones rerum ſacrarum deprehenſi tenerentur: & ſæviunt non tam ira, quam metu, ne ſi Deorum injuriam non vindicaverint, ipſos expetant pœnæ; incredibili ſcilicet vanitate, qui nocituros ſibi Deos putent ob aliena ſcelera, qui ipſis, a quibus violati ſpoliatique ſunt, per ſeipſos nihil nocere potuerunt. At enim ſæpe ipſi quoque in ſacrilegos vindicaverunt: poteſt id vel caſu accidiſſe, quod aliquando, non ſemper. Sed tamen paulo poſt, quomodo id acciderit, oſtendam. Nunc interim quæro, cur illi tot & tanta ſacrilegia in Dionyſio non vindicaverunt, qui non furtum, ſed palam Deos ludibrio habuit? Cur hunc tam potentem ſacrilegum a templis, a cerimoniis, ab imaginibus ſuis non arcuerunt? Cur etiam ſacris rebus ablatis, proſpere navigavit? quod joco ipſe teſtatus eſt, ut ſolebat. Videtisne, inquit comitibus ſuis naufragium timentibus, quam proſpera ſacrilegis navigatio ab ipſis Diis immortalibus tribuatur? Sed hic fortaſſe a Platone didicerat, Deos nihil eſſe.

Quid Cajus Verres? quem Tullius accuſator ejus eidem Dionyſio, & Phalaridi, & tyrannis omnibus comparat. Nonne omnem Siciliam compilavit, ſublatis Deorum ſimulacris, ornamentisque fanorum? Otioſum eſt perſequi ſingula. Unum libet commemorare, in quo accuſator omnibus eloquentiæ viribus, omni denique conatu vocis & corporis deploravit, de Cerere

rere Catinenſi, vel Ennenſi: quarum alterius tanta fuit religio, ut adire templi ejus ſecreta penetralia viris nefas eſſet; alterius antiquitas tanta, ut omnes hiſtoriæ loquantur, ipſam Deam fruges in Ennæ ſolo primum reperiſſe, filiamque ejus virginem ex eodem loco raptam. Denique Gracchanis temporibus, turbata republica & ſeditionibus & oſtentis, cum repertum eſſet in carminibus Sibyllinis, antiquiſſimam Cererem debere placari, legati ſunt Ennam miſſi. Hæc igitur Ceres vel religioſiſſima, quam videre maribus ne adorandi quidem gratia licebat, vel antiquiſſima, quam Senatus populusque Romanus ſacrificiis donisque placaverat, ex arcanis & vetuſtis penetralibus a Cajo Verre, immiſſis latronibus ſervis, impune ſublata eſt. Idem vero cum affirmaret ſe a Siculis, ut cauſam provinciæ ſuſciperet, oratum, his verbis uſus eſt: „Seſe „jam ne Deos quidem in ſuis urbibus, ad quos con„fugerent, habere; quod eorum ſimulacra ſanctiſſima „C. Verres ex delubris religioſiſſimis ſuſtuliſſet“: quaſi vero ſi Verres ex urbibus delubrisque ſuſtulerat, de cœlo quoque ſuſtulerat. Unde apparet, iſtos Deos nihil in ſe habere amplius, quam materiam, de qua ſunt fabricati. Nec immerito ad te, Marce Tulli, hoc eſt, ad hominem Siculi confugerunt; quoniam triennio ſunt experti, Deos illos nihil valere. Eſſent enim ſtultiſſimi, ſi ad eos ob defendendas injurias hominum confugiſſent, qui Cajo Verri nec pro ſeipſis irati eſſe potuerunt. At enim Verres ob hæc facinora damnatus eſt. Non ergo Dii vindicaverunt, ſed Ciceronis induſtria, qua vel defenſores ejus oppreſſit, vel gratiæ reſtitit. Quid, quod apud ipſum Verrem non fuit illa damnatio, ſed vacatio; ut quemadmodum Dionyſio Deorum ſpolia geſtanti Dii immortales bonam dederant navigationem, ſic etiam Verri bonam quietem tribuiſſe videantur, in qua ſacrilegiis ſuis tranquille frui poſſet. Nam frementibus poſtea civilibus bellis, ſub obtentu

damna-

damnationis ab omni periculo & metu remotus, aliorum graves caſus & miſerabiles exitus audiebat, & qui cecidiſſe ſolus univerſis ſtantibus videbatur, is vero univerſis cadentibus ſolus ſtetit, donec illum & opibus ſacrilegio partis & vita ſatiatum, ac ſenectute confectum proſcriptio triumviralis auferret, eadem ſcilicet, quæ Tullium violatæ Deorum majeſtatis ultorem. Quin etiam felix in eo ipſo fuit, quod ante ſuam mortem crudeliſſimum exitum ſui accuſatoris audivit, Diis videlicet providentibus, ut ſacrilegus ac prædo ille religionum ſuarum non ante moreretur, quam ſolatium de ultione cepiſſet.

---

## CAPUT V.

*Quod ſolus omnium creator Deus eſt colendus, non vero elementa, nec corpora cœleſtia. Refelliturque Stoicorum ſententia, qui ſtellas & aſtra Deos putant.*

Quanto igitur rectius eſt, omiſſis inſenſibilibus & vanis, oculos eo tendere, ubi ſedes, ubi habitatio eſt Dei veri; qui terram ſtabili firmitate ſuſpendit; qui cœlum diſtinxit aſtris fulgentibus; qui ſolem rebus humanis clariſſimum, ac ſingulare lumen in argumentum ſuæ unicæ majeſtatis accendit; terris autem maria circumfudit, flumina ſempiterno lapſu fluere præcepit.

*Juſſit & extendi campos, ſubſidere valles,*
*Fronde tegi ſylvas, lapidoſos ſurgere montes.*

Quæ utique omnia Jupiter non fecit, qui ante annos mille ſeptingentos natus, ſed idem

*Ille opifex rerum, mundi melioris origo,*

qui vocatur Deus, cujus principium, quoniam non poteſt comprehendi, ne quæri quidem debet. Satis eſt homini ad plenam perfectamque prudentiam, ſi Deum

eſſe

eſſe intelligat, cujus intelligentiæ vis & ſumma hæc eſt, ut ſuſpiciat & honorificet communem parentem generis humani, & rerum mirabilium fabricatorem. Unde quidam hebetis obtuſique cordis, elementa, quæ & facta ſunt, & carent ſenſu, tanquam Deos adorant. Qui cum Dei opera mirarentur, id eſt, cœlum cum variis luminibus, terram cum campis & montibus, maria cum fluminibus, & ſtagnis, & fontibus, earum rerum admiratione obſtupefacti, & ipſius artificis obliti, quem videre non poterant, ejus opera venerari & colere cœperunt; nec unquam intelligere quiverunt, quanto major quantoque mirabilior ſit, qui illa fecit ex nihilo. Quæ cum videant divinis legibus obſequentia commodis atque uſibus hominis perpetua neceſſitate famulari, tamen illa Deos exiſtimant eſſe; ingrati adverſus beneficia divina, qui Deo & patri indulgentiſſimo ſua ſibi opera prætulerunt. Sed quid mirum, ſi aut barbari, aut imperiti homines errant? cum etiam philoſophi Stoicæ diſciplinæ in eadem ſint opinione, ut omnia cœleſtia, quæ moventur, in Deorum numero habenda eſſe cenſeant; ſiquidem Lucilius Stoicus apud Ciceronem ſic loquitur: „Hanc igitur in ſtellis „conſtantiam, hanc tantam in tam variis curſibus in „omni ætate convenientiam temporum, non poſſum „intelligere ſine mente, ratione, conſilio; quæ cum „in ſideribus eſſe videamus, non poſſumus ea ipſa non „in Deorum numero reponere.“ Item paulo ſuperius: „Reſtat, inquit, ut motus aſtrorum ſit voluntarius; quæ qui videat, non indocte ſolum, verum etiam „impie faciat, ſi Deos eſſe neget.“ Nos vero & quidem conſtanter negamus, ac vos, o philoſophi, non ſolum indoctos & impios, verum etiam cæcos, ineptos, deliroſque probamus, qui ignorantiam imperitorum vanitate viciſtis. Illi enim Solem & Lunam, vos etiam ſidera Deos putatis.

Tradi-

Tradite igitur nobis ſtellarum myſteria, ut aras & templa ſingulis erigamus; ut ſciamus, quo quamque ritu, quo die colamus, quibus nominibus, quibus precibus advocemus: niſi forte nullo diſcrimine tam innumerabiles, tam minutos Deos acervatim colere debemus. Quid, quod argumentum illud, quo colligunt univerſa cœleſtia Deos eſſe, in contrarium valet. Nam ſi Deos eſſe idcirco opinantur, quia certos & rationabiles curſus habent, errant. Ex hoc enim apparet, Deos non eſſe, quod exorbitare illis a præſtitutis itineribus non licet. Cæterum ſi Dii eſſent, huc atque illuc paſſim ſine ulla neceſſitate ferrentur, ſicut animantes in terra, quarum quia liberæ ſunt voluntates, huc atque illuc vagantur, ut libuit, & quo quamque mens duxerit, eo fertur. Non eſt igitur aſtrorum motus voluntarius, ſed neceſſarius, quia præſtitutis legibus officiisque deſerviunt. Sed cum diſputaret de curſibus ſiderum, quos ex ipſa rerum ac temporum congruentia intelligebat non eſſe fortuitos, exiſtimavit voluntarios eſſe, tanquam non poſſent tam diſpoſite, tam ordinate moveri, niſi ſenſus illis ineſſet officii ſui ſciens. O quam difficilis eſt ignorantibus veritas, & quam facilis ſcientibus! Si motus, inquit, aſtrorum fortuiti non ſunt, nihil aliud reſtat, niſi ut voluntarii ſint; immo vero, ut non eſſe fortuitos manifeſtum eſt, ita nec voluntarios. Quomodo igitur in conficiendis itineribus conſtantiam ſuam ſervant? Nimirum Deus univerſi artifex ſic illa diſpoſuit, ſic machinatus eſt, ut per ſpatia cœli divina & admirabili ratione decurrerent, ad efficiendas ſuccedentium temporum varietates. An Archimedes Siculus concavo ære ſimilitudinem mundi ac figuram potuit machinari, in quo ita ſolem & lunam compoſuit, ut inæquales motus, & cœleſtibus ſimiles converſionibus ſingulis quaſi diebus efficerent, & non modo acceſſus ſolis & receſſus, vel incrementa diminutionesque lunæ, verum

etiam

etiam ſtellarum, vel inerrantium, vel vagarum, dispares curſus orbis ille, dum vertitur, exhiberet? Deus ergo illa vera non potuit machinari, & efficere quæ potuit ſolertia hominis imitatione ſimulare?

Utrumne igitur Stoicus, ſi aſtrorum figuras in illo ære pictas effictasque vidiſſet, ſuo illa conſilio moveri diceret, ac non potius artificis ingenio? Ineſt ergo ſideribus ratio ad peragendos meatus ſuos apta: ſed Dei eſt illa ratio, qui & fecit, & regit omnia, non ipſorum ſiderum, quæ moventur. Nam ſi ſolem ſtare voluiſſet, perpetuus utique dies eſſet. Item, ſi motus aſtra non haberent, quis dubitet, ſempiternam noctem fuiſſe futuram? Sed ut diei ac noctis vices eſſent, moveri ea voluit: & tam varie moveri, ut non modo lucis ac tenebrarum mutuæ viciſſitudines fierent, quibus laboris & quietis alterna ſpatia conſtarent; ſed etiam frigoris & caloris, ut diverſorum temporum vis ac poteſtas vel generandis, vel maturandis frugibus conveniret. Quam ſolertiam divinæ poteſtatis in machinandis itineribus aſtrorum, quia philoſophi non videbant, animalia eſſe ſidera putaverunt; tanquam pedibus, & ſponte, non divina ratione procederent. Cur autem illa excogitaverit Deus, quis non intelligit? Scilicet ne ſolis lumine decedente, nimium cæca nox tetris atque horrentibus tenebris ingraveſceret, noceretque viventibus. Itaque & cœlum ſimul mira varietate diſtinxit, & tenebras ipſas multis minutisque luminibus temperavit. Quanto igitur Naſo prudentius, quam illi, qui ſapientiæ ſtudere ſe putant, qui ſentit, a Deo lumina iſta, ut honorem tenebrarum depellerent, inſtituta! Is eum librum, quo φαινόμενα breviter comprehendit, his tribus verſibus terminavit:

*Tot numero, talique Deus ſimulacra figura*
*Impoſuit cœlo, perque atras ſparſa tenebras*
*Clara pruinoſæ juſſit dare lumina nocti.*

Quod ſi fieri non poteſt, ut ſtellæ Dii ſint; ergo nec ſol

ſol quidem, nec luna Dii eſſe poſſunt, quoniam luminibus aſtrorum non ratione differunt, ſed magnitudine. Quod ſi hi Dii non ſunt; ergo nec cœlum quidem, in quo illa omnia continentur.

## CAPUT VI.

*Quod nec mundus totus, nec elementa ſint Deus, nec animata.*

Simili modo ſi terra, quam calcamus, quam ſubigimus & colimus ad victum, Deus non eſt, nec campi quidem ac montes Dii erunt: ſed ſi hi non ſunt, ergo ne tellus quidem univerſa Deus videri poteſt. Item ſi aqua, quæ ſervit animantibus ad uſum bibendi aut lavandi, Deus non eſt, nec fontes quidem, ex quibus aqua profluit. Si fontes non ſunt, nec flumina quidem, quæ de fontibus colliguntur. Si flumina quoque Dii non ſunt, ergo & mare, quod ex fluminibus conſtat, Deus haberi non poteſt. Quod ſi neque cœlum, neque terra, neque mare, quæ mundi partes ſunt, Dii eſſe poſſunt; ergo ne mundus quidem totus Deus eſt, quem iidem ipſi Stoici & animantem, & ſapientem eſſe contendunt, & propterea Deum: in quo tam inconſtantes fuerunt, ut nihil dictum ſit ab his, quod non ab iiſdem fuerit everſum. Sic enim argumentantur: Fieri non poſſe, ut ſenſu careat, quod ſenſibilia ex ſe generat. Mundus autem generat hominem, qui eſt ſenſu præditus; ergo & ipſum ſenſibilem eſſe. Item: Sine ſenſu eſſe non poſſe, cujus pars habeat ſenſum; igitur quia homo ſenſibilis eſt, etiam mundo, cujus pars homo eſt, ineſſe ſenſum. Propoſitiones quidem veræ ſunt, & ſenſibile eſſe, quod ſenſu præditum gignat, & habere ſenſum, cujus pars ſenſu aucta ſit: ſed aſſumptiones falſæ, quibus argumenta concludunt,

quia neque mundus generat hominem, neque homo mundi pars eſt. Nam hominem a principio idem Deus fecit, qui & mundum: & non eſt mundi pars homo, ſicut corporis membrum; poteſt enim mundus eſſe ſine homine, ſicut urbs, & domus. Atqui ut domus unius hominis habitaculum eſt, & urbs unius populi; ſic & mundus domicilium totius generis humani. Et aliud eſt, quod incolitur, aliud, quod incolit. Sed illi, dum ſtudent id, quod falſo ſuſceperant, confirmare, & ſenſibilem eſſe mundum, & Deum, argumentorum ſuorum conſequentia non viderunt. Nam ſi mundi pars eſt homo, & ſenſibilis eſt mundus, quia homo ſentit: ergo quia mortalis eſt homo, mortalis ſit & mundus neceſſe eſt; nec tantum mortalis, ſed & omnibus morbis & paſſionibus ſubjectus.

Et e contrario: Si Deus eſt mundus, & partes ejus utique immortales ſunt; ergo & homo Deus eſt, quia pars eſt, ut dicitis, mundi. Si homo; ergo & jumenta, & pecudes, & cætera genera beſtiarum, & avium, & piſcium; quoniam & illa eodem modo ſentiunt, & mundi partes ſunt. At hoc tolerabile eſt: nam & hæc colunt Ægyptii. Sed res eo pervenit, ut & ranæ, & culices, & formicæ Dii eſſe videantur, quia & ipſis ineſt ſenſus, & partes mundi ſunt. Ita ſemper argumenta ex falſo petita ineptos & abſurdos exitus habent. Quid, quod iidem ipſi ajunt, Deorum & hominum cauſa mundum eſſe conſtructum, quaſi communem domum; ergo nec mundus Deus eſt, nec animans, ſi conſtructus eſt; animans enim non conſtruitur, ſed naſcitur. Et ſi eſt ædificatus ſic utique tanquam domus, tanquam navis; eſt ergo aliquis artifex mundi Deus; & ſeorſum erit mundus, qui factus eſt, ſeorſum ille, qui fecit. Jam illud quam repugnans & abſurdum, quod cum cœleſtes ignes cæteraque mundi elementa Deos affirment, item ipſum Deum mundum dicunt. Quomodo poteſt ex Deorum multorum acervo

vo unus Deus confici? Si aſtra Dii ſunt, mundus ergo non Deus, ſed domicilium Deorum eſt. Si vero Deus mundus eſt; ergo omnia illa, quæ ſunt in eo, Dii non ſunt, ſed Dei membra, quæ utique ſola Dei nomen accipere non poſſunt. Nec enim recte quis dixerit, membra hominis unius multos homines eſſe: ſed tamen non eſt ſimilis comparatio animalis & mundi. Animal enim, quia ſenſu præditum eſt, etiam membra ejus habent ſenſum, nec, niſi a corpore divulſa, putreſcunt. Cujus igitur rei ſimilitudinem gerit mundus? Nimirum ipſi docent, cum factum eſſe non diffitentur, ut eſſet Diis & hominibus quaſi communis domus. Si ergo eſt conſtructus, ut domus, nec ipſe Deus eſt, nec elementa, quæ ſunt partes ejus; quia neque domus habere dominium ſui poteſt, neque illa, de quibus domus conſtat. Non tantum igitur veritate, ſed etiam verbis ſuis revincuntur. Sicut enim domus, in uſum habitandi facta, per ſe nihil ſentit, dominoque ſubjecta eſt, qui eam fecit, aut incolit: ita mundus, per ſe nihil ſentiens, factori Deo ſubjacet, qui eum in uſum ſui fecit.

## CAPUT VII.

*De Deo, & religionibus inſipientium; de avaritia, & majorum autoritate.*

Duplici ergo ratione peccatur ab inſipientibus: primum, quod elementa, id eſt Dei opera Deo præferunt; deinde, quod elementorum ipſorum figuras humana ſpecie comprehenſas colunt. Nam ſolis lunæque ſimulacra humanum in modum formant; item ignis, & terræ, & maris, quæ illi Vulcanum, Veſtam, Neptunum vocant; nec elementis ipſis in aperto litant. Tanta homines imaginum cupiditas tenet, ut jam vi-

liora ducantur illa, quæ vera ſunt: auro ſcilicet, gemmis, & ebore delectantur. Horum pulchritudo ac nitor præſtringit oculos: nec ullam religionem putant, ubicumque illa non fulſerint. Itaque ſub obtentu Deorum avaritia & cupiditas colitur. Credunt enim Deos amare, quidquid ipſi concupiſcunt; quidquid eſt, propter quod furta, & latrocinia, & homicidia quotidie ſæviunt; propter quod bella per totum orbem populos urbesque ſubvertunt. Conſecrant ergo Diis manubias & rapinas ſuas, quos certe neceſſe eſt imbecilles eſſe, ac ſummæ virtutis expertes, ſi ſubjecti ſunt cupiditatibus. Cur enim cœleſtes eos putemus, ſi deſiderant aliquid de terra? vel beatos, ſi aliqua re indigent? vel incorruptos, ſi voluptati habent ea, in quibus appetendis cupiditas hominum non immerito damnatur? Veniunt igitur ad Deos, non tam religionis gratia, quæ nulla poteſt eſſe in rebus male partis & corruptibilibus, quam ut aurum oculis hauriant, nitorem levigati marmoris aut eboris aſpiciant; ut inſignes lapillis & coloribus veſtes, vel diſtincta gemmis fulgentibus pocula inſatiabili contemplatione contrectent. Et quanto fuerint ornatiora templa, & pulchriora ſimulacra, tanto plus majeſtatis habere creduntur: adeo religio eorum nihil aliud eſt, quam quod cupiditas humana miratur.

Hæ ſunt religiones, quas ſibi a majoribus ſuis traditas pertinaciſſime tueri ac defendere perſeverant: nec conſiderant quales ſint; ſed ex hoc probatas atque veras eſſe confidunt, quod eas veteres tradiderunt; tantaque eſt autoritas vetuſtatis, ut inquirere in eam ſcelus eſſe dicatur. Itaque creditur ei paſſim, tanquam cognitæ veritati. Denique apud Ciceronem ſic dicit Cotta Lucilio: „Habes Balbe, quid Cotta, „quid pontifex ſentiat. Fac nunc ego intelligam, quid „tu ſentias; a te enim philoſopho rationem Religio-„nis accipere debeo. Majoribus autem noſtris, etiam

„nulla

„nulla ratione reddita, rationis eſt credere.“ Si credis, cur ergo rationem requiris, quæ poteſt efficere, ne credas? Si vero rationem requiris, & quærendam putas, ergo non credis. Ideo enim quæris, ut eam ſequaris, cum inveneris. Docet ecce te ratio, non eſſe veras religiones Deorum. Quid facies? majoresne potius, an rationem ſequeris? quæ quidem tibi non ab alio inſinuata, ſed a te inventa & electa eſt, cum omnes religiones radicitus eruiſti. Si rationem mavis, diſcedere te neceſſe eſt ab inſtitutis & autoritate Majorum; quoniam id ſolum rectum eſt, quod ratio præſcribit. Sin autem pietas Majores ſequi ſuadet, fatere igitur, & ſtultos illos fuiſſe, qui excogitatis contra rationem religionibus ſervierunt, & te ineptum, qui id colas, quod falſum eſſe convinceris. Sed tamen quoniam nobis tantopere Majorum nomen imponitur, videamus tandem, qui fuerint Majores illi, a quorum autoritate diſcedi nefas ducitur.

Romulus urbem conditurus, paſtores, inter quos adoleverat, convocavit, cumque is numerus condendæ urbi parum idoneus videretur, conſtituit aſylum. Eo paſſim confugerunt ex finitimis locis peſſimi quique, ſine ullo conditionis diſcrimine. Ita conflavit ex his omnibus populum; legitque in Senatum eos, qui ætate anteibant, & Patres appellavit, quorum conſilio gereret omnia. De quo Senatu Propertius Elegiarum ſcriptor hæc loquitur:

*Buccina cogebat priſcos ad verba Quirites:*
*Centum illi in prato ſæpe Senatus erat.*
*Curia, prætexto quæ nunc nitet alta Senatu,*
*Pellitos habuit ruſtica corda Patres.*

Hi ſunt Patres, quorum decretis eruditi ac prudentes viri devotiſſime ſerviunt, idque verum ac immutabile omnis poſteritas judicet, quod centum pelliti ſenes ſtatutum eſſe voluerunt, quos tamen, ut in primo libro dictum eſt, Pompilius illexit, ut vera crederent eſſe

ſacra, quæ ipſe tradebat. Eſt vero, cur illorum autoritas tanti habeatur a poſteris, quos nemo, cum viverent, neque ſummus, neque infimus affinitate dignos judicavit?

---

## CAPUT VIII.

*De rationis uſu in religione; deque ſomniis, auguriis, oraculis, talibusque portentis.*

Quare oportet in ea re maxime, in qua vitæ ratio verſatur, ſibi quemque confidere, ſuoque judicio magis niti ad inveſtigandam & perpendendam veritatem; quam credentem alienis erroribus decipi tanquam ipſum rationis expertem. Dedit omnibus Deus pro virili portione ſapientiam, ut & inaudita inveſtigare poſſent, & audita perpendere. Nec quia nos illi temporibus anteceſſerunt, ſapientia quoque anteceſſerunt, quæ ſi omnibus æqualiter datur, occupari ab antecedentibus non poteſt. Illibabilis eſt tanquam lux & claritas ſolis, quia ut ſol oculorum, ſic ſapientia lumen eſt cordis humani. Quare cum ſapere, id eſt, veritatem quærere, omnibus ſit innatum, ſapientiam ſibi adimunt, quæ ſine ullo judicio inventa Majorum probant, & ab aliis pecudum more ducuntur. Sed hoc eos fallit, quod Majorum nomine poſito, non putant fieri poſſe, ut aut ipſi plus ſapiant, quia minores vocantur, aut illi deſipuerint, quia majores nominantur. Quid ergo impedit, ut ab ipſis ſumamus exemplum; ut quomodo illi, quæ falſa invenerant, poſteris tradiderunt, ſic nos, qui verum invenimus, poſteris meliora tradamus? Supereſt ingens quæſtio, cujus diſputatio non ab ingenio, ſed a ſcientia venit, quæ pluribus explicanda erit, ne quid omnino dubium relinquatur. Nam fortaſſe aliquis ad illa confugiat, quæ a multis

tis & non dubiis traduntur autoribus; Eos ipſos, quos docuimus Deos non eſſe, majeſtatem ſuam perſæpe oſtendiſſe, & prodigiis, & ſomniis, & auguriis, & oraculis. Et ſane multa enumerari poſſunt digna miraculo; in primis illud, quod Accius Navius ſummus Augur, cum Tarquinium Priſcum commoneret, ut nihil novi facere inciperet, niſi prius eſſet inauguratus, eique rex artis ejus elevans fidem diceret, ut conſultis avibus renuntiaret ſibi, utrumne fieri poſſet id, quod ipſe animo concepiſſet, affirmaretque Navius, poſſe: Cape igitur hanc, inquit, cotem, eamque novacula diſſice. At ille incunctanter accepit, ac ſecuit.

Deinde illud, quod Caſtor & Pollux, bello Latino, apud Lacum Juturnæ viſi ſunt equorum ſudorem abluentes, cum ædes eorum, quæ juncta fonti erat, ſua ſponte patuiſſet: iidem bello Macedonico equis albis inſidentes, Publio Vatieno Romam nocte venienti ſe obtuliſſe dicuntur, nuntiantes eo die regem Perſen victum atque captum, quod paucis poſt diebus litteræ Pauli verum fuiſſe docuerunt. Illud etiam mirabile, quod ſimulacrum Fortunæ muliebre non ſemel locutum eſſe traditur; item Junonis Monetæ, cum captis Vejis unus ex militibus ad eam transferendam miſſus, jocabundus ac ludens interrogavit, utrumne Romam migrare vellet, reſpondit velle. Claudia quoque proponitur in exemplo miraculi. Nam cum ex libris Sibyllinis Idæa mater eſſet accita, & in vado Tyberini fluminis navis, qua vehebatur, hæſiſſet, nec ulla vi commoveretur, Claudiam ferunt, quæ ſemper impudica eſſet habita ob nimios corporis cultus, Deam ſubmiſſis genibus oraſſe, ut ſi ſe caſtam judicaret, ſuum cingulum ſequeretur, ita navim, quæ ab omni juventute non valuit commoveri, ab una muliere eſſe commotam. Illud æque mirum, quod lue ſæviente Æſculapius Epidauro accitus, urbem Romam diuturna peſtilentia liberaſſe perhibetur.

Sacrilegi quoque numerari poſſunt, quorum præſentibus pœnis injuriam ſuam Dii vindicaſſe creduntur. Appius Claudius Cenſor, cum adverſus reſponſum ad ſervos publicos ſacra Herculis tranſtuliſſet, luminibus orbatus eſt, & Potitiorum gens, quæ prodidit, intra unius anni tempus extincta eſt. Item Cenſor Fulvius, cum ex Junonis Laciniæ templo marmoreas tegulas abſtuliſſet, quibus ædem Fortunæ equeſtris, quam Romæ fecerat, tegeret, & mente captus eſt, & amiſſis duobus filiis in Illyrico militantibus, ſummo animi mœrore conſumptus eſt. Præfectus etiam M. Antonii Turullius, cum apud Coos everſo Æſculapii luco claſſem feciſſet, eodem poſtea loco a militibus Cæſaris eſt interfectus. His exemplis etiam adjungitur Pyrrhus, qui ſublata ex theſauro Proſerpinæ Locrenſis pecunia, naufragium fecit, ac vicinis Deæ littoribus illiſus eſt, ut nihil, præter eam pecuniam, incolume reperiretur. Ceres quoque Mileſia multum ſibi apud homines venerationis adjecit. Nam cum ab Alexandro capta civitas eſſet, ac milites ad eam ſpoliandam irrupiſſent, omnium oculos repente objectus fulgor ignis extinxit.

Reperiuntur etiam ſomnia, quæ vim Deorum videantur oſtendere. Tiberio namque Attinio, homini plebejo, per quietem obverſatus eſſe Jupiter dicitur, & præcepiſſe, ut Conſulibus & Senatui nuntiaret, ludis Circenſibus proximis præſultorem ſibi diſplicuiſſe, quod Antonius Maximus quidam diverberatum ſervum ſub furca medio circo ad ſupplicium duxerat, ideòque ludos inſtaurari oportere; quod cum ille neglexiſſet, eodem die filium perdidiſſe, ipſe autem gravi morbo eſſe correptus: & cum rurſus eamdem imaginem cerneret quærentem, ſatisne pœnarum pro neglecto imperio pependiſſet, lectica delatus ad Conſules, & omni re in Senatu expoſita, recepiſſe corporis firmitatem, ſuisque pedibus domum rediiſſe. Illud quoque ſomnium non minoris fuit admirationis, quo Cæſar Auguſtus dici-

dicitur eſſe ſervatus. Nam cum bello civili Brutiano, implicitus gravi morbo, abſtinere prœlio ſtatuiſſet, medico ejus Artorio Minervæ ſpecies obverſata eſt, monens, ne propter corporis imbecillitatem caſtris ſe contineret Cæſar. Itaque in aciem lectica perlatus eſt, & eodem die a Bruto caſtra capta ſunt. Multa præterea exempla ſimilia poſſunt proferri: ſed vereor, ne, ſi fuero in propoſitione rerum contrariarum diutius immoratus, aut oblitus eſſe propoſiti videar, aut crimen loquacitatis incurram.

---

## CAPUT IX.

*De Diabolo, Mundo, Deo, Providentia, Homine, & ejus ſapientia.*

Exponam igitur omnium iſtorum rationem; quo facilius res difficiles & obſcuræ intelligantur, & has omnes ſimulati numinis præſtigias revelabo, quibus inducti homines a veritatis via longius receſſerunt. Sed repetam longe altius; ut ſi quis ad legendum veri expers & ignarus acceſſerit, inſtruatur, atque intelligat, quod tandem ſit

- - *Caput horum & cauſa malorum*;

& lumine accepto, ſuos ac totius generis humani perſpiciat errores.

Cum eſſet Deus ad excogitandum providentiſſimus, ad faciendum ſolertiſſimus, antequam ordiretur hoc opus mundi, quoniam pleni & conſummati boni fons in ipſo erat, ſicut eſt ſemper, ut ab eo bonum tanquam rivus ordiretur, longeque proflueret, produxit ſimilem ſui ſpiritum, qui eſſet virtutibus Dei patris præditus. Quomodo autem id voluerit, in quarto libro docere conabimur. Deinde fecit alterum, in quo indoles divinæ ſtirpis non permanſit. Itaque ſuapte in-

vidia tanquam veneno infectus eſt, & ex bono ad malum tranſcendit; ſuoque arbitrio, quod a Deo illi liberum datum fuerat, contrarium ſibi nomen aſcivit. Unde apparet, cunctorum malorum fontem eſſe livorem. Invidit enim ille anteceſſori ſuo, qui Deo patri perſeverando, cum probatus, tum etiam carus eſt. Hunc ergo ex bono per ſe malum effectum Græci *διαβολον* appellant; nos criminatorem vocamus, quod crimina, in quæ ipſe illicit, ad Deum deferat. Exorſus igitur Deus fabricam mundi, illum primum & maximum Filium præfecit operi univerſo; eoque ſimul & conſiliatore uſus eſt, & artifice in excogitandis, ornandis, perficiendisque rebus, quoniam is & providentia, & ratione, & poteſtate perfectus eſt: de quo nunc parcius, quod alio loco & virtus & nomen ejus, & ratio enarranda nobis erit. Nemo quærat, ex quibus iſta materiis tam magna, tam mirifica opera Deus fecerit; omnia enim fecit ex nihilo.

Nec audiendi ſunt poetæ, qui ajunt chaos in principio fuiſſe, id eſt, confuſionem rerum atque elementorum; poſtea vero Deum diremiſſe omnem illam congeriem, ſingulisque rebus ex confuſo acervo ſeparatis, in ordinemque deſcriptis, inſtruxiſſe mundum pariter & ornaſſe. Quibus facile reſpondere eſt poteſtatem Dei non intelligentibus, quem credant nihil efficere poſſe, niſi ex materia ſubjacente ac parata; in quo errore etiam philoſophi fuerunt. Nam Cicero de Natura Deorum diſputans ſic ait: „Primum igitur non eſt „probabile, eam materiam rerum, unde orta ſunt „omnia, eſſe divina providentia effectam; ſed habe„re, & habuiſſe vim & naturam ſuam. Ut igitur faber, „cum quid ædificaturus eſt, non ipſe facit materiam, „ſed ea utitur, quæ ſit parata, fictorque item cera: „ſic iſti providentiæ divinæ materiam præſto eſſe opor„tuit, non quam ipſe faceret, ſed quam haberet pa„ratam. Quod ſi non eſt a Deo materia facta, ne terra

„qui-

„quidem, & aqua, & aer, & ignis a Deo factus eſt.“ O quam multa ſunt vitia in his decem verſibus! Primum, quod is, qui in aliis diſputationibus, & libris fere omnibus providentiæ fuerit aſſertor, & qui acerrimis argumentis impugnaverit eos, qui providentiam non eſſe dixerunt, idem nunc quaſi proditor aliquis, aut transfuga, providentiam conatus eſt tollere: in quo ſi contradicere velis, nec cogitatione opus eſt, nec labore: ſua illi dicta recitanda ſunt. Nec enim ab ullo poterit Cicero, quam a Cicerone vehementius refutari. Sed concedamus hoc mori & inſtituto Academicorum; ut liceat hominibus valde liberis dicere ac ſentire, quæ velint. Sententias ipſas conſideremus. Non eſt, inquit, probabile, materiam rerum a Deo factam. Quibus hoc argumentis doceas? Nihil enim dixiſti, quare hoc non ſit probabile. Itaque mihi e contrario vel maxime probabile videtur: nec tamen temere videtur, cogitanti plus eſſe aliquid in Deo, quem profecto ad imbecillitatem hominis redigis; cui nihil aliud, quam opificium concedis. Quo igitur ab homine divina illa vis differet, ſi ut homo, ſic etiam Deus ope indiget aliena? Indiget autem, ſi nihil moliri poteſt, niſi ab altero illi materia miniſtretur. Quod ſi ſit, imperfectæ utique virtutis eſt, & erit jam potentior judicandus materiæ inſtitutor. Quo igitur nomine appellabitur, qui potentia Deum vincit? Siquidem majus eſt, propria facere, quam aliena diſponere. Si autem fieri non poteſt, ut ſit potentius Deo quidquam, quem neceſſe eſt perfectæ eſſe virtutis, poteſtatis, rationis; idem igitur materiæ fictor eſt, qui & rerum ex materia conſtantium. Neque enim Deo non faciente, & invito eſſe aliquid potuit, aut debuit. Sed probabile eſt, inquit, materiam rerum habere, & habuiſſe ſemper vim & naturam ſuam. Quam vim potuit habere, nullo dante? quam naturam, nullo generante? Si habuit vim, ab aliquo eam ſumpſit. A quo autem ſumere,

mere, niſi a Deo potuit? Porro ſi habuit naturam, quæ utique a naſcendo dicitur, nata eſt. A quo autem, niſi a Deo potuit procreari? Natura enim, qua dicitis orta eſſe omnia, ſi conſilium non habet, efficere nihil poteſt. Si autem generandi & faciendi potens eſt; habet ergo conſilium, & propterea Deus ſit neceſſe eſt. Nec alio nomine appellari poteſt ea vis, in qua ineſt & providentia excogitandi, & ſolertia poteſtasque faciendi. Melius igitur Seneca omnium Stoicorum acutiſſimus, qui vidit, „ nil aliud eſſe naturam, quam Deum. „ Ergo, inquit, Deum non laudabimus, cui naturalis „ eſt virtus? " nec enim illam didicit ex ullo. Immo laudabimus: quamvis enim naturalis illi ſit, illa ſibi illam dedit; quoniam Deus ipſe natura eſt. Cum igitur ortum rerum tribuis naturæ, ac detrahis Deo, in eodem luto hæſitas; verſuram ſolvis, Geta. A quo enim fieri negas, ab eodem plane fieri mutato nomine confiteris.

Sequitur ineptiſſima comparatio. „ Ut faber, inquit, „ cum quid ædificaturus eſt, non ipſe facit materiam, „ ſed ea utitur, quæ ſit parata, fictorque item cera: „ ſic iſti providentiæ divinæ materiam eſſe præſto opor„ tuit, non quam ipſe faceret, ſed quam haberet para„ tam. " Immo vero non oportuit; erit enim Deus minoris poteſtatis, ſi ex parato facit, quod eſt hominis. Faber ſine ligno nihil ædificabit, quia lignum ipſum facere non poteſt; non poſſe autem, imbecillitatis eſt humanæ: Deus vero facit ſibi ipſe materiam, quia poteſt. Poſſe enim, Dei eſt: nam ſi non poteſt, Deus non eſt. Homo facit ex eo, quod eſt; quia per mortalitatem imbecillis eſt, per imbecillitatem definitæ ac modicæ poteſtatis: Deus autem facit ex eo, quod non eſt; quia per æternitatem fortis eſt, per fortitudinem poteſtatis immenſæ, quæ ſine ac modo caret, ſicut vita factoris. Quid ergo mirum, ſi facturus mundum Deus prius materiam, de qua faceret, præparavit,

vit, & præparavit ex eo, quod non erat? quia nefas eſt, Deum aliunde aliquid mutuari, cum in ipſo, vel ex ipſo ſint omnia. Nam ſi eſt aliquid ante illum, & ſi factum eſt quidquam non ab ipſo, jam & poteſtatem Dei, & nomen amittet. At enim materia nunquam facta eſt, ſicut Deus, qui ex materia fecit hunc mundum. Duo igitur conſtituuntur æterna, & quidem inter ſe contraria; quod fieri ſine diſcordia & pernicie non poteſt. Collidant enim neceſſe eſt ea, quorum vis & ratio diverſa eſt: ſic utraque æterna eſſe non poterunt, ſi repugnant, quia ſuperare alterum neceſſe eſt. Ergo fieri non poteſt, quin æterni natura ſit ſimplex, ut inde omnia, velut ex fonte, deſcenderint. Itaque aut Deus ex materia ortus eſt, aut materia ex Deo. Quid horum ſit verius, facile eſt intelligi. Ex his enim duobus alterum ſenſibile eſt, alterum caret ſenſu. Poteſtas faciendi aliquid non poteſt eſſe, niſi in eo, quod ſentit, quod ſapit, quod cogitat, quod movetur. Nec incipi, aut fieri, aut conſummari quidquam poteſt, niſi fuerit ratione proviſum; & quemadmodum fiat, antequam eſt, & quemadmodum conſtet, poſtquam fuerit effectum. Denique is facit aliquid, qui habet voluntatem ad faciendum, & manus ad id, quod voluit implendum. Quod autem inſenſibile eſt, iners & torpidum ſemper jacet, & nihil inde oriri poteſt, ubi nullus eſt motus voluntarius. Nam ſi omne animal ratione conſtat, certe naſci ex eo non poteſt, quod ratione præditum non eſt; nec aliunde accipi poteſt id, quod ibi, unde petitur, non eſt. Nec tamen commoveat aliquem, quod animalia quædam de terra naſci videntur. Hæc enim non terra per ſe gignit, ſed ſpiritus Dei, ſine quo nihil gignitur. Non ergo Deus ex materia, quia ſenſu præditum ex inſenſibili, ſapiens ex bruto, impatibile de patibili, expers corporis de corporali nunquam poteſt oriri: ſed materia potius ex Deo eſt. Quidquid enim eſt ſolido & contrectabili corpore,

acci-

accipit externam vim. Quod accipit vim, diſſolubile eſt. Quod diſſolvitur, interit. Quod interit, ortum ſit neceſſe eſt. Quod ortum eſt, habuit fontem, unde oriretur, id eſt factorem aliquem ſentientem, providum, peritumque faciendi. Is eſt profecto, nec ullus alius, quam Deus. Qui quoniam ſenſu, ratione, providentia, poteſtate, virtute præditus eſt, & animantia, & inanima creare & efficere poteſt, quia tenet, quomodo quidque ſit faciendum. Materia vero ſemper fuiſſe non poteſt, quia mutationem non caperet, ſi fuiſſet. Quod enim ſemper fuit, ſemper eſſe non deſinit; & unde abfuit principium, abeſſe hinc etiam finem neceſſe eſt. Quin etiam facilius eſt, ut id, quod habuit initium, fine careat, quam ut habeat finem, quod initio caruit. Materia ergo ſi facta non eſt, ne fieri ex ea quidquam poteſt. Si fieri ex ea non poteſt, nec materia quidem erit. Materia enim eſt, ex qua fit aliquid. Omne autem, ex quo fit, quia recepit opificis manum, deſtruitur, & aliud eſſe incipit. Ergo quoniam finem habuit materia, tum cum factus eſt ex ea mundus, & initium quoque habuit. Nam quod deſtruitur, ædificatum eſt; quod ſolvitur, alligatum; quod finitur, inceptum eſt. Si ergo ex commutatione ac fine materia colligitur habuiſſe principium, a quo alio fieri niſi a Deo potuit? Solus igitur Deus, qui factus non eſt, & idcirco deſtruere alia poteſt, ipſe deſtrui non poteſt. Permanebit ſemper in eo, quod fuit, quia non eſt aliunde generatus, nec ortus, nec nativitas ejus ex aliqua re pendet, quæ illum mutata diſſolvat. Ex ſeipſo eſt, ut in primo diximus libro, & ideo talis eſt, qualem ſe eſſe voluit, impaſſibilis, immutabilis, incorruptus, beatus, æternus.

Jam vero iſta concluſio, qua ſententiam terminavit Tullius, multo abſurdior. „Quod ſi materia, inquit, a Deo non eſt facta, ne terra quidem, & aer, „& ignis a Deo factus eſt.“ Quam callide periculum

præter-

prætervolavit. Sic enim ſuperius illud aſſumpſit, tanquam probatione non indigeret; cum id multo eſſet incertius, quam illud, propter quod aſſumptum eſt. Si non eſt, inquit, a Deo facta materia, nec mundus a Deo factus eſt. Ex falſo maluit colligere, quod falſum eſt, quam ex vero, quod verum. Et cum debeant incerta de certis probari, hic probationem ſumpſit ex incerto, ad evertendum, quod erat certum. Nam divina providentia effectum eſſe mundum (ut taceam de Triſmegiſto; qui hoc prædicat, taceam de carminibus Sibyllarum, quæ idem nuntiant, taceam de prophetis, qui opus mundi, ac opificium Dei uno ſpiritu ac pari voce teſtantur) etiam inter philoſophos pene univerſos convenit; id enim Pythagoræi, Stoici, Peripatetici, qui ſunt principes omnis diſciplinæ. Denique a primis illis ſeptem ſapientibus ad Socratem uſque ac Platonem pro confeſſo & indubitato habitum eſt, donec unus multis poſt ſæculis extitit delirus Epicurus, qui auderet negare id, quod eſt evidentiſſimum, ſtudio ſcilicet inveniendi nova, ut nomine ſuo conſtitueret diſciplinam. Et quia nihil novi potuit reperire: ut tamen diſſentire a cæteris videretur, vetera voluit evertere. In quo illum circumlatrantes philoſophi omnes coarguerunt. Certius eſt igitur mundum providentia inſtructum, quam materia providentiam conglobatam. Quare non oportuit putare, idcirco mundum non eſſe divina providentia factum, quia materia ejus divina providentia facta non ſit: ſed quia mundus divina providentia ſit effectus, & materiam eſſe factam divinitus. Credibilius eſt enim materiam potius a Deo factam, quia Deus omnia poteſt, quam mundum a Deo non eſſe factum, quia ſine mente, ratione, conſilio nihil fieri poteſt. Verum hæc non Ciceronis eſt culpa, ſed ſectæ. Cum enim ſuſcepiſſet diſputationem, qua Deorum naturam tolleret, de qua philoſophi garriebant, omnem divinitatem ignorantia veri puta-

putavit eſſe tollendam. Itaque Deos potuit tollere, quia non erant. Cum autem providentiam divinam, quæ eſt in uno Deo, conaretur evertere, quia contra veritatem niti cœperat, deficientibus argumentis, in hanc foveam neceſſario decidit, unde ſe extricare non poſſet. Hic ergo illum teneo hærentem, teneo defixum, quo Lucilius, qui contra diſſerebat, obmutuit. Hic eſt ergo cardo rerum; hic vertuntur omnia. Explicet ſe Cotta, ſi poteſt, ex hac voragine; proferat argumenta, quibus doceat ſemper fuiſſe materiam, quam nulla providentia effecerit. Oſtendat, quomodo quidquam ponderoſum & grave aut eſſe potuerit ſine autore, aut immutari valuerit, ac deſierit eſſe, quod ſemper fuit, ut inciperet eſſe, quod nunquam fuit. Quæ ſi docuerit, tum demum aſſentiar, ne mundum quidem divina providentia conſtitutum; & tamen ſic aſſentiar, ut aliis illum laqueis teneam. Eodem enim, quo nolet, revolvetur, ut dicat, & materiam, de qua mundus eſt, & mundum, qui de materia eſt, natura extitiſſe: cum ego ipſam naturam Deum eſſe contendam. Nec enim poteſt facere mirabilia, id eſt maxima ratione conſtantia, niſi qui habet mentem, providentiam, poteſtatem. Ita fiet, ut Deus fecerit omnia, nec quidquam eſſe poſſit omnino, quod non originem a Deo traxerit.

At idem quoties Epicurus eſt, & non vult a Deo factum eſſe mundum, quærere ſolet, quibus manibus, quibus machinis, quibus vectibus, qua molitione hoc tantum opus fecerit. Videret fortaſſe, ſi eo tempore potuiſſet eſſe, quo fecit. Sed ne perſpiceret homo Dei opera, noluit eum inducere in hunc mundum, niſi perfectis omnibus. Sed ne induci quidem poterat: quomodo enim ſubſiſteret, cum fabricaretur deſuper cœlum, terraque ſubter fundaretur; cum fortaſſe humida, vel nimiis rigoribus torporata concreſcerent, vel igneis caloribus incocta & ſolidata dureſcerent?

Aut

Aut quomodo viveret, ſole nondum inſtituto, nec frugibus, nec animalibus natis? Itaque neceſſe fuit, hominem primo fieri, cum jam mundo cæterisque rebus manus ſumma eſſet impoſita. Denique ſanctæ literæ docent, hominem fuiſſe ultimum Dei opus, & ſic inductum fuiſſe in hunc mundum, quaſi in domum jam paratam & inſtructam: illius enim cauſa facta ſunt omnia. Idem etiam poetæ fatentur. Ovidius perfecto jam mundo, & univerſis animalibus figuratis, hoc addidit:

*Sanctius his animal, mentisque capacius altæ*
*Deerat adhuc, & quod dominari in cætera poſſet;*
*Natus homo eſt.*

Adeo nefas exiſtimandum eſt, ea ſcrutari, quæ Deus voluit eſſe celata! Verum ille non audiendi aut diſcendi ſtudio requirebat, ſed refellendi; quia confidebat neminem id poſſe dicere. Quaſi vero ex hoc putandum ſit, non eſſe hæc divinitus facta, quia quomodo facta ſint, non poteſt pervideri. An tu, ſi educatus in domo fabrefacta & ornata, nullam unquam fabricam vidiſſes, domum illam putaſſes non ab homine eſſe ædificatam; quia, quomodo ædificetur, ignorares? Idem profecto de domo quæreres, quod nunc de mundo requiris; quibus manibus, quibus ferramentis homo tanta eſſet opera molitus; maxime ſi ſaxa ingentia, immenſa cementa, vaſtas columnas, opus totum ſublime & excelſum videres, nonne tibi hæc humanarum virium modum viderentur excedere, quia illa non tam viribus, quam ratione atque artificio facta eſſe neſcires?

Quod ſi homo, in quo nihil perfectum eſt, tamen plus efficit ratione, quam vires ejus exiguæ patiantur, quid eſt, cur incredibile tibi eſſe videatur, cum mundus dicitur factus a Deo, in quo, quia perfectus eſt, nec ſapientia poteſt habere terminum, nec fortitudo menſuram? Opera ipſius videntur oculis. Quomodo au-

autem illa fecerit, ne mente quidem videtur: quia, ut Hermes ait, mortale immortali, temporale perpetuo, corruptibile incorrupto propinquare non poteſt, id eſt propius accedere, & intelligentia ſubſequi. Et ideo terrenum adhuc animal rerum cœleſtium perſpectionem non capit, quia corpore quaſi cuſtodia ſeptum tenetur, quominus ſoluto ac libero ſenſu cernat omnia. Sciat igitur, quam inepte faciat, qui res inerrabiles quærit. Hoc eſt enim modum conditionis ſuæ transgredi, nec intelligere, quouſque homini liceat accedere. Denique cum aperiret homini veritatem Deus, ea ſola ſcire nos voluit, quæ interfuit hominem ſcire ad vitam conſequendam: quæ vero ad curioſam & profanam cupiditatem pertinebant, reticuit, ut arcana eſſent. Quid ergo quæris, quæ nec potes ſcire, nec ſi ſcias, beatior fias? Perfecta eſt in homine ſapientia, ſi & Deum eſſe unum, & ab ipſo eſſe facta univerſa cognoſcat.

---

## CAPUT X.

*De Mundo, ejusque partibus, Elementis & Tempeſtatibus.*

Nunc quoniam refutavimus eos, qui de mundo & de factore ejus Deo aliter ſentiunt, quam veritas habet, ad divinam mundi fabricam revertamur, de qua in arcanis ſanctæ religionis litteris traditur. Fecit igitur Deus primum omnium cœlum, & in ſublime ſuſpendit, quod eſſet ſedes ipſius Dei conditoris. Deinde terram fundavit, ac cœlo ſubdidit, quam homo cum cæteris animalium generibus incoleret. Eam voluit humore circumflui, & contineri. Suum vero habitaculum diſtinxit claris luminibus, & implevit, ſole ſcilicet, lunæque orbe fulgenti, & aſtrorum micantium ſplendentibus ſignis adornavit; tenebras autem, quod eſt his contrarium, conſtituit in terra: nihil enim

per

per ſe continet luminis, niſi accipiat a cœlo, in quo poſuit lucem perennem, & ſuperos, & vitam perpetuam; & contra in terra tenebras, & inferos, & mortem. Tanto enim hæc ab illis ſuperioribus diſtant, quantum mala a bonis, & vitia a virtutibus. Ipſius quoque terræ binas partes contrarias inter ſe, diverſasque conſtituit, ſcilicet Orientem, Occidentemque: ex quibus Oriens Deo accenſetur; quia ipſe luminis fons, & illuſtrator eſt rerum, & quod oriri nos faciat ad vitam ſempiternam. Occidens autem conturbatæ illi pravæque menti adſcribitur; quod lumen abſcondat, quod tenebras ſemper inducat, & quod homines faciat occidere atque interire peccatis. Nam ſicut lux Orientis eſt, in luce autem vitæ ratio verſatur; ſic Occidentis tenebræ ſunt: in tenebris autem & mors, & interitus continetur. Deinde alteras partes eadem ratione dimenſus eſt, Meridiem ac Septentrionem: quæ partes illis duabus ſocietate junguntur. Ea enim, quæ eſt ſolis calore flagrantior, proxima eſt, & cohæret Orienti. At illa, quæ frigoribus & perpetuo gelu torpet, ejusdem eſt, cujus extremus occaſus. Nam ſicut contrariæ ſunt lumini tenebræ; ita frigus calori. Ut igitur calor lumini eſt proximus, ſic meridies orienti: ut frigus tenebris, ita plaga eſt ſeptentrionalis occaſui. Quibus ſingulis partibus ſuum tempus attribuit, Ver ſcilicet orienti, Æſtatem meridianæ plagæ; occidentis Autumnus eſt, ſeptentrionis Hyems. In his quoque duabus partibus, meridiana & ſeptentrionali, figura vitæ & mortis continetur: quia vita in calore eſt, mors in frigore. Sicut autem calor ex igne eſt, ita frigus ex aqua. Secundum harum partium dimenſionem diem quoque fecit ac noctem, quæ ſpatia, & orbes temporum perpetuos ac volubiles, quos vocamus annos, alterna per vices ſucceſſione conficiant. Dies, quem primus Oriens ſubminiſtrat, Dei ſit neceſſe eſt, ut omnia quæcumque meliora ſunt. Nox autem, quam

Occidens extremus inducit, ejus ſcilicet, quem Dei eſſe æmulum diximus.

Quæ duo etiam in hoc præſcius futurorum Deus fecit, ut ex iis & veræ Religionis, & falſarum ſuperſtitionum imago quædam oſtenderetur. Nam ſicut ſol, qui oritur in diem, licet ſit unus, unde ſolem eſſe appellatum Cicero vult videri, quod obſcuratis ſideribus ſolus appareat, tamen quia verum ac perfectæ plenitudinis lumen eſt, & calore potiſſimo, & fulgore clariſſimo illuſtrat omnia: ita in Deo, licet ſit unus, & majeſtas, & virtus, & claritudo perfecta eſt. Nox autem, quam pravo illi Antitheo dicimus attributam, ejus ipſius multas & varias religiones per ſimilitudinem demonſtrat. Quamvis enim ſtellæ innumerabiles micare ac radiare videantur; tamen, quia non ſunt plena ac ſolida lumina, nec caloris præferunt quidquam, nec tenebras multitudine ſua vincunt. Duo igitur illa principalia inveniuntur, quæ diverſam & contrariam ſibi habent poteſtatem; calor, & humor: quæ mirabiliter Deus ad ſuſtentanda & gignenda omnia excogitavit. Nam cum virtus Dei ſit in calore & igni, niſi ardorem vimque ejus admiſta humoris ac frigoris materia temperaſſet, nec naſci quidquam, nec cohærere potuiſſet, quin ſtatim conflagratione interiret, quidquid eſſe cœpiſſet. Unde & philoſophi quidam & poetæ diſcordi concordia mundum conſtare dixerunt; ſed rationem penitus non videbant. Heraclitus ex igne nata eſſe omnia dixit: Thales Mileſius ex aqua. Uterque vidit aliquid: ſed erravit tamen uterque, quod alterutrum ſi ſolum fuiſſet, neque aqua naſci ex igne potuiſſet, neque rurſus ignis ex aqua. Sed eſt verius, ſimul ex utroque permiſto cuncta generari. Ignis quidem permiſceri cum aqua non poteſt, quia ſunt utraque inimica; & ſi cominus venerint, alterutrum quod ſuperaverit, conficiat alterum neceſſe eſt: ſed eorum ſubſtantiæ permiſceri poſſunt. Subſtantia ignis, calor eſt; aquæ, humor. Recte igitur Ovidius:

*Quip-*

*Quippe ubi temperiem ſumpſere hum rque calorque,*
*Concipiunt, & ab his oriuntur cuncta duobus:*
*Cumque ſit ignis aquæ pugnax, vapor humidus omnes*
*Res creat, & diſcors concordia fœtibus apta eſt.*

Alterum enim quaſi maſculinum elementum eſt, alterum quaſi fœmininum; alterum activum, alterum patibile. Ideoque a veteribus inſtitutum eſt, ut ſacramento ignis & aquæ nuptiarum fœdera ſanciantur, quod fœtus animantium calore & humore corporentur, atque animentur ad vitam.

Cum enim conſtet omne animal ex anima & corpore, materia corporis in humore eſt, animæ in calore: quod ex avium fœtibus datur ſcire, quos craſſi humoris plenos niſi opifex calor foverit, nec humor poteſt corporari, nec corpus animari. Exulibus quoque ignis & aqua interdici ſolebat: adhuc enim videbatur nefas, quamvis malos, tamen homines ſupplicio capitis afficere. Interdicto igitur uſu earum rerum, quibus vita conſtat hominum, perinde habebatur, ac ſi eſſet, qui eam ſententiam exceperat, morte multatus. Adeo iſta duo elementa prima ſunt habita, ut nec ortum hominis, nec ſine his vitam crediderint poſſe conſtare. Horum alterum nobis commune eſt cum cæteris animantibus, alterum ſoli homini datum. Nos enim quoniam cœleſte atque immortale animal ſumus, igne utimur, qui nobis in argumentum immortalitatis datus eſt, quoniam ignis e cœlo eſt; cujus natura, quia mobilis eſt, & ſurſum nititur, vitæ continet rationem. Cætera vero animalia, quoniam tota ſunt mortalia, tantummodo aqua utuntur, quod eſt elementum corporale atque terrenum. Cujus natura, quia mobilis eſt, ac deorſum vergens, figuram mortis oſtendit. Ideo pecudes neque in cœlum ſuſpiciunt, neque religiones ſentiunt, quoniam ab his uſus ignis alienus eſt. Unde autem, vel quomodo Deus hæc duo principalia, ignem & aquam, vel accenderit, vel eliquaverit, ſolus ſcire poteſt, qui fecit.

## CAPUT XI.

*De Animantibus, Homine, Prometheo, Deucalione, Parcis.*

Conſummato igitur mundo, animalia varii generis, diſſimilibus formis, & magna & minora ut fierent, imperavit. Et facta ſunt bina; id eſt diverſi ſexus ſingula: ex quorum fœtibus & aer, & terra, & maria completa ſunt. Deditque his omnibus generatim Deus alimenta, ut uſui hominibus eſſe poſſent; alia nimirum ad cibos, alia vero ad veſtitum: quæ autem magnarum ſunt virium, ut in excolenda terra juvarent; unde dicta ſunt jumenta. Ita rebus omnibus mirabili deſcriptione compoſitis, regnum ſibi æternum parare conſtituit, & innumerabiles animas procreare, quibus immortalitatem daret. Tum fecit ipſi ſibi ſimulacrum ſenſibile, atque intelligens, id eſt ad imaginis ſuæ formam, qua nihil poteſt eſſe perfectius: hominem figuravit ex limo terræ; unde homo nuncupatus eſt, quod ſit factus ex humo. Denique Plato humanam formam θεοειδῆν eſſe ait; & Sibylla, quæ dicit:

Εἰκων ἐςτ ἀνθρωπος ἐμη, λογον ὀρθον ἐχυσα.

De hac hominis fictione poetæ quoque, quamvis corrupte, tamen non aliter tradiderunt: namque hominem de luto a Prometheo factum eſſe dixerunt. Res eos non fefellit, ſed nomen artificis. Nullas enim litteras veritatis attigerant: ſed quæ prophetarum vaticinio tradita, in ſacrario Dei continebantur, ea de fabulis & obſcura opinione collecta & depravata, ut veritas a vulgo ſolet variis ſermonibus diſſipata corrumpi, nullo non addente aliquid ad quod audierat, carminibus ſuis comprehenderunt; & hoc quidem inepte, quod tam mirabile tamque divinum opificium homini dederunt. Quid enim opus fuit hominem de luto fingi, cum poſſet eadem ratione generari, qua ipſe

ipſe Prometheus ex Japeto natus eſt? qui ſi fuit homo, generare hominem potuit, facere non potuit. De Diis autem illum non fuiſſe, pœna ejus in Caucaſo monte declarat. Sed neque patrem ipſius Japetum, patruumque Titana quisquam Deos nuncupavit, quia regni ſublimitas penes Saturnum ſolum fuit, per quam divinos honores cum omnibus ſuis poſteris conſecutus eſt. Multis argumentis hoc figmentum poetarum coargui poteſt. Factum eſſe diluvium ad perdendam tollendamque ex orbe terræ malitiam, conſtat inter omnes. Idem enim & philoſophi, poetæ, ſcriptoresque rerum antiquarum loquuntur; in eoque maxime cum prophetarum ſermone conſentiunt. Si ergo cataclyſmus ideo factus eſt, ut malitia, quæ per nimiam multitudinem increverat, perderetur, quomodo fictor hominis Prometheus fuit? cujus filium Deucalionem iidem ipſi ob juſtitiam ſolum eſſe dicunt ſervatum. Quomodo unus gradus & una progenies orbem terræ tam celeriter potuit hominibus implere? Sed videlicet hoc quoque ſic corruperunt, ut illud ſuperius; cum ignorarent, in quo tempore cataclyſmus ſit factus in terra, & quis ob juſtitiam meruerit, genere humano pereunte, ſalvari, & quomodo, aut cum quibus ſervatus ſit: quæ omnia propheticæ litteræ docent. Apparet ergo falſum eſſe, quod de opificio Promethei narrant.

Verum quia poetas dixeram non omnino mentiri ſolere, ſed figuris involvere, obſcurare, quæ dicant, non dico eſſe mentitos, ſed primum omnium Promethea ſimulacrum hominis formaſſe de pingui & molli luto, ab eoque primo natam eſſe artem, & ſtatuas & ſimulacra fingendi; ſiquidem Jovis temporibus fuit, quibus primum templa conſtitui, & novi Deorum cultus eſſe cœperunt. Sic veritas fucata mendacio eſt; & illud, quod a Deo factum eſſe ferebatur, homini, qui opus divinum imitatus eſt, etiam cœpit adſcribi. Cæterum fictio veri ac vivi hominis e limo Dei eſt.

Quod Hermes quoque tradidit: qui non tantum hominem ad imaginem Dei factum eſſe dixit a Deo; ſed etiam illud explanare tentavit, quam ſubtili ratione ſingula quæque in corpore hominis membra formaverit, cum eorum nihil ſit, quod non tantumdem ad uſus neceſſitatem, quantum ad pulchritudinem valeat. Id vero etiam Stoici, cum de providentia diſſerunt, facere conantur; & ſecutus eos Tullius pluribus quidem locis. Sed tamen materiam tam copioſam & uberem ſtrictim contingit; quam ego nunc idcirco prætereo, quia nuper proprium de ea re librum ad Demetrianum auditorem meum ſcripſi. Illud hoc loco præterire non poſſum; quod errantes philoſophi quidam ajunt, homines cæteraque animalia ſine ullo artifice orta eſſe de terra; unde illud Virgilianum eſt:

*Virumque*
*Terrea progenies duris caput extulit arvis.*

Et ii maxime fuerunt in ea ſententia, qui eſſe providentiam negant. Nam Stoici animantium fabricam divinæ ſolertiæ tribuunt. Ariſtoteles autem labore ſe ac moleſtia liberavit, dicens ſemper mundum fuiſſe; itaque & humanum genus, & cætera, quæ in eo ſunt, initium non habere, ſed fuiſſe ſemper, ac ſemper fore. Sed cum videamus ſingula quæque animalia, quæ ante non fuerant, incipere eſſe, & eſſe deſinere, neceſſe eſt, totum genus aliquando eſſe cœpiſſe, & aliquando deſiturum eſſe, quia cœperit.

Omnia enim tribus temporibus contineri neceſſe eſt, præterito, præſenti, futuro. Præteriti eſt origo, præſentis ſubſtantia, futuri diſſolutio. Quæ omnia in ſingulis hominibus apparent; & incipimus enim, cum naſcimur; & ſumus, cum vivimus; & deſinimus, cum interimus. Unde etiam tres Parcas eſſe voluerunt: unam, quæ vitam hominibus ordiatur; alteram, quæ contexat; tertiam, quæ rumpat ac finiat. In toto autem genere hominum, quia ſolum præſens tempus apparet,

paret, ex eo tamen & præteritum, id eſt origo colligitur, & futurum, id eſt diſſolutio. Nam quoniam eſt, apparet aliquando cœpiſſe; eſſe enim nulla res ſine exordio poteſt: & quia cœpit, apparet quandoque deſiturum. Nec enim poteſt id totum eſſe immortale, quod ex mortalibus conſtat. Nam ſicut univerſi per ſingulos interimus, fieri poteſt, ut aliquo caſu omnes ſimul; vel ſterilitate terrarum, quæ accidere particulatim ſolet; vel peſtilentia ubique diffuſa, quæ ſingulas urbes atque regiones plerumque populatur; vel incendio in orbem miſſo, quale jam fuiſſe ſub Phaetonte dicitur; vel diluvio aquarum, quale ſub Deucalione traditur, cum præter unum hominem genus omne deletum eſt. Quod diluvium ſi caſu accidit, profecto potuit accidere, ut & unus ille, qui ſuperfuit, interiret. Si autem divinæ providentiæ nutu, quod negari non poteſt, ad reparandos homines reſervatus eſt, apparet in Dei poteſtate eſſe vel vitam, vel interitum generis humani. Quod ſi poteſt occidere in totum, quia per partes occidit, apparet aliquando eſſe ortum: & ut fragilitas initium, ſic declarat & terminum. Quæ ſi vera ſunt, non poterit defendere Ariſtoteles, quominus habuerit & mundus ipſe principium. Quod ſi Ariſtoteli Plato & Epicurus extorquent, & Platoni & Ariſtoteli, qui ſemper fore mundum putaverunt, licet ſint eloquentes, ingratis tamen idem Epicurus eripiet, quia ſequitur, ut habeat & finem. Sed hæc in ultimo libro pluribus. Nunc ad hominis originem recurramus.

---

## CAPUT XII.

*Quod animalia non ſponte nata ſint, ſed diſpoſitione divina, cujus feciſſet nos conſcios Deus, ſi ſcire expediret.*

Aiunt certis converſionibus cœli, & aſtrorum motibus maturitatem quamdam extitiſſe animalium

 ſeren-

ſerendorum: itaque terram novam, ſemen genitale retinentem, folliculos ex ſe quosdam in uterorum ſimilitudinem protuliſſe, de quibus Lucretius:

*Creſcebant uteri terræ radicibus apti;*

eosque, cum maturaſſent, natura cogente ruptos, animalia tenera profudiſſe. Deinde terram ipſam humore quodam, qui eſſet lacti ſimilis, exuberaſſe, eoque alimento animantes eſſe nutritas. Quomodo igitur vim frigoris aut caloris ferre aut vitare potuerunt, aut omnino naſci, cum ſol exureret, frigus aſtringeret? Non erant, inquiunt, in principio mundi hyems nec æſtas, ſed perpetua temperies, & ver æquabile. Cur ergo nihil horum fieri etiamnunc videmus? Quia ſemel, ajunt, fieri neceſſarium fuit, ut animalia naſcerentur; poſtquam vero eſſe cœperunt, conceſſa his facultate generandi, & terra parere deſiit, & temporis conditio mutata eſt. O quam facile eſt mendacia redarguere! Primum, quod nihil poteſt eſſe in hoc mundo, quod non ſic permaneat, ut cœpit. Nec enim ſol, & luna, & aſtra tunc non erant, aut cum eſſent, meatus non habebant, ac non divina moderatio, quæ curſus eorum temperat & gubernat, cum ipſis ſimul cœperit. Deinde quod ſi ita ſit, ut dicunt, providentiam eſſe neceſſe eſt; & in idipſum incidunt, quod maxime fugiunt. Nondum enim natis animalibus, aliquis utique providit, ut naſcerentur, ne orbis terræ deſertus, atque incultus horreret. Ut autem de terra ſine officio parentum naſci poſſent, neceſſe eſt magna ratione eſſe proviſum; deinde ut humor ille concretus de terra in varias imagines corporum fingeretur; item ut e folliculis, quibus tegebantur, accepta vivendi, ſentiendique ratione, tanquam ex alvo matrum profunderentur, mira inextricabilisque proviſio eſt. Sed putemus id quoque caſu accidiſſe: illa certe, quæ ſequuntur, fortuita eſſe non poſſunt; ut terra continuo lacte manaret, ut aeris temperies eſſet æqualis. Quæ ſi conſtat

idcir-

idcirco eſſe facta, ut animalia recens edita vel haberent alimentum, vel non haberent periculum, neceſſe eſt, ut aliquis divina neſcio qua ratione providerit.

Quis autem poteſt providere, niſi Deus? Videamus tamen, an idipſum, quod dictitant, fieri potuerit: ut homines naſcerentur e terra. Si conſideret aliquis, quamdiu, & quibus modis educetur infans, intelliget profecto, non potuiſſe terrigenas illos pueros ſine ullo educatore nutriri. Fuit enim neceſſe, quam pluribus menſibus jacere projectos, donec confirmatis nervis movere ſe, locumque mutare poſſent: quod vix intra unius anni ſpatium fieri poteſt. Jam vide, utrumne infans eodem modo, & eodem loco, quo eſt effuſus, jacere per multos menſes valuerit, ac non & humore illo terræ, quem alimenti gratia miniſtrabat, & ſui corporis purgamentis in unum miſtis obrutus corruptusque moreretur. Itaque nullo modo fieri poteſt, quin ab aliquo fuerit educatus; niſi forte animalia omnia non tenera nata ſunt, ſed excreta: quod ut dicerent, nunquam venit illis in mentem. Omnis ergo illa ratio impoſſibilis & vana eſt: ſi tamen ratio dici poteſt, qua id agitur, ut nulla ſit ratio. Qui enim dicit, omnia ſua ſponte eſſe nata, nihilque divinæ providentiæ tribuit, hic profecto rationem non aſſerit, ſed evertit. Quod ſi neque quidquam fieri ſine ratione, neque naſci poteſt, apparet divinam eſſe providentiam, cujus eſt proprium, quod dicitur ratio. Deus igitur rerum omnium machinator fecit hominem. Quod Cicero, quamvis expers cœleſtium litterarum, vidit tamen; qui libro de Legibus primo hoc idem tradidit, quod prophetæ, cujus verba ſubjeci: „Hoc animal provi„dum, ſagax, multiplex, acutum, memor, plenum „rationis & conſilii, quem vocamus hominem, præ„clara quadam conditione generatum eſſe a ſupremo „Deo; ſolum eſt enim ex tot animantium generibus „atque naturis particeps rationis & cogitationis, cum

„cæte-

„ cætera ſint omnia expertia.“ Videsne hominem, quamvis longe a veritatis notitia remotum, tamen, quoniam imaginem ſapientiæ tuebatur, intellexiſſe, non niſi a Deo hominem potuiſſe generari? Sed tamen divinis opus eſt teſtimoniis, ne minus humana ſufficiant. Sibylla hominem Dei opus eſſe teſtatur:

Ὁς μονος ἐςι θεος κτιςης ἀκρατητος ὑπαρχων,
Αὐτος δ' ἐςηριξε τυπον μορφης μεροπωντε,
Αὐτος ἐμιξε φυσιν παντων γενεης βιοτοιο.

Eadem ſanctæ litteræ continent. Deus ergo veri patris officio functus eſt. Ipſe corpus effinxit; ipſe animam, qua ſpiramus, infudit. Illius eſt totum, quidquid ſumus. Quomodo id fecerit, ſi nos oporteret ſcire, docuiſſet, ſicut docuit cætera, quæ cognitionem nobis & priſtini erroris, & veri luminis attulerunt.

---

## CAPUT XIII.

*Quare duo ſexus in homine; quid ſit mors ejus prima, quid ſecunda; & de primorum parentum culpa & pœna.*

Cum ergo marem ad ſimilitudinem ſuam primum finxiſſet, tum etiam fœminam configuravit ad ipſius hominis effigiem, ut duo inter ſe permiſti ſexus propagare ſobolem poſſent, & omnem terram multitudine opplere. In ipſius autem hominis fictione illarum duarum materiarum, quas inter ſe diximus eſſe contrarias, ignis & aquæ concluſit perfecitque rationem. Ficto enim corpore ſpiravit ei animam de vitali fonte ſpiritus ſui, qui eſt perennis, ut ipſius mundi ex contrariis conſtantis elementis ſimilitudinem gereret. Conſtat enim ex anima & corpore, id eſt, quaſi e cœlo & terra: quandoquidem anima, qua vivimus, velut e cœlo, oritur a Deo, corpus e terra, cujus e limo diximus eſſe formatum.

Empe-

Empedocles, quem neſcias utrumne inter poetas, an inter philoſophos numeres, quia de rerum natura verſibus ſcripſit, ut apud Romanos Lucretius & Varro, quatuor elementa conſtituit, id eſt, Ignem, Aerem, Aquam, & Terram; fortaſſe Triſmegiſtum ſecutus, qui noſtra corpora ex his quatuor elementis conſtituta eſſe dixit a Deo: habere namque in ſe aliquid ignis, aliquid aeris, aliquid aquæ, aliquid terræ; & neque ignem eſſe, neque aerem, neque aquam, neque terram: quæ quidem falſa non ſunt. Nam terræ ratio in carne eſt, humoris in ſanguine, aeris in ſpiritu, ignis in calore vitali. Sed neque ſanguis a corpore ſecerni poteſt, ſicut humor a terra; neque calor vitalis a ſpiritu, ſicut ignis ab aere: adeo rerum omnium duo ſola reperiuntur elementa, quorum omnis ratio in noſtri corporis fictione concluſa eſt. Ex rebus igitur diverſis ac repugnantibus homo factus eſt, ſicut ipſe mundus ex luce ac tenebris, ex vita & morte: quæ duo inter ſe pugnare in homine præcepit, ut ſi anima ſuperaverit, quæ ex Deo oritur, ſit immortalis, & in perpetua luce verſetur; ſi autem corpus vicerit animam, ditionique ſubjecerit, ſit in tenebris ſempiternis, & in morte. Cujus non ea vis eſt, ut injuſtas animas extinguat omnino, ſed ut puniat in æternum.

Eam pœnam ſecundam mortem nominamus, quæ eſt ipſa perpetua, ſicut & immortalitas. Primam ſic definimus: Mors eſt naturæ animantium diſſolutio; vel ita: Mors eſt corporis animæque ſeductio. Secundam vero ſic: Mors eſt doloris æterni perpeſſio; vel ita: Mors eſt animarum pro meritis ad æterna ſupplicia damnatio. Hæc mutas pecudes non attingit, quarum animæ non ex Deo conſtantes, ſed ex communi aere, morte ſolvuntur. In hac igitur ſocietate cœli atque terræ, quorum effigies in homine expreſſa eſt, ſuperiorem partem tenent ea, quæ ſunt Dei, anima ſcili-

ſcilicet, quæ dominium corporis habet; inferiorem autem ea, quæ ſunt diaboli, corpus utique: quod quia terrenum eſt, animæ debet eſſe ſubjectum, ſicut terra cœlo. Eſt enim quaſi vaſculum, quo tanquam domicilio temporali ſpiritus hic cœleſtis utatur. Utriusque officia ſunt, ut hoc, quod eſt ex cœlo & Deo, imperet, illud vero, quod ex terra eſt & diabolo, ſerviat. Quod quidem non fugit hominem nequam Salluſtium, qui ait: Sed omnis noſtra vis in animo & corpore ſita eſt; animi imperio, corporis ſervitio magis utimur. Recte, ſi ita vixiſſet, ſicut locutus eſt. Servivit enim fœdiſſimis voluptatibus, ſuamque ipſe ſententiam vitæ pravitate diſſolvit. Quod ſi anima ignis eſt, ut oſtendimus, in cœlum debet eniti, ſicuti ignis, ne extinguatur, hoc eſt ad immortalitatem, quæ in cœlo eſt. Et ſicut ardere ac vivere non poteſt ignis, niſi aliqua pingui materia teneatur, in qua habeat alimentum: ſic animæ materia & cibus eſt ſola juſtitia, qua tenetur ad vitam. Poſt hæc Deus hominem, qua expoſui ratione generatum, poſuit in paradiſo, id eſt, in horto fœcundiſſimo & amœniſſimo: quem in partibus Orientis omni genere ligni arborumque conſevit, ut ex earum variis fructibus aleretur, expersque omnium malorum Deo patri ſumma devotione ſerviret.

Tum dedit ei certa mandata: quæ ſi obſervaſſet, immortalis maneret; ſi tranſcendiſſet, morte afficeretur. Id autem præceptum fuit, ut ex arbore una, quæ erat in medio paradiſi, non guſtaret, in qua poſuerat intelligentiam boni & mali. Tum criminator ille invidens operibus Dei omnes fallacias & calliditates ſuas ad decipiendum hominem intendit, ut ei adimeret immortalitatem. Et primo mulierem dolo illexit, ut vetitum cibum ſumeret; & per eam ipſi quoque homini perſuaſit, ut transcenderet Dei legem. Percepta igitur ſcientia boni & mali pudere eum nuditatis ſuæ cœpit, abſconditque ſe a facie Dei, quod antea non ſolebat.

lebat. Tum Deus ejecit hominem de paradiſo, ſententia in peccatorem lata, ut victum ſibi labore conquireret, ipſumque paradiſum igni circumvallavit, ne homo poſſet accedere, donec ſummum judicium faciat in terra, & juſtos viros cultores ſuos in eumdem locum revocet, morte ſublata; ſicut ſacræ voces docent, & Sibylla Erythræa, cum dicit:

*Οἱ δε Θεον τιμωντες ἀληθινον, ἀεναόν γε*
*Ζωην κληρονομȣσι, τήν αἰωνος χρονον αὐτοι*
*Οἰκȣντες παραδεισον ὁμως ἐριθηλεα κηπον.*

Verum quoniam hæc extrema ſunt, in extrema operis hujus parte tractabimus. Nunc ea, quæ prima ſunt, explicemus. Mors itaque ſecuta eſt hominem ſecundum Dei ſententiam; quod etiam Sibylla in carmine ſuo docet, dicens:

*Ἀνθρωπον πλασθεντα θεȣ παλαμαις ἐνι αὐταις*
*Ὁν κε πλανησεν ὀφις δολιως, ἐπι μοιραν ἀνελθειν*
*Τȣ θανατȣ, γνωσιν τε λαβειν ἀγαθȣ τε κακȣ τε.*

Sic facta hominis vita eſt temporaria: ſed tamen longa, quæ in mille annos propagaretur. Quod divinis litteris proditum, & per omnium ſcientiam publicatum cum Varro non ignoraret, argumentari niſus eſt, cur putarentur antiqui mille annos victitaſſe. Ait enim, apud Ægyptios pro annis menſes haberi, ut non ſolis per XII ſigna circuitus faciat annum, ſed luna, quæ orbem illum ſigniferum XXX dierum ſpatio luſtrat: quod argumentum perſpicue falſum eſt. Nemo enim tunc milleſimum annum transgreſſus eſt. Nunc vero qui ad centeſimum perveniunt, quod fit ſæpiſſime, mille certe ac ducentis menſibus vivunt. Et autores idonei tradunt, ad CXX annos perveniri ſolere. Sed quia ignorabat Varro, cur aut quando vita hominis eſſet diminuta, ipſe diminuit; cum ſciret mille & quadringentis menſibus poſſe vivere hominem.

CA-

## CAPUT XIV.

*De Noe vini inventore; qui primi ſcientiam aſtrorum habuerint; ac de ortu falſarum religionum.*

Deus autem poſtea, cum videret orbem terræ malitia & ſceleribus oppletum, ſtatuit humanum genus diluvio perdere: ſed tamen ad multitudinem reparandam delegit unum, quod, corruptis omnibus, ſingulare juſtitiæ ſupererat exemplum. Hic cum ſexcentorum eſſet annorum, fabricavit arcam, ſicut præceperat ei Deus, in qua ipſe, cum conjuge, ac tribus filiis totidemque nuribus ſervatus eſt, cum aqua univerſos montes altiſſimos operuiſſet. Deinde orbe ſiccato, execratus injuſtitiam prioris ſæculi Deus, ne rurſus longitudo vitæ cauſa eſſet excogitandorum malorum, paulatim per ſingulas progenies diminuit hominis ætatem, atque in centum & xx annis metam collocavit, quam transgredi non liceret. Ille vero, cum egreſſus eſſet ex arca, ut ſanctæ litteræ docent, terram ſtudioſe coluit, atque vineam ſua manu ſevit. Unde arguuntur, qui autorem vini Liberum putant. Ille enim non modo Liberum, ſed etiam Saturnum, atque Uranum multis anteceſſit ætatibus. Qua ex vinea cum primum fructum cepiſſet, lætus factus, bibit uſque ad ebrietatem, jacuitque nudus. Quod cum vidiſſet unus ex filiis, cui nomen fuit Cham, non texit patris nuditatem: ſed egreſſus, etiam fratribus indicavit. At illi ſumpto pallio intraverunt averſis vultibus, patremque texerunt. Quæ cum facta recognoviſſet pater, abdicavit atque expulit filium. At ille profugus in ejus terræ parte conſedit, quæ nunc Arabia nominatur; eaque terra de nomine ejus Chanaan dicta eſt, & poſteri ejus Chananæi. Hæc fuit prima gens, quæ Deum ignoravit; quia princeps ejus & condi-

conditor cultum Dei a patre non accepit, maledictus ab eo; itaque ignorantiam divinitatis minoribus ſuis reliquit.

Ab hac gente proximi quique populi, multitudine increſcente, fluxerunt. Ipſius autem patris poſteri, Hebræi dicti, penes quos Religio Dei reſedit. Sed & ab his poſtea, multiplicato in immenſum numero, cum eos anguſtiæ locorum ſuorum capere non poſſent, tum adoleſcentes vel miſſi a parentibus, vel ſua ſponte, cum rerum penuria cogeret, profugi, ad quærendas ſibi novas ſedes huc atque illuc diſperſi, omnes inſulas, & orbem totum replerunt; & a ſtirpe ſanctæ radicis avulſi, novos ſibi mores, ac inſtituta pro arbitrio condiderunt. Sed omnium primi, qui Ægyptum occupaverunt, cœleſtia ſuſpicere, atque adorare cœperunt. Et quia neque domiciliis tenebantur propter aeris qualitatem, nec ullis in ea regione nubibus ſubtexitur cœlum, curſus ſiderum & defectus notaverunt, dum ea ſæpe venerantes, curioſius atque liberius intuerentur. Poſtea deinde portentificas animalium figuras, quas colerent, commenti ſunt, quibusdam prodigiis inducti; quorum mox autores aperiemus. Cæteri autem, qui per terram diſperſi fuerunt, admirantes elementa mundi, cœlum, ſolem, terram, mare, ſine ullis imaginibus ac templis venerabantur, & his ſacrificia in aperto celebrabant; donec proceſſu temporum potentiſſimis regibus templa & ſimulacra fecerunt; eaque victimis & odoribus colere inſtituerunt: ſic aberrantes a notitia Dei gentes eſſe cœperunt. Errant igitur, qui Deorum cultus ab exordio rerum fuiſſe contendunt, & priorem eſſe gentilitatem, quam Dei Religionem: quam putant poſterius inventam, quia fontem atque originem veritatis ignorant. Nunc ad principium mundi revertamur.

## CAPUT XV.

### *De inquinatione Angelorum, & duobus generibus Dæmonum.*

Cum ergo numerus hominum cœpiſſet increſcere, providens Deus, ne fraudibus ſuis diabolus, cui ab initio terræ dederat poteſtatem, vel corrumperet homines, vel diſperderet, quod in exordio fecerat; miſit angelos ad tutelam cultumque generis humani: quibus quia liberum arbitrium erat datum, præcepit ante omnia, ne terræ contagione maculati, ſubſtantiæ cœleſtis amitterent dignitatem. Scilicet id eos facere prohibuit, quod ſciebat eſſe facturos, ut veniam ſperare non poſſent. Itaque illos cum hominibus commorantes dominator ille terræ fallaciſſimus conſuetudine ipſa paulatim ad vitia pellexit, & mulierum congreſſibus inquinavit. Tum in cœlum ob peccata, quibus ſe immerſerant, non recepti, ceciderunt in terram. Sic eos diabolus ex angelis Dei ſuos fecit ſatellites, ac miniſtros. Qui autem ſunt ex his procreati, quia neque angeli, neque homines fuerunt, ſed mediam quamdam naturam gerentes, non ſunt ad inferos recepti, ſicut in cœlum parentes eorum. Ita duo genera dæmonum facta ſunt; unum cœleſte, alterum terrenum. Hi ſunt immundi ſpiritus, malorum, quæ geruntur, autores, quorum idem diabolus eſt princeps. Unde Triſmegiſtus illum *δαιμονιαρχην* vocat. Dæmonas autem grammatici dictos ajunt, quaſi *δαημονας*, id eſt peritos, ac rerum ſcios; hos enim putant Deos eſſe. Sciunt illi quidem futura multa, ſed non omnia; quippe quibus penitus conſilium Dei ſcire non liceat: & ideo ſolent reſponſa in ambiguos exitus temperare. Eos poetæ & ſciunt eſſe dæmonas, & loquuntur. Heſiodus ita tradit:

Oi

*Οἱ μεν δαιμονες εἰσι Διος μεγαλȣ δια βȣλας,*
*Ε'σθλοι, ἐπιχθονιοι, φυλακες θνητων ἀνθρωπων.*

Quod idcirco dictum eſt, quoniam cuſtodes eos humano generi Deus miſerat: ſed ipſi, cum ſint perditores hominum, cuſtodes tamen ſe videri volunt, ut ipſi colantur, & Deus non colatur. Philoſophi quoque de his differunt. Nam Plato etiam naturas eorum in Sympoſio exprimere conatus eſt. Et Socrates, eſſe circa ſe aſſiduum dæmona loquebatur, qui ſibi puero adhæſiſſet, cujus arbitrio & nutu ſua vita regeretur. Magorum quoque ars omnis ac potentia horum aſpirationibus conſtat, a quibus invocati viſus hominum præſtigiis obcæcantibus fallunt: ut non videant ea, quæ ſunt, & videre ſe putent illa, quæ non ſunt. Hi, ut dico, ſpiritus contaminati ac perditi per omnem terram vagantur, & ſolatium perditionis ſuæ perdendis hominibus operantur. Itaque omnia inſidiis, fraudibus, dolis, erroribus complent; adhærent enim ſingulis hominibus, & omnes oſtiatim domos occupant, ac ſibi geniorum nomen aſſumunt: ſic enim latino ſermone dæmonas interpretantur. Hos in ſuis penetralibus conſecrant: his quotidie merum profundunt: & ſcientes, dæmonas venerantur, quaſi terreſtres Deos, & quaſi depulſores malorum, quæ ipſi faciunt & irrogant. Qui quoniam ſunt ſpiritus tenues, & incomprehenſibiles, inſinuant ſe corporibus hominum, & occulte in viſceribus operati, valetudinem vitiant, morbos citant, ſomniis animos terrent, mentes furoribus quatiunt, ut homines his malis cogant ad eorum auxilia decurrere.

## CAPUT XVI.

*Dæmones nihil poſſe in eos, qui in fide ſolidati ſunt.*

Quarum omnium fallaciarum ratio expertibus veritatis obſcura eſt. Prodeſſe enim eos putant, cum nocere deſinunt, qui nihil aliud poſſunt, quam nocere. Dicat fortaſſe aliquis, colendos eſſe ergo, ne noceant, ſiquidem poſſunt nocere. Nocent illi quidem, ſed iis, a quibus timentur, quos manus Dei potens & excelſa non protegit, qui profani ſunt a ſacramento veritatis. Juſtos autem, id eſt cultores Dei, metuunt, cujus nomine adjurati, de corporibus excedunt: quorum verbis, tanquam flagris verberati, non modo dæmonas ſe eſſe confitentur, ſed etiam nomina ſua edunt, illa, quæ in templis adorantur, & quod plerumque coram cultoribus ſuis faciunt; non utique in opprobrium religionis & honoris ſui, quia nec Deo, per quem adjurantur, nec juſtis, quorum voce torquentur, mentiri poſſunt. Itaque maximis ſæpe ululatibus editis, verberari ſe & ardere, & jam jamque exire proclamant: tantum habet Dei cognitio, ac juſtitia poteſtatis! Cui ergo nocere poſſunt, niſi iis, quos habent in ſua poteſtate? Denique affirmat eos Hermes, qui cognoverint Deum, non tantum ab incurſibus dæmonum tutos eſſe, verum etiam ne fato quidem teneri. *Μια*, inquit, *φυλακη ἐυσεβεια: ἐυσεβȢς γαρ ἀνθρωπȢς Ȣ̓ δαιμων κακος, Ȣ̓τε ἑιμαρμενη κρατει. Θεος γαρ ῥυεται τον ἐυσεβη ἐκ παντος κακȢ; το γαρ ἓν και μονον ἐν ἀνθρωποις ἐςιν ἀγαθον ἐυσεβεια.* Quid ſit autem *ἐυσεβεια*, alio loco his verbis teſtatur, dicens: *ἡ γαρ ἐυσεβεια γνωσις ἐςι τȢ ΘεȢ.* Aſclepius quoque auditor ejus eamdem ſententiam latius explicavit in illo ſermone perfecto, quem ſcripſit ad regem. Uterque vero dæmonas eſſe affirmat inimicos & vexatores hominum; quos ideo Triſmegiſtus

ſtus *ἀγγέλους πονηροὺς* appellat: adeo non ignoravit ex cæleſtibus depravatos, terrenos eſſe cœpiſſe.

---

## CAPUT XVII.

*Aſtrologiam, Aruſpicinam, & ſimiles artes eſſe dæmonum inventa.*

Eorum inventa ſunt aſtrologia, & aruſpicina, & auguratio, & ipſa quæ dicuntur oracula, & necromantia, & ars magica, & quidquid præterea malorum exercent homines, vel palam, vel occulte. Quæ omnia per ſe falſa ſunt, ut Sibylla Erythræa teſtatur;

- - - *Ἐπεὶ πλάνα πάντα τάδ᾽ ἐστίν,*
*Ἅπερ ἄφρονες ἄνδρες ἐρευνῶσι κατ᾽ ἦμαρ.*

Sed iidem ipſi autores præſentia ſua faciunt, ut vera eſſe credantur. Ita hominum credulitatem mentita divinitate deludunt, quod illis verum aperire non expedit. Hi ſunt, qui imagines, & ſimulacra fingere docuerunt; qui, ut hominum mentes a cultu veri Dei averterent, & fictos mortuorum regum vultus, & ornatos exquiſita pulchritudine ſtatui conſecrarique fecerunt, & illorum ſibi nomina, quaſi perſonas aliquas, induerunt. Sed eos magi, & ii, quos vere maleficos vulgus appellat, cum artes ſuas execrabiles exercent, veris ſuis nominibus cient, illis cœleſtibus, quæ in literis ſanctis leguntur. Hi porro inceſti ac vagi ſpiritus, ut turbent omnia, & errores humanis pectoribus offundant, ſerunt ac miſcent falſa cum veris. Ipſi enim cœleſtes multos eſſe finxerunt, unumque omnium regem Jovem; eo quod multi ſunt ſpiritus angelorum in cœlo, & unus parens ac dominus omnium Deus: ſed veritatem mentitis nominibus involutam ex oculis abſtulerunt.

Nam Deus, ut principio docui, neque nomine, cum ſolus ſit, eget; neque angeli, cum ſint immortales, dici ſe Deos aut patiuntur, aut volunt: quorum unum ſolumque officium eſt, ſervire nutibus Dei, nec omnino quidquam niſi juſſu facere. Sic enim mundum regi a Deo dicimus, ut a rectore provinciam: cujus apparitores nemo ſocios eſſe in regenda provincia dixerit, quamvis illorum miniſterio res geratur. Et hi tamen poſſunt aliquid præter juſſa rectoris, per ipſius ignorantiam, quæ eſt conditionis humanæ. Ille autem præſes mundi, & rector univerſi, qui ſcit omnia, cujus divinis oculis nihil ſeptum eſt, ſolus habet rerum omnium cum filio poteſtatem; nec eſt in angelis quidquam, niſi parendi neceſſitas. Itaque nullum ſibi honorem tribui volunt, quorum omnis honor in Deo eſt. Illi autem, qui deſciverunt a Dei miniſterio, quia ſunt veritatis inimici, & prævaricatores Dei, nomen ſibi & cultum Deorum vendicare conantur; non quo ullum honorem deſiderent, (quis enim perditis honor eſt?) nec ut Deo noceant, cui noceri non poteſt: ſed ut hominibus, quos nituntur a cultu & notitia veræ majeſtatis avertere, ne immortalitatem adipiſci poſſint, quam ipſi ſua nequitia perdiderunt. Offundunt itaque tenebras, & veritatem caligine obducunt, ne dominum, ne patrem ſuum norint; & ut illiciant facile, in templis ſe occulunt, & ſacrificiis omnibus præſto adſunt, eduntque ſæpe prodigia, quibus obſtupefacti homines, fidem commodent ſimulacris divinitatis ac numinis. Inde eſt, quod ab Augure lapis
viii. novacula inciſus eſt; quod Juno Vejenſis migrare ſe Romam velle reſpondit; quod Fortuna muliebris periculum denuntiavit; quod Claudiæ manum navis ſecuta eſt; quod in ſacrilegos & Juno nudata, & Locrenſis Proſerpina, & Ceres Mileſia vindicavit; & Hercules de Appio, & Jupiter de Attinio, & Minerva de Cæſare. Hinc, quod ſerpens urbem Romam peſti-

peſtilentia liberavit, Epidauro accerſitus. Nam illuc δαιμονιάρχης ipſe in figura ſua ſine ulla diſſimulatione perlatus eſt; ſiquidem legati ad eam rem miſſi, draconem ſecum miræ magnitudinis advexerunt.

In oraculis autem vel maxime fallunt, quorum præſtigias profani a veritate intelligere non poſſunt: ideoque ab illis attribui putant & imperia, & victorias, & opes, & eventus proſperos rerum; denique ipſorum nutu ſæpe rempublicam periculis imminentibus liberatam: quæ pericula & reſponſis denuntiaverunt, & ſacrificiis placati averterunt. Sed omnia iſta fallaciæ ſunt. Nam cum diſpoſitiones Dei præſentiant, quippe qui miniſtri ejus fuerunt, interponunt ſe in his rebus, ut quæcumque a Deo vel facta ſunt, vel fiunt, ipſi potiſſimum facere, aut feciſſe videantur. Et quoties alicui populo, vel urbi ſecundum Dei ſtatutum boni quid impendet, illi ſe id facturos vel prodigiis, vel ſomniis, vel oraculis pollicentur, ſi ſibi templa, ſi honores, ſi ſacrificia tribuantur: quibus datis, cum illud acciderit, quod neceſſe eſt, ſummam ſibi pariunt venerationem. Hinc templa devoventur, & novæ imagines conſecrantur, mactantur greges hoſtiarum. Sed cum hæc facta ſunt, nihilominus tamen & vita, & ſalus eorum, qui hæc fecerint, immolantur. Quoties autem pericula impendent, ob aliquam ineptam & levem cauſam ſe profitentur iratos: ſicut Juno Varroni, quod formoſum puerum in tenſa Jovis ad exuvias tenendas collocarat; & ob hanc cauſam Romanum nomen apud Cannas pene deletum eſt. Quod ſi Juno alterum Ganymedem verebatur, cur juventus Romana luit pœnas? Vel ſi Dii tantummodo duces curant, cæteram multitudinem negligunt, cur Varro ſolus evaſit, qui hoc fecit, & Paulus, qui nihil meruit, occiſus eſt? Videlicet nil tunc Romanis accidit

- - - - - - *fatis Junonis iniquæ,*

cum Annibal duos exercitus populi Romani & aſtu, & virtute confecit. Nam Juno audere non poterat, aut Carthaginem defendere, ubi arma ejus & currus fuit, aut Romanis nocere, quia

*- - progeniem Trojano a ſanguine duci*
*Audierat, Tyrias olim quæ verteret arces.*

Sed illorum ſunt iſti luſus, qui ſub nominibus mortuorum deliteſcentes, viventibus plagas tendunt. Itaque ſive illud periculum, quod imminet, vitari poteſt, videri volunt id placati avertiſſe; ſive non poteſt, id agunt, ut propter illorum contemptum accidiſſe videatur. Ita ſibi apud homines, qui eos neſciunt, autoritatem ac timorem pariunt. Hac verſutia, & his artibus notitiam veri ac ſingularis Dei apud omnes gentes inveteraverunt. Suis enim vitiis perditi ſæviunt, & graſſantur, ut perdant. Idcirco etiam humanas hoſtias excogitaverunt ipſi hoſtes humani generis, ut quam multas devorarent animas.

---

## CAPUT XVIII.

### *De Dei patientia & ultione, dæmonum cultu, & falſis religionibus.*

Dicet aliquis: Cur ergo Deus hæc fieri patitur, nec tam malis ſuccurrit erroribus? Ut mala cum bonis pugnent; ut vitia ſint adverſa virtutibus; ut habeat alios, quos puniat; alios, quos honoret. Ultimis enim temporibus ſtatuit de vivis ac mortuis judicare: de quo judicio mihi erit in ultimo libro diſputatio. Differt ergo, donec veniat temporum finis, quo effundat iram ſuam in poteſtate ac virtute cœleſti, ſicut

*- - - - Vatum prædicta piorum*
*Terribili monitu horrificant.*

Nunc

Nunc autem patitur homines errare, & adverſum ſe quoque impios eſſe. ipſe juſtus, & mitis, & patiens. Nec enim fieri poteſt, ut non is, in quo perfecta ſit virtus, ſit etiam perfecta patientia. Unde quidam putant, ne iraſci quidem Deum omnino, quod affectibus, qui ſunt perturbationes animi, ſubjectus non ſit; quia fragile eſt omne animal, quod afficitur & commovetur. Quæ perſuaſio veritatem, atque Religionem funditus tollit. Sed ſeponatur interim locus hic nobis de ira Dei differendi, quod & uberior eſt materia, & opere proprio latius exequenda. Illos ergo nequiſſimos ſpiritus quisquis veneratus fuerit, & ſecutus, neque cœlo, neque luce potietur, quæ ſunt Dei: ſed in illa decidet, quæ in diſtributione rerum attributa eſſe ipſi malorum principi diſputavimus; in tenebras ſcilicet, & inferos, & ſupplicium ſempiternum.

Docui, religiones Deorum triplici modo vanas eſſe: uno, quod ſimulacra iſta, quæ coluntur, effigies ſint hominum mortuorum; eſſe autem perverſum & incongruens, ut ſimulacrum hominis a ſimulacro Dei colatur: colit enim, quod eſt deterius & imbecillius; tum inexpiabile facinus eſſe, deſerere viventem, ut defunctorum monimentis ſervias, qui nec vitam, nec lucem dare cuiquam poſſunt, qua ipſi carent; nec eſſe alium quemquam Deum, præter unum, cujus judicio ac poteſtati omnis anima ſubjecta ſit. Altero, quod ipſæ imagines ſacræ, quibus inaniſſimi homines ſerviunt, omni ſenſu carent, quoniam terra ſint. Quis autem non intelligat, nefas eſſe, rectum animal curvari, ut adoret terram? quæ idcirco pedibus noſtris ſubjecta eſt, ut calcanda nobis, non adoranda ſit, qui ſumus ideo excitati ex ea, ſtatumque ſublimem præter cæteras animantes accepimus, ut non revolvamur deorſum, nec hunc cœleſtem vultum projiciamus ad terram; ſed oculos eo dirigamus, quo illos naturæ ſuæ conditio direxit,

nihilque aliud adoremus, nihil colamus, niſi ſolius artificis parentiſque noſtri unicum numen: qui propterea hominem rigidum figuravit, ut ſciamus, nos ad ſuperna & cœleſtia provocari. Tertio, quod ſpiritus, qui præſunt ipſis religionibus, condemnati & abjecti a Deo, per terram volutentur: qui non tantum nihil præſtare cultoribus ſuis poſſint, quoniam rerum poteſtas penes unum eſt, verum etiam mortiferis eos illecebris & erroribus perdant; quoniam hoc illis quotidianum ſit opus, tenebras hominibus obducere, ne quæratur ab illis verus Deus. Non igitur colendi ſunt, quia ſententiæ Dei ſubjacent. Eſt enim piaculum maximum, addicere ſe poteſtati eorum, quibus, ſi juſtitiam ſequare, potentior eſſe poſſis, & eos adjuratione divini nominis expellere, ac fugare. Quod ſi apparet, religiones iſtas tot modis eſſe vanas, quibus docui, manifeſtum eſt, eos, qui vel mortuis ſupplicant, vel terram venerantur, vel ſpiritibus impuras animas ſuas mancipant, rationem hominum non tenere, eoſque impietatis ac ſceleris ſui ſupplicia penſuros, qui rebelles adverſus parentem generis humani Deum, ſuſceptis inexpiabilibus ſacris fas omne violaverint.

---

## CAPUT XIX.

### *De ſimulacrorum & terrenarum rerum cultu.*

Quicumque igitur ſacramentum hominis tueri, rationemque naturæ ſuæ nititur obtinere, ipſe ſe ab humo ſuſcitet, & erecta mente oculos ſuos tendat in cœlum: non ſub pedibus quærat Deum, nec a veſtigiis ſuis eruat, quod adoret; quia quidquid homini ſubjacet, infra hominem ſit neceſſe eſt: ſed quærat in ſublimi, quærat in ſummo; quia nihil poteſt homi-

homine majus eſſe, niſi quod fuerit ſupra hominem; Deus autem major eſt homine; ſupra ergo, non infra eſt, nec in ima potius, ſed in ſumma regione quærendus eſt. Quare non eſt dubium, quin Religio nulla ſit, ubicumque ſimulacrum eſt. Nam ſi Religio ex divinis rebus eſt, divini autem nihil eſt, niſi in cœleſtibus rebus; carent ergo religione ſimulacra, quia nihil poteſt eſſe cœleſte in ea re, quæ fit ex terra. Quod quidem de nomine ipſo apparere ſapienti poteſt. Quidquid enim ſimulatur, id falſum ſit neceſſe eſt; nec poteſt unquam veri nomen accipere, quod veritatem fuco & imitatione mentitur. Si autem omnis imitatio non res potiſſimum ſeria, ſed quaſi ludus ac jocus eſt, non Religio in ſimulacris, ſed mimus Religionis eſt. Præferendum eſt igitur verum omnibus falſis; calcanda terra, ut cœleſtia conſequamur. Ita enim res ſe habet, ut quisquis animam ſuam, cujus origo de cœlo eſt, ad inferna & ima proſtraverit, eo cadat, quo ſe ipſe dejecerit. Ideoque oportet rationis, ac ſtatus ſui memorem non niſi ad ſuperna niti ſemper, ac tendere. Quod qui fecerit, hic plane ſapiens, hic juſtus, hic homo, hic denique cælo dignus judicabitur; quem ſuus parens non humilem, nec ad terram more quadrupedum abjectum, ſed ſtantem potius, ac rectum, ſicut eum fecit, agnoverit.

---

## CAPUT XX.

*De Philoſophis, deque veritate.*

Peracta eſt igitur, ni fallor, magna & difficilis ſuſcepti operis portio; & majeſtate cœleſti ſuggerente nobis dicendi facultatem, inveteratos depulimus errores. Nunc vero major nobis, ac difficilior cum philoſophis propoſita luctatio eſt: quorum ſumma

ma doctrina & eloquentia, quaſi moles aliqua mihi opponitur. Nam ut illic multitudine, ac prope conſenſu omnium gentium premebamur; ita hic autoritate præſtantium omni genere laudis virorum. Quis autem neſciat, plus eſſe momenti in paucioribus doctis, quam in pluribus imperitis? Sed non eſt deſperandum, iſtos quoque de ſententia, Deo ac veritate ducibus, poſſe depelli: nec tam pertinaces fore arbitror, ut clariſſimum ſolem ſanis ac patentibus oculis videre ſe negent. Modo illud verum ſit, quod ipſi ſolent profiteri, ſtudio inveſtigandæ veritatis ſe teneri, efficiam profecto, ut quæſitam veritatem diu, & aliquando inventam eſſe credant, & humanis ingeniis inveniri non potuiſſe fateantur.

LA-

# LACTANTII
## DIVINARUM INSTITUTIONUM
## LIBER TERTIUS
## DE
## FALSA SAPIENTIA PHILOSOPHORUM.

### *ANALYSIS.*

PARTES hujus libri tres ſunt: *Prima* de Philoſophia; *Secunda* de Philoſophorum vanitate; *Tertia* rurſum Philoſophiam non eſſe ſapientiam demonſtrat.

In Exordio optat ſibi Tullianam eloquentiam ad demonſtrandam Philoſophiæ vanitatem, quam Phiſophiam inanem & falſam eſſe, his argumentis oſtendit.

I. Philoſophia eſt ſtudium ſapientiæ:
Ergo non eſt ſapientia.

II. Illo ſtudio ad ſapientiam non pervenitur:
Ergo ne quidem ſapientiæ ſtudioſi ſunt Philoſophi. *Cap.*2.

III. In Philoſophia neque ſcientia eſt, neque opinatio:
Ergo non eſt ſapientia.
Non illa: quia Socrates & Academici eam ſuſtulerunt.
Non hæc: quia Zenon & Stoici eam repudiarunt. *Cap.*3.

IV. Philoſophia ſeipſam conficit. Nam ſingulæ ſectæ multarum ſectarum judicio ſtultitiæ convincuntur:
Omnes igitur vanæ ſunt & inanes. *Cap.*4.

V. Aut eſt naturæ ſcientia; aut non eſt, ut vult Arceſilas.
Non illud: quia nulla poteſt eſſe in homine interna & propria ſcientia, ob fragilitatem conditionis humanæ:
Non hoc: quia multa ſunt, quæ natura ipſa nos ſcire, & uſus frequens & vitæ neceſſitas cogit.
Ergo utrumque Philoſophiæ genus corruit: vetus, quod ſibi ſcientiam vendicat, & novum, quod eam diſtrahit. *Cap.*5.

Hoc

Hoc loco corrigit Philoſophos in Phyſicis. Academici, inquit, ex rebus paucis obſcuris argumentati ſunt, nullam eſſe ſcientiam: Phyſici ex quibusdam apertis & claris omnia ſciri poſſe. Recte quidem coarguit arrogantiam Philoſophorum Arceſilas: ſed addere exceptionem debuit, & dicere: cauſas rationesque duntaxat rerum naturalium, quia ſunt abditæ, neſciri poſſe, quia nullus doceat; nec quæri oportere, quia inveniri non poſſunt. *Cap. 6.*

VI. In Ethicis de ſummo bono diſſentiunt Philoſophi. Hic recitat ſententias Philoſophorum de ſummo bono, *Cap. 7.* quas refutat, *Cap. 8. & 9.* ipſe ſummum bonum in ſola Religione ponit, *Cap. 10.* oſtendens, potuiſſe Philoſophos ſummum bonum deductione reperire, quod non ſit Voluptas, Divitiæ, Regnum, Virtus, ſed IMMORTALITAS; unde concludit, Philoſophiam Ethicam eſſe vanam. *Cap. 11. & 12.*

VII. Logicam & Phyſicam non pertinere ad recte vivendum; ergo ſic totam Philoſophiam eſſe inanem. Qua occaſione refellit commendationem Philoſophiæ Ciceronis, *Cap. 13. & 14.* & definitionem Senecæ, qui dixit, Philoſophiam eſſe rationem recte vivendi. *Cap. 15.*

VIII. E Philoſophia non utilitas quæritur, ſed oblectatio;
Ergo abjicienda eſt.

IX. Philoſophiæ principium & origo apparet:
Ergo non eſt ſapientia. *Cap. 16.*

PARTE ſecunda Philoſophos ipſos in magna vanitate verſari ait, idque probat

A placitis Epicuri: quod nulla ſit providentia; quod animæ ſint mortales, &c. *Cap. 17.*

A placitis Stoicorum & Pythagoræ, de migratione animarum de corpore in alia corpora, de mortis bono, de vitæ malo: in primisque a gratiarum actione Platonis, qui ſe gratias naturæ dixerit agere, & quod homo natus eſſet, potius quam mutum animal, & quod maſculus potius quam fœmina, quod Græcus quam barbarus, quod Athenienſis & quod temporibus Socratis, *Cap. 18.* quam gratiarum actionem mirifice exagitat Lactantius, *Cap. 19. 20. 21.*

A minorum Philoſophorum dictis & factis variis: quod Democritus agros ſuos paſcua publica fieri ſit paſſus; quod Zenon peccata ſua paria faciat, miſericordiam inter vitia ponat, quod Xenophanes credidit dicentibus orbem lunæ 22. partibus majorem eſſe quam terram. *Cap. 22.*

Ab

Ab iis, qui Antipodes inducunt, id eſt, homines, quorum veſtigia ſint ſuperiora, quam capita. *Cap.* 23.

PARTE tertia rurſum probat, Philoſophiam non eſſe ſapientiam: Quia

Ab aliquibus tantum ad Philoſophos reſtringitur.

Et Stoici & Epicurei omnes admiſerunt: tamen non potuerunt efficere, quod voluerunt. *Cap.* 24.

Non poteſt efficere, quod efficit vera Religio, ex iracundo placidum, ex avaro liberalem, ex crudeli clementem.

Sapientia Philoſophorum, ut plurimum efficiat, non exſcindit vitia, ſed abſcondit. Pauca vero Dei præcepta ſic totum hominem immutant, & exploſo vetere novum reddunt, ut non cognoſcas eumdem eſſe *Cap.* 25. 26.

Philoſophi ipſi fatentur, ſe eſſe inſipientes: Empedocles, Anaxagoras, Democritus, Socrates. *Cap.* 27.

Ex mera inſipientia, & ignoratione veri Dei, nomen NATURÆ & FORTUNÆ invenerunt. *Cap.* 27. Cum tamen fortuna per ſe nihil ſit, ſed tantum accidentium rerum ſubitus ac inopinatus eventus, *Cap.* 28.

Sequitur concluſio libri. Una eſt igitur ſpes hominis, una ſalus in hac doctrina, quam nos defendimus, poſita.

Omnis ſapientia hominis in hoc uno eſt, ut Deum cognoſcat & colat.

CA-

## CAPUT PRIMUM.

*Veritatis laus & collatio cum eloquentia; cur eam non ſunt aſſecuti Philoſophi; de ſtylo ſimplici ſacrarum Scripturarum.*

Vellem mihi, quando veritas in obſcuro latere exiſtimatur, vel errore atque imperitia vulgi, variis & ineptis ſuperſtitionibus ſervientis, vel philoſophis pravitate ingeniorum turbantibus eam potius, quam illuſtrantibus, etſi non qualis in Marco Tullio fuit, quia præcipua & admirabilis fuit, aliquam tamen proximam eloquentiæ contingere facultatem; ut quantum veritas vi ſua propria valet, tantum ingenii quoque viribus nixa, exereret ſe aliquando, & diſcuſſis convictisque tam publicis, quam eorum, qui ſapientes putantur, erroribus, humano generi clariſſimum lumen inferret. Quod quidem duabus ex cauſis fieri vellem: vel quod magis poſſent credere homines ornatæ veritati, qui etiam mendacio credunt, capti orationis ornatu, lenocinioque verborum; vel certe, ut ipſi philoſophi ſuis armis potiſſimum, quibus placere ſibi & confidere ſolent, opprimerentur a nobis.

Sed quoniam Deus hanc voluit rei eſſe naturam, ut ſimplex & nuda veritas eſſet luculentior, quia ſatis ornata per ſe eſt, ideoque ornamentis extrinſecus additis fucata corrumpitur, mendacium vero ſpecie placeret aliena, quia per ſe corruptum vaneſcit ac diffluit, niſi ornatu aliunde quæſito circumlitum fuerit ac politum: æquo animo fero, ingenium mihi mediocre fuiſſe conceſſum. Verum ego non eloquentiæ, ſed veritatis fiducia ſuſcepi hoc opus, fortaſſe majus, quam ut poſſit meis viribus ſuſtineri: quod tamen, etiamſi ego defecerim, Deo, cujus eſt hoc munus, adju-

adjuvante, veritas ipſa complebit. Etenim cum ſciam maximos quoque oratores a cauſidicis mediocribus ſæpe victos, quod tanta eſt potentia veritatis, ut ſeipſam, quamvis in rebus exiguis, ſua claritate defendat: cur hanc ego in maxima cauſa, ab ingenioſis quidem illis ac diſertis viris, ſed tamen falſa dicentibus, oppreſſum iri putem? ac non illa, ſi minus oratione noſtra, quæ de tenui fonte admodum exilis emanat, lumine tamen ſuo clara & illuſtris appareat? Nec ſi philoſophi doctrina litterarum mirabiles extiterunt, ego etiam illis ſcientiam veri cognitionemque conceſſerim, quam nemo cogitando, aut diſputando aſſequi poteſt. Neque ego nunc reprehendo eorum ſtudium, qui veritatem ſcire voluerunt, quia naturam hominis Deus veri adipiſcendi cupientiſſimam fecit: ſed id arguo, id revinco, quod honeſtam illorum & optimam voluntatem non ſit ſecutus effectus; quia neque quid eſſet verum ipſum ſciebant, neque quomodo, aut ubi, aut qua mente quærendum. Ita dum ſuccurrere humanis erroribus cupiunt, ipſi ſe in has plagas & errores maximos induxerunt. Ad hoc igitur me opus, coarguendi philoſophiam, ſuſceptæ materiæ ordo ipſe deduxit.

Nam cum error omnis aut ex religione falſa oriatur, aut ex ſapientia, in eo convincendo neceſſe eſt utrumque ſubvertere. Cum enim ſit nobis divinis litteris traditum, cogitationes philoſophorum ſtultas eſſe, id ipſum re & argumentis docendum eſt: ne quis honeſto ſapientiæ nomine inductus, aut inanis eloquentiæ ſplendore deceptus, humanis malit quam divinis credere; quæ quidem tradita ſunt breviter ac nude. Nec enim decebat aliter, ut cum Deus ad hominem loqueretur, argumentis aſſereret ſuas voces, tanquam fides ei non haberetur: ſed, ut oportuit, eſt locutus, quaſi rerum omnium maximus judex, cujus eſt, non argumentari, ſed pronuntiare. Verum ipſe, ut Deus. Nos autem, cum ad res ſingulas teſtimonia divinæ vocis

cis habeamus, profecto monſtrabimus, quanto certioribus argumentis poſſint vera defendi; cum etiam falſa ſic defendantur, ut vera ſoleant videri. Quare non eſt, quod philoſophis tantum honoris habeamus, aut eorum eloquentiam pertimeſcamus. Loqui enim bene potuerunt, ut homines eruditi, vere autem loqui nullo modo, quia veritatem non didicerant ab eo, qui ejus potens eſſet. Nec ſane magnum aliquid efficiemus, quod illos ignorantiæ redarguemus, quam ipſi ſæpiſſime confitentur in eo ſolo, quoniam his non creditur, in quo ſolo credi debuit; conabor oſtendere, nunquam illos tam veridicos fuiſſe, quam cum ſententiam de ſua ignoratione dixerunt.

## CAPUT II.

*De Philoſophia, & quam inanis fuerit ejus in exponenda veritate occupatio.*

Nunc quoniam duobus prioribus libris religionum falſitas demonſtrata eſt, nec non origo ipſa totius erroris expoſita: hujus libri munus eſt, Philoſophiam quoque oſtendere, quam inanis & falſa ſit; ut omni errore ſublato, veritas patefacta clareſcat. Ordiamur itaque a communi philoſophiæ nomine, ut ipſo capite deſtructo, facilior nobis aditus pateat ad excidendum omne corpus: ſi tamen poteſt corpus vocari, cujus partes ac membra diſcordent, nec ulla compage inter ſe cohæreant, ſed quaſi disjecta & diſſipata, palpitare potius, quam vivere videantur. Philoſophia eſt, ut nomen indicat, ipſique definiunt, ſtudium ſapientiæ. Unde igitur probem magis, philoſophiam non eſſe ſapientiam, quam ex ipſius nominis ſignificatione? Qui enim ſapientiæ ſtudet, utique nondum ſapit, ſed, ut ſapere poſſit, ſtudet. In cæteris artibus ſtudium quid effi-

efficiat, & quo tendat, apparet. Quas cum diſcendo aliquis aſſecutus eſt, non jam ſtudioſus artificii, ſed artifex nominatur. Atenim verecundiæ cauſa ſtudioſos ſe ſapientiæ, non ſapientes vocaverunt. Immo vero Pythagoras, qui hoc primus nomen invenit, cum paulo plus ſaperet, quam illi priores, qui ſe ſapientes putaverunt, intellexit, nullo humano ſtudio poſſe ad ſapientiam perveniri, & ideo non oportere, incomprehenſæ atque imperfectæ rei perfectum nomen imponi. Itaque cum ab eo quæreretur, quemnam ſe profiteretur, reſpondit, philoſophum, id eſt, quæſitorem ſapientiæ. Si ergo Philoſophia ſapientiam quærit, nec ipſa ſapientia eſt; quia neceſſe eſt aliud eſſe, quod quærit, aliud, quod quæritur: nec quæſitio ipſa recta eſt, quia nihil poteſt invenire.

Ego vero ne ſtudioſos quidem ſapientiæ philoſophos eſſe conceſſerim, quia illo ſtudio ad ſapientiam non pervenitur. Nam ſi facultas inveniendæ veritatis huic ſtudio ſubjaceret, & ſi eſſet id ſtudium tanquam iter ad ſapientiam, aliquando eſſet inventa. Cum vero tot temporibus, tot ingeniis in ejus inquiſitione contritis, non ſit comprehenſa, apparet nullam eſſe ibi ſapientiam. Non ergo ſapientiæ ſtudent, qui philoſophantur; ſed ipſi ſtudere ſe putant; quia illud, quod quærunt, ubi, aut quale ſit, neſciunt. Sive ergo ſapientiæ ſtudent, ſive non ſtudent, ſapientes non ſunt; quia nunquam reperiri poteſt, quod aut non recte quæritur, aut omnino non quæritur. Videamus tamen id ipſum, poſſitne hoc ſtudio reperiri aliquid, an nihil.

## CAPUT III.

*Philoſophia quibus rebus conſtet; & quis fuerit Academicæ ſectæ auctor primarius.*

Duabus rebus videtur philoſophia conſtare, ſcientia & opinatione; nec ulla alia re. Scientia ab ingenio venire non poteſt, nec cogitatione comprehendi; quia in ſeipſo habere propriam ſcientiam, non hominis, ſed Dei eſt. Mortalis autem natura non capit ſcientiam, niſi quæ veniat extrinſecus. Idcirco enim oculos, & aures, & cæteros ſenſus patefecit in corpore divina ſolertia, ut per eos aditus ſcientia permanaret ad mentem. Nam cauſas naturalium rerum disquirere, aut ſcire velle: Sol utrumne tantus, quantus videtur, an multis partibus major ſit, quam omnis hæc terra: item, Luna globoſa ſit, an concava; & ſtellæ utrumne adhæreant cœlo, an per aerem libero curſu ferantur: cœlum ipſum qua magnitudine, qua materia conſtet; utrum quietum ſit & immobile, an incredibili celeritate volvatur: quanta ſit terræ craſſitudo, aut quibus fundamentis librata & ſuſpenſa ſit. Hæc inquam, diſputando & conjecturis velle comprehendere, tale eſt profecto, quale ſi diſſerere velimus, qualem eſſe arbitremur cujuspiam remotiſſimæ gentis urbem, quam nunquam vidimus, cujusque nihil aliud, quam nomen audivimus. Si nobis in ea re ſcientiam vindicemus, quæ non poteſt ſciri, nonne inſanire videamur, qui id affirmare audeamus, in quo revinci poſſimus? Quanto magis, qui naturalia, quæ ſciri ab homine non poſſunt, ſciri ſe putant, furioſi dementesque ſunt judicandi. Recte ergo Socrates, & eum ſecuti Academici ſcientiam ſuſtulerunt, quæ non diſputantis, ſed divinantis eſt. Supereſt, ut opinatio in philoſophia ſola ſit. Nam unde abeſt ſcientia, id totum poſſidet opi-

opinatio. Id enim opinatur quisque, quod neſcit. Illi autem, qui de rebus naturalibus diſputant, opinantur ita eſſe, ut diſputant. Neſciunt igitur veritatem; quoniam ſcientia certi eſt, opinatio incerti.

Redeamus ad illud ſuperius exemplum. Age, opinemur de ſtatu & qualitate urbis illius, quæ nobis rebus omnibus præter nomen ignota eſt. Veriſimile eſt, in plano ſitam, lapideis mœnibus, ædificiis ſublimibus, viis pluribus, magnificis ornatisque delubris. Deſcribamus, ſi placet, mores habitumque civium. Sed cum hæc dixerimus, alius contraria diſputabit; & cum hic quoque peroraverit, ſurget & tertius, & alii deinceps, & opinabuntur multo diſparia, quam nos ſumus opinati. Quid ergo erit ex omnibus verius? fortaſſe nihil. At omnia ſunt dicta, quæ in rerum naturam cadunt; ut neceſſe ſit aliquid eorum eſſe verum. At neſcietur, quis verum dixerit. Poteſt fieri, ut omnes ex parte aliqua erraverint, ex parte attigerint veritatem. Stulti ergo ſumus, ſi hoc diſputatione quæramus; poteſt enim ſupervenire aliquis, qui opiniones noſtras derideat, nosque pro inſanis habeat, qui velimus id, quod neſcimus, quale ſit, opinari. Verum non opus eſt longe poſita conquirere, unde nemo fortaſſe veniat, qui nos redarguat. Age, opinemur, quid nunc in foro geratur, quid in curia; longum eſt id quoque: dicamus, interpoſito uno pariete quid fiat; nemo poteſt id ſcire, niſi qui audiverit, aut viderit. Nullus igitur audet id dicere, quia ſtatim non verbis, ſed re ipſa præſenti refutabitur. Atqui hoc idem faciunt philoſophi, qui diſputant, in cœlo quid agatur: ſed eo ſe id impune facere arbitrantur, quia nullus exiſtit, qui errores eorum coarguat. Quod ſi exiſtimarent deſcenſurum eſſe aliquem, qui eos delirare ac mentiri doceret, nunquam quidquam de iis rebus, quas ſcire non poſſunt, diſputarent. Nec tamen ideo felicior putanda eſt eorum impudentia & audacia, quia non redarguuntur; redar-

 guit

guit enim Deus, cui ſoli veritas nota eſt, licet connivere videatur, eamque hominum ſapientiam pro ſumma ſtultitia computat.

---

## CAPUT IV.

*Scientiam a Socrate, opinationem a Zenone eſſe ſublatam.*

Recte igitur Zeno ac Stoici opinationem repudiarunt. Opinari enim te ſcire, quod neſcias, non eſt ſapientis, ſed temerarii potius, ac ſtulti. Ergo ſi neque ſciri quidquam poteſt, ut Socrates docuit, nec opinari oportet, ut Zeno, tota philoſophia ſublata eſt. Quid, quod non tantum ab his duobus evertitur, qui philoſophiæ principes fuerunt, ſed ab omnibus; ut jam videatur, jam pridem ſuis armis eſſe confecta. In multas ſectas philoſophia diviſa eſt; & omnes varia ſentiunt. In qua ponimus veritatem? in omnibus certe non poteſt. Deſignemus quamlibet: nempe in cæteris omnibus ſapientia non erit. Tranſeamus ad ſingulas: eodem modo, quidquid uni dabimus, cæteris auferemus. Unaquæque enim ſecta omnes alias evertit, ut ſe ſuaque confirmet; nec ulli alteri ſapere concedit, ne ſe deſipere fateatur: ſed ſicut alias tollit, ſic ipſa quoque ab aliis tollitur omnibus. Nihilominus enim philoſophi ſunt, qui eam ſtultitiæ accuſant. Quamcunque laudaveris, veramque dixeris, a philoſophis vituperatur ut falſa. Credemusne igitur uni ſeſe ſuamque doctrinam laudanti, an multis unius alterius ignorantiam culpantibus? Rectius ſit neceſſe eſt, quod plurimi ſentiunt, quam quod unus. Nemo enim poteſt de ſe recte judicare, quod nobilis poeta teſtatur. Ita enim comparatam eſſe hominum naturam omnium, aliena ut melius videant, & dijudicent, quam ſua. Cum igitur omnia incerta ſint, aut omnibus credendum eſt, aut nemi-

nemini: ſi nemini, ſapientes ergo non ſunt, quia ſinguli diverſa affirmantes, ſapientes eſſe ſe putant: ſi omnibus, æque non ſunt ſapientes, quia ſinguli ab omnibus eſſe negantur ſapientes. Pereunt igitur univerſi hoc modo, & tanquam ſparti illi poetarum, ſic ſe invicem jugulant, ut nemo ex omnibus reſtet: quod eo fit, quia gladium habent, ſcutum non habent.

Si ergo ſingulæ ſectæ multarum ſectarum judicio ſtultitiæ convincuntur, omnes igitur vanæ, atque inanes reperiuntur: ita ſeipſam philoſophia conſumit, & conficit. Quod cum intelligeret Arceſilas Academiæ conditor, reprehenſiones omnium inter ſe collegit, confeſſionemque ignorantiæ clarorum philoſophorum, armavitque ſe adverſus omnes. Ita conſtituit novam non philoſophandi philoſophiam. Eo igitur autore, duo philoſophiæ genera eſſe cœperunt: Unum, illud vetus, quod ſcientiam ſibi vendicat: Alterum, novum repugnans, quod eam detrahit. In his duobus generibus video diſſidium, & quaſi civile bellum. Sapientiam, quæ detrahi non poteſt, in qua parte ponemus? Si natura rerum ſciri poteſt, hæc tironum caterva interibit; ſi non poteſt, veterani conficientur: ſi pares fuerint, nihilominus peribit dux omnium philoſophia, quia detracta eſt; nihil enim poteſt ſine interitu ſibi eſſe contrarium. Si autem, ut docui, nulla poteſt eſſe in homine interna & propria ſcientia, ob fragilitatem conditionis humanæ, Arceſilæ manus vincit. Sed ne ipſa quidem ſtabit, quia non poteſt omnino nihil ſciri.

## CAPUT V.

*Multarum rerum ſcientiam eſſe neceſſariam.*

Sunt enim multa, quæ natura ipſa nos ſcire, & uſus frequens, & vitæ neceſſitas cogit. Itaque pereun-

dum eſt, niſi ſcias, quæ ad vitam ſunt utilia, ut appetas, quæ periculoſa, ut fugias & vites. Præterea multa ſunt, quæ uſus invenit. Nam ſolis ac lunæ varii curſus, & meatus ſiderum, & ratio temporum deprehenſa eſt, & natura corporum a medicis, herbarumque vires, & ab agricolis natura terrarum, nec non imbrium futurorum, ac tempeſtatum ſigna collecta ſunt. Nulla denique ars eſt, quæ non ſcientia conſtet. Debuit ergo Arceſilas, ſi quid ſaperet, diſtinguere, quæ ſciri poſſent, quæve neſciri. Sed ſi id feciſſet, ipſe ſe in populum redegiſſet. Nam vulgus interdum plus ſapit; quia tantum, quantum opus eſt, ſapit. A quo ſi quæras, utrum ſciat aliquid, an nihil, dicet ſe ſcire, quæ ſciat, fatebitur ſe neſcire, quæ neſciat. Recte ergo aliorum ſuſtulit diſciplinas, ſed non recte fundavit ſuam. Ignoratio enim rerum non poteſt eſſe ſapientia, cujus eſt ſcire proprium. Ita cum philoſophos expugnaverit, ac docuerit, eos nihil ſcire, ipſe quoque nomen philoſophi perdidit; quia doctrina ejus eſt, nihil ſcire. Nam qui alios reprehendit, quod neſciant, ipſe debet ſciens eſſe. Cum autem nihil ſciat, quæ perverſitas, quæve inſolentia eſt, ob id ipſum ſe philoſophum conſtituere, propter quod cæteros tollat? Poſſunt enim ſic reſpondere: Si nihil nos ſcire convincis, & ideo non eſſe ſapientes, quia nihil ſciamus; ergo ne tu quidem es ſapiens, quia te quoque confiteris nihil ſcire. Quid ergo promovit Arceſilas; niſi quod confectis omnibus philoſophis, ſe ipſum quoque eodem mucrone transfixit?

---

## CAPUT VI.

*De Sapientia, & Academicis & Phyſicis.*

Nusquamne igitur ſapientia eſt? Imo vero inter ipſos fuit: ſed nemo vidit. Alii putaverunt, ſciri poſſe

poſſe omnia; hi ſapientes utique non fuerunt. Alii nihil; ne hi quidem ſapientes fuerunt: illi, quia plus homini dederunt; hi, quia minus: utrisque in utramque partem modus defuit. Ubi ergo ſapientia eſt? ut neque te omnia ſcire putes, quod Dei eſt; neque omnia neſcire, quod pecudis. Eſt enim aliquod medium, quod ſit hominis, id eſt ſcientia cum ignoratione conjuncta & temperata. Scientia in nobis ab animo eſt, qui oritur e cœlo; ignoratio a corpore, quod eſt e terra: unde nobis & cum Deo, & cum animalibus eſt aliqua communitas. Ita quoniam ex his duobus conſtamus elementis, quorum alterum luce præditum eſt, alterum tenebris; pars nobis data eſt ſcientiæ, pars ignorantiæ. Per hunc quaſi pontem tranſire ſine cadendi periculo licet; nam illi omnes, qui ſe in alteram partem inclinaverunt, aut dextro, aut ſiniſtro verſus ceciderunt. Utraque autem pars quomodo erraverit, dicam. Academici contra Phyſicos ex rebus obſcuris argumentati ſunt, nullam eſſe ſcientiam, & exemplis paucarum rerum incomprehenſibilium contenti, amplexi ſunt ignorantiam; tanquam ſcientiam totam ſuſtuliſſent, quia in parte ſuſtulerant. Phyſici contra ex iis, quæ aperta ſunt, argumentum trahebant, omnia ſciri poſſe, contentique perſpicuis, retinebant ſcientiam; tanquam totam defendiſſent, quia ex parte defenderant. Itaque neque hi clara, neque illi obſcura viderunt: ſed utrique, dum ſolam ſcientiam conſertis manibus vel retinent, vel eripiunt, non viderunt, in medio conſtitutam fore, quæ illos ad ſapientiam transmitteret.

Verum Arceſilas ignorantiæ magiſter, cum Zenoni obtrectaret principi Stoicorum, ut totam philoſophiam everteret, autore Socrate, ſuſcepit hanc ſententiam, ut affirmaret nihil ſciri poſſe. Itaque coarguit exiſtimationem philoſophorum, qui putaſſent ingeniis ſuis erutam eſſe, atque inventam veritatem:

 vide-

videlicet, quia mortalis fuerat illa ſapientia, paucisque ante temporibus inſtituta, ad ſummum jam incrementum pervenerat, ut jam neceſſario conſeneſceret, ac periret, repente extitit Academia, tanquam ſenectus philoſophiæ, quæ illam conficeret jam defloreſcentem. Recteque vidit Arceſilas, arrogantes, vel potius ſtultos eſſe, qui putent, ſcientiam veritatis conjectura poſſe comprehendi. Sed tamen falſa dicentem redarguere non poteſt, niſi qui ſcierit ante, quid ſit verum: quod Arceſilas veritate non cognita conatus, introduxit genus philoſophiæ *ἀσυςατον*, quod Latine inſtabile, ſive inconſtans poſſumus dicere. Ut enim nihil ſciendum ſit, aliquid ſciri neceſſe eſt. Nam ſi omnino nihil ſcias, id ipſum, nihil ſciri poſſe, tolletur. Itaque qui velut ſententiæ loco pronuntiat, nihil ſciri, tanquam præceptum profitetur & cognitum, ergo aliquid ſciri poteſt.

Huic ſimile eſt illud, quod in ſcholis proponi ſolet in aſyſtati generis exemplum; ſomniaſſe quemdam, ne ſomniis crederet. Si enim crediderit, tum ſequitur, ut credendum non ſit. Si autem non crediderit, tunc ſequitur, ut credendum ſit. Ita ſi nihil ſciri poteſt, neceſſe eſt, id ipſum ſciri, quod nihil ſciatur. Si autem ſcitur, poſſe nihil ſciri, falſum eſt ergo, quod dicitur, nihil poſſe ſciri. Sic inducitur dogma ſibi ipſi repugnans, ſeque diſſolvens. Sed homo verſutus cæteris philoſophis voluit ſcientiam eripere, ut eam domi abſconderet. Nam ſibi illam profecto non adimit, qui aliquid affirmat, ut cæteris adimat: ſed nihil agit; apparet enim, ac furem ſuum prodit. Quanto faceret ſapientius ac verius, ſi exceptione facta diceret, cauſas rationesque duntaxat rerum cœleſtium, ſeu naturalium, quia ſunt abditæ, nec ſciri poſſe, quia nullus doceat, nec quæri oportere, quia inveniri quærendo non poſſunt. Qua exceptione interpoſita, & Phyſicos admonuiſſet, ne quærerent ea, quæ modum excede-

rent

rent cogitationis humanæ; & ſe ipſum calumniæ invidia liberaſſet; & nobis certe dediſſet aliquid, quod ſequeremur. Nunc autem cum ab aliis ſequendis nos retraxerit, ne velimus plus ſcire, quam poſſumus, non minus a ſe quoque ipſo retraxit. Quis enim velit laborare, ne quidquam ſciat? aut ejusmodi ſuſcipere doctrinam, ut etiam communem ſcientiam perdat? Quæ ſi doctrina eſt, ſcientia conſtet neceſſe eſt; ſi non eſt, quis tam ſtultus eſt, ut diſcendum id putet, in quo aut nihil diſcitur, aut etiam dediſcitur? Quare ſi neque omnia ſciri poſſunt, quod phyſici putaverunt, neque nihil, quod Academici, philoſophia omnis extincta eſt.

## CAPUT VII.

### *De Philoſophia Ethica & Summo bono.*

Tranſeamus nunc ad alteram philoſophiæ partem, quam ipſi moralem vocant, in qua totius philoſophiæ ratio continetur; ſi quidem in illa phyſica ſola oblectatio eſt, in hac etiam utilitas. Et quoniam in diſponendo vitæ ſtatu, formandiſque moribus periculo majori peccatur, majorem diligentiam neceſſe eſt adhiberi, ut ſciamus, quomodo nos oporteat vivere. Illic enim poteſt venia concedi; quia ſive aliquid dicunt, nihil proſunt, ſive delirant, nihil nocent. Hic vero nullus diſſidio, nullus errori eſt locus. Unum ſentire omnes oportet, ipſamque philoſophiam uno quaſi ore præcipere; quia ſi quid fuerit erratum, vita omnis evertitur. In illa priori parte ut periculi minus, ita plus difficultatis eſt; quod obſcura rerum ratio cogit diverſa & varia ſentire. Hic ut periculi plus, ita minus difficultatis; quod ipſe uſus rerum & quotidiana experimenta poſſunt docere, quid ſit verius, & melius. Videamus ergo, utrumne conſentiant, aut

quid

quid nobis afferant, quo rectius vita degatur. Non neceſſe omnia circuire: unum eligamus, ac potiſſimum, quod eſt ſummum ac principale, in quo totius ſapientiæ cardo verſatur. Epicurus ſummum bonum in voluptate animi eſſe cenſet; Ariſtippus in voluptate corporis. Callipho & Dinomachus honeſtatem cum voluptate junxerunt; Diodorus cum privatione doloris. Summum bonum poſuit Hieronymus in non dolendo; Peripatetici autem in bonis animi, & corporis, & fortunæ. Herilli ſummum bonum eſt ſcientia: Zenonis, cum natura congruenter vivere: quorumdam Stoicorum, virtutem ſequi. Ariſtoteles in honeſtate, ac virtute ſummum bonum collocavit. Hæ ſunt fere omnium ſententiæ. In tanta diverſitate, quem ſequimur, cui credimus? Par eſt in omnibus autoritas. Si eligere poſſumus, quod eſt melius, jam non eſt philoſophia nobis neceſſaria, quia ſapientes jam ſumus, qui de ſapientium ſententia judicemus. Cum vero diſcendæ ſapientiæ cauſa veniamus, qui poſſumus judicare, qui nondum ſapere cœperimus? maxime cum præſto adſit Academicus, qui nos pallio retrahat, ac vetet cuiquam credere, nec tamen afferat ipſe, quod ſequamur.

---

## CAPUT VIII.

*De ſummo bono, & animi corporiſque voluptatibus, & virtute.*

Quid ergo ſupereſt, niſi ut omiſſis litigatoribus furioſis ac pertinacibus, veniamus ad judicem illum, ſcilicet datorem ſimplicis & quietæ ſapientiæ? quæ non tantum formare nos, ac inducere in viam poſſit, verum etiam de controverſiis iſtorum ferre ſententiam. Hæc nos docet, quid ſit hominis verum ac ſummum bonum: de quo prius quam dicere incipio, illæ

illæ omnes ſententiæ ſunt refellendæ, ut appareat neminem illorum fuiſſe ſapientem. Cum de officio hominis agatur, oportet ſummum ſummi animalis bonum in eo conſtitui, quod commune cum cæteris animalibus eſſe non poſſit. Sed ut feris dentes, armentis cornua, volucribus pennæ, propria ſunt: ſic homini aliquid ſuum debet adſcribi, ſine quo rationem ſuæ conditionis amittat. Nam quod vivendi aut generandi cauſa datum eſt omnibus, eſt quidem bonum naturale; ſummum tamen non eſt, niſi quod eſt unicuique generi proprium. Sapiens ergo non fuit, qui ſummum bonum credidit animi voluptatem, quoniam illa ſive ſecuritas, ſive gaudium eſt, communis eſt omnibus. Ariſtippo ne reſpondendum quidem duco, quem ſemper in corporis voluptates ruentem, nihilque aliud quam ventri & Veneri ſervientem, nemini dubium eſt hominem non fuiſſe; ſic enim vixit, ut nihil inter eum pecudemque diſtaret, niſi unum, quod loquebatur. Quod ſi aſino, aut cani, aut ſui facultas loquendi tribuatur, quæraſque ab his, quid ſibi velint, cum fœminas tam rabide conſectantur, ut vix divelli queant, cibos etiam, potumque negligant? cur aut alios mares violenter abigant, aut ne victi quidem abſiſtant, ſed a fortioribus contriti, eo magis inſectentur? cur nec imbres, nec frigora pertimeſcant, laborem ſuſcipiant, periculum non recuſent? Quid aliud reſpondebunt, niſi ſummum bonum eſſe corporis voluptatem? eam ſe appetere, ut afficiantur ſuaviſſimis ſenſibus; eoſque eſſe tanti, ut aſſequendorum cauſa, nec laborem ſibi ullum, nec vulnera, nec mortem ipſam recuſandam putent. Ab hiſne igitur præcepta vivendi petemus, qui hoc idem ſentiunt, quod animæ rationis expertes?

Ajunt Cyrenaici virtutem ipſam ex eo eſſe laudandam, quod ſit efficiens voluptatis. Verum inquit obſcœnus canis, aut ſus ille lutulentus. Nam ideo cum

adver-

adverſario ſumma virium contentione depugno, ut virtus mea pariat mihi voluptatem, cujus expers ſim neceſſe eſt, ſi victus abſceſſero. Ab his ergo ſapere diſcemus, quos a pecudibus ac belluis non ſententia, ſed lingua diſcernit? Privationem doloris ſummum bonum putare, non plane Peripateticorum ac Stoicorum, ſed Cinicorum philoſophorum eſt. Quis enim non intelligat, ab ægrotis & in aliquo dolore poſitis eſſe hoc diſputatum? Quid tam ridiculum, quam id habere pro ſummo bono, quod medicus poſſit dare? Dolendum eſt ergo, ut fruamur bono, & quidem graviter ac ſæpe, ut ſit poſtea, non dolere, jucundius. Miſerrimus eſt igitur, qui nunquam doluit; quia bono caret: quem nos feliciſſimum putabamus, quia malo caruit. Ab hac vanitate non longe abfuit, qui, omnino nihil dolere, ſummum bonum dixit. Nam præter quod omne animal doloris eſt fugiens, quis poteſt ſibi hoc bonum præſtare, quod nobis ut eveniat, nihil aliud poſſumus quam optare? Summum autem bonum non poteſt efficere quemquam beatum, niſi ſemper fuerit in ipſius poteſtate: hoc autem non virtus homini, non doctrina, non labor, ſed natura ipſa cunctis animantibus præſtat. Qui voluptatem cum honeſtate junxerunt, communionem hanc effugere voluerunt, ſed effecerunt repugnans bonum; quoniam qui voluptati deditus eſt, honeſtate careat neceſſe eſt; qui honeſtati ſtudet, voluptate.

Peripateticorum bonum nimium multiplex. & exceptis animi bonis, quæ ipſa quæ ſint, magna contentio eſt, commune cum belluis poteſt videri. Nam corporis bona, id eſt, incolumitas, indolentia, valetudo, non minus ſunt mutis, quam homini neceſſaria; ac neſcio, an etiam magis, quia homo & medelis, & miniſteriis ſublevari poſſunt, muta non poſſunt. Item, quæ appellant fortunæ bona; nam ſicut homini opibus ad vitam tuendam, ita illis præda & pabulis opus eſt.

Ita

Ita inducendo bonum, quod non ſit in hominis poteſtate, totum hominem alienæ ditioni ſubjugarunt. Audiamus etiam Zenonem; nam is interdum virtutem ſomniat. Summum, inquit, eſt bonum, cum natura conſentanee vivere. Belluarum igitur nobis more vivendum eſt. Nam quæ abeſſe debent ab homine, in iis omnia deprehenduntur: voluptates appetunt, metuunt, fallunt, inſidiantur, occidunt; &, quod ad rem maxime attinet, Deum neſciunt. Quid ergo me docet, ut vivam ſecundum naturam, quæ ipſa in deterius prona eſt, & quibusdam blandimentis lenioribus in vitia præcipitat? Vel ſi aliam mutorum, aliam hominis dicit eſſe naturam, quod homo ad virtutem ſit genitus, nonnihil dicit: ſed tamen non erit definitio ſummi boni; quia nullum eſt animal, quod non ſecundum naturam ſuam vivat.

Qui ſcientiam ſummum bonum fecit, aliquid homini proprium dedit: ſed ſcientiam alterius rei gratia homines appetunt, non propter ipſam. Quis enim ſcire contentus eſt, non expetens aliquem fructum ſcientiæ? Artes ideo diſcuntur, ut exerceantur: exercentur autem vel ad ſubſidia vitæ, vel ad voluptatem, vel ad gloriam. Non eſt igitur ſummum bonum, quod non propter ſe expetitur. Quid ergo intereſt, utrum ſcientiam ſummum bonum putemus, an illa ipſa, quæ ſcientia ex ſe parit, id eſt, victum, gloriam, voluptatem? quæ non ſunt homini propria, & ideo ne ſumma quidem bona. Nam voluptatis & victus appetentia non homini ſolum, ſed etiam mutis ineſt. Quid cupiditas gloriæ? nonne in equis deprehenditur, cum victores exultant, victi dolent?

*Tantus amor laudum, tantæ eſt victoria curæ.*

Nec immerito ſummus poeta experiendum eſſe ait:

*Et quis cuique dolor victo, quæ gloria palmæ.*

Quod ſi ea, quæ parit ſcientia, communia ſunt cum aliis animalibus, non eſt ergo ſummum bonum ſcientia.

Præter-

Præterea non mediocre hujus definitionis eſt vitium, quod ſcientia nuda ponitur. Incipient enim beati omnes videri, qui artem aliquam ſcierint, imo vero qui & res malas ſcierint; ut tam beatus ſit, qui venena didicerit temperare, quam qui mederi. Quæro igitur, ad quam rem ſcientia referenda ſit? Si ad cauſas rerum naturalium, quæ beatitudo erit mihi propoſita, ſi ſciero, unde Nilus oriatur, vel quidquid de cœlo Phyſici delirant? Quid, quod earum rerum non eſt ſcientia, ſed opinatio, quæ pro ingeniis varia eſt. Reſtat, ut ſcientia bonorum ac malorum ſummum bonum ſit. Cur ergo ſcientiam maluit, quam ipſam ſapientiam ſummum bonum dicere, cum ſit utriusque ſignificatio & vis eadem? Nemo tamen uſque adhuc ſummum bonum dixit eſſe ſapientiam, quod melius dici potuit. Nam ſcientia parum eſt ad bonum ſuſcipiendum, malumque fugiendum, niſi accedat & virtus. Multi enim philoſophorum, cum de bonis malisque differerent, aliter tamen, quam loquebantur, natura cogente vixerunt, quia virtute caruerunt. Virtus autem cum ſcientia conjuncta eſt ſapientia.

Supereſt, ut eos etiam refellamus, qui virtutem ipſam ſummum bonum putaverunt, in qua opinione etiam M. Tullius fuit; in quo multum inconſiderati fuerunt. Non enim virtus ipſa eſt ſummum bonum, ſed effectrix & mater eſt ſummi boni; quoniam perveniri ad illud ſine virtute non poteſt. Utrumque intellectu eſt facile. Quæro enim, utrumne ad præclarum illud bonum facile perveniri putent, an cum difficultate ac labore? Expediant acumen ſuum, erroremque defendant. Si facile ad illud, ac ſine labore perveniri poteſt, ſummum bonum non eſt. Quid enim nos cruciemus, quid conficiamus, enitendo diebus & noctibus? quandoquidem tam in promptu id, quod quærimus, jacet, ut illud quilibet ſine ulla contentione animi comprehendat. Sed ſi commune quoque ac medio-

diocre quodlibet bonum non niſi labore aſſequimur, quoniam bonorum natura in arduo poſita eſt, malorum in præcipiti, ſummo igitur labore ſummum bonum aſſequi neceſſe eſt. Quod ſi veriſſimum eſt, ergo altera virtute opus eſt, ut perveniamus ad eam virtutem, quæ dicitur ſummum bonum; quod eſt incongruens & abſurdum, ut virtus per ſeipſam perveniat ad ſeipſam. Si non poteſt ad ullum bonum niſi per laborem perveniri, apparet virtutem eſſe, per quam perveniatur; quoniam in ſuſcipiendis perferendisque laboribus vis officiumque virtutis eſt.

Ergo ſummum bonum non poteſt eſſe id, per quod neceſſe eſt ad aliud perveniri. Sed illi, cum ignorarent, quid efficeret virtus, aut quo tenderet, honeſtius autem nihil reperirent, ſubſtituerunt in ipſius virtutis nomine, quam nullo propoſito emolumento appetendam eſſe dixerunt, & bonum ſibi conſtituerunt, quod bono indigeret. Ariſtoteles ab iis non longe receſſit, qui virtutem cum honeſtate ſummum bonum putavit: quaſi poſſit ulla eſſe virtus inhoneſta, ac non, ſi quid habuerit turpitudinis, virtus eſſe deſinat. Sed vidit fieri poſſe, ut de virtute pravo judicio male ſentiatur; & ideo exiſtimationi hominum ſerviendum putavit, quod qui facit, a recto bonoque diſcedit, quia non eſt in noſtra poteſtate, ut virtus pro ſuis meritis honeſtetur. Nam quid eſt honeſtas, niſi honor perpetuus ad aliquem ſecundo populi rumore delatus? Quid ergo fiet, ſi errore ac pravitate hominum, mala exiſtimatio ſubſequatur? abjiciemusne virtutem, quia flagitioſa & turpis ab inſipientibus judicetur? Quæ quoniam invidia premi, ac vexari poteſt, ut ſit ipſa proprium ac perpetuum bonum, nullo extrinſecus adjumento indigere debet, quin ſuis per ſe viribus nitatur, & conſtet. Itaque nec ullum ei ab homine bonum ſperandum eſt, nec ullum malum recuſandum.

## CAPUT IX.

*De Summo bono, & de cultu veri Dei; atque Anaxagoræ refutatio.*

Venio nunc ad veræ ſapientiæ ſummum bonum, cujus natura hoc modo determinanda eſt: Primum, ut ſolius hominis ſit, nec cadat in ullum aliud animal: Deinde, ut ſolius animi, nec communicari poſſit cum corpore: Poſtremo, ut non poſſit cuiquam ſine ſcientia & virtute contingere. Quæ circumſcriptio illas omnes ſententias excludit, ac ſolvit; eorum enim, quæ dixerunt, nihil tale eſt. Dicam nunc, quid ſit: ut doceam, quod inſtitui, philoſophos omnes cæcos atque inſipientes fuiſſe, qui, quod eſſet homini ſummum bonum conſtitutum, nec videre, nec intelligere, nec ſuſpicari aliquando potuerunt. Anaxagoras, cum ab eo quæreretur, cujus rei cauſa natus eſſet, reſpondit, Cœli ac Solis videndi. Hanc vocem admirantur omnes, ac philoſopho dignam judicant. At ego hunc puto non invenientem, quid reſponderet, effudiſſe hoc paſſim, ne taceret. Quod quidem ſecum, ſi ſapiens fuiſſet, commentatum & meditatum habere debuit: quia, ſi quis rationem ſui neſciat, nec homo ſit quidem. Sed putemus non ex tempore dictum illud effuſum. Videamus in tribus verbis, quot & quanta peccaverit. Primum, quod omne hominis officium in ſolis oculis poſuit, nihil ad mentem referens, ſed ad corpus omnia. Quid ſi cæcus fuerit, officiumne hominis amittet, quod fieri ſine occaſu animæ non poteſt? Quid cæteræ corporis partes? num carebunt ſuis quæque muneribus? Quid, quod plus eſt in auribus, quam in oculis ſitum; quoniam & doctrina, & ſapientia percipi auribus ſolis poteſt, oculis ſolis non poteſt. Cœli, ac Solis videndi cauſa natus es? Quis te

in-

in hoc ſpectaculum induxit? aut quid cœlo rerumque naturæ viſio tua confert? Nimirum ut hoc immenſum, & admirabile opus laudes. Confitere ergo rerum omnium eſſe conſtitutorem Deum, qui te in hunc mundum, quaſi teſtem laudatoremque tanti ſui operis induxit. Magnum eſſe credis, videre Cœlum ac Solem: cur ergo gratias non agis ei, qui hujus beneficii autor eſt? cur non ipſius virtutem, providentiam, poteſtatem metiris animo, cujus opera miraris? Etenim neceſſe eſt, ut multo mirabilior ſit, qui mirabilia perfecit. Si te quispiam vocaſſet ad cœnam, in eaque optime acceptus eſſes, num ſanus viderere, ſi pluris faceres ipſam voluptatem, quam voluptatis autorem? Adeo philoſophi ad corpus omnia referunt, nihil prorſus ad mentem; nec vident amplius, quam quod ſub oculos venit. Atqui remotis omnibus officiis corporis, in ſola mente ponenda eſt hominis ratio. Non ergo ideo naſcimur, ut ea, quæ ſunt facta, videamus, ſed ut ipſum factorem rerum omnium contemplemur, id eſt, mente cernamus. Quare ſi quis hominem, qui vere ſapiat, interroget, cujus rei gratia natus ſit, reſpondebit intrepidus ac paratus, colendi ſe Dei gratia natum, qui nos ideo generavit, ut ei ſerviamus. Servire autem Deo nihil aliud eſt, quam bonis operibus tueri & conſervare juſtitiam. Sed ille, ut homo divinarum rerum imperitus, rem maximam redegit ad minimum, duo ſola deligendo, quæ ſibi diceret intuenda. Quod ſi natum ſe eſſe dixiſſet, ut mundum intueretur, quanquam omnia comprehenderet, ac majori uteretur ſono, tamen non impleſſet hominis officium: quia quanto pluris eſt anima, quam corpus; tanto pluris eſt Deus, quam mundus, quia mundum Deus fecit & regit. Non ergo mundus oculis, quia utrumque eſt corpus, ſed Deus animo contemplandus eſt: quia Deus, ut eſt ipſe immortalis, ſic animum voluit eſſe ſempiternum. Dei autem contemplatio eſt, venerari & colere commu-

nem parentem generis humani. Quod ſi a philoſophis abfuit, projectique in terram fuerunt divina ignorando, exiſtimandus eſt Anaxagoras, ad quæ videnda natum ſe eſſe dixit, nec Cœlum vidiſſe, nec Solem. Expedita eſt igitur hominis ratio, ſi ſapiat: cujus propria eſt humanitas. Nam ipſa humanitas quid eſt, niſi juſtitia? quid eſt juſtitia, niſi pietas? pietas autem nihil aliud eſt, quam Dei parentis agnitio.

---

## CAPUT X.

*Proprium hominis eſt Deum cognoſcere & colere.*

Summum igitur hominis bonum in ſola religione eſt; nam cætera, etiam quæ putantur eſſe homini propria, in cæteris quoque animalibus reperiuntur. Cum enim ſuas voces propriis inter ſe notis diſcernunt atque dinoſcunt, colloqui videntur; ridendi quoque ratio apparet in his aliqua, cum demulſis auribus, contractoque ritu, & oculis in laſciviam reſolutis, aut homini alluduut, aut ſuis quisque conjugibus ac fœtibus propriis. Nonne aliquid amori mutuo & indulgentiæ ſimile impartiunt? Jam illa, quæ ſibi proſpiciunt in futurum, & cibos reponunt, habent utique providentiam. Rationis quoque ſigna in multis deprehenduntur. Nam quando utilia ſibi appetunt, mala cavent, pericula vitant, latibula ſibi parant in plures exitus dispatentia, profecto aliquid intelligunt. Poteſt aliquis negare illis ineſſe rationem, cum hominem ipſum ſæpe deludant? Nam quibus generandi mellis officium eſt, cum aſſignatas incolunt ſedes, caſtra muniunt, domicilia inenarrabili arte componunt, regi ſuo ſerviunt; neſcio, an non in his perfecta ſit prudentia. Incertum eſt igitur, utrumne illa, quæ homini tribuuntur, communia ſint cum aliis viventibus: religio-

gionis certe ſunt expertia. Equidem ſic arbitror, univerſis animantibus datam eſſe rationem, ſed mutis tantummodo ad vitam tuendam, homini etiam ad propagandam. Et quia in homine ipſa ratio perfecta eſt, ſapientia nominatur: quæ in hoc eximium facit hominem, quod ſoli datum eſt intelligere divina. Qua de re Ciceronis vera eſt ſententia: „Ex tot, inquit, generibus nullum eſt animal præter hominem, quod „habeat notitiam aliquam Dei; ipſisque in hominibus „nulla gens eſt, neque tam immanſueta, neque tam „fera, quæ non, etiamſi ignoret, qualem Deum haberi deceat, tamen habendum ſciat.„ Ex quo efficitur, ut is agnoſcat Deum, qui, unde ortus ſit, quaſi recordetur. Qui ergo philoſophi volunt animos omni metu liberare, tollunt etiam Religionem, & orbant hominem ſuo proprio ac ſingulari bono, quod eſt a recte vivendo, atque ab omni humanitate disjunctum: quia Deus, ut cuncta viventia ſubjecit homini, ſic ipſum hominem ſibi. Nam quid eſt, cur iidem ipſi diſputent, eo dirigendam eſſe mentem, quo vultus erectus eſt? Si enim nobis in cœlum ſpectandum eſt, ad nihil aliud utique, quam ob religionem. Si Religio tollitur, nulla nobis ratio cum cælo eſt. Itaque aut eo eſt ſpectandum, aut in terram procumbendum. In terram procumbere ne, ſi velimus, quidem poſſumus, quorum ſtatus rectus eſt. In cœlum igitur ſpectandum eſt, quo natura corporis provocat. Quod ſi conſtat eſſe faciendum, aut ideo eſt faciendum, ut Religioni ſerviamus, aut ideo, ut rationem rerum cœleſtium cognoſcamus. Sed rationem rerum cœleſtium cognoſcere nullo modo poſſumus: quia nihil ejusmodi poteſt cogitando inveniri, ſicut ſupra docui. Religioni ergo ſerviendum eſt, quam qui non ſuſcipit, ipſe ſe proſternit in terram, & vitam pecudum ſecutus, humanitate ſe abdicat. Sapientiores ergo imperiti, qui etiam ſi errant in religione deligenda, tamen naturæ ſuæ conditionisque meminerunt.

## CAPUT XI.

*De Religione, Sapientia, ac ſummo bono.*

Conſtat igitur totius humani generis conſenſu, Religionem ſuſcipi oportere: ſed quomodo in ea erretur, explicandum eſt. Naturam hominis hanc Deus eſſe voluit, ut duarum rerum cupidus & appetens eſſet, Religionis, & ſapientiæ. Sed homines ideo falluntur, quod aut Religionem ſuſcipiunt, omiſſa ſapientia, aut ſapientiæ ſoli ſtudent, omiſſa Religione, cum alterum ſine altero eſſe non poſſit verum. Cadunt ergo ad multiplices Religiones, ſed ideo falſas, quia ſapientiam reliquerunt, quæ illos docere poterat, Deos multos eſſe non poſſe; aut ſtudent ſapientiæ, ſed ideo falſæ, quia Religionem ſummi Dei omiſerunt, qui eos ad veri ſcientiam potuit erudire. Sic homines, qui alterutrum ſuſcipiunt, viam deviam, maximisque erroribus plenam ſequuntur, quoniam in his duobus inſeparabiliter connexis, & officium hominis, & veritas omnis incluſa eſt. Miror itaque, nullum omnino philoſophorum extitiſſe, qui ſedem ac domicilium ſummi boni reperiret. Potuerunt enim ſic quærere. Quodcumque eſt ſummum bonum, neceſſe eſt omnibus eſſe propoſitum. Voluptas eſt, quæ appetitur a cunctis: ſed hæc & communis eſt cum belluis, & honeſti vim non habet, & ſatietatem affert, & nimia nocet, & proceſſu minuitur ætatis, & multis non contingit; nam qui opibus carent, quorum major eſt numerus, etiam voluptate careant neceſſe eſt. Non eſt igitur ſummum bonum, ſed ne bonum quidem voluptas. Quid divitiæ? Multo magis. Nam & paucioribus, & plerumque caſu, & inertibus ſæpe, & nonnunquam ſcelere contingunt, & optantur ab iis, qui eas jam tenent, Quid regnum ipſum? Ne id quidem. Non enim cuncti homines

mines regnare poſſunt; & neceſſe eſt univerſos ſummi boni capaces eſſe.

Quæramus igitur aliquid, quod propoſitum ſit omnibus. Num virtus? Negari non poteſt, quin & bonum ſit, & omnium certe bonum. Sed ſi beata eſſe non poteſt, quia vis & natura ejus in malorum perferentia poſita eſt, non eſt profecto ſummum bonum. Quæramus aliud. At nihil virtute pulchrius, nihil ſapiente dignius inveniri poteſt. Si enim vitia ob turpitudinem fugienda ſunt, virtus igitur appetenda eſt ob decorem. Quid ergo? Poteſtne fieri, ut quod bonum, quod honeſtum eſſe conſtat, mercede ac præmio careat, ſitque tam ſterile, ut nihil ex ſe commodi pariat? Labor ille magnus, & difficultas, & eluctatio adverſus mala, quibus hæc vita plena eſt, aliquid magni boni pariat neceſſe eſt. Id vero quid eſſe dicemus? num voluptatem? at nihil turpe ex honeſto naſci poteſt. Num divitias? num poteſtates? At ea quidem fragilia ſunt, & caduca. Num gloriam? num honorem? num memoriam nominis? At hæc omnia non ſunt in ipſa virtute, ſed in aliorum exiſtimatione atque arbitrio poſita. Nam ſæpe virtus & inviſa eſt, & malo afficitur. Debet autem id bonum, quod ex ea naſcitur, ita cohærere, ut divelli atque abſtrahi nequeat; nec aliter ſummum bonum videri poteſt, quam ſi & proprium ſit virtutis, & tale, ut neque adjici quidquam, nec detrahi poſſit. Quid, quod in his omnibus contemnendis virtutis officia conſiſtunt. Nam voluptates, opes, potentias, honores, eaque omnia, quæ pro bonis habentur, non concupiſcere, non appetere, non amare, quod cæteri faciunt victi cupiditate, id eſt profecto virtutis. Aliud ergo ſublimius atque præclarius efficit; nec fruſtra his præſentibus bonis reluctatur, niſi quod majora, & veriora deſiderat: non deſperemus inveniri poſſe, modo verſet ſe cogitatio in omnia. Neque enim levia, aut ludicra petuntur præmia.

## CAPUT XII.

*De duplici pugna corporis & animæ; atque de appetenda virtute propter vitam æternam.*

Sed quæritur, quid ſit, propter quod naſcimur; quid efficiat virtus, poſſumus ſic inveſtigare. Duo ſunt, ex quibus homo conſtat, animus, & corpus. Multa ſunt propria animi, multa corporis, multa utrique communia, ſicut eſt ipſa virtus: quæ quoties ad corpus refertur, diſcernendi gratia fortitudo nominatur. Quoniam igitur utrique ſubjacet fortitudo, utrique propoſita dimicatio eſt, & utrique ex dimicatione victoria: corpus, quia ſolidum eſt & comprehenſibile, cum ſolidis & comprehenſibilibus confligat neceſſe eſt; animus autem, quia tenuis, & inviſibilis eſt, cum iis congreditur hoſtibus, qui videri tangique non poſſunt. Qui ſunt autem hoſtes animi, niſi cupiditates, vitia, peccata? quæ ſi vicerit virtus, ac fugaverit, immaculatus erit animus, ac purus. Unde ergo colligi poteſt, quid efficiat animi fortitudo? Nimirum ex conjuncto & pari, hoc eſt ex corporis fortitudine, quod cum in aliquam congreſſionem certamenque venerit, quid aliud ex victoria, quam vitam petit? Sive enim cum homine, ſive cum beſtia dimices, pro ſalute certatur. Ergo ut corpus vincendo id aſſequitur, ut non intereat: ſic etiam animus, ut permaneat; & ſicut corpus ab hoſtibus ſuis victum morte multatur: ita ſuperatus a vitiis animus moriatur neceſſe eſt. Quid ergo intererit inter animi corporisque dimicationem, niſi quod corpus temporalem vitam expetit, animus ſempiternam? Si ergo virtus per ſeipſam beata non eſt, quoniam in perferendis, ut dixi, malis tota vis ejus eſt; ſi omnia, quæ pro bonis concupiſcuntur, negligit; ſi ſummus ejus gradus ad mortem patet, quandoquidem

vi-

vitam, quæ optatur a cæteris, ſæpe reſpuit, mortemque, quam cæteri timent, fortiter ſuſcipit; ſi neceſſe eſt, ut aliquid ex ſe magni boni pariat, quia ſuſtentati & ſuperati uſque ad mortem labores ſine præmio eſſe non poſſunt; ſi nullum præmium, quod ea dignum ſit, in terra reperitur, quandoquidem cuncta, quæ fragilia ſunt & caduca, ſpernit: quid aliud reſtat, niſi ut cœleſte aliquid efficiat, quia terrena univerſa contemnit, & ad altiora nitatur, quia humilia deſpicit? Id vero nihil aliud poteſt eſſe, quam immortalitas.

Merito ergo philoſophorum non obſcurus Euclides, qui fuit conditor Megaricorum diſciplinæ, diſſentiens a cæteris, id eſſe ſummum bonum dixit, quod ſimile ſit, & idem ſemper. Intellexit profecto, quæ ſit natura ſummi boni, licet id non explicaverit, quid ſit: id eſt autem immortalitas, nec aliud omnino quidquam; quia ſola nec imminui, nec augeri, nec immutari poteſt. Seneca quoque imprudens incidit, ut fateretur, nullum eſſe aliud virtutis præmium, quam immortalitatem. Laudans enim virtutem in eo libro, quem de immatura morte conſcripſit: „Una, inquit, „res eſt virtus, quæ nos immortalitate donare poſſit, „& pares Diis facere.“ Sed & Stoici, quos ſecutus eſt negant ſine virtute effici quemquam beatum poſſe. Ergo virtutis præmium beata vita eſt, ſi virtus, ut recte dictum eſt, beatam vitam facit. Non eſt igitur, ut ajunt, propter ſeipſam virtus expetenda, ſed propter vitam beatam, quæ virtutem neceſſario ſequitur. Quod argumentum docere eos potuit, quod eſſet ſummum bonum. Hæc autem vita præſens & corporalis beata eſſe non poteſt, quia malis eſt ſubjecta per corpus. Epicurus Deum beatum & incorruptum vocat, quia ſempiternus eſt. Beatitudo enim perfecta eſſe debet, ut nihil ſit, quod eam vexare, ac imminuere, aut immutare poſſit. Nec aliter quidquam exiſtimari beatum poteſt, niſi fuerit incorruptum. Incor-

ruptum autem nihil eſt, niſi quod eſt immortale. Sola ergo immortalitas beata eſt, quia corrumpi ac diſſolvi non poteſt. Quod ſi cadit in hominem virtus, quod negare nullus poteſt, cadit & beatitudo. Non poteſt enim fieri, ut ſit miſer, qui virtute præditus eſt. Si cadit beatitudo, ergo & immortalitas cadit in hominem, quæ beata eſt.

Summum igitur bonum ſola immortalitas invenitur, quæ nec aliud animal, nec corpus attingit, nec poteſt cuiquam ſine ſcientiæ virtute, id eſt, ſine Dei cognitione ac juſtitia provenire. Cujus appetitio quam vera, quam recta ſit, ipſa vitæ hujusce cupiditas indicat: quæ licet ſit temporalis, & labore pleniſſima, expetitur tamen ab omnibus, & optatur; hanc enim tam ſenes quam pueri, tam reges quam infimi, tam denique ſapientes quam ſtulti cupiunt. Tanti eſt, ut Anaxagoræ viſum eſt, contemplatio cœli, ac lucis ipſius, ut quascumque miſerias libeat ſuſtinere. Cum igitur laborioſa hæc, & brevis vita, non tantum hominum, ſed etiam cæterorum animantium conſenſu, magnum bonum eſſe ducatur: manifeſtum eſt eamdem ſummum ac perfectum fieri bonum, ſi & fine careat, & omni malo. Denique nemo unquam extitiſſet, qui hanc ipſam brevem contemneret, aut ſubiret mortem, niſi ſpe vitæ longioris. Nam illi, qui pro ſalute civium voluntariæ ſe neci obtulerunt, ſicut Thebis Menœceus, Athenis Codrus, Romæ Curtius, & Mures duo, nunquam mortem vitæ commodis prætuliſſent, niſi ſe immortalitatem opinione civium conſequi putaviſſent: qui tametſi neſcierunt immortalitatis viam, res tamen eos non fefellit. Si enim virtus divitias & opes ideo contemnit, quia fragiles ſunt; voluptates ideo, quia breves; ergo & vitam fragilem brevemque ideo contemnit, ut ſolidam & perpetuam conſequatur. Ipſa ergo cogitatio per ordinem gradiens, & univerſa conſiderans, perducit nos ad eximium illud & ſingulare

cujus

cujus ca ſa naſcimur, bonum. Quod ſi feciſſent philoſophi; ſi non, quod ſemel deprehenderant, tueri pertinaciter maluiſſent: profecto perveniſſent ad verum hoc, ut oſtendi modo. Quod ſi non fuit eorum, qui cœleſtes animas una cum corporibus extinguunt, illi tamen, qui de immortalitate diſputant animi, intelligere debuerunt, ideo propoſitam nobis eſſe virtutem, ut perdomitis libidinibus, rerumque terreſtrium cupiditate ſuperata, puræ ac victrices animæ ad Deum, id eſt ad originem ſuam revertantur. Idcirco enim ſoli animantium ad aſpectum cœli erecti ſumus, ut ſummum bonum noſtrum in ſummo eſſe credamus. Ideo Religionem ſoli capimus, ut ex hoc ſciamus, humanum ſpiritum non eſſe mortalem, quod Deum, qui eſt immortalis, & deſiderat, & agnoſcit.

Igitur ex omnibus philoſophis, qui aut pro ſummo bono ſcientiam, aut virtutem ſunt amplexi, tenuerunt quidem viam veritatis, ſed non pervenerunt ad ſummum. Hæc enim duo ſunt, quæ ſimul efficiant illud, quod quæritur. Scientia id præſtat, ut quomodo, & quo perveniendum ſit, noverimus; virtus, ut perveniamus. Alterum ſine altero nihil valet; ex ſcientia enim virtus, ex virtute ſummum bonum naſcitur. Beata igitur vita, quam philoſophi quæſierunt ſemper, & quærunt ſive in cultu Deorum, ſive in philoſophia, nulla eſt; & ideo ab his non potuit reperiri, quia ſummum bonum non in ſummo quæſierunt, ſed in imo. Summum autem quid eſt, niſi cœlum, & Deus, unde animus oritur? Imum quid eſt, niſi terra, unde corpus eſt? Itaque licet quidam philoſophi ſummum bonum non corpori, ſed animo dederint: tamen quoniam illud ad hanc vitam retulerunt, quæ cum corpore terminatur, ad corpus revoluti ſunt, cujus eſt hoc omne tempus, quod tranſigitur in terra. Quare non immerito ſummum bonum non comprehenderunt; quia quidquid ad corpus ſpectat, & immortalitatis eſt

ex-

expers, imum ſit neceſſe eſt. Non cadit ergo in hominem beatitudo illo modo, quo philoſophi putaverunt: ſed ita cadit, non ut tunc beatus ſit, cum vivit in corpore, quod utique, ut diſſolvatur, neceſſe eſt corrumpi; ſed tunc, cum anima ſocietate corporis liberata, in ſolo ſpiritu vivit. Hoc uno beati eſſe in vita poſſumus, ſi minime beati eſſe videamur; ſi fugientes illecebras voluptatum, ſolique virtuti ſervientes, in omnibus laboribus miſeriisque vivamus, quæ ſunt exercitia & corroboramenta virtutis; ſi denique aſperam illam viam difficilemque teneamus, quæ nobis ad beatitudinem patefacta eſt. Summum igitur bonum, quod beatos facit, non poteſt eſſe, niſi in ea Religione, atque doctrina, cui ſpes immortalitatis adjuncta eſt.

## CAPUT XIII.

*De animæ immortalitate; deque Sapientia, Philoſophia & Eloquentia.*

Res exigere videtur hoc loco, ut quoniam docuimus immortalitatem eſſe ſummum bonum, id ipſum immortalem eſſe animam comprobemus. Qua de re ingens inter philoſophos diſceptatio eſt, nec quidquam tamen explicare, aut probare potuerunt ii, qui verum de anima ſentiebant; expertes enim hujus divinæ eruditionis, nec argumenta vera, quibus vincerent, attulerunt, nec teſtimonia, quibus probarent. Sed opportunius hanc quæſtionem tractabimus in ultimo libro, cum de vita beata nobis erit diſſerendum. Supereſt pars illa philoſophiæ tertia, quam vocant λογικὴν, in qua tota dialectica, & omnis loquendi ratio continetur. Hanc divina eruditio non deſiderat: quia non in lingua, ſed in corde ſapientia eſt; nec intereſt, quali

quali utare ſermone: res enim, non verba quæruntur. Et nos non de grammatico, aut oratore, quorum ſcientia eſt, quomodo loqui deceat, ſed de ſapiente diſſerimus, cujus doctrina eſt, quomodo vivere oporteat. Quod ſi neque phyſica illa ratio neceſſaria eſt, neque hæc logica, quia beatum facere non poſſunt: reſtat, ut in ſola ethica totius philoſophiæ vis contineatur, ad quam ſe abjectis omnibus Socrates contuliſſe dicitur. In qua etiam parte quoniam philoſophos erraſſe docui, qui ſummum bonum, cujus capiendi gratia generati ſumus, non comprehenderunt; apparet, falſam & inanem eſſe omnem philoſophiam, quia nec inſtruit ad juſtitiæ munera, nec officium hominis rationemque confirmat. Sciant igitur errare ſe, qui philoſophiam putant eſſe ſapientiam: non trahantur autoritate cujusquam; ſed veritati potius faveant, & accedant. Nullus hic temeritati locus eſt: in æternum ſtultitiæ pœna ſubeunda eſt, ſi aut perſona inanis, aut opinio falſa deceperit. Homo autem, qualiscumque eſt, ſi ſibi credit, hoc eſt, ſi homini credit (ut non dicam ſtultus, qui ſuum non videat errorem) certe arrogans eſt, qui ſibi audeat vendicare, quod humana conditio non recipit.

Ille ipſe Romanæ linguæ ſummus autor quantum fallatur, licet ex illa ſententia pervidere: qui cum in libris Officiorum philoſophiam nihil aliud eſſe dixiſſet, quam ſtudium ſapientiæ, ipſam autem ſapientiam rerum divinarum & humanarum ſcientiam, tum adjecit: „Cujus ſtudium qui vituperat, haud ſane intelligo, „quidnam ſit, quod laudandum putet. Nam ſi oble„ctatio quæritur animi, requiesque curarum: quæ „conferri cum eorum ſtudiis poteſt, qui ſemper ali„quid inquirunt, quod ſpectet, & valeat ad bene bea„teque vivendum? Sive ratio conſtantiæ virtutisque „ducitur, aut hæc ars eſt, aut nulla omnino, per „quam eas aſſequamur. Nullam dicere maximarum

re-

„ rerum artem eſſe, cum minimarum ſine arte nulla ſit, „ hominum eſt parum conſiderate loquentium, atque „ in maximis rebus errantium. Si autem eſt aliqua diſ-„ ciplina virtutis, ubi ea quæretur, cum ab iſto ge-„ nere diſcendi diſceſſeris? „ Equidem tametſi operam dederim, ut quantulamcumque dicendi aſſequerer facultatem propter ſtudium docendi, tamen eloquens nunquam fui; quippe qui forum ne attigerim quidem: ſed neceſſe eſt, ipſa me faciat cauſæ bonitas eloquentem; ad quam diſerte copioſeque defendendam, ſcientia divinitatis, & ipſa veritas ſufficit. Vellem igitur Ciceronem paulisper ab inferis ſurgere, ut vir eloquentiſſimus ab homunculo non diſerto doceretur: Primum quidnam ſit, quod laudandum putet, qui vituperat id ſtudium, quod vocatur philoſophia: Deinde neque illam eſſe artem, qua virtus & juſtitia diſcatur, nec ullam aliam, ſicut putavit: Poſtremo quoniam eſt virtutis diſciplina, ubi quærenda ſit, cum ab illo diſcendi genere diſceſſeris: quod ille non audiendi diſcendique gratia quærebat. A quo enim poſſet audire, cum ſciret id nemo? Sed ut in cauſis facere ſolebat, interrogatione voluit urgere, ad confeſſionemque perducere; tanquam confideret, reſponderi prorſus nihil poſſe, quominus philoſophia eſſet magiſtra virtutis. Quod quidem in Tuſculanis diſputationibus aperte profeſſus eſt, ad eam ipſam converſa oratione, tanquam ſe declamatorio dicendi genere jactaret. „ O vitæ philoſophia dux, inquit; o virtutis in-„ dagatrix, expultrixque vitiorum: quid non modo „ nos, ſed omnino vita hominum ſine te eſſe potuiſſet? „ Tu inventrix legum, tu magiſtra morum ac diſcipli-„ næ fuiſti. „ Quaſi vero aliquid per ſe ipſa ſentiret, ac non potius ille laudandus eſſet, qui eam tribuit. Potuit eodem modo gratias agere cibo & potui, quia ſine his rebus vita conſtare non poſſit; in quibus ut ſenſus, ita beneficii nihil eſt. Atqui ut illa corporis alimenta ſunt, ſic animæ ſapientia.

CA-

## CAPUT XIV.

*Quod Lucretius & alii erraverint, ac ipſe Cicero, in ſtatuenda ſapientiæ origine.*

Rectius itaque Lucretius, cum eum laudat, qui ſapientiam primus invenit: ſed hoc inepte, quod ab homine inventam putavit. Quaſi vero illam alicubi jacentem homo ille, quem laudabat, invenerit, tanquam tibias ad fontem, ut poetæ ajunt. Quod ſi repertorem ſapientiæ, ut Deum, laudavit; ita enim dicit:

*Nemo, ut opinor, erit mortali corpore cretus.*
*Nam ſi, ut ipſa petit majeſtas cognita rerum,*
*Dicendum eſt, Deus ille fuit, Deus, inclyte Memmi:*

tamen non erat ſic laudandus Deus, quod ſapientiam invenerit, ſed quod hominem fecerit, qui poſſet capere ſapientiam. Minuit enim laudem, qui partem laudat ex toto. Sed ille ut hominem laudavit, qui tamen ob id ipſum deberet pro Deo haberi, quod ſapere invenerit. Nam ſic ait:

*Nonne decebit,*
*Hunc hominem numero divum dignarier eſſe?*

Unde apparet, aut Pythagoram voluiſſe laudare, qui ſe primus, ut dixi, philoſophum nominavit; aut Mileſium Thalem, qui de rerum natura primus traditur diſputaſſe. Ita dum hominem quærit extollere, rem ipſam depreſſit. Non eſt enim magna, ſi ab homine potuit inveniri. Verum poteſt, ut poetæ, dari veniâ. At ille idem perfectus orator, idem ſummus philoſophus, & Græcos reprehendit, quorum levitatem ſemper accuſat, & tamen ſequitur; ipſam ſapientiam, quam alias donum, alias inventum Deorum vocat, poetice figuratam laudat in faciem. Graviter etiam queritur, extitiſſe aliquos, qui eam vituperarent.

„Quis-

„Quiſquamne, inquit, vituperare vitæ parentem, & „hoc parricidio ſe inquinare audeat, & tam impie „ingratus eſſe?„

Nos ergo, Marce Tulli, parricidæ ſumus, & inſuendi te judice in culeum, qui philoſophiam negamus parentem eſſe vitæ? An tu, qui adverſus Deum tam impie ingratus es, (non hunc, cujus effigiem veneraris in Capitolio ſedentem, ſed illum, qui mundum fecit, hominemque generavit, qui ſapientiam quoque ipſam inter cœleſtia ſua beneficia largitus eſt,) magiſtram tu virtutis, aut parentem vitæ vocas, ad quam ſi quis acceſſerit, multo ſit incertior neceſſe eſt, quam prius fuerit? Cujus enim virtutis? quæ ipſa, ubi ſita ſit, adhuc philoſophi non expediunt. Cujus vitæ? cum ipſi doctores ante fuerint ſenectute ac morte confecti, quam conſtituerint, quomodo vivi deceat. Cujus veritatis indagatricem profiteri potes? qui ſæpe teſtaris, cum tanta multitudo fuerit philoſophorum, ſapientem tamen extitiſſe adhuc neminem. Quid ergo te magiſtra illa vitæ docuit? An ut potentiſſimum Conſulem maledictis inceſſeres, eumque hoſtem patriæ venenatis orationibus faceres? Sed omittamus illa, quæ poſſunt excuſari fortunæ nomine. Studuiſti nempe philoſophiæ, & quidem ſic, ut nullus unquam diligentius; quippe qui omnes cognoveris diſciplinas ſicut ipſe gloriari ſoles, eamque ipſam Latinis litteris illuſtraveris, imitatoremque te Platonis oſtenderis. Cedo igitur, quid didiceris, aut in qua ſecta veritatem deprehenderis. In Academia ſcilicet, quam ſecutus es, quam probaſti. At hæc nihil docet, niſi ut ſcias, te nihil ſcire. Tui ergo te libri arguunt, quam nihil a philoſophia diſci poſſit ad vitam. Hæc tua verba ſunt: Mihi autem non modo ad ſapientiam cæci videmur, ſed ad ea ipſa, quæ aliqua ex parte cerni videantur, hebetes, ac obtuſi. Si ergo philoſophia eſt magiſtra vitæ, cur tibi ipſe cæcus, & hebes, & obtuſus videbare,

bare, quem oportuit, illa docente, & ſentire, & ſapere, & in clariſſima luce verſari? At quam confeſſus fueris philoſophiæ veritatem, docent ad filium compoſita præcepta, quibus mones philoſophiæ quidem præcepta noſcenda, vivendum autem eſſe civiliter.

Quid tam repugnans dici poteſt? Si noſcenda ſunt præcepta philoſophiæ, ideo utique noſcenda ſunt, ut recte ſapienterque vivamus. Vel, ſi civiliter vivendum eſt, non eſt igitur philoſophia ſapientia; ſiquidem melius eſt civiliter, quam philoſophice vivere. Nam ſi ſapientia eſt, quæ dicitur philoſophia, ſtulte profecto vivit, qui non ſecundum philoſophiam vivit. Si autem non ſtulte vivit, qui civiliter vivit, ſequitur, ut ſtulte vivat, qui philoſophice vivit. Tuo itaque judicio philoſophia ſtultitiæ, inanitatisque damnata eſt. Idem in Conſolatione, id eſt, in opere non joculari, hanc de philoſophia ſententiam tuliſti: „Sed neſcio, „quis nos teneat error, aut miſerabilis ignoratio veri.„ Ubi eſt ergo philoſophiæ magiſterium? aut quid te docuit illa vitæ parens, ſi verum miſerabiliter ignoras? Quod ſi hæc erroris ignorationisque confeſſio pene invito tibi ab intimo pectore expreſſa eſt, cur non tibi verum fateris aliquando, philoſophiam, quam tu nihil docentem in cœlum laudibus extuliſti, magiſtram virtutis eſſe non poſſe?

## CAPUT XV.

*Senecæ error in Philoſophia; & quomodo Philoſophorum oratio cum eorum vita pugnet.*

Eodem ductus errore Seneca (quis enim veram viam teneret, errante Cicerone?) „Philoſophia, inquit, nihil aliud eſt, quam recta ratio vivendi, vel „honeſte vivendi ſcientia, vel ars rectæ vitæ agendæ.

„Non errabimus, ſi dixerimus, philoſophiam eſſe legem bene honeſteque vivendi. Et qui dixerit illam „regulam vitæ, ſuum illi reddidit.„ Hic plane non reſpexit ad commune philoſophiæ nomen, quæ cum ſit in plures ſectas diſciplinasque diffuſa, nihilque habeat certi, nihil denique, de quo univerſi una mente ac voce conſentiant, quid poteſt eſſe tam falſum, quam regulam vitæ philoſophiam nominari, in qua diverſitas præceptorum rectum iter impediat, & turbet? aut legem bene vivendi, cujus capita longe diſſonant? aut ſcientiam vitæ agendæ, in qua nihil aliud efficitur, contraria ſæpe dicendo, quam ut nemo quidquam ſciat? Quæro enim, utrumne Academiam philoſophiam putet eſſe, an non? Negaturum non arbitror: quod ſi eſt, nihil ergo illorum cadit in philoſophiam, quæ omnia reddit incerta, legem abrogat, artem nullam putat, rationem ſubvertit, regulam depravat, ſcientiam funditus tollit. Falſa igitur illa omnia, quia in rem ſemper incertam & adhuc nihil explicantem cadere non poſſunt. Nulla itaque ratio, vel ſcientia, vel lex bene vivendi, niſi in hac unica & vera, & cœleſti ſapientia conſtituta eſt, quæ philoſophis fuerat ignota. Nam illa terrena, quoniam falſa eſt, fit varia, & multiplex, ſibique tota contraria eſt. Et ſicut unus eſt hujus mundi conſtitutor & rector Deus, una veritas: ita unam eſſe ac ſimplicem ſapientiam neceſſe eſt, quia quidquid eſt verum, ac bonum, id perfectum eſſe non poteſt, niſi fuerit ſingulare. Quod ſi philoſophia vitam poſſet inſtruere, nulli alii, niſi philoſophi eſſent boni, & qui eam non didiciſſent, eſſent omnes ſemper mali. Cum vero innumerabiles exiſtant, & ſemper extiterint, qui ſint, aut fuerint ſine ulla doctrina boni, ex philoſophis autem perraro fuerit, qui aliquid in vita fecerit laude dignum, quis eſt tandem, qui non videat, eos homines virtutis qua ipſi egent, non eſſe doctores? Nam ſi quis in mores eorum diligenter inqui-

quirat, inveniet iracundos, cupidos, libidinoſos, arrogantes, protervos, & ſub obtentu ſapientiæ ſua vitia celantes, domi facientes ea, quæ in ſcholis arguiſſent.

Fortaſſe mentior accuſandi gratia. Nonne id ipſum Tullius & fatetur, & queritur? „Quotusquisque, in„quit, philoſophorum invenitur, qui ſit ita moratus, „ita animo & vita conſtitutus, ut ratio poſtulat? qui „diſciplinam veram, non oſtentationem ſcientiæ, ſed „legem vitæ putet? qui obtemperet ipſe ſibi, & de„cretis pareat ſuis? Videre licet alios tanta levitate „& jactatione, ut his fuerit non didiciſſe melius: alios „pecuniæ cupidos, alios gloriæ; multos libidinum „ſervos, ut cum eorum vita mirabiliter pugnet ora„tio.„ Nepos quoque Cornelius ad eumdem Ciceronem ita ſcribit: „Tantum abeſt, ut ego magiſtram eſſe „putem vitæ philoſophiam, beatæque vitæ perfectri„cem, ut nullis magis exiſtimem opus eſſe magiſtris „vivendi, quam plerisque, qui in ea diſputanda ver„ſantur. Video enim magnam partem eorum, qui in „ſchola de pudore & continentia præcipiant arguti„ſime, eosdem in omnium libidinum cupiditatibus „vivere.„ Item Seneca in Exhortationibus: „Pleri„que, inquit, philoſophorum tales ſunt, diſerti in „convitium ſuum, quos ſi audias in avaritiam, in li„bidinem, in ambitionem perorantes, indicium ſui „profeſſos putes, adeo redundant ad ipſos maledicta „in publicum miſſa; quos non aliter intueri decet, „quam medicos, quorum tituli remedia habent, py„xides venena. Quosdam vero nec pudor vitiorum „tenet: ſed patrocinia turpitudini ſuæ fingunt, ut „etiam honeſte peccare videantur. Faciet ſapiens, in„quit idem Seneca, etiam quæ non probabit, ut etiam „ad majora tranſitum inveniat: nec relinquet bonos „mores, ſed tempori aptabit: & quibus alii utuntur „in gloriam, aut voluptatem, utetur agendæ rei cauſa.

 Dein-

„Deinde paulo poſt: Omnia, quæ luxurioſi faciunt,
„quæque imperiti, faciet & ſapiens, ſed non eodem
„modo, eodemque propoſito. Atqui nihil intereſt,
„quo animo facias, quod feciſſe vitioſum eſt: quia
„facta cernuntur, animus non videtur.„

Ariſtippo Cyrenaicorum magiſtro cum Laide nobili ſcorto fuit conſuetudo, quod flagitium gravis ille philoſophiæ doctor ſic defendebat, ut diceret, multum inter ſe & cæteros Laidis amatores intereſſe, quod ipſe haberet Laidem, alii vero a Laide haberentur. O præclara & imitanda bonis ſapientia! Huic vero liberos in diſciplinam dares, ut diſcerent habere meretricem? Aliquid inter ſe ac perditos intereſſe dicebat; ſcilicet quod illi bona ſua perderent, ipſe gratis luxuriaretur. In quo plane ſapientior meretrix fuit, quæ philoſophum habuit pro lenone, ut ad ſe omnis juventus, doctoris exemplo & autoritate corrupta, ſine ullo pudore concurreret. Quid ergo interfuit, quo animo philoſophus ad meretricem famoſiſſimam commearet, cum eum populus & rivales ſui viderent omnibus perditis nequiorem? Nec ſatis fuit ita vivere: ſed docere etiam libidines cœpit, ac mores ſuos de lupanari ad ſcholam transtulit, diſſerens voluptatem corporis eſſe ſummum bonum. Quæ doctrina execrabilis & pudenda non in corde philoſophi, ſed in ſinu meretricis eſt nata.

Nam quid ego de Cynicis loquar? quibus in propatulo coire cum conjugibus mos fuit. Quid mirum, ſi a canibus, quorum vitam imitantur, etiam vocabulum nomenque traxerunt? Nullum igitur in hac diſciplina magiſterium virtutis eſt, cum etiam illi, qui honeſtiora præcipiunt, aut non faciant ipſi, quæ ſuadent, aut ſi faciunt, quod raro accidit, non diſciplina eos ad rectum, ſed natura perducat, quæ ſæpius etiam indoctos impellit ad laudem.

CA-

## CAPUT XVI.

*Quod recte docentes Philoſophi male vivant, teſte Cicerone; unde non tam Philoſophiæ, quam ſapientiæ ſtudendum eſt.*

Verum cum ſe perpetuæ deſidiæ tradant, nullamque virtutem capeſſant, & omnem ſuam vitam nihil aliud quam in eloquendo peragant, quid aliud, quam inertes putari debent? Sapientia enim, niſi in aliquo actu fuerit, quo vim ſuam exerceat, inanis & falſa eſt; recteque Tullius civiles viros, qui rempublicam gubernent, qui urbes aut novas conſtituant, aut conſtitutas æquitate tueantur, qui ſalutem libertatemque civium vel bonis legibus, vel ſalubribus conſiliis, vel judiciis gravibus conſervent, philoſophiæ doctoribus præfert. Bonos enim facere oportet potius, quam incluſos in angulis facienda præcipere, quæ ne ipſi quidem faciunt, qui loquuntur; & quoniam ſe a veris actibus removerunt, apparet, eos exercendæ linguæ cauſa, vel advocandi gratia, artem ipſam philoſophiæ reperiſſe. Qui autem docent tantum, nec faciunt, ipſi præceptis ſuis detrahunt pondus; quis enim obtemperet, cum ipſi præceptores doceant non obtemperare? Bonum eſt autem, recta & honeſta præcipere: ſed niſi & facias, mendacium eſt; & eſt incongruens atque ineptum, non in pectore, ſed in labris habere bonitatem.

Non ergo utilitatem ex philoſophia, ſed oblectationem petunt. Quod quidem Cicero teſtatus eſt. „Profecto, inquit, omnis iſtorum diſputatio, quanquam „uberrimos fontes virtutis & ſcientiæ contineat, ta- „men collata cum horum actis perfectisque rebus, ve- „reor, ne non tantum videatur attuliſſe negotiis ho- „minum utilitatis, quantam oblectationem otiis.„

Vereri quidem non debuit, cum verum diceret: ſed quaſi timeret, ne proditi myſterii reus a philoſophis citaretur, non eſt auſus confidenter pronuntiare, quod fuit verum, illos non ideo diſputare, ut doceant, ſed ut ſe oblectent in otio: qui quoniam autores ſunt rerum gerendarum, nec ipſi quidquam gerunt, pro loquacibus ſunt habendi. Sed profecto, quia nihil boni ad vitam afferebant, nec ipſi decretis ſuis obtemperaverunt, nec quiſquam per tot ſæcula inventus eſt, qui eorum legibus viveret. Abjicienda eſt igitur omnis philoſophia, quia non ſtudendum eſt ſapientiæ, quod fine ac modo caret: ſed ſapiendum eſt, & quidem mature. Non enim nobis altera vita conceditur, ut, cum in hac ſapientiam quæramus, in illa ſapere poſſimus: in hac utrumque fieri neceſſe eſt. Cito inveniri debet, ut cito ſuſcipi poſſit, ne quid pereat ex vita, cujus finis incertus eſt. Ciceronis Hortenſius contra philoſophiam diſſerens, circumvenitur arguta concluſione: quod cum diceret philoſophandum non eſſe, nihilominus philoſophari videbatur, quoniam philoſophi eſt, quid in vita faciendum, vel non faciendum ſit, diſputare. Nos ab hac calumnia immunes ac liberi ſumus, qui philoſophiam tollimus, quia humanæ cogitationis inventio eſt; ſophiam defendimus, quia divina traditio eſt, eamque ab omnibus ſuſcipi oportere teſtamur. Ille, cum philoſophiam tolleret, nec melius aliquid afferret, ſapientiam tollere putabatur, eoque facilius de ſententia pulſus eſt; quia conſtat hominem non ad ſtultitiam, ſed ad ſapientiam naſci.

Præterea illud quoque argumentum contra philoſophiam valet plurimum, quo idem eſt uſus Hortenſius; ex eo poſſe intelligi, philoſophiam non eſſe ſapientiam, quod principium & origo ejus appareat. Quando, inquit, philoſophi eſſe cœperunt? Thales, ut opinor, primus, recens hæc quidem ætas; ubi ergo apud antiquiores latuit amor ille inveſtigandæ veritatis? Item Lucretius ait:

*Deni-*

*Denique natura hæc rerum, ratioque reperta eſt*
*Nuper; & hanc primus cum primis ipſe repertus*
*Nunc ego ſum, in patrias qui poſſum vertere voces.*

Et Seneca: „Nondum ſunt, inquit, mille anni, ex „quo initia ſapientiæ mota ſunt.„ Multis ergo ſæculis humanum genus ſine ratione vixit. Quod irridens Perſius:

- - - *Poſtquam*, inquit, *ſapere urbi*
*Cum pipere & palmis venit;*

tanquam ſapientia cum ſaporis mercibus fuerit invecta: quæ ſi ſecundum hominis naturam eſt, cum homine ipſo cœperit neceſſe eſt; ſi vero non eſt, nec capere quidem illam poſſet humana natura. Sed quia recepit, igitur a principio fuiſſe ſapientiam neceſſe eſt; ergo philoſophia, quia non a principio fuit, non eſt eadem vera ſapientia. Sed videlicet Græci, quia ſacras veritatis litteras non attigerant, quemadmodum depravata eſſet ſapientia, neſciverunt. Et ideo cum vacare ſapientia humanam vitam putarent, philoſophiam commenti ſunt; id eſt, latentem atque ignotam ſibi veritatem diſſerendo eruere voluerunt, quod ſtudium, per ignorantiam veri, ſapientiam putaverunt.

---

## CAPUT XVII.

*A Philoſophia ad Philoſophos tranſit, initio ab Epicuro ſumpto; & quomodo Leucippum & Democritum habuerit autores erroris.*

Dixi de philoſophia ipſa, quam breviter potui: nunc ad philoſophos veniamus; non ut cum his decertemus, qui ſtare non poſſunt, ſed ut eos fugientes atque dejectos noſtro campo inſequamur. Epicuri diſciplina multo celebrior ſemper fuit, quam cæterorum, non quia veri aliquid afferat, ſed quia multos popu-

lare nomen voluptatis invitat. Nemo enim non in vitia pronus eſt. Præterea, ut ad ſe multitudinem contrahat, appoſita ſingulis quibusque moribus loquitur. Deſidioſum vetat litteras diſcere, avarum populari largitione liberat, ignavum prohibet accedere ad rempublicam, pigrum exerceri, timidum militare. Irreligioſus audit Deos nihil curare; inhumanus, & ſuis commodis tribuens, jubetur nihil cuiquam tribuere; omnia enim ſua cauſa facere ſapientem. Fugienti turbam ſolitudo laudatur. Qui nimium parcus eſt, diſcit aqua & polenta vitam poſſe tolerari. Qui odit uxorem, huic enumerantur cœlibatus bona; habenti malos liberos orbitas prædicatur; adverſus impios parentes nullum eſſe vinculum naturæ. Impatienti ac delicato dolorem eſſe omnium malorum maximum dicitur: forti, etiam in tormentis beatum eſſe ſapientem. Qui claritati ac potentiæ ſtudet, huic præcipitur reges colere: qui moleſtiam ferre non poteſt, huic regiam fugere. Ita homo aſtutus ex variis diverſisque moribus circulum cogit, & dum ſtudet placere omnibus, majore diſcordia ſecum ipſe pugnavit, quam inter ſe univerſi. Unde autem diſciplina ejus tota deſcendat, quam originem habeat, explicandum eſt.

Videbat Epicurus, bonis adverſa ſemper accidere, paupertatem, labores, exilia, carorum amiſſiones; malos contra beatos eſſe, augeri potentia, honoribus affici: videbat innocentiam minus tutam, ſcelera impune committi: videbat, ſine delectu morum, ſine ordine ac diſcrimine annorum ſævire mortem; ſed alios ad ſenectutem pervenire, alios infantes rapi, alios jam robuſtos interire, alios in primo adoleſcentiæ flore immaturis funeribus extingui, in bellis potius meliores, & vinci, & perire. Maxime autem commovebat, homines in primis religioſos gravioribus malis affici: iis autem, qui aut Deos omnino negligerent, aut non pie colerent, vel minora incommoda evenire, vel nulla:

ipſa

ipſa etiam ſæpe templa fulminibus conflagrare. Quod Lucretius queritur, cum dicit de Deo:

*- - - Tum fulmina mittat, & ædes*
*Ipſe ſuas diſturbet; & in deſerta recedens,*
*Sæviat exercens telum, quod ſæpe nocentes*
*Præterit, exanimatque indignos, inque merentes.*

Quod ſi vel exiguam veritatis auram colligere potuiſſet, nunquam diceret, ædes illum ſuas diſturbare; cum ideo diſturbet, quod non ſunt ſuæ. Capitolium, quod eſt Romanæ urbis & religionis caput ſummum, non ſemel, ſed ſæpius fulmine ictum conflagravit. Homines autem ingenioſi quid de hoc exiſtimaverint, ex dicto Ciceronis apparet, qui ait, divinitus extitiſſe illam flammam, non quæ terreſtre illud domicilium Jovis deleret, ſed quæ ſublimius magnificentiusque depoſceret. Qua de re etiam in libro Conſulatus ſui eadem dixit, quæ Lucretius:

*Nam pater altitonans ſtellanti nixus Olympo,*
*Ipſe ſuas arces, atque inclyta templa petivit,*
*Et Capitolinis injecit ſedibus ignes.*

Pertinaci ergo ſtultitia non modo vim majeſtatemque veri Dei non intellexerunt: ſed etiam impietatem ſui erroris auxerunt, qui templum cœleſti judicio ſæpe damnatum reſtituere contra fas omne contenderint.

Cum hæc igitur cogitaret Epicurus, earum rerum velut iniquitate inductus (ſic enim cauſam rationemque ignoranti videbatur) exiſtimavit nullam eſſe providentiam. Quod cum ſibi perſuaſiſſet, ſuſcepit etiam defendendum: ſic in errores inextricabiles ſe ipſe concluſit. Si enim providentia nulla eſt, quomodo tam ordinate, tam diſpoſite mundus effectus eſt? Nulla, inquit, diſpoſitio eſt; multa enim facta ſunt aliter, quam fieri debuerunt. Et invenit homo divinus, quæ reprehenderet. Quæ ſingula ſi vacaret refellere, facile oſtenderem, nec ſapientem hunc fuiſſe, nec ſanum. Item ſi nulla providentia eſt, quomodo animalium cor-

pora tam providenter ordinata ſunt, ut ſingula quæque membra mirabili ratione diſpoſita ſua officia conſervent? Nihil, inquit, in procreandis animalibus providentiæ ratio molita eſt; nam neque oculi facti ſunt ad videndum, neque aures ad audiendum, neque lingua ad loquendum, neque pedes ad deambulandum: quoniam prius hæc nata ſunt, quam eſſet loqui, audire, videre, ambulare. Itaque non hæc ad uſum nata ſunt: ſed uſus ex illis natus eſt. Si nulla providentia eſt, cur imbres cadunt, fruges oriuntur, arbuſta frondeſcunt? Non, inquit, ſemper animantium cauſa iſta fiunt, quoniam providentiæ nihil proſunt: ſed omnia ſua ſponte fieri neceſſe eſt. Unde ergo naſcuntur, aut quomodo fiunt omnia, quæ geruntur? Non eſt, inquit, providentiæ opus; ſunt enim ſemina per inane volitantia, quibus inter ſe temere conglobatis, univerſa gignuntur atque concreſcunt. Cur igitur illa non ſentimus aut cernimus? Quia nec colorem habent, inquit, nec calorem ullum, nec odorem: ſaporis quoque & humoris expertia ſunt, & tam minuta, ut ſecari ac dividi nequeant.

Sic eum, quia in principio falſum ſuſceperat, conſequentium rerum neceſſitas ad deliramenta perduxit. Ubi enim ſunt, aut unde iſta corpuſcula? Cur illa nemo præter unum Leucippum ſomniavit? a quo Democritus eruditus hæreditatem ſtultitiæ reliquit Epicuro. Quæ ſi ſunt corpuſcula, & quidem ſolida, ut dicunt, ſub oculos certe venire poſſunt. Si eadem eſt natura omnium, quomodo res varias efficiunt? Vario, inquit, ordine ac poſitione conveniunt: ſicut litteræ, quæ cum ſint paucæ, varie tamen collocatæ, innumerabilia verba conficiunt. At litteræ varias formas habent. Ita, inquit, & hæc ipſa primordia; nam ſunt aſpera, ſunt hamata, ſunt lævia. Secari ergo & dividi poſſunt, ſi aliquid illis ineſt, quod emineat. Si autem lævia ſunt, & hamis indigent, cohærere non poſ-

poſſunt. Hamata igitur eſſe oportet, ut poſſint invicem concatenari. Cum vero tam minuta eſſe dicantur, ut nulla ferri acie diſſici valeant, quomodo hamos;aut angulos habent? Quos, quia extant, neceſſe eſt poſſe divelli. Deinde quo fœdere inter ſe, qua mente conveniunt, ut ex his aliquid conſtruatur? Si ſenſu carent, nec coire tam diſpoſite poſſunt; quia non poteſt quidquam rationale perficere, niſi ratio. Quam multis coargui hæc vanitas poteſt! ſed properat oratio. Hic eſt ille,

*Qui genus humanum ingenio ſuperavit, & omnes*
*Præſtinxit ſtellas, exortus uti ætherius ſol.*

Quos equidem verſus nunquam ſine riſu legere poſſum. Non enim de Socrate, aut Platone hoc ſaltem dicebant, qui velut reges habentur philoſophorum: ſed de homine, quo ſano & vigente nullus æger ineptius deliravit. Itaque poeta inaniſſimus leonis laudibus murem non ornavit, ſed obruit & obtrivit. At idem nos metu liberat mortis, de qua hæc ipſius verba ſunt expreſſa: Quando nos ſumus, mors non eſt: quando mors eſt, nos non ſumus; mors ergo nihil ad nos. Quam argute nos fefellit! quaſi vero transacta mors timeatur, qua jam ſenſus ereptus eſt, ac non ipſum mori, quo ſenſus eripitur. Eſt enim tempus aliquod, quo nos etiamnum ſumus, & mors tamen nondum eſt; idque ipſum videtur miſerum eſſe, cum & mors eſſe incipit, & nos eſſe deſinimus.

Nec fruſtra dictum eſt: Mors miſera non eſt. Aditus ad mortem eſt miſer: hoc eſt, morbo tabeſcere, ictum perpeti, ferrum corpore excipere, ardere igni, dentibus beſtiarum laniari. Hæc ſunt, quæ timentur, non quia mortem afferunt, ſed quia dolorem magnum. Quin potius effice, ne dolor malum ſit. Omnium, inquit, malorum maximum eſt. Qui ergo non poſſum non timere, ſi id, quod mortem antecedit, aut efficit, malum eſt? Quid, quod totum illud argumentum

fal-

falſum eſt; quia non intereunt animæ. Animæ vero, inquit, intereunt. Nam quod cum corpore naſcitur, cum corpore intereat neceſſe eſt. Jam ſuperius dixi, differre me hunc locum melius, & operi ultimo reſervare, ut hanc Epicuri perſuaſionem, ſive illa Democriti, ſive Dicæarchi fuit, & argumentis, & divinis teſtimoniis redarguam. Verum ille fortaſſe impunitatem vitiis ſuis ſpopondit; fuit enim turpiſſimæ voluptatis aſſertor, cujus capiendi cauſa naſci hominem putavit. Quis, cum hoc affirmari audiat, vitiis & ſceleribus abſtineat? Nam ſi perituræ ſunt animæ, appetamus divitias, ut omnes ſuavitates capere poſſimus: quæ ſi nobis deſunt, ab iis, qui habent, auferamus clam, dolo, vi; eo magis, ſi humanas res Deus nullus curat, quandocumque ſpes impunitatis arriſerit, rapiamus, necemus. Sapientis eſt enim malefacere, ſi & utile ſit, & tutum; quoniam ſi quis in cœlo Deus eſt, non iraſcitur cuiquam. Æque ſtulti eſt & benefacere; quia ſicut ira non commovetur, ita nec gratia tangitur. Voluptatibus igitur, quoquo modo poſſumus, ſerviamus. Brevi enim tempore nulli erimus omnino. Ergo nullum diem, nullum denique temporis punctum fluere nobis ſine voluptate patiamur; ne, quia ipſi quandoque perituri ſumus, id ipſum, quod viximus, pereat.

Hoc ille tametſi non dicit verbo, re tamen ipſa docet. Nam cum diſputat, omnia ſapientem ſua cauſa facere, ad utilitatem ſuam refert omnia, quæ agit. Ita qui audit hæc flagitia, nec boni quidquam faciendum putabit; quoniam benefacere ad utilitatem ſpectat alienam; nec a ſcelere abſtinendum, quia maleficio præda conjuncta eſt. Archipyrata quiſquam, vel latronum ductor, ſi ſuos ad graſſandum cohortetur, quo alio ſermone uti poteſt, quam ut eadem dicat, quæ dicit Epicurus? Deos nihil curare; non ira, non gratia tangi; inferorum pœnas non eſſe metuendas, quod ani-

mæ

mæ poſt mortem occidant, nec ulli omnino ſint inferi; voluptatem eſſe maximum bonum; nullam eſſe humanam ſocietatem; ſibi quemque conſulere; neminem eſſe, qui alterum diligat, niſi ſua cauſa; mortem non eſſe metuendam forti viro, nec ullum dolorem, qui etiamſi torqueatur, ſi uratur, nihil curare ſe dicat. Eſt plane, cur quiſquam putet, hanc vocem viri eſſe ſapientis, quæ poteſt latronibus aptiſſime commodari?

## CAPUT XVIII.

*Pythagorici & Stoici, animarum immortalitatem ſtatuentes, voluntariam mortem inaniter perſuadent.*

Alii autem contraria his differunt, ſupereſſe animas poſt mortem; & hi ſunt maxime Pythagorici ac Stoici: quibus etſi ignoſcendum eſt, quia verum ſentiunt, non poſſum tamen non reprehendere eos, quia non ſententia, ſed caſu inciderunt in veritatem. Itaque in eo ipſo, quod recte ſentiebant, aliquid errarunt. Nam cum timerent argumentum illud, quo colligitur neceſſe eſſe, ut occidant animæ cum corporibus, quia cum corporibus naſcuntur, dixerunt non naſci animas, ſed inſinuari potius in corpora, & de aliis in alia migrare. Non putaverunt aliter fieri poſſe, ut ſuperſint animæ poſt corpora, niſi videantur fuiſſe ante corpora. Par igitur, ac prope ſimilis error eſt partis utriusque. Sed hæc in præterito falſa eſt, illa in futuro. Nemo enim vidit, quod eſt veriſſimum, & naſci animas, & non occidere; quia, cur id fieret, aut quæ ratio eſſet hominis, neſcierunt. Multi ergo ex iis, quia æternas eſſe animas ſuſpicabantur, tanquam in cœlum migraturi eſſent, ſibi ipſis manus intulerunt: ut Cleanthes, ut Chryſippus, ut Zeno, ut Empedocles, qui ſe in ardentis Ætnæ ſpecum intempeſta nocte dejecit, ut,

cum

cum repente non apparuiſſet, abiiſſe ad Deos crederetur; & ex Romanis Cato, qui fuit in omni ſua vita Socraticæ vanitatis imitator. Nam Democritus in alia fuit perſuaſione. Sed tamen

*Sponte ſua letho caput obvius obtulit ipſe*:

quo nihil ſceleratius fieri poteſt. Nam ſi homicida nefarius eſt, quia hominis extinctor eſt, eidem ſceleri obſtrictus eſt, qui ſe necat, quia hominem necat. Imo vero majus eſſe id facinus exiſtimandum eſt, cujus ultio ſoli Deo ſubjacet. Nam ſicut in hanc vitam non noſtra ſponte venimus, ita rurſus ex hoc domicilio corporis, quod tuendum nobis aſſignatum eſt, ejusdem juſſu recedendum eſt, qui nos in hoc corpus induxit, tamdiu habituros, donec jubeat emitti; & ſi vis aliqua inferatur, æqua mente id patiendum eſt, cum extincta innocentis anima inulta eſſe non poſſit; habeamusque judicem magnum, cui ſoli vindicta in integro ſemper eſt.

Homicidæ igitur illi omnes philoſophi, & ipſe Romanæ ſapientiæ princeps Cato, qui antequam ſe occideret, perlegiſſe Platonis librum dicitur, qui eſt ſcriptus de æternitate animarum, & ad ſummum nefas philoſophi autoritate compulſus eſt; & hic tamen aliquam moriendi cauſam videtur habuiſſe, odium ſervitutis. Quid Ambraciotes ille, qui, cum eumdem librum perlegiſſet, præcipitem ſe dedit, nullam aliam ob cauſam, niſi quod Platoni credidit? Execrabilis prorſus ac fugienda doctrina, ſi abigit homines a vita. Quod ſi ſciſſet Plato, atque docuiſſet, a quo, & quomodo, & quibus, & quæ ob facta, & quo tempore immortalitas tribuatur, nec Cleombrotum impegiſſet in mortem voluntariam, nec Catonem, ſed eos ad vitam & juſtitiam potius erudiſſet. Nam Cato videtur mihi cauſam quæſiſſe moriendi, non tam ut Cæſarem fugeret, quam ut Stoicorum decretis obtemperaret, quos ſectabatur, nomenque ſuum grandi aliquo facinore

nore clarificaret: cui quid mali accidere potuerit, ſi viveret, non invenio. Caius enim Cæſar, ut clemens erat, nihil aliud efficere volebat, etiam in ipſo belli civilis ardore, quam ut bene mereri de Republica videretur, duobus optimis civibus Cicerone & Catone ſervatis. Sed redeamus ad eos, qui mortem pro bono laudant. De vita quereris, quaſi vixeris, aut unquam tibi ratio conſtiterit, cur omnino ſis natus. Nonne igitur tibi verus ille & communis omnium pater Terentianum illud jure increpaverit:

*- - Prius diſce, quid ſit vivere;*
*Si diſplicebit vita, tum iſthoc utitor.*

Indignaris te malis eſſe ſubjectum; quaſi quidquam merearis boni, qui patrem, qui dominum, qui regem tuum neſcis; qui, quamvis clariſſimam lucem intuearis oculis, mente tamen cæcus es, & in profundis ignorantiæ tenebris jaces. Quæ ignorantia effecit, ut quosdam dicere non puderet, idcirco nos eſſe natos, ut ſcelerum pœnas lueremus: quo quid delirius dici poſſit, non video. Ubi enim, vel quæ ſcelera potuimus admittere, qui omnino non fuimus? Niſi forte credemus inepto illi ſeni, qui ſe in priori vita Euphorbum fuiſſe mentitus eſt. Hic, credo, quod erat ignobili genere natus, familiam ſibi ex Homeri carminibus adoptavit. O miram & ſingularem Pythagoræ memoriam! O miſeram oblivionem noſtrum omnium, qui neſciamus, qui ante fuerimus! Sed fortaſſe vel errore aliquo, vel gratia ſit effectum, ut ille ſolus lethæum gurgitem non attigerit, nec oblivionis aquam guſtaverit: videlicet ſenex vanus, ſicut otioſæ aniculæ ſolent, fabulas tanquam infantibus credulis finxit. Quod ſi bene ſenſiſſet de iis, quibus hæc locutus eſt, ſi homines eos exiſtimaſſet, nunquam ſibi tam petulanter mentiendi licentiam vendicaſſet. Sed deridenda eſt hominis leviſſimi vanitas. Quid Ciceroni faciemus? qui cum in principio Conſolationis ſuæ dixiſſet, luendorum ſcelerum

rum cauſa naſci homines, iteravit id ipſum poſtea, quaſi objurgans eum, qui vitam non eſſe pœnam putet. Recte ergo præfatus eſt, errore, ac miſerabili veritatis ignorantia ſe teneri.

---

## CAPUT XIX.

*Cicero & alii ſapientiſſimi animarum immortalitatem, ſed infideliter docent; & quod bona vel mala mors ex ante acta vita ſit ponderanda.*

At illi, qui de mortis bono diſputant, quia nihil veri ſciunt, ſic argumentantur: Si nihil eſt poſt mortem, non eſt malum mors; aufert enim ſenſum mali. Si autem ſuperſunt animæ, eſt etiam bonum; quia immortalitas ſequitur. Quam ſententiam Cicero de Legibus ſic explicavit: Gratulemurque nobis, quoniam mors aut meliorem, quam qui eſt in vita, aut certe non deteriorem allatura eſt ſtatum. Nam ſine corpore, animo vigente, divina vita eſt; ſenſu carente, nihil profecto eſt mali. Argute, ut ſibi videbatur, quaſi nihil eſſe aliud poſſit. Atqui utrumque hoc falſum eſt. Docent enim divinæ litteræ, non extingui animas: ſed aut pro juſtitia præmio affici, aut pœna pro ſceleribus ſempiterna. Nec enim fas eſt, aut eum, qui ſceleratus in vita feliciter fuerit, effugere, quod meretur: aut eum, qui ob juſtitiam miſerrimus fuerit, ſua mercede fraudari. Quod adeo verum eſt, ut idem Tullius in Conſolatione non easdem ſedes incolere juſtos atque impios prædicaverit. Nec enim omnibus, inquit, iidem illi ſapientes arbitrati ſunt, eumdem curſum in cœlum patere: nam vitiis & ſceleribus contaminatos deprimi in tenebras, atque in cœno jacere docuerunt; caſtos autem animos, puros, integros, incorruptos, bonis etiam ſtudiis atque artibus expolitos,

litos, levi quodam & facili lapſu ad Deos, id eſt, ad naturam ſui ſimilem pervolare. Quæ ſententia ſuperiori illi argumento repugnat. Illud enim ſic aſſumptum eſt, tanquam neceſſe ſit, omnem hominem natum immortalitate donari. Quod igitur erit diſcrimen virtutis, ac ſceleris, ſi nihil intereſt, utrumne Ariſtides ſit aliquis, an Phalaris? utrum Cato, an Catilina? Sed hanc repugnantiam rerum ſententiarumque non cernit, niſi qui tenet veritatem. Si quis igitur nos roget, utrumne bonum ſit mors, an malum? reſpondebimus, qualitatem ejus ex vitæ ratione pendere. Nam ſicut vita ipſa bonum eſt, ſi cum virtute vivatur; malum, ſi cum ſcelere: ſic & mors ex præteritis vitæ actibus ponderanda eſt. Ita ſit, ut ſi vita in Dei religione tranſacta ſit, mors malum non ſit; quia tranſlatio eſt ad immortalitatem. Sin autem, malum ſit neceſſe eſt; quoniam ad æterna, ut dixi, ſupplicia tranſmittit.

Quid ergo dicemus, niſi errare illos, qui aut mortem appetunt, tanquam bonum; aut vitam fugiunt, tanquam malum? niſi quod ſunt iniquiſſimi, qui pauciora mala non penſant bonis pluribus. Nam cum omnem vitam per exquiſitas & varias traducant voluptates, mori cupiunt, ſi quid forte his amaritudinis ſupervenit; & ſic habent, tanquam illis nunquam fuerit bene, ſi aliquando fuerit male. Damnant igitur vitam omnem, plenamque nihil aliud, quam malis opinantur. Hinc nata eſt inepta illa ſententia, hanc eſſe mortem, quam nos vitam putemus; illam vitam, quam nos pro morte timeamus: ita primum bonum eſſe, non naſci, ſecundum, citius mori. Quæ, ut majoris ſit autoritatis, Sileno attribuitur. Cicero in Conſolatione: „Non naſci, inquit, longe optimum, nec in „hos ſcopulos incidere vitæ; proximum autem, ſi „natus ſis, quamprimum mori, tanquam ex incendio „effugere violentiam fortunæ.„ Crediditſſe illum va-

niſſimo dicto exinde apparet, quod adjecit aliquid de ſuo, ut ornaret. Quæro igitur, cui eſſe optimum putet non naſci, cum ſit nullus omnino, qui ſentiat: nam ut bonum ſit aliquid, aut malum, ſenſus efficit. Deinde, cur omnem vitam nihil aliud eſſe, quam ſcopulos & incendium putaverit; quaſi aut in noſtra fuerit poteſtate, ne naſceremur, aut vitam nobis fortuna tribuat, non Deus; aut vivendi ratio quidquam ſimile incendio habere videatur.

Non diſſimile Platonis illud eſt, quod ajebat, ſe gratias agere naturæ: Primum, quod homo natus eſſet potius, quam mutum animal; Deinde, quod mas potius, quam fœmina; quod Græcus, quam Barbarus; Poſtremo, quod Athenienſis, & quod temporibus Socratis. Dici non poteſt, quantam mentibus cæcitatem, quantosque pariat errores ignoratio veritatis. Ego plane contenderim, nunquam quidquam dictum eſſe in rebus humanis delirius. Quaſi vero ſi aut Barbarus, aut mulier, aut aſinus denique natus eſſet, idem ipſe Plato eſſet, ac non ipſum illud, quod natum fuiſſet. Sed videlicet Pythagoræ credidit, qui ut vetaret homines animalibus veſci, dixit, animas de corporibus in aliorum animalium corpora commeare: quod & vanum & impoſſibile eſt. Vanum, quia neceſſe non fuit, veteres animas in nova corpora inducere, cum idem artifex, qui primas aliquando fecerat, potuerit ſemper novas facere. Impoſſibile, quia rectæ rationis anima tam immutare naturam ſtatus ſui non poteſt, quam ignis aut deorſum niti, aut in transverſum, fluminis modo, flammam ſuam fundere. Exiſtimavit igitur homo ſapiens, potuiſſe fieri, ut anima, quæ tunc erat in Platone, in aliquod mutum animal includeretur, eſſetque humano ſenſu prædita, ut intelligeret ac doleret incongruenti ſe corpore oneratam. Quanto ſanius faceret, ſi gratias agere ſe diceret, quod ingenioſus, quod docilis natus eſſet, quod in iis opibus, ut

libe-

liberaliter erudiretur. Nam quod Athenis natus eſt, quid in eo beneficii fuit? An non plurimi extiterunt in aliis civitatibus excellenti ingenio atque doctrina viri, qui meliores ſinguli, quam omnes Athenienſes fuerunt? Quanta hominum millia fuiſſe credamus, qui & Athenis nati, & temporibus Socratis, indocti tamen, ac ſtulti fuerunt? Non enim aut parietes, aut locus, in quo quisque eſt effuſus ex utero, conciliat homini ſapientiam. Quid vero attinuit, Socratis ſe temporibus natum gratulari? Num Socrates ingenia diſcentibus potuit commodare? Non venit in mentem Platoni, Alcibiadem quoque & Critiam ejusdem Socratis aſſiduos auditores fuiſſe; quorum alter hoſtis patriæ acerrimus fuit, alter crudeliſſimus omnium tyrannorum.

---

## CAPUT XX.

***Socrates aliis prudentior fuit in Philoſophia, quamvis in multis deſipuerit.***

Videamus nunc, quid in Socrate ipſo tam magnum fuerit, ut homo ſapiens merito gratias ageret, illius ſe temporibus eſſe natum. Non inficior, fuiſſe illum paulo cordatiorem, quam cæteros, qui naturam rerum putaverunt ingenio poſſe comprehendi. In quo illos non excordes tantum fuiſſe arbitror, ſed etiam impios; quod in ſecreta cœleſtis illius providentiæ curioſos oculos voluerint immittere. Romæ, & in plerisque urbibus ſcimus eſſe quædam ſacra, quæ aſpici a viris nefas habeatur. Abſtinent igitur aſpectu, quibus contaminare illa non licet; & ſi forte vel errore, vel caſu quopiam vir aſpexerit, primo pœna ejus, deinde inſtauratione ſacrificii ſcelus expiatur. Quid his facias, qui inconceſſa ſcrutari volunt? Nimirum

multo ſceleratiores, qui arcana mundi, & hoc cœleſte templum profanare impiis diſputationibus quærunt, quam qui ædem Veſtæ, aut Bonæ Deæ, aut Cereris intraverint. Quæ penetralia quamvis adire viris non liceat, tamen a viris fabricata ſunt. Hi vero non tantum impietatis crimen effugiunt: ſed, quod eſt multo indignius, eloquentiæ famam, & ingenii gloriam conſequuntur. Quid, ſi aliquid inveſtigare poſſent? Sunt enim tam ſtulti in aſſeverando, quam improbi in quærendo; cum neque invenire quidquam poſſint, nec defendere, etiamſi invenerint. Nam ſi verum vel fortuito viderint, quod ſæpius contingit, committunt, ut ab aliis id pro falſo refellatur. Non enim deſcendit aliquis de cœlo, qui ſententiam de ſingulorum opinionibus ferat: quapropter nemo dubitaverit, eos, qui iſta conquirant, ſtultos, ineptos, inſanos eſſe.

Aliquid ergo Socrates habuit cordis humani, qui cum intelligeret hæc non poſſe inveniri, ab ejusmodi quæſtionibus ſe removit; vereorque, ne in eo ſolo. Multa enim ſunt ejus non modo laude indigna, ſed etiam reprehenſione digniſſima, in quibus fuit ſuorum ſimillimus. Ex his unum eligam, quod ab omnibus ſit probatum. Celebre hoc proverbium Socrates habuit: Quod ſupra nos, nihil ad nos. Procumbamus igitur in terram, & manus nobis ad præclara opera datas convertamus in pedes. Nihil ad nos cœlum, ad cujus contemplationem ſumus excitati; nihil denique lux ipſa pertineat: certe victus noſtri cauſa de cœlo eſt. Quod ſi hoc ſenſit, non eſſe de rebus cæleſtibus diſputandum, ne illorum quidem rationem poterat comprehendere, quæ ſub pedibus habebat. Quid ergo? num erravit in verbis? Veriſimile non eſt: ſed nimirum id ſenſit, quod locutus eſt, religioni minime ſerviendum; quod ſi aperte diceret, nemo pateretur.

Quis enim non ſentiat, hunc mundum tam mirabili ratione perfectum aliqua providentia gubernari? quando-

quandoquidem nihil eſt, quod poſſit ſine ullo moderatore conſiſtere. Sic domus ab habitatore deſerta dilabitur; navis ſine gubernatore abit peſſum; & corpus relictum ab anima diffluit: nedum putemus, tantam illam molem aut conſtrui ſine artifice, aut ſtare tamdiu ſine rectore potuiſſe. Quod ſi publicas illas religiones voluit evertere, non improbo, quin etiam laudabo, ſi ipſe quod eſt melius invenerit. Verum idem per canem & anſerem dejerabat. O hominem ſcurram, ut ait Zeno Epicureus, ineptum, perditum, deſperatum, ſi cavillari voluit Religionem; dementem, ſi hoc ſerio fecit, ut animal turpiſſimum pro Deo haberet! Quis jam ſuperſtitiones Ægyptiorum audeat reprehendere, quas Socrates Athenis autoritate confirmavit ſua? Illud vero nonne ſummæ vanitatis, quod ante mortem familiares ſuos rogavit, ut Æſculapio gallum, quem voverat, pro ſe ſacrarent? Timuit videlicet, ne apud Rhadamanthum reciperatorem voti reus fieret ab Æſculapio. Dementiſſimum hominem putarem, ſi morbo affectus periiſſet. Cum vero hoc ſanus fecerit, eſt ipſe inſanus, qui eum putat fuiſſe ſapientem. En, cujus temporibus natum ſe eſſe homo ſapiens gratulatur.

## CAPUT XXI.

*De Platonis doctrina, quæ reſpublicas deſtrueret.*

Videamus tamen, quid illum Socrates docuerit, qui cum totam Phyſicam repudiaſſet, eo ſe contulit, ut de virtute atque officio quæreret. Itaque non dubito, quin auditores ſuos juſtitiæ præceptis erudierit. Docente igitur Socrate, non fugit Platonem, juſtitiæ vim in æquitate conſiſtere; ſiquidem omnes pari conditione naſcuntur. Ergo nihil, inquit, privati ac pro-

prii habeant: ſed ut pares eſſe poſſint, quod juſtitiæ ratio deſiderat, omnia in commune poſſideant. Ferri hoc poteſt, quamdiu de pecunia dici videtur. Quod ipſum quam impoſſibile ſit, & quam injuſtum, poteram multis rebus oſtendere. Concedamus tamen, ut poſſit fieri. Omnes enim ſapientes erunt, & pecuniam contemnent. Quo ergo illum communitas iſta perduxit? Matrimonia quoque, inquit, communia eſſe debebunt: ſcilicet ut ad eamdem mulierem multi viri, tanquam canes confluant; & is utique obtineat, qui viribus vicerit: aut ſi patientes ſunt, ut philoſophi, expectent, ut vicibus, tanquam lupanar obeant. O miram Platonis æquitatem! Ubi eſt ergo virtus caſtitatis? ubi fides conjugalis? quæ ſi tollas, omnis juſtitia ſublata eſt. At idem dixit, beatas civitates futuras fuiſſe, ſi aut philoſophi regnarent, aut reges philoſopharentur. Huic vero tam juſto, tam æquo viro regnum dares, qui aliis abſtuliſſet ſua, aliis condonaſſet aliena; proſtituiſſet pudicitiam fœminarum: quæ nullus unquam non modo rex, ſed ne tyrannus quidem fecit.

Quam vero intulit rationem turpiſſimi hujus conſilii? Sic inquit: Civitas concors erit, & amoris mutui conſtricta vinculis, ſi omnes omnium fuerint & mariti, & patres, & uxores, & liberi. Quæ iſta confuſio generis humani eſt! Quomodo ſervari poteſt caritas, ubi nihil eſt certum, quod ametur? Quis aut vir mulierem, aut mulier virum diliget, niſi habitaverint ſemper una, niſi devota mens, & ſervata invicem fides individuam fecerit caritatem? quæ virtus in illa promiſcua voluptate locum non habet. Item ſi omnes omnium liberi ſint, quis amare liberos tanquam ſuos poterit, cum ſuos eſſe aut ignoret, aut dubitet? quis honorem tanquam patri deferet, cum, unde natus ſit, neſciat? Ex quo fit, ut non tantum alienum pro patre habeat, ſed etiam patrem pro alieno. Quid,

quod

quod uxor poteſt eſſe communis, filius non poteſt; quem concipi nonniſi ex uno neceſſe eſt. Perit ergo illi uni communitas, ipſa reclamante natura. Supereſt, ut tantummodo concordiæ cauſa uxores velit eſſe communes. At nulla vehementior diſcordiarum cauſa eſt, quam unius fœminæ a multis maribus appetitio. In quo Plato, ſi ratione non potuit, exemplis certe potuit admoneri, & mutorum animalium, qui ob hoc vel acerrime pugnant, & hominum, qui ſemper ob eam rem graviſſima inter ſe bella geſſerunt.

---

## CAPUT XXII.

*De Platonis præceptis, iisdemque reprehenſis.*

Reſtat, ut communio iſta nihil aliud habeat, præter adulteria & libidines, propter quas funditus eruendas, virtus eſt vel maxime neceſſaria. Itaque non invenit concordiam, quam quærebat; quia non videbat, unde oriatur. Nam juſtitia in extrapoſitis nihil momenti habet, ne in corpore quidem: ſed tota in hominis mente verſatur. Qui ergo vult homines adæquare, non matrimonia, non opes ſubtrahere debet; ſed arrogantiam, ſuperbiam, tumorem, ut illi potentes & elati pares eſſe ſe etiam mendiciſſimis ſciant. Detracta enim divitibus inſolentia & iniquitate, nihil intererit, utrumne alii divites, alii pauperes ſint, cum animi pares fuerint; quod efficere nulla res alia præter religionem Dei poteſt. Putavit igitur ſe inveniſſe juſtitiam, cum eam prorſus everterit; quia non rerum fragilium, ſed mentium debet eſſe communitas. Nam ſi juſtitia virtutum omnium mater eſt, cum illæ ſingulæ tolluntur, ipſa ſubvertitur. Tulit autem Plato ante omnia frugalitatem; quæ utique nulla eſt, ubi proprii nihil habeatur. Tulit abſtinentiam; ſiquidem nihil

fuerit, quod abſtineatur, alienum. Tulit temperantiam, tulit caſtitatem; quæ virtutes in utroque ſexu maximæ ſunt. Tulit verecundiam, pudorem, modeſtiam, ſi honeſta & legitima eſſe incipiunt, quæ ſolent flagitioſa & turpia judicari. Sic virtutem dum vult omnibus dare, omnibus ademit. Nam rerum proprietas & vitiorum, & virtutum materiam continet; communitas autem nihil aliud, quam vitiorum licentiam. Nam viri, qui multas mulieres habent, nihil aliud dici poſſunt, quam luxurioſi ac nepotes. Item mulieres, quæ a multis habentur, non utique adulteræ, quia certum matrimonium nullum eſt, ſed proſtitutæ ac meretrices ſint neceſſe eſt.

Redegit ergo humanam vitam ad ſimilitudinem, non dicam mutorum, ſed pecudum ac belluarum. Nam volucres pene omnes faciunt matrimonia, & paria junguntur, & nidos ſuos tanquam geniales toros concordi mente defendunt; & fœtus ſuos, quia certi ſunt, amant; & ſi alienos objeceris, abigunt. At homo ſapiens contra morem hominum, contraque naturam ſtultiora ſibi, quæ imitaretur, elegit. Et quoniam videbat in cæteris animalibus officia marium fœminarumque non eſſe diviſa, exiſtimavit oportere etiam mulieres militare, & conſiliis publicis intereſſe, & magiſtratus gerere, & imperia ſuſcipere. Itaque his arma & equos aſſignavit; conſequens eſt, ut lanam & telam viris, & infantium geſtationes. Nec vidit impoſſibilia eſſe, quæ diceret; ex eo, quod adhuc in orbe terræ neque tam ſtulta, neque tam vana ulla gens extiterit, quæ hoc modo viveret.

CA-

# CAPUT XXIII.

*De erroribus quorumdam Philoſophorum; deque Sole & Luna.*

Cum igitur in tanta vanitate ipſi philoſophorum principes deprehendantur, quid illos minores putabimus, qui nunquam ſibi tam ſapientes videri ſolent, quam cum pecuniæ contemptu gloriantur? Fortis animus. Sed expecto, quid faciant, & quo ille contemptus evadat. Tradita ſibi a parentibus patrimonia tanquam malum fugiunt, ac deſerunt. Et ne in tempeſtate naufragium faciant, in tranquillo ſe præcipitant, non virtute, ſed perverſo metu fortes; ſicut illi, qui, cum timent, ne ab hoſte jugulentur, ipſi ſe jugulant, ut mortem morte devitent. Sic iſti, unde poſſent gloriam liberalitatis acquirere, ſine honore, ſine gratia perdunt. Laudatur Democritus, quod agros ſuos reliquerit, eosque paſcua publica fieri paſſus ſit. Probarem, ſi donaſſet. Nihil autem ſapienter fit, quod ſi ab omnibus fiat, inutile eſt ac malum. Sed hæc negligentia tolerabilis. Quid ille, qui patrimonium in nummos redactum effudit in mare? Ego dubito, utrumne ſanus, an demens fuerit. Abite, inquit, in profundum malæ cupiditates; ego vos mergam, ne ipſe mergar a vobis. Si tantus pecuniæ contemptus eſt, fac illam beneficium, fac humanitatem, largire pauperibus: poteſt hoc, quod perditurus es, multis ſuccurrere, ne fame, aut ſiti, aut nuditate moriantur. Imitare inſaniam ſaltem furoremque Tuditani; ſparge populo diripienda. Potes & pecuniam effugere, & tamen bene collocare; quia ſalvum eſt, quidquid pluribus profuit.

Zenonis autem paria peccata quis probat? Sed omittamus id, quod eſt ab omnibus ſemper irriſum.

 Illud

Illud ſatis eſt ad coarguendum furioſi hominis errorem, quod inter vitia & morbos miſericordiam ponit. Adimit nobis affectum, quo ratio humanæ vitæ pene omnis continetur. Cum enim natura hominis imbecillior ſit, quam cæterorum animalium, quæ vel ad perferendam vim temporum, vel ad incurſiones a ſuis corporibus arcendas, naturalibus munimentis providentia cœleſtis armavit: homini autem quia nihil iſtorum datum eſt, accepit pro iſtis omnibus miſerationis affectum, qui plane vocatur humanitas, qua nosmet invicem tueremur. Nam ſi homo ad conſpectum alterius hominis efferaretur, quod facere videmus animantes, quarum natura ſolivaga eſt, nulla eſſet hominum ſocietas, nulla urbium condendarum vel cura, vel ratio. Sic neque vita quidem ſatis tuta, cum & cæteris animalibus expoſita eſſet imbecillitas hominum, & ipſi inter ſemetipſos belluarum more ſævirent. Non minor in aliis dementia.

Quid enim dici poteſt de illo, qui nigram dixit eſſe nivem? quam conſequens erat, ut etiam picem albam eſſe diceret. Hic eſt ille, qui ſe idcirco natum eſſe dicebat, ut cœlum ac ſolem videret, qui in terra nihil videbat ſole lucente. Xenophanes dicentibus Mathematicis orbem lunæ duodeviginti partibus majorem eſſe, quam terram, ſtultiſſime credidit; & quod huic levitati fuit conſentaneum, dixit, intra concavum lunæ ſinum eſſe aliam terram, & ibi aliud genus hominum ſimili modo vivere, quo nos in hac terra vivimus. Habent igitur illi lunatici homines alteram lunam, quæ illis nocturnum lumen exhibeat, ſicut hæc exhibet nobis. Et fortaſſe noſter hic orbis alterius inferioris terræ luna ſit. Fuiſſe Seneca inter Stoicos ait, qui deliberaret, utrumne Soli quoque ſuos populos daret: inepte ſcilicet, qui dubitaverit. Quid enim perderet, ſi dediſſet? Sed, credo, calor deterrebat, ne tantam multitudinem periculo committeret; ne ſi æſtu nimio periiſſent, ipſius culpa eveniſſe tanta calamitas diceretur.

## CAPUT XXIV.

### *De Antipodibus; de Cœlo ac Sideribus.*

Quid illi, qui eſſe contrarios veſtigiis noſtris Antipodas putant, num aliquid loquuntur? aut eſt quisquam tam ineptus, qui credat eſſe homines, quorum veſtigia ſint ſuperiora, quam capita? aut ibi, quæ apud nos jacent, inverſa pendere? fruges & arbores deorſum verſus creſcere? pluvias, & nives, & grandinem ſurſum verſus cadere in terram? Et miratur aliquis, hortos penſiles inter ſeptem mira narrari, cum philoſophi & agros, & maria, & urbes, & montes penſiles faciant? Hujus quoque erroris aperienda nobis origo eſt. Nam ſemper eodem modo falluntur. Cum enim falſum aliquid in principio ſumpſerint, veri ſimilitudine inducti, neceſſe eſt eos in ea, quæ conſequuntur, incurrere. Sic incidunt in multa ridicula, quia neceſſe eſt falſa eſſe, quæ rebus falſis congruunt. Cum autem primis habuerint fidem, qualia ſint ea, quæ ſequuntur, non circumſpiciunt, ſed defendunt omni modo; cum debeant prima illa, utrumne vera ſint, an falſa, ex conſequentibus judicare.

Quæ igitur illos ad Antipodas ratio perduxit? Videbant ſiderum curſus in occaſum meantium: ſolem atque lunam in eamdem partem ſemper occidere, atque oriri ſemper ab eadem. Cum autem non perſpicerent, quæ machinatio curſus eorum temperaret, nec quomodo ab occaſu ad orientem remearent, cœlum autem ipſum in omnes partes putarent eſſe devexum, quod ſic videri propter immenſam latitudinem neceſſe eſt: exiſtimaverunt, rotundum eſſe mundum ſicut pilam, & ex motu ſiderum opinati ſunt cœlum volvi, ſic aſtra ſolemque, cum occiderint, volubilitate ipſa mundi ad ortum referri. Itaque & æreos orbes fabricati ſunt,

quaſi

quaſi ad figuram mundi, eosque cœlarunt portentoſis quibusdam ſimulacris, quæ aſtra eſſe dicerent. Hanc igitur cœli rotunditatem illud ſequebatur, ut terra in medio ſinu ejus eſſet incluſa. Quod ſi ita eſſet, etiam ipſam terram globo ſimilem; neque enim fieri poſſet, ut non eſſet rotundum, quod rotundo concluſum teneretur. Si autem rotunda etiam terra eſſet, neceſſe eſſe, ut in omnes cœli partes eamdem faciem gerat, id eſt, montes erigat, campos tendat, maria conſternat. Quod ſi eſſet, etiam ſequebatur illud extremum, ut nulla ſit pars terræ, quæ non ab hominibus cæterisque animalibus incolatur. Sic pendulos iſtos Antipodas cœli rotunditas adinvenit.

Quod ſi quæras ab iis, qui hæc portenta defendunt, quomodo non cadunt omnia in inferiorem illam cœli partem: reſpondent, hanc rerum eſſe naturam, ut pondera in medium ferantur, & ad medium connexa ſint omnia, ſicut radios videmus in rota; quæ autem levia ſunt, ut nebula, fumus, ignis, a medio deferantur, ut cœlum petant. Quid dicam de iis neſcio, qui, cum ſemel aberraverint, conſtanter in ſtultitia perſeverant, & vanis vana defendunt; niſi quod eos interdum puto, aut joci cauſa philoſophari, aut prudentes & ſcios mendacia defendenda ſuſcipere, quaſi ut ingenia ſua in malis rebus exerceant, vel oſtendant. At ego multis argumentis probare poſſem, nullo modo fieri poſſe, ut cœlum terra ſit inferius, niſi & liber jam concludendus eſſet, & adhuc aliqua reſtarent, quæ magis ſunt præſenti operi neceſſaria. Et quoniam ſingulorum errores percurrere non eſt unius libri opus, ſatis ſit pauca enumeraſſe, ex quibus poſſit, qualia ſint cætera, intelligi.

## CAPUT XXV.

### *De addiſcenda Philoſophia; & quanta ad ejus ſtudium ſint neceſſaria.*

Nunc pauca nobis de philoſophia in commune dicenda ſunt, ut confirmata cauſa peroremus. Summus ille noſter Platonis imitator exiſtimavit, philoſophiam non eſſe vulgarem, quod eam non niſi docti homines aſſequi poſſint. „ Eſt, inquit, philoſophia paucis contenta judicibus, multitudinem conſulto ipſa fugiens. „ Non eſt ergo ſapientia, ſi ab hominum cœtu abhorret: quoniam ſi ſapientia homini data eſt, ſine ullo diſcrimine omnibus data eſt, ut nemo ſit prorſus, qui eam capere non poſſit. At illi virtutem humano generi datam ſic amplexantur, ut ſoli omnium publico bono frui velle videantur, tam invidi, quam ſi velint deligare oculos, aut effodere cæteris, ne ſolem videant. Nam quid eſt aliud hominibus negare ſapientiam, quam mentibus eorum verum ac divinum lumen auferre? Quod ſi natura hominis ſapientiæ capax eſt, oportuit & opifices, & ruſticos, & mulieres, & omnes denique, qui humanam formam gerunt, doceri, ut ſapiant; populumque ex omni lingua, & conditione, & ſexu, & ætate conflari. Maximum itaque argumentum eſt, philoſophiam neque ad ſapientiam tendere, neque ipſam eſſe ſapientiam, quod myſterium ejus barba tantum celebratur & pallio. Senſerunt hoc adeo Stoici, qui & ſervis, & mulieribus philoſophandum eſſe dixerunt; Epicurus quoque, qui rudes omnium litterarum ad philoſophiam invitat; item Plato, qui civitatem de ſapientibus voluit componere.

Conati quidem illi ſunt facere, quod veritas exigebat: ſed non potuit ultra verba procedi. Primum, quia multis artibus opus eſt, ut ad philoſophiam poſſit

acce-

accedi. Diſcendæ iſtæ communes litteræ propter uſum legendi, quia in tanta rerum varietate nec diſci audiendo poſſunt omnia, nec memoria contineri. Grammaticis quoque non parum operæ dandum eſt, ut rectam loquendi rationem ſcias. Id multos annos auferat neceſſe eſt. Nec oratoria quidem ignoranda eſt; ut ea, quæ didiceris, proferre atque eloqui poſſis. Geometria quoque, ac muſica, & aſtrologia neceſſaria eſt; quod hæ artes cum philoſophia habent aliquam ſocietatem: quæ univerſa perdiſcere neque fœminæ poſſunt, quibus intra puberes annos officia mox uſibus domeſticis profutura diſcenda ſunt; neque ſervi, quibus per eos annos vel maxime ſerviendum eſt, quibus poſſunt diſcere; neque pauperes, aut opifices, aut ruſtici, quibus in diem victus labore eſt quærendus. Ob eam cauſam Tullius ait abhorrere a multitudine philoſophiam. Atenim rudes Epicurus accipiet. Quomodo ergo illa, quæ de principiis rerum dicuntur, intelligent, quæ perplexa & involuta vix etiam politi homines aſſequuntur?

In rebus igitur obſcuritate implicitis, & ingeniorum varietate confuſis, & eloquentium virorum exquiſito ſermone fucatis, quis imperito ac rudi locus eſt? Denique nullas unquam mulieres philoſophari docuerunt, præter unam ex omni memoria Themiſten; neque ſervos, præter unum Phædonem, quem male ſervientem redemiſſe ac docuiſſe Cebetem tradunt. Enumerant etiam Platonem, ac Diogenem; qui tamen ſervi non fuerunt: ſed his ſervitus evenerat; ſunt enim capti. Platonem quidem redemiſſe Aniceris quidam traditur ſeſtertiis octo. Itaque inſectatus eſt conviciis hunc ipſum redemptorem Seneca, quod parvi Platonem æſtimaverit. Furioſus, ut mihi videtur, qui homini fuerit iratus, quod non multam pecuniam perdidit: ſcilicet aurum appendere debuit, tanquam pro mortuo Hectore, aut tantum ingerere nummorum,

quan-

quantum venditor non popoſcit. Ex Barbaris vero nullum, præter unum Anacharſim Scytham; qui philoſophiam ne ſomniaſſet quidem, niſi & linguam, & litteras ante didiciſſet.

---

## CAPUT XXVI.

*Sapientiam ſola doctrina cœleſtis largitur; & quam ſit efficax lex Dei.*

Quod ergo illi poſcente natura faciendum eſſe ſenſerunt, ſed tamen neque ipſi facere potuerunt, neque a philoſophis fieri poſſe viderunt, ſola hæc efficit doctrina cœleſtis; quia ſola ſapientia eſt. Illi ſcilicet perſuadere cuiquam poterunt, qui nihil perſuadent etiam ſibi? aut cujusquam cupiditates oppriment, iram temperabunt, libidinem coercebunt, cum ipſi & cedant vitiis, & fateantur, plus valere naturam? Dei autem præcepta, quia & ſimplicia, & vera ſunt, quantum valeant in animis hominum, quotidiana experimenta demonſtrant. Da mihi virum, qui ſit iracundus, maledicus, effrænatus: pauciſſimis Dei verbis

- - - *Tam placidum, quam ovem, reddam.*

Da cupidum, avarum, tenacem: jam tibi eum liberalem dabo, & pecuniam ſuam plenis manibus largientem. Da timidum doloris ac mortis: jam cruces, & ignes, & taurum contemnet. Da libidinoſum, adulterum, ganeonem: jam ſobrium, caſtum, continentem videbis. Da crudelem, & ſanguinis appetentem: jam in veram clementiam furor ille mutabitur. Da injuſtum, inſipientem, peccatorem: continuo & æquus, & prudens, & innocens erit. Uno enim lavacro malitia omnis abolebitur. Tanta divinæ ſapientiæ vis eſt, ut in hominis pectus infuſa, matrem delictorum

ctorum ſtultitiam uno ſemel impetu expellat: ad quod efficiendum, non mercede, non libris, non lucubrationibus opus eſt. Gratis iſta fiunt, facile, cito; modo pateant aures, & pectus ſapientiam ſitiat. Nemo vereatur, nos aquam non vendimus, nec ſolem mercede præſtamus. Dei fons uberrimus atque pleniſſimus patet cunctis; & hoc cœleſte lumen univerſis oritur, quicumque oculos habent. Num quis hæc philoſophorum aut unquam præſtitit, aut præſtare, ſi velit, poteſt? Qui cum ætates ſuas in ſtudio philoſophiæ conterant, neque alium quemquam, neque ſeipſos, ſi natura paululum obſtitit, poſſunt facere meliores. Itaque ſapientia eorum, ut plurimum efficiat, non excidit vitia, ſed abſcondit. Pauca vero Dei præcepta ſic totum hominem immutant, & expoſito vetere novum reddunt, ut non cognoſcas eumdem eſſe.

## CAPUT XXVII.

*Quam parum Philoſophorum præcepta conferant ad veram ſapientiam, quam in ſola Religione invenies.*

Quid ergo? nihilne illi ſimile præcipiunt? Imo permulta; & ad verum frequenter accedunt. Sed nihil ponderis habent illa præcepta, quia ſunt humana, & autoritate majori, id eſt divina illa, carent. Nemo enim credit, quia tam ſe hominem putat eſſe, qui audit, quam eſt ille, qui præcipit. Præterea nihil apud eos certi eſt, nihil, quod a ſcientia veniat. Sed cum omnia conjecturis agantur, multa etiam diverſa & varia proferantur, ſtultiſſimi eſt hominis, præceptis eorum velle parere, quæ utrum vera ſint, an falſa, dubitatur; & ideo nemo paret, quia nemo vult ad incertum laborare. Virtutem eſſe Stoici

ajunt,

ajunt, quæ ſola efficiat vitam beatam. Nihil poteſt verius dici. Sed quid, ſi cruciabitur, aut dolore afficietur? Poteritne quisquam inter carnifices beatus eſſe? Imo vero illatus corpori dolor materia virtutis eſt: itaque ne in tormentis quidem miſer eſt. Epicurus multo fortius. Sapiens, inquit, ſemper beatus eſt; & vel incluſus in Phalaridis tauro hanc vocem emittet: Suave eſt, & nihil curo. Quis eum non irriſerit? Maxime, quod homo voluptarius perſonam ſibi viri fortis impoſuit, & quidem ſupra modum. Non enim fieri poteſt, ut quisquam cruciatus corporis pro voluptatibus ducat, cum ſatis ſit ad officium virtutis implendum, perferre ac ſuſtinere. Quid dicitis Stoici? Quid tu Epicure? Beatus eſt ſapiens, etiam cum torquetur. Si propter gloriam patientiæ: non fruetur; in tormentis enim fortaſſe morietur. Si propter memoriam: aut non ſentiet, ſi occidunt animæ; aut ſentiet, nihil ex ea conſequetur.

Quis ergo alius fructus eſt in virtute? quæ beatitudo vitæ? ut æquo animo moriatur? Bonum mihi affertis unius horæ, aut fortaſſe momenti, propter quod non expediat in tota vita miſeriis & laboribus confici. Quantum autem temporis mors occupat? quæ cum veniat, utrum æquo aut iniquo animo eam ſubieris, jam nihil refert. Ita fit, ut nihil aliud ex virtute captetur, niſi gloria. Sed hæc aut ſupervacua & brevis eſt, aut pravis hominum judiciis non ſequetur. Nullus igitur ex virtute fructus eſt, ubi virtus mortalis eſt, & caduca. Ita qui hæc locuti ſunt, umbram quamdam virtutis videbant, ipſam virtutem non videbant. Defixi enim fuerunt in terram, nec vultus ſuos in altum erigebant, ut eam poſſent intueri,

*Quæ ſeſe a cœli regionibus oſtentabat.*

Hæc cauſa eſt, cur præceptis eorum nullus obtemperet: quoniam aut ad vitia erudiunt, ſi voluptatem

defendunt; aut ſi virtutem aſſerunt, neque peccato pœnam minantur, niſi ſolius turpitudinis, neque virtuti ullum præmium pollicentur, niſi ſolius honeſtatis & laudis, cum dicant, non propter ſeipſam expetendam eſſe virtutem.

Beatus eſt igitur ſapiens in tormentis: ſed cum torquetur pro fide, pro juſtitia, pro Deo, illa patientia doloris beatiſſimum faciet. Eſt enim Deus, qui ſolus poteſt honorare virtutem; cujus merces immortalitas ſola eſt: quam qui non appetunt, nec religionem tenent, cui æterna ſubjacet vita, profecto neque virtutis vim ſciunt, cujus præmium ignorant; neque in cœlum ſpectant, quod ipſi ſe facere putant, cum res non veſtigabiles quærunt, quia ratio in cœlum ſpectandi nulla alia eſt, niſi aut religionem ſuſcipere, aut animam ſuam immortalem eſſe credere. Quisquis enim aut Deum colendum eſſe intelligit, aut immortalitatis ſpem ſibi propoſitam habet, mens ejus in cœlo eſt; & licet id non aſpiciat oculis, animæ tamen lumine aſpicit. Qui autem Religionem non ſuſcipiunt, terreni ſunt; quia Religio de cœlo eſt; & qui animam putant cum corpore interire, æque in terram ſpectant, quia ultra corpus, quod eſt terra, nihil amplius vident, quod ſit immortale. Nihil igitur prodeſt, hominem ita eſſe fictum, ut recto corpore ſpectet in cœlum; niſi erecta mente Deum cernat, & cogitatio ejus in ſpe vitæ perpetuæ tota verſetur.

## CAPUT XXVIII.

*De vera Religione, deque Natura; Fortuna num ſit Deus, & de Philoſophia.*

Quapropter nihil aliud eſt in vita, quo ratio, quo conditio noſtra nitatur, niſi Dei, qui nos genuit,

nuit, agnitio, & religioſus ac pius cultus: unde quoniam philoſophi aberraverunt, ſapientes utique non fuerunt. Quæſierunt illi quidem ſapientiam: ſed quia non rite quærebant, prolapſi ſunt longius, & in tantos errores inciderunt, ut etiam communem ſapientiam non tenerent. Non enim tantum Religionem aſſerere noluerunt: verum etiam ſuſtulerunt; dum ſpecie falſæ virtutis inducti, conantur animos omni metu liberare: quæ Religionis everſio naturæ nomen invenit. Illi enim, cum aut ignorarent, a quo eſſet effectus mundus, aut perſuadere vellent, nihil eſſe divina mente perfectum, naturam eſſe dixerunt rerum omnium matrem, quaſi dicerent, omnia ſua ſponte eſſe nata: quo verbo plane imprudentiam ſuam confitentur. Natura enim, remota providentia & poteſtate divina, prorſus nihil eſt. Quod ſi Deum naturam vocent, quæ perverſitas eſt, naturam potius quam Deum nominare? Si autem natura ratio eſt, vel neceſſitas, vel conditio naſcendi, non eſt per ſeipſam ſenſibilis: ſed neceſſe eſt mentem eſſe divinam, quæ ſua providentia naſcendi principium rebus omnibus præbeat. Aut ſi natura eſt cœlum atque terra, & omne, quod natum eſt, non eſt Deus natura, ſed Dei opus.

Non diſſimili errore credunt eſſe fortunam quaſi Deam quamdam res humanas variis caſibus illudentem; quia neſciunt, unde ſibi bona & mala eveniant. Cum hac ſe compoſitos ad præliandum putant; nec ullam tamen rationem reddunt, a quo & quam ob cauſam: ſed tantum cum fortuna ſe digladiari momentis omnibus gloriantur. Jam quicumque alios conſolati ſunt ob interitum amiſſionemque carorum, fortunæ nomen acerrimis accuſationibus proſciderunt; nec omnino ulla eorum diſputatio de virtute eſt, in qua non fortuna vexetur. M. Tullius in ſua Conſolatione pugnaſſe ſe ſemper contra fortunam loquitur,

eamque a ſe eſſe ſuperatam, cum fortiter inimicorum impetus retudiſſet; ne tum quidem ſe ab ea fractum, cum domo pulſus patria caruit: tum autem, cum amiſerit cariſſimam filiam, victum ſe a fortuna turpiter confitetur. Cedo, inquit, & manum tollo. Quid hoc homine miſerius, qui ſic jaceat? Inſipienter, inquit; ſed qui profitetur ſe eſſe ſapientem. Quid ergo ſibi vult aſſumptio nominis? Quid contemptus ille rerum, qui magnificis verbis prætenditur? Quid diſpar cæteris habitus? Aut cur omnino præcepta ſapientiæ datis, ſi nemo, qui ſapiat, adhuc inventus eſt? Et quisquam nobis invidiam facit, quia philoſophos negamus eſſe ſapientes? cum ipſi nec ſcire ſe quidquam, nec ſapere videantur. Nam ſi quando ita defecerint, ut ne affingere quidem quidquam poſſint, quod faciunt in rebus cæteris: tum vero ignorantiæ admonentur, & quaſi furibundi exiliunt, & exclamant, ſe cæcos eſſe & excordes. Anaxagoras pronuntiat circumfuſa eſſe tenebris omnia. Empedocles anguſtas eſſe ſenſuum ſemitas queritur, tanquam illi ad cogitandum rheda & quadrigis opus eſſet. Democritus quaſi in puteo ſic alto, ut fundus ſit nullus, veritatem jacere demerſam; nimirum ſtulte, ut cætera. Non enim tanquam in puteo demerſa veritas eſt, quo vel deſcendere, vel etiam cadere illi licebat, ſed tanquam in ſummo montis excelſi vertice, vel potius in cœlo, quod eſt veriſſimum. Quid enim eſt, cur eam potius in imum depreſſam diceret, quam in ſummum levatam? niſi forte mentem quoque in pedibus, aut in imis calcibus conſtituere malebat potius, quam in pectore, aut in capite.

Adeo remotiſſimi fuerunt ab ipſa veritate, ut eos ne ſtatus quidem ſui corporis admoneret, veritatem in ſummo illis eſſe quærendam. Ex hac deſperatione confeſſio illa Socratis nata eſt, qua ſe nihil ſcire dixit, niſi hoc unum, quod nihil ſciat. Hinc Academiæ

diſci-

diſciplina manavit; ſi tamen diſciplina dici poteſt, in qua ignoratio & diſcitur, & docetur. Sed ne illi quidem, qui ſcientiam ſibi aſſumpſerunt, id ipſum, quod ſe ſcire putabant, conſtanter defendere potuerunt. Qui, quoniam ratio illis non quadrabat, per ignorantiam rerum divinarum tam varii, tam incerti fuerunt, ſibique ſæpe contraria differentes, ut quid ſentirent, quid vellent, ſtatuere ac dijudicare non poſſis. Quid igitur pugnes adverſus eos homines, qui ſuo ſibi gladio pereunt? Quid labores, ut eos deſtruas, quos ſua ipſos deſtruit atque afficit oratio? Ariſtoteles, inquit Cicero, veteres philoſophos accuſans, ait, eos aut ſtultiſſimos, aut glorioſiſſimos fuiſſe, qui exiſtimaſſent philoſophiam ſuis ingeniis perfectam: ſed ſe videre, quod paucis annis magna acceſſio facta eſſet, brevi tempore philoſophiam plane abſolutam fore. Quod igitur fuit illud tempus? quo more? quando eſt, aut a quibus abſoluta? Nam quod ait ſtultiſſimos fuiſſe, qui putaſſent ingeniis ſuis perfectam eſſe ſapientiam, verum eſt: ſed ne ipſe quidem ſatis prudenter, qui aut a veteribus cœptam, aut a novis auctam, aut mox a poſterioribus perfectum iri putavit. Nunquam enim poteſt inveſtigari, quod non per viam ſuam quæritur.

---

## CAPUT XXIX.

### *De Fortuna iterum, & Virtute.*

Sed repetamus id, quod omiſimus. Fortuna ergo per ſe nihil eſt; nec ſic habendum eſt, tanquam ſit in aliquo ſenſu. Siquidem fortuna eſt accidentium rerum ſubitus atque inopinatus eventus. Verum philoſophi, ne aliquando non errent, in re ſtulta volunt eſſe ſapientes; qui fortunæ ſexum mutant, eamque

non Deam, ſicut vulgus, ſed Deum eſſe dicunt. Eumdem tamen interdum naturam, interdum fortunam vocant; „quod multa, inquit idem Cicero, efficiat in„opinata nobis, propter obſcuritatem ignorationem„que cauſarum.„ Cum igitur cauſas ignorent, propter quas fiat aliquid, & ipſum qui faciat ignorent, neceſſe eſt. Idem in opere valde ſerio, in quo præcepta vitæ deprompta ex philoſophia filio dabat: „Magnam, inquit, eſſe fortunæ vim in utramque par„tem, quis neſciat? Nam &, cum proſpero flatu ejus „utimur, ad exitus pervenimus optatos, &, cum re„flaverit, affligimur.„ Primum, qui negat ſciri poſſe quidquam, ſic hoc dixit, tanquam & ipſe, & omnes ſciant. Deinde, qui, etiam quæ clara ſunt, dubia conatur efficere, hoc putavit eſſe clarum, quod illi eſſe debuit vel maxime dubium; nam ſapienti omnino falſum eſt. Quis, inquit, neſcit? Ego vero neſcio. Doceat me, ſi poteſt, quæ ſit illa vis, qui flatus iſte, & qui reflatus.

Turpe igitur eſt, hominem ingenioſum dicere id, quod, ſi neges, probare non poſſit. Poſtremo, quod is, qui dicit, aſſenſus eſſe retinendos, quod ſtulti ſit hominis, rebus incognitis temere aſſentiri, is plane vulgi & imperitorum opinionibus credidit, qui fortunam putant eſſe, quæ hominibus tribuat bona & mala. Nam ſimulacrum ejus cum copia & gubernaculo fingunt, tanquam hæc & opes tribuat, & humanarum rerum regimen obtineat. Cui opinioni & Virgilius aſſentit, qui fortunam omnipotentem vocat; & Hiſtoricus, qui ait: Sed profecto fortuna in omni re dominatur. Quid ergo cæteris Diis loci ſupereſt? Cur non aut ipſa regnare dicitur, ſi plus poteſt; aut ſola colitur, ſi omnia? Vel, ſi tantum mala immittit, aliquid cauſæ proferant, cur, ſi Dea ſit, hominibus invideat, eosque perditos cupiat, cum ab his religioſe colatur: cur æquior ſit malis, iniquior autem bonis: cur

cur inſidietur, affligat, decipiat & exterminet: quis illam generi hominum vexatricem perpetuam conſtituerit: cur denique tam malam ſortita ſit poteſtatem, ut res cunctas ex libidine magis, quam ex vero celebret, obſcuretque. Hæc, inquam, philoſophos inquirere oportuit potius, quam temere innocentem accuſare fortunam: quæ etiamſi ſit aliqua, nihil tamen afferri ab his poteſt, cur hominibus tam inimica ſit, quam putatur. Itaque illæ omnes orationes, quibus iniquitatem fortunæ lacerant, ſe ſuasque virtutes contra fortunam ſuperbiſſime jactant, nihil aliud ſunt, quam deliramenta inconſideratæ levitatis.

Quare non invideant nobis, quibus aperuit veritatem Deus; qui ſicut ſcimus, nihil eſſe fortunam: ita ſcimus, eſſe pravum ac ſubdolum ſpiritum, qui ſit inimicus bonis, hoſtisque juſtitiæ; qui contraria faciat, quam Deus; cujus invidiæ cauſam in ſecundo libro explicavimus. Hic ergo inſidiatur univerſis: ſed eos, qui neſciunt hominem, errore impedit, ſtultitia obruit, tenebris circumfundit, ne quis poſſit ad divini nominis pervenire notitiam, in quo uno & ſapientia continetur, & vita perpetua. Eos autem, qui Deum ſciunt, dolis & aſtu aggreditur, ut cupiditate ac libidine irretiat, ac peccatis blandientibus depravatos impellat ad mortem; vel, ſi dolo nihil profecerit, vi & violentia dejicere conatur. Idcirco enim in primordiis transgreſſionis non ſtatim ad pœnam detruſus a Deo eſt, ut hominem malitia ſua exerceat ad virtutem: quæ niſi agitetur, ni aſſidua vexatione roboretur, non poteſt eſſe perfecta; ſiquidem virtus eſt perferendorum malorum fortis ac invicta patientia. Ex quo fit, ut virtus nulla ſit, ſi adverſarius deſit. Hujus itaque perverſæ poteſtatis cum ſentirent virtuti repugnantem, nomenque ignorarent, fortunæ vocabulum ſibi inane finxerunt. Quod quam longe a ſapientia ſit remotum, declarat Juvenalis his verſibus;

 *Nul-*

*Nullum numen abeſt, ſi ſit prudentia: ſed nos*
*Te facimus, Fortuna, Deam, cæloque locamus.*

Stultitia igitur, & error, & cæcitas, &, ut Cicero ait, ignoratio rerum atque cauſarum Naturæ ac Fortunæ nomina induxit. Sed ut adverſarium ſuum neſciunt: ſic nec virtutem quidem ſciunt, cujus ſcientia ab adverſarii notione deſcendit. Quæ ſi conjuncta eſt cum ſapientia, vel, ut ipſi dicunt, eadem ipſa ſapientia eſt, ignorent neceſſe eſt, in quibus rebus ſita ſit. Nemo enim poteſt veris armis inſtrui, ſi hoſtem, contra quem fuerit armandus, ignorat; nec adverſarium vincere, qui in dimicando non hoſtem verum, ſed umbram petit. Proſternetur enim, qui alio intentus, venientem vitalibus ſuis ictum nec præviderit ante, nec caverit.

## CAPUT XXX.

*Epilogus ante dictorum; & qua ratione ſit tranſeundum a vanitate philoſophorum ad Sapientiam veram, & veri Dei cognitionem, in quo ſolo virtus eſt & beatitudo.*

Docui, quantum mea mediocritas tulit, longe devium philoſophos iter a veritate tenuiſſe. Sentio tamen, quam multa præterierim, quia non erat mihi propria contra philoſophos diſputatio. Sed huc neceſſario divertendum fuit, ut oſtenderem, tot & tanta ingenia in rebus falſis eſſe conſumpta; ne quis forte a pravis religionibus excluſus, ad eos ſe conferre vellet, tanquam certi aliquid reperturus. Una igitur ſpes homini, una ſalus in hac doctrina, quam defendimus, poſita eſt. Omnis ſapientia hominis in hoc uno eſt, ut Deum cognoſcat & colat: hoc noſtrum dogma, hæc ſententia eſt. Quanta itaque voce poſſum, teſtificor, proclamo, denuntio. Hic, hic eſt illud, quod philoſophi omnes in tota ſua vita quæſie-

quæſierunt, nec unquam tamen inveſtigare, comprehendere, tenere valuerunt, qui Religionem aut pravam retinuerunt, aut totam penitus ſuſtulerunt. Faceſſant igitur illi omnes, qui humanam vitam non inſtruunt, ſed turbant. Quid enim docent? aut quem inſtruunt, qui ſe ipſos nondum inſtruxerunt? Quem ſanare ægroti, quem regere cæci poſſunt? Huc ergo nos omnes, quibus eſt cura ſapientiæ, conferamus. An expectabimus, donec Socrates aliquid ſciat? aut Anaxagoras in tenebris lumen inveniat? aut Democritus veritatem de puteo extrahat? aut Empedocles dilatet animi ſui ſemitas? aut Arceſilas & Carneades videant, ſentiant, percipiant?

Ecce vox de cœlo veritatem docens, & nobis ſole ipſo clarius lumen oſtendens. Quid nobis iniqui ſumus? & ſapientiam ſuſcipere cunctamur, quam docti homines, contritis in quærendo ætatibus ſuis, nunquam reperire potuerunt? Qui vult ſapiens ac beatus eſſe, audiat Dei vocem; diſcat juſtitiam; ſacramentum nativitatis ſuæ norit; humana contemnat, divina ſuſcipiat; ut ſummum illud bonum, ad quod natus eſt, poſſit adipiſci. Diſſolutis religionibus univerſis, & omnibus, quæcumque in earum defenſionem dici vel ſolebant, vel poterant, refutatis, deinde convictis philoſophiæ diſciplinis, ad veram nobis Religionem ſapientiamque veniendum eſt, quoniam eſt, ut docebo, utrumque conjunctum; ut eam vel argumentis, vel exemplis, vel idoneis teſtibus aſſeramus, & ſtultitiam, quam nobis iſti Deorum cultores objectare non deſinunt, ut nullam penes nos, ſic totam penes ipſos eſſe doceamus. Et quanquam prioribus libris, cum falſas arguerem religiones, & hoc, cum falſam ſapientiam tollerem, ubi veritas ſit, oſtenderim; planius tamen, quæ Religio & quæ ſapientia vera ſit, liber proximus indicabit.

# LACTANTII
## DIVINARUM INSTITUTIONUM
## LIBER QUARTUS
## DE
## VERA SAPIENTIA ET RELIGIONE.

### *ANALYSIS.*

PARTES libri hujus quatuor ſunt:

*Proœmium*, Cap. 1. 2. 3. 4.

*Inſtitutio de Chriſto*, a Cap. 5. uſque ad 29.

*Explicatio quæſtionis, quomodo duæ perſonæ, pater & filius, ſint unus Deus*, Cap. 29.

*Admonitio de cauſis hæreſium*, Cap. 30.

PROOEMIUM tria continet: Querelam de introducto Deorum cultu, quem omnis injuſtitia & impietas eſt conſecuta: Cauſas, cur ſapientia a philoſophis non ſit inventa; quia nimirum extra fines ſuos eam quæſierint, nec ad Judæos acceſſerint, divina haud dubie providentia derelicti, nec inde ſcire potuerunt veritatem: Denique diſputationem de ſapientiæ & religionis vinculo, ubi docetur, apud ſolos Chriſtianos ſapientiam cum religione eſſe conjunctam, a quibus unus Deus colatur; non apud Ethnicos, quorum religio vana ſit, & a philoſophia diſcreta, quorum item cultus divinus contra omnem ſit rationem.

INSTITUTIO de Chriſto complectitur doctrinam de Chriſti cognitione, perſona, nomine, nativitate, duabus naturis, miraculis, paſſione, cruce.

Cognitionem Chriſti hauriendam monet ex Prophetis, qui omnibus Ethnicorum ſcriptoribus antiquiores ſint, *Cap.* 5.

Perſo-

Perſonam ſubſiſtentem ante mundum conditum, a Deoque generatum fuiſſe Chriſtum, demonſtrat teſtimonio Triſmegiſti, Sibyllarum, & Salomonis Proverb. *Cap.* 6.

Nomen Chriſti proprium ſoli Deo patri ſcribit notum eſſe, nec ante id publicatum iri, quam diſpoſitio Dei fuerit impleta. Jeſum tamen inter homines nominari: Chriſtum autem non proprium ejus nomen eſſe, ſed nuncupationem poteſtatis & regni, *Cap.* 7.

Nativitas Chriſti duplex aſſeritur; una in ſpiritu, altera in carne. Illa non ex connubio ac permixtione fœminæ alicujus, neque ex Deo, qui mas ſit & fœmina, ſicut Orpheus & Hermes putarunt, ſed incomprehenſibiliter cum voce ac ſono ex Dei ore proceſſiſſe dicitur, ſicut verbum; unde merito ſermo & verbum Dei nuncupetur, rectius tamen λογος apud Græcos, *Cap.* 8. & 9. Hac de virgine natus manifeſtatur, cujus nativitatis exponitur a Lactantio neceſſitas, forma, locus, finis. Neceſſitas; quia enim Judæi magnis a Deo beneficiis affecti a divina lege deſciverant, filium ſuum primogenitum delabi juſſit e cœlo Deus, ut religionem ſanctam transferret ad gentes, *Cap.* 10. & 11. Forma externa deſpecta fuit & humilis, ut ingratus in Deum populus in errorem maximum induceretur, *Cap.* 11. Forma interna eſt, quod virginem elegit, cujus utero ſe inſinuavit; quod minime incredibile videri debet, cum animalia quædam vento & aura concipere ſoleant, & hujusmodi Chriſti nativitas a Prophetis fuerit prædicta. Locus nativitatis Judæa nominatur, in qua ideo naſci voluit, & quidem ex ſemine Judæorum, ne, ſi fuiſſet alienigena, juſtam poſſent excuſationem de lege prætendere, quod eum non ſuſcepiſſent. Fines nativitatis Lactantius recenſet varios; ut univerſis gentibus, quæ ſub cœlo ſunt, Dei ſingularis & veri ſanctum myſterium revelaret, *Cap.* 12. item ut per omnia ſummo patri ſimilis exiſteret, eſſetque & ipſe ut pater, ἀπάτωρ & ἀμήτωρ, *Cap.* 13.

Duas quoque in Chriſto naturas, divinam & humanam, autor affirmat. Divinam, quia illa ex operibus, quæ fecit, apparuerit, & quia Deum Eſaias, Hieremias, & David Chriſtum prædicaverint. Humanam, quia hæc ex paſſione, quam pertulit, apparuerit: quia item Hieremias, Eſaias, Moſes, Nathan hominis filium Chriſtum futurum prædixerint, *Cap.* 14. & Zacharias propheta ſacerdotium & perſonam ipſam ſacerdotalem determinarit.

Mira-

Miracula Chriſti recenſentur varia, eaque tum a Prophetis, tum a Sibyllis prædicta, ac proinde minime magica fuiſſe *Cap.* 15. oſtenditur.

Paſſionis Chriſti docentur cauſæ procreantes & impulſivæ, forma, conſequentia & adjuncta. Cauſæ procreantes fuerunt Phariſæi & Sacerdotes. Impulſivæ doctrina Chriſti, & ſcandalum ab humilitate ejus ſumptum, itemque ex eo, quod Moſis legem ſolveret, Sabbatis non vacando: quod circumciſionem vacue faceret: quod abſtinentiam ſuillæ carnis auferret; quæ tamen omnia docet antea fuiſſe a Prophetis prædicta, *Cap.* 16. & 17. Forma paſſionis hiſtorica recenſione captivitatis & crucifixionis Chriſti declaratur: cui ſubjicitur deteſtatio facti, & teſtimoniorum enarratio, quibus paſſio illa fuit prænuntiata, *Cap.* 18. Conſequentia paſſionis ſex enumerantur: miracula, cuſtodia ſepulchri, reſurrectio, explicatio Scripturæ de Chriſti œconomia a Chriſto ipſo ad diſcipulos facta, adſcenſio in cœlum, plena Evangelii revelatio per Apoſtolos, *Cap.* 19 20. 21. Adjuncta dignitas paſſionis contra Ethnicos defenditur, qui humilitate & paſſione Chriſti offendebantur, *Cap.* 22.

Lactantius affirmat, oportuiſſe Chriſtum non Deum tantum, ſed & hominem eſſe & pati, hoc argumento:

Quicunque hominibus præcepta dat, ac vitam moresque aliorum fingit, hunc oportet facere præcepta, ut videant alii, poſſibilia eſſe, quæ præcipit, nec contemnant doctorem: oportet item, ut e cœlo veniat, cum in homine interna & propria doctrina eſſe nullo modo poſſit, & cœleſtis doctor in docendo perfectus & conſummatus ſit; denique neceſſe eſt, ut corpus aſſumat humanum: eo quod mortales oculi claritatem Dei non conſpicere, nec Deus expers corporis homines docere poſſit: quod item excuſationem carnis delictis ſuis obtendentes redarguere non poſſit, niſi & ipſe carne fuerit indutus, ut oſtendat, carnem etiam poſſe capere virtutem, *Cap.* 23. 24.

Atqui Chriſtus talis a Deo patre doctor nobis datus eſt, qui præcepta juſtitiæ ſuæ erudire homines debuit:

Igitur & Deum illum eſſe oportuit, ut doctrinam perfectam proferret, & autoritate cœleſti neceſſitatem parendi hominibus imponeret: & hominem, ut exempla virtutis homini præbere poſſet, & deſideriis carnis edomitis doceret, non neceſſitatis eſſe peccare, ſed propoſiti ac voluntatis, *Cap.* 25.

Corpo-

Corporatus igitur eſt, inquit porro Autor, ut homini virtutis & exempla & incitamenta præberet: paſſus eſt, ut quemadmodum aliis miraculis myſtica quædam adumbravit, ita iis, quæ paſſus eſt, ſignificaret, odio futuram ſapientiam, bonosque preſſuras ac labores varios experturos. Paſſus item eſt, ut patientiam, mortisque contemptum traderet homini.

De cruce tandem agens, primum cauſas reddit, cur Chriſtus hoc infami ſupplicii genere affici voluerit; nimirum ne quis eſſet omnino, qui eum non poſſet imitari. Deinde, ut integrum corpus ejus conſervaretur, quod die tertio reſurgere ab inferis oportebat; præterea quod exaltari eum in cruce neceſſe fuit, ut omnibus gentibus paſſio Dei innoteſceret: quemadmodum expanſione manuum in cruce congregationem gentium ex omnibus locis ad Eccleſiam præſignificavit, *Cap.* 26. Hinc diſſerit de vi ſigni crucis, quod fuget dæmones, & confundat aruſpices; ex quibus effectis religionis Chriſtianæ veritatem demonſtrat, *Cap.* 27. infertque inde, abjiciendas eſſe vanitates, & verum Deum cognoſcendum colendumque, *Cap.* 29.

TERTIA libri parte expeditur quæſtio, quomodo, cum Deum nos unum colere dicamus, duos tamen eſſe aſſeveremus, Deum Patrem & Deum Filium. Reſpondet Lactantius, unam utrique mentem, unum ſpiritum, unam eſſe ſubſtantiam; ut fontis & rivi, ut ſolis & radii, ut manus & corporis, & ut civili jure domus una & unus dominus nominatur, quando pater nomen Domini & poteſtatem filio concedit. Denique unum Deum eſſe tam patrem, quam filium, ab Eſaia quoque & Oſea prophetis oſtendit, *Cap.* 29.

ULTIMA parte diſſerit de cauſis hæreſium, quas dicit eſſe avaritiam & ſuperbiam, ignorationem ſcripturæ, falſorum Prophetarum admirationem, *Cap.* 30.

CA-

## CAPUT PRIMUM.

*De priore hominum Religione, & quomodo error transfuſus ſit in omnem ætatem, ac de ſeptem Græciæ ſapientibus.*

Cogitanti mihi, Conſtantine Imperator, & cum animo meo ſæpe reputanti priorem illum generis humani ſtatum, & mirum pariter, & indignum videri ſolet, quod unius ſæculi ſtultitia religiones varias ſuſcipientis, Deosque multos eſſe credentis, in tantam ſubito ignorationem ſui ventum eſt, ut ablata ex oculis veritate, neque Religio Dei veri, neque humanitatis ratio teneretur, hominibus non in cœlo ſummum bonum quærentibus, ſed in terra. Quam ob cauſam profecto ſæculorum veterum mutata felicitas eſt. Cœperunt enim, relicto parente & conſtitutore omnium Deo, inſenſibilia digitorum ſuorum figmenta venerari. Quæ pravitas quid effecerit, aut quid malorum attulerit, res ipſa declarat. Averſi namque a ſummo bono, quod ideo beatum ac ſempiternum eſt, quia videri, tangi, comprehendi non poteſt, & a virtutibus ei bono congruentibus, quæ ſunt æque immortales, ad hos corruptos & fragiles Deos lapſi, & ſtudentes iis rebus, quibus ſolum corpus ornatur, alitur, delectatur, mortem ſibi perpetuam cum Diis & cum bonis corporalibus quæſierunt: quia morti corpus omne ſubjectum eſt. Inſecuta eſt igitur hujusmodi religiones injuſtitia & impietas; ſicuti fuerat neceſſe. Deſierunt enim vultus ſuos in cœlum tollere; ſed deorſum mentes hominum depreſſæ, terrenis ut religionibus, ſic etiam bonis inhærebant. Secutum eſt diſſidium generis humani, & fraus, & nefas omne; quia ſpretis æternis atque incorruptis bonis, quæ ſola debent ab homine concupiſci, temporalia & brevia maluerunt, majorque hominibus ad malum fides fuit, qui pravum recto, quia præſentius fuerat, prætulerunt.

Sic

Sic humanam vitam prioribus ſæculis in clariſſima luce verſatam caligo ac tenebræ comprehenderunt; & quod huic pravitati congruens erat, poſtquam ſublata ſapientia eſt, tum demum ſibi homines ſapientum nomen vendicare cœperunt. Tum autem nemo ſapiens vocabatur, cum omnes erant. Utinamque nomen illud aliquando publicum, quamvis ad paucos redactum, tamen vim ſuam retineret. Poſſent enim pauci illi vel ingenio, vel autoritate, vel aſſiduis hortamentis liberare populum vitiis & erroribus. Sed adeo in totum ſapientia occiderat, ut ex ipſa nominis arrogantia nullum eorum, qui vocarentur, appareat fuiſſe ſapientem. Et tamen prius, quam hæc philoſophia, quæ dicitur eſſe, inveniretur, ſeptem fuiſſe traduntur, qui primi omnium, quia de rebus naturalibus quærere ac diſputare ſunt auſi, ſapientes haberi appellarique meruerunt.

O miſerum calamitoſumque ſæculum, quo per orbem totum ſeptem ſoli fuerunt, qui hominum vocabulo cierentur; nemo enim poteſt jure dici homo, niſi qui ſapiens eſt. Sed ſi cæteri omnes, præter ipſos, ſtulti fuerunt, ne illi quidem ſapientes, quia nemo ſapiens eſſe vere judicio ſtultorum poteſt. Adeo ab his abfuit ſapientia, ut ne poſtea quidem increſcente doctrina, & multis magniſque ingeniis in id ipſum ſemper intentis, potuerit perſpici veritas, & comprehendi. Nam poſt illorum ſeptem ſapientum gloriam, incredibile eſt, quanto ſtudio inquirendæ veritatis Græcia omnis exarſerit. Ac primum, nomen ipſum ſapientiæ arrogans putaverunt, ſeque non ſapientes, ſed ſtudioſos ſapientiæ vocaverunt. Quo facto & illos, qui temere ſapientum ſibi nomen aſciverant, erroris ſtultitiæque damnaverunt, & ſe quoque ipſos ignorantiæ, quam quidem non diffitebantur. Nam ubicumque rerum natura ingeniis eorum quaſi manus oppoſuerat, ne rationem poſſent aliquam reddere, teſtificari ſolebant, nihil ſcire ſe, nihil cernere. Unde multo

to ſapientiores inveniuntur, qui ſe aliqua ex parte viderunt, quam illi, qui ſe ſapere crediderant.

## CAPUT II.

*Ubi quærenda ſit ſapientia; quare Pythagoras & Plato non acceſſerunt ad Judæos.*

Quare, ſi neque illi fuere ſapientes, qui ſunt appellati, neque poſteriores, qui non dubitaverunt inſipientiam confiteri: quid ſupereſt, niſi ut alibi ſit quærenda ſapientia, quando non eſt, ubi quærebatur, inventa? Quid autem putemus fuiſſe cauſæ, cur tot ingeniis totque temporibus ſummo ſtudio & labore quæſita non reperiretur; niſi quod eam philoſophi extra fines ſuos quæſierunt? Qui quoniam peragratis & exploratis omnibus, nuſquam ullam ſapientiam comprehenderunt, & alicubi eſſe illam neceſſe eſt; apparet, illic potiſſimum eſſe quærendam, ubi ſtultitiæ titulus apparet; cujus velamento Deus, ne arcanum ſui divini operis in propatulo eſſet, theſaurum ſapientiæ ac veritatis abſcondit. Unde equidem ſoleo mirari, quod cum Pythagoras & poſtea Plato, amore indagandæ veritatis accenſi, ad Ægyptios, & Magos, & Perſas uſque penetraſſent, ut earum gentium ritus & ſacra cognoſcerent, (ſuſpicabantur enim, ſapientiam in Religione verſari) ad Judæos tamen non acceſſerint, penes quos tunc ſolos erat, & quo facilius ire potuiſſent. Sed averſos eſſe arbitror divina providentia, ne ſcire poſſent veritatem; quia nondum fas erat, alienigenis hominibus Religionem Dei veri juſtitiamque noteſcere. Statuerat enim Deus, appropinquante ultimo tempore, Ducem magnum cœlitus mittere, qui eam perfido ingratoque populo ablatam, exteris gentibus revelaret. Qua de re in hoc li-

libro aggrediar diſputare, ſi prius oſtendero, ſapientiam cum Religione ſic cohærere, ut divelli utrumque non poſſit.

---

## CAPUT III.

*Sapientia & Religio divelli non poſſunt; neceſſarium eſt, ut naturæ dominus ſit uniuscujusque pater.*

Deorum cultus, ut in priore libro docui, non habet ſapientiam, non modo quia divinum animal hominem terrenis fragilibusque ſubſternit, ſed quia nihil ibi diſſeritur, quod proficiat ad mores excolendos vitamque formandam: nec habet inquiſitionem aliquam veritatis, ſed tantummodo ritum colendi, qui non officio mentis, ſed miniſterio corporis conſtat. Et ideo non eſt illa religio vera judicanda; quia nullis juſtitiæ virtutisque præceptis erudit, efficitque meliores. Ita philoſophia, quia veram Religionem, id eſt ſummam pietatem non habet, non eſt vera ſapientia. Nam ſi divinitas, quæ gubernat hunc mundum, incredibili beneficentia genus hominum ſuſtentat, & quaſi paterna indulgentia fovet, vult profecto gratiam ſibi referri, & honorem dari: nec conſtare homini ratio pietatis poteſt, ſi cœleſtibus beneficiis extiterit ingratus; quod non eſt utique ſapientis. Quoniam igitur, ut dixi, philoſophia & Religio Deorum disjuncta ſunt, longeque diſcreta, ſi quidem alii ſunt profeſſores ſapientiæ, per quos utique ad Deos non aditur, alii Religionis antiſtites, per quos ſapere non diſcitur; apparet, nec illam eſſe veram ſapientiam, nec hanc religionem. Idcirco nec philoſophia potuit veritatem comprehendere, nec religio Deorum rationem ſui, qua caret, reddere. Ubi autem ſapientia cum Religione inſeparabili nexu cohæret, utrumque verum eſſe ne-

neceſſe eſt; quia & in colendo ſapere debemus, id eſt ſcire, quid nobis & quomodo ſit colendum, & in ſapiendo colere, id eſt re & actu, quod ſcierimus, implere.

Ubi ergo ſapientia cum Religione conjungitur? Ibi ſcilicet, ubi Deus colitur unus; ubi vita & actus omnis ad unum caput & ad unam ſummam refertur; denique iidem ſunt doctores ſapientiæ, qui & Dei ſacerdotes. Nec tamen moveat quemquam, quia ſæpe factum eſt, & fieri poteſt, ut philoſophus aliquis Deorum ſuſcipiat ſacerdotium: quod cum fit, non tamen conjungitur philoſophia cum religione; ſed & philoſophia inter ſacra ceſſabit, & religio, quando philoſophia tractabitur. Illa enim religio muta eſt, non tantum, quia mutorum eſt, ſed quia ritus ejus in manu & digitis eſt, non in corde, aut in lingua, ſicut noſtra quæ vera eſt. Idcirco & in ſapientia religio, & in religione ſapientia eſt. Ergo non poteſt ſegregari; quia ſapere nihil aliud eſt, niſi Deum verum juſtis ac piis cultibus honorare. Multorum autem Deorum cultus non eſſe ſecundum naturam, etiam hoc argumento colligi poteſt & comprehendi: Omnem Deum, qui ab homine colitur, neceſſe eſt inter ſolennes ritus & precationes patrem nuncupari, non tantum honoris gratia, verum etiam rationis; quod & antiquior eſt homine, & quod vitam, ſalutem, victum præſtat, ut pater. Itaque & Jupiter a precantibus pater vocatur, & Saturnus, & Janus, & Liber, & cæteri deinceps; quod Lucilius in Deorum concilio irridet:

*Ut nemo ſit noſtrum, quin pater optimu' divum:*
*Ut Neptunu' pater, Liber, Saturnu' pater, Mars,*
*Janu', Quirinu' pater, nomen dicatur ad unum.*

Quod ſi natura non patitur, ut ſint unius hominis multi patres (ex uno enim procreatur) ergo Deos etiam multos colere contra naturam eſt, contraque pietatem.

Unus

Unus igitur colendus eſt, qui poteſt vere pater nominari. Idem etiam dominus ſit neceſſe eſt; quia ſicut poteſt indulgere, ita etiam coercere. Pater ideo appellandus eſt, quia nobis multa & magna largitur: dominus ideo, quia caſtigandi ac puniendi habet maximam poteſtatem. Dominum vero eumdem eſſe, qui ſit pater, etiam juris civilis ratio demonſtrat. Quis enim poterit filios educare, niſi habeat in eos domini poteſtatem? Nec immerito paterfamilias dicitur, licet tantum filios habeat: videlicet nomen patris complectitur etiam ſervos, quia familias ſequitur; & nomen familiæ complectitur etiam filios, quia pater antecedit: unde apparet eumdem ipſum & patrem eſſe ſervorum, & dominum filiorum. Denique & filius manumittitur tanquam ſervus, & ſervus liberatus patroni nomen accipit, tanquam filius. Quod ſi propterea paterfamilias nominatur, ut appareat eum duplici poteſtate præditum, quia & indulgere debet, quia pater eſt, & coercere, quia dominus; ergo idem ſervus eſt, qui & filius; idem dominus, qui & pater. Sicut igitur naturæ neceſſitate non poteſt eſſe niſi unus; ita nec dominus niſi unus; quid enim faciat ſervus, ſi multi domini diverſa imperaverint? Ergo contra rationem contraque naturam ſunt religiones multorum Deorum; ſiquidem nec patres multi poſſunt eſſe, nec domini: Deos autem & patres, & dominos nuncupari neceſſe eſt.

Teneri ergo veritas non poteſt, ubi homo idem multis patribus dominisque ſubjectus eſt; ubi animus in multa diſperſus, huc atque illuc divagatur. Nec habere ullam firmitatem Religio poteſt, quando certo & ſtabili domicilio caret. Cultus igitur Deorum veri eſſe non poſſunt; eodem modo, quo matrimonium dici non poteſt, ubi mulier una multos viros habet: ſed hæc aut meretrix, aut adultera nominabitur; a qua enim pudor, caſtitas, virtus abeſt, virtute careat neceſſe eſt. Sic & religio Deorum impudica eſt & inceſta,

quia fide caret, quia honos ille inſtabilis & incertus caput atque originem non habet.

## CAPUT IV.

*De Sapientia itidem & Religione; atque de Jure Patris & Domini.*

Quibus rebus apparet, quam inter ſe conjuncta ſint ſapientia & religio: ſapientia ſpectat ad filios, quæ exigit amorem; religio ad ſervos, quæ exigit timorem. Nam ſicut illi patrem diligere debent & honorare, ſic hi dominum colere ac vereri. Deus autem, qui unus eſt, quoniam utramque perſonam ſuſtinet, & patris, & domini; & amare eum debemus, quia filii ſumus, & timere, quia ſervi. Non poteſt igitur nec religio a ſapientia ſeparari, nec ſapientia a religione ſecerni; quia idem Deus eſt, qui & intelligi debet, quod eſt ſapientiæ; & honorari, quod eſt religionis. Sed ſapientia præcedit, religio ſequitur; quia prius eſt, Deum ſcire, conſequens, colere. Ita in duobus nominibus una vis eſt, quamvis diverſa eſſe videatur. Alterum enim poſitum eſt in ſenſu, alterum in actu. Sed tamen ſimilia ſunt duobus rivis ex uno fonte manantibus. Fons autem ſapientiæ & religionis Deus eſt: a quo hi duo rivi ſi aberraverint, areſcant neceſſe eſt; quem qui neſciunt, nec ſapientes eſſe poſſunt, nec religioſi.

Sic fit, ut philoſophi, & qui Deos colunt, ſimiles ſint aut filiis abdicatis, aut ſervis fugitivis; quia neque illi patrem quærunt, neque hi dominum; & ſicut abdicati hæreditatem patris non aſſequuntur, & fugitivi impunitatem: ita neque philoſophi immortalitatem accipient, quæ eſt regni cœleſtis hæreditas, id eſt ſummum bonum, quod illi maxime quærunt; neque

culto-

cultores Deorum pœnam ſempiternæ mortis effugient, quæ eſt animadverſio veri domini adverſus fugitivos ſuæ majeſtatis ac nominis. Deum vero eſſe patrem, eumdemque dominum, utrique ignoraverunt, tam cultores Deorum, quam ipſi ſapientiæ profeſſores: quia aut nihil omnino colendum putaverunt, aut religiones falſas approbaverunt, aut, etiamſi vim poteſtatemque ſummi Dei intellexerunt, ut Plato, qui ait, unum eſſe fabricatorem mundi Deum; & M. Tullius, qui fatetur hominem præclara quadam conditione a ſummo Deo eſſe generatum; tamen ei debitum cultum tanquam ſummo patri non reddiderunt, quod erat conſequens ac neceſſarium. Deos autem neque patres, neque dominos eſſe poſſe, non tantum multitudo, ut ſupra oſtendi, ſed etiam ratio declarat: quia neque fictum eſſe a Diis hominem traditur, neque Deos ipſos antecedere originem hominis invenitur; ſiquidem fuiſſe in terra homines, antequam Vulcanus, & Liber, & Apollo, & ipſe Jupiter naſcerentur, apparet. Sed neque Saturno fictio hominis, neque Cœlo patri ejus aſſignari ſolet.

Quod ſi nullus eorum, qui coluntur, formaſſe a principio, atque inſtituiſſe hominem traditur; nullus igitur ex his pater hominis nuncupari poteſt, ita ne Deus quidem. Ergo fas non eſt, venerari eos, a quibus non ſit homo generatus; quia neque a multis generari poteſt. Unus igitur ac ſolus coli debet, qui Jovem, qui Saturnum, qui Cælum ipſum, terramque anteceſſit. Is enim neceſſe eſt hominem figuraverit, qui ante hominem cœlum terramque perfecit. Solus pater vocandus eſt, qui creavit; ſolus dominus nuncupandus, qui regit, qui habet vitæ ac necis veram & perpetuam poteſtatem: quem qui non adorat, & inſipiens ſervus eſt, qui dominum ſuum aut fugiat, aut neſciat; & impius filius, qui ſuum verum patrem vel oderit, vel ignoret.

## CAPUT V.

*Oracula Prophetarum ſunt inſpicienda; & de temporibus eorum, atque Judicum & Regum.*

Nunc, quoniam docui ſapientiam & Religionem non poſſe diduci, ſupereſt, ut de ipſa Religione ac ſapientia diſſeramus. Sentio quidem, quam ſit difficilis de rebus cœleſtibus diſputatio: ſed tamen audendum eſt, ut illuſtrata veritas pateat, multique ab errore atque interitu liberentur, qui eam ſub velamine ſtultitiæ latentem aſpernantur ac reſpuunt. Sed prius, quam incipiam de Deo & operibus ejus dicere, mihi pauca de prophetis ante dicenda ſunt, quorum teſtimoniis nunc uti neceſſe eſt; quod in prioribus libris ne facerem, temperavi. Ante omnia, qui veritatem ſtudet comprehendere, non modo intelligendis prophetarum vocibus animum debet intendere, ſed etiam tempora, per quæ quisque illorum fuerit, diligentiſſime inquirere; ut ſciat, & quæ futura prædixerint, & poſt quot annos prædicta completa ſint. Nec difficultas in his colligendis ineſt ulla; teſtati ſunt enim, ſub quo quisque rege divini Spiritus fuerit paſſus inſtinctum. Multique ſcriptos libros de temporibus ediderunt, initium facientes a propheta Moyſe, qui Trojanum bellum ſeptingentis fere annis anteceſſit. Is autem, cum per annos quadraginta populum rexiſſet, ſucceſſorem habuit Jeſum, qui ſeptem & viginti annis tenuit principatum.

Exinde ſub Judicibus fuerunt per annos trecentos ſeptuaginta. Tum mutato ſtatu Reges habere cœperunt: quibus imperium tenentibus per annos quadringentos quinquaginta uſque ad Sedechiæ regnum, oppugnati a rege Babylonio, captique Judæi, diuturnum ſervitium pertulerunt; donec ſeptuageſimo poſt anno eos Cyrus major terris ac ſedibus ſuis redderet,

qui

qui per idem tempus in Perſas ſuſcepit imperium, quo Romæ Tarquinius Superbus. Quare cum omnis temporum ſeries & ex Judaicis, & ex Græcis Romanisque hiſtoriis colligatur, etiam ſingulorum prophetarum tempora colligi poſſunt; quorum ſane ultimus Zacharias fuit, quem conſtat ſub Dario rege, ſecundo anno regni ejus, octavo menſe ceciniſſe. Adeo antiquiores etiam Græcis Scriptoribus prophetæ reperiuntur. Quæ omnia eo profero, ut errorem ſuum ſentiant, qui Scripturam ſacram coarguere nituntur, tanquam novam & recens fictam, ignorantes, ex quo fonte ſanctæ Religionis origo manaverit. Quod ſi quis collectis perſpectisque temporibus, fundamentum doctrinæ ſalubriter jecerit, & veritatem penitus comprehendet, & errorem cognita veritate deponet.

## CAPUT VI.

*Deus omnipotentem genuit filium; atque de eo teſtimonia Sibyllarum & Triſmegiſti.*

Deus igitur machinator conſtitutorque rerum, ſicuti in ſecundo libro diximus, antequam præclarum hoc opus mundi adoriretur, ſanctum & incorruptibilem ſpiritum genuit, quem Filium nuncuparet. Et quamvis alios poſtea innumerabiles per ipſum creaviſſet, quos angelos dicimus, hunc tamen ſolum primogenitum divini nominis appellatione dignatus eſt, patria ſcilicet virtute ac majeſtate pollentem. Eſſe autem ſummi Dei Filium, qui ſit poteſtate maxima præditus, non tantum congruentes in unum voces Prophetarum, ſed etiam Triſmegiſti prædicatio, & Sibyllarum vaticinia demonſtrant. Hermes in eo libro, qui ὁ λογος τελειος inſcribitur, his uſus eſt verbis: *ὁ κυριος και των παντων ποιητης, ὁν θεον καλειν νενομικαμεν, ἐπει*

*τον δευτερον ἐποιησε Θεον ὁρατον και αἰσθητον. Αἰσθητον δε φημι ἐ δια το αἰσθεσθαι αὐτον, περι γαρ τετε οὐκ ἐςι ποτερον αὐτος αἰσθοιτο, ἀλλ' ὁτι εἰς αἰσθησιν ὑποπεμπει και εἰς νεν. Ἐπει τετον ἐποιησε πρωτον, και μονον, και ἑνα, καλος δε αὐτῳ ἐφανη, και πληρεςατος παντων των ἀγαθων, ἡγιασε τε και πανυ ἐφιλησεν ὡς ἰδιον τοκον.* Sibylla Erythræa in carminis ſui principio, quod a ſummo Deo exorſa eſt, filium Dei Ducem & Imperatorem omnium his verſibus prædicat:

*Παντοτροφον κτιςην, ὁςις γλυκυ πνευμ' ἐν ἁπασι*
*Κατθετο, χ' ἡγητηρα Θεον παντων ἐποιησε.*

Et rurſus in fine ejusdem carminis:

*Ἀλλ' ὁν ἐδοκε Θεος πιςοις ἀνδρασσι γεραιρειν.*

Et alia Sibylla præcipit hunc oportere cognoſci:

*Αὐτον σον γινωσκε Θεον Θεε υἱον ἐοντα.*

Videlicet ipſe eſt Dei filius, qui per Salomonem ſapientiſſimum regem divino ſpiritu plenum locutus eſt ea, quæ ſubjecimus: ,, Deus condidit me in initio via- ,, rum ſuarum, in opera ſua ante ſæcula. Fundavit me ,, in principio, antequam terram faceret, & antequam ,, abyſſos conſtitueret; priusquam prodirent fontes ,, aquarum: ante omnes colles genuit me Dominus; ,, fecit regiones, & fines inhabitabiles ſub cœlo. Cum ,, pararet cœlum, aderam illi; & cum ſecerneret ſuam ,, ſedem, cum ſuper ventos faceret validas nubes, & ,, cum confirmatos poneret montes ſub cœlo: quan- ,, do fortia faciebat fundamenta terræ, eram penes ,, illum diſponens. Ego eram, cui adgaudebat; quo- ,, tidie autem jucundabar ante faciem ejus, cum læta- ,, retur orbe perfecto. ,, Idcirco autem Triſmegiſtus *δημιεργον τε Θεε* dixit, & Sibylla *συμβελον* appellat, quod tanta ſapientia & virtute ſit inſtructus a Deo patre, ut & conſilio ejus, & manibus uteretur in fabricatione mundi.

## CAPUT VII.

*De nomine Filii; atque unde Jeſus & Chriſtus appellatur.*

Fortaſſe quærat aliquis hoc loco, quis ſit iſte tam potens, tam Deo carus, & quod nomen habeat, cujus prima nativitas non modo anteceſſerit mundum, verum etiam prudentia diſpoſuerit, virtute conſtruxerit. Primum ſcire nos convenit, nomen ejus ne Angelis quidem notum eſſe, qui morantur in cœlo, ſed ipſi ſoli, ac Deo patri; nec ante id publicabitur, ut eſt divinis litteris traditum, quam diſpoſitio Dei fuerit impleta. Deinde nec enuntiari poſſe hominis ore; ſicut Hermes docet, hæc dicens: *Αἴτια δε τουτου του αἰτιου ἡ του θειου ἀγαθου βουλησις, ἣ θεον προηνεγκεν, οὗ το ὄνομα οὐ δυναται ἀνθρωπινω στόματι λαληθηναι.* Et paulo poſt ad filium: *Ἔστι τις, ὦ τεκνον, ἀπόῤῥητος λογος σοφιας, ὅσιος περι του μονου κυριου παντων, και προεννοουμενου Θεου. ὃν εἰπειν ὑπερ ἀνθρωπον ἐστι.* Sed quamvis nomen ejus, quod ei a principio pater ſummus impoſuit, nullus alius præter ipſum ſciat, habet tamen & inter Angelos aliud vocabulum, & inter homines aliud. Jeſus quippe inter homines nominatur: nam Chriſtus non proprium nomen eſt, ſed nuncupatio poteſtatis & & regni; ſic enim Judæi reges ſuos appellabant. Sed exponenda hujus nominis ratio eſt propter ignorantium errorem, qui eum immutata littera Chreſtum ſolent dicere. Erat Judæis ante præceptum, ut ſacrum conficerent unguentum, quo perungi poſſent ii, qui vocabantur vel ad ſacerdotium, vel ad regnum. Et ſicut nunc Romanis indumentum purpuræ inſigne eſt regiæ dignitatis aſſumptæ: ſic illis unctio ſacri unguenti nomen ac poteſtatem regiam conferebat. Verum, quoniam Græci veteres *χριεσθαι* dicebant ungi, quod nunc *ἀλειφεσθαι*, ſicut indicat Homericus verſus ille:

Αὐτοὺς δὲ δμωαὶ λοῦσαν, καὶ χρῖσαν ἐλαίῳ;
ob hanc rationem nos eum Chriſtum nuncupamus, id eſt, unctum, qui Hebraice Meſſias dicitur. Unde in quibusdam Græcis ſcripturis, quæ male de Hebraicis interpretatæ ſunt, ἠλειμμένος ſcriptum invenitur, ἀπὸ τοῦ ἀλείφεσθαι. Sed tamen utrolibet nomine rex ſignificatur: non quod ille regnum hoc terrenum fuerit adeptus, cujus capiendi nondum tempus advenit; ſed quod cæleſte ac ſempiternum, de quo diſſeremus in ultimo libro. Nunc vero de prima ejus nativitate dicamus.

## CAPUT VIII.

*De ortu Jeſu in ſpiritu & in carne; de ſpiritibus & teſtimoniis Prophetarum.*

In primis enim teſtificamur, illum bis eſſe natum; primum in ſpiritu, poſtea in carne. Unde apud Hieremiam ita dicitur: Priusquam te formarem in utero, novi te. Et item apud ipſum: Beatus, qui erat, antequam naſceretur; quod nulli alii contigit, præter Chriſtum. Qui cum eſſet a principio filius Dei, regeneratus eſt denuo ſecundum carnem; quæ duplex nativitas ejus magnum intulit humanis pectoribus errorem, circumfuditque tenebras etiam iis, qui veræ Religionis ſacramenta retinebant. Sed nos id plane dilucideque monſtrabimus, ut amatores ſapientiæ facilius ac diligentius inſtruantur. Qui audit filium Dei dici, non debet tantum nefas mente concipere, ut exiſtimet, ex connubio ac permiſtione fœminæ alicujus Deum procreaſſe, quod non facit niſi animal corporale, mortique ſubjectum. Deus autem, cum ſolus ſit, cui permiſcere ſe potuit? aut cum eſſet tantæ poteſtatis, ut, quidquid vellet, efficeret, utique ad creandum

dum ſocietate alterius non indigebat: niſi forte exiſtimabimus, Deum, ſicut Orpheus putavit, & marem eſſe & fœminam, quod aliter generare nequiverit, niſi haberet vim ſexus utriusque; quaſi aut ipſe ſecum coierit, aut ſine coitu non potuerit procreare.

Sed & Hermes in eadem fuit opinione, cum dicit *αὐτοπατορα, και αὐτομητορα.* Quod ſi ita eſſet, ut a Prophetis pater dicitur, ſic etiam mater diceretur. Quomodo igitur procreavit? Primum nec ſciri a quoquam poſſunt, nec enarrari opera divina: ſed tamen ſanctæ litteræ docent, in quibus cautum eſt, illum Dei filium Dei eſſe ſermonem, ſive etiam rationem; itemque cæteros angelos Dei ſpiritus eſſe. Nam ſermo eſt ſpiritus cum voce aliquid ſignificante prolatus. Sed tamen quoniam ſpiritus & ſermo diverſis partibus proferuntur, ſiquidem ſpiritus naribus, ore ſermo procedit, magna inter hunc Dei filium, & cæteros angelos differentia eſt. Illi enim ex Deo taciti ſpiritus exierunt; quia non ad doctrinam Dei tradendam, ſed ad miniſterium creabantur. Ille vero cum ſit & ipſe ſpiritus, tamen cum voce ac ſono ex Dei ore proceſſit, ſicut verbum, ea ſcilicet ratione, quia voce ejus ad populum fuerat uſurus, id eſt, quod ille magiſter futurus eſſet doctrinæ Dei & cœleſtis arcani ad hominem proferendi: quod ipſum primo locutus eſt, ut per eum ad nos loqueretur, & ille vocem Dei ac voluntatem nobis revelaret.

Merito igitur ſermo & verbum Dei dicitur; quia Deus procedentem de ore ſuo vocalem ſpiritum, quem non utero, ſed mente conceperat, inexcogitabili quadam majeſtatis ſuæ virtute ac potentia in effigiem, quæ proprio ſenſu ac ſapientia vigeat, comprehendit, & alios item ſpiritus ſuos in angelos figuravit. Noſtri ſpiritus diſſolubiles ſunt, quia mortales ſumus. Dei autem ſpiritus & vivunt, & manent, & ſentiunt; quia ipſe immortalis eſt & ſenſus, & vitæ dator. Noſtræ

vo-

voces, licet auræ miſceantur, atque evaneſcant, tamen plerumque permanent litteris comprehenſæ: quanto magis Dei vocem credendum eſt, & manere in æternum, & ſenſu ac virtute comitari, quam de Deo patre tanquam rivus de fonte traduxerit. Quod ſi quis miratur, ex Deo Deum prolatione vocis ac ſpiritus potuiſſe generari, ſi ſacras voces Prophetarum cognoverit, deſinet profecto mirari. Salomonem patremque ejus David potentiſſimos reges fuiſſe, & eosdem prophetas, etiam iis fortaſſe ſit notum, qui divinas litteras non attigerunt; quorum alterum, qui poſterius regnavit, Trojanæ urbis excidium centum & quadraginta annis anteceſſit. Hujus pater divinorum ſcriptor hymnorum in Pſalmo XXXII. ſic ait: Verbo Dei cœli ſolidati ſunt, & ſpiritu oris ejus omnis virtus eorum. Item rurſus in Pſalmo quadrageſimo quarto: Eructavit cor meum verbum bonum, dico ego opera mea regi. Conteſtans videlicet, nulli alii opera Dei eſſe nota, niſi filio ſoli, qui eſt Verbum Dei, & quem regnare in perpetuum neceſſe eſt. Item Salomon ipſum verbum Dei eſſe demonſtrat, cujus manibus opera iſta mundi fabricata ſint. Ego, inquit, ex ore altiſſimi prodivi ante omnem creaturam; ego in cœlis feci, ut oriretur lumen indeficiens, & nebula texi omnem terram. Ego in altis habitavi, & thronus meus in columna nubis. Joannes quoque ita tradidit: In principio erat verbum, & verbum erat apud Deum, & Deus erat verbum. Hoc fuit in principio apud Deum. Omnia per ipſum facta ſunt, & ſine ipſo factum eſt nihil.

## CAPUT IX.

*De Verbo Dei.*

Sed melius Græci λογον dicunt, quam nos verbum, ſive ſermonem; λογος enim & ſermonem ſignificat,

cat, & rationem, quia ille eſt & vox, & ſapientia Dei. Hunc ſermonem divinum ne philoſophi quidem ignoraverunt. Siquidem Zeno rerum naturæ diſpoſitorem atque opificem univerſitatis λογον prædicat, quem & fatum, & neceſſitatem rerum, & Deum, & animum Jovis nuncupat; ea ſcilicet conſuetudine, qua ſolent Jovem pro Deo accipere. Sed nihil obſtant verba, cum ſententia congruat veritati. Eſt enim ſpiritus Dei, quem ille animum Jovis nominavit. Nam Triſmegiſtus, qui veritatem pene univerſam neſcio quomodo inveſtigavit, virtutem majeſtatemque verbi ſæpe deſcripſit, ſicut declarat ſuperius illud exemplum, quo fatetur eſſe ineffabilem quemdam ſanctumque ſermonem, cujus enarratio modum hominis excedat. Dixi de nativitate prima breviter, ut potui. Nunc de ſecunda, quoniam controverſia eſt in ea maxima, latius diſſerendum eſt; ut veritatem ſcire cupientibus lumen intelligentiæ præferamus.

---

## CAPUT X.

*De Jeſu adventu; de Judæorum caſibus ac eorum regimine uſque ad Paſſionem Dominicam.*

In primis igitur ſcire homines oportet, ſic a principio proceſſiſſe diſpoſitionem ſummi Dei, ut eſſet neceſſe, appropinquante ſæculi termino, Dei filium deſcendere in terram, ut conſtitueret Deo templum, doceretque juſtitiam; verumtamen non in virtute Angeli, aut poteſtate cœleſti, ſed in figura hominis, & conditione mortali, ut cum magiſterio functus fuiſſet, traderetur in manus impiorum, mortemque ſuſciperet, ut ea quoque per virtutem domita, reſurgeret, & homini, quem induerat, quem gerebat, & ſpem vincendæ mortis afferret, & ad præmia immortalitatis admitteret.

ret. Hanc ergo diſpoſitionem ne quis ignoret, docebimus, prædicta eſſe omnia, quæ in Chriſto videmus eſſe completa. Nemo aſſeverationi noſtræ fidem commodet; niſi oſtendero, Prophetas ante multam temporum ſeriem prædicaſſe, fore aliquando, ut filius Dei naſceretur ſicut homo, & mirabilia faceret, & cultum Dei per totam terram ſeminaret, & poſtremo patibulo figeretur, & tertia die reſurgeret. Quæ omnia cum probavero eorum ipſorum litteris, qui Deum ſuum mortali corpore utentem violaverunt, quid aliud obſtabit, quominus veram ſapientiam clarum ſit in hac ſola Religione verſari? Nunc a principio totius ſacramenti origo narranda eſt.

Majores noſtri, qui erant principes Hebræorum, cum ſterilitate atque inopia laborarent, tranſierunt in Ægyptum rei frumentariæ gratia, ibique diutius commorantes, intolerabili ſervitutis jugo premebantur. Tum miſertus eorum Deus, eduxit eos, ac liberavit de manu regis Ægyptiorum poſt annos quadringentos & triginta, duce Moyſe, per quem poſtea illis lex a Deo data eſt: in qua eductione oſtendit virtutem ſuæ majeſtatis Deus. Trajecit enim populum medio mari rubro, præcedente Angelo, & ſcindente aquam, ut populus per ſiccum gradi poſſet, quem verius, ut ait poeta,

*Curvata in montis faciem circumſtetit unda.*

Qua re audita, tyrannus Ægyptiorum cum magna ſuorum manu inſecutus, & mare adhuc patens temere ingreſſus, coeuntibus aquis cum omni exercitu deletus eſt. Hebræi vero ingreſſi in ſolitudinem multa mirabilia viderunt. Nam cum ſitim paterentur, ictu virgæ rupe percuſſa, proſiliit fons aquæ, populumque recreavit. Quo rurſus eſuriente, cœleſtis alimenti pluvia deſcendit. Quin etiam coturnices in caſtra eorum ventus invexit, ut non modo pane cœleſti, ſed etiam inſtructioribus epulis ſaturarentur. Pro his tamen divinis bene-

beneficiis honorem Deo non reddiderunt, ſed depulſa jam ſervitute, jam ſiti fameque depoſita, in luxuriam prolapſi, ad prophanos Ægyptiorum ritus animos transtulerunt. Cum enim Moyſes dux eorum aſcendiſſet in montem, atque ibi quadraginta diebus moraretur, aureum caput bovis, quem vocant Apin, quod eos in ſigno præcederet, figurarunt. Quo peccato ac ſcelere offenſus Deus, impium & ingratum populum pro merito pœnis gravibus affecit, & legi, quam per Moyſen dederat, ſubjugavit.

Poſtea vero cum in deſerta quadam parte Syriæ conſediſſent, amiſerunt vetus nomen Hebræi; & quoniam princeps examinis eorum Judas erat, Judæi ſunt appellati, & terra, quam incoluere, Judæa. Et primo quidem non dominio regum ſubjecti fuerunt: ſed populo ac legi civiles Judices præſidebant; non tamen in annum conſtituti ſunt, ſicut Romani Conſules, ſed perpetua jurisdictione ſubnixi. Tum ſublato Judicum nomine, poteſtas regalis inducta eſt. Verum Judicibus regimen eorum tenentibus, pravas religiones ſæpe ſuſceperant; atque offenſus ab his Deus, toties eos alienigenis ſubjugabat, donec rurſus pœnitentia populi mitigatus liberaret eos ſervitute. Item ſub regibus finitimorum bellis ob delicta vexati, poſtremo capti, abductique Babylonem, pœnas impietatis ſuæ gravi ſervitio penderunt, donec Cyrus veniret in regnum, qui ſtatim Judæos reſtituit edicto. Exinde Tetrarchas habuerunt uſque ad Herodem, qui fuit ſub imperio Tiberii Cæſaris; cujus anno quintodecimo, id eſt, duobus Geminis Conſulibus, ante diem decimam Calendarum Aprilium Judæi Chriſtum cruci affixerunt. Hic rerum textus, hic ordo in arcanis ſanctarum litterarum continetur. Sed prius oſtendam, qua de cauſa in terram venerit Chriſtus, ut fundamentum divinæ Religionis & ratio clareſcat.

CA-

## CAPUT XI.

*De cauſa Incarnationis Chriſti.*

Cum ſæpe Judæi præceptis ſalutaribus repugnarent, atque a divina lege deſciſcerent, aberrantes ad impios cultus Deorum, tum Deus juſtos & electos viros Spiritu ſancto implebat, prophetas in media plebe conſtituens, per quos peccata ingrati populi verbis minacibus increparet, & nihilominus hortaretur ad pœnitentiam ſceleris agendam: quam niſi egiſſent, atque abjectis vanitatibus ad Deum ſuum rediſſent, fore, ut teſtamentum ſuum mutaret, id eſt, hæreditatem vitæ immortalis ad exteras converteret nationes, aliumque ſibi populum fideliorem ex alienigenis congregaret. Illi autem a prophetis increpati, non modo verba eorum reſpuerunt, ſed quod ſibi peccata exprobrarentur, offenſi, eos ipſos exquiſitis cruciatibus necaverunt: quæ omnia divinæ litteræ ſignata conſervant. Dicit enim propheta Jeremias: Miſi ad vos ſervos meos prophetas: ante lucem mittebam, & non audiebatis me, neque intendebatis auribus veſtris, cum dicerem vobis: Convertatur unusquisque a via ſua mala, & a nequiſſimis affectionibus veſtris, & habitabitis in terra iſta, quam dedi vobis & patribus veſtris a ſæculo uſque in ſæculum. Nolite ambulare poſt Deos alienos, ut ſerviatis eis; & ne incitetis me in operibus manuum veſtrarum, ad diſperdendos vos. Esdras etiam propheta, qui fuit ejusdem Cyri temporibus, a quo Judæi ſunt reſtituti, ſic loquitur: „ Deſciverunt a te, & abjecerunt legem tuam poſt cor„pus ſuum, & prophetas tuos interfecerunt, qui ob„teſtabantur eos, ut reverterentur ad te. „

Item Helias in libro *βασιλειων* tertio: „ Æmulan„do æmulatus ſum Domino Deo omnipotenti; quia dere-

„ dereliquerunt te filii Iſrael, & altaria tua demolie-„ runt, & prophetas tuos interfecerunt gladio, & re-„ manſi ego ſolitarius, & quærunt animam meam au-„ ferre a me. „ Propter has illorum impietates abdicavit eos in perpetuum: itaque deſiit prophetas mittere ad eos. Sed illum filium ſuum primogenitum, illum opificem rerum, & conſiliatorem ſuum delabi juſſit e cœlo, ut Religionem ſanctam Dei transferret ad gentes, id eſt, ad eos, qui Deum ignorabant; doceretque juſtitiam, quam perfidus populus abjecerat: quod jam pridem denuntiaverat ſe eſſe facturum, ſicut Malachias propheta indicat, dicens: „ Non eſt mihi vo-„ luntas circa vos, dicit Dominus, & ſacrificium accep-„ tum non habebo ex manibus veſtris; quoniam a ſolis „ ortu uſque ad occaſum clarificabitur nomen meum „ apud gentes. „ Item David in Pſalmo XVII.: „ Conſti-„ tues me in caput gentium: populus, quem non cogno-„ vi, ſerviet mihi. „ Eſaias quoque ſic loquitur: „ Venio „ colligere omnes gentes, & linguas, & venient, & „ videbunt claritatem meam, & dimittam ſuper eos „ ſignum, & mittam ex his conſervatos in gentes, quæ „ longe ſunt, quæ non audierunt gloriam meam, & „ nuntiabunt claritatem meam in gentes. „ Volens igitur Deus metatorem templi ſui mittere in terram, noluit eum in poteſtate & claritate cœleſti mittere, ut ingratus in Deum populus in errorem maximum induceretur, ac pœnas pro facinoribus ſuis lueret, qui Dominum ac Deum ſuum non recepiſſet: quod olim prophetæ cecinerant, ſic eſſe facturum. Eſaias enim, quem ipſi Judæi ſerra conſectum crudeliſſime necaverunt, ita dicit: „ Audi cœlum, & percipe auribus terra, quo-„ niam Dominus locutus eſt: Filios genui, & exaltavi; „ ipſi autem ſpreverunt me. Agnovit bos poſſeſſorem „ ſuum, & aſinus præſepium domini ſui; Iſrael autem „ me non cognovit, & populus meus me non intelle-„ xit. „

Hieremias quoque ſimiliter ait: „Cognovit tempus „ ſuum turtur & hirundo, & ruris paſſeres cuſtodierunt „ tempora introitus ſui; populus autem meus non cog„novit judicium Domini. Quomodo dicitis ſapientes „ ſumus, & lex Domini nobiſcum eſt? Incaſſum facta „ eſt metatura: falſi ſcribæ, & confuſi ſunt; ſapientes „ trepidaverunt, & capti ſunt; quoniam verbum Do„mini reprobaverunt.„ Ergo, ut cœperam dicere, cum ſtatuiſſet Deus, doctorem virtutis mittere ad homines, renaſci eum denuo in carne præcepit, & ipſi homini ſimilem fieri, cui dux, & comes, & magiſter eſſet futurus. Sed tamen quoniam clemens eſt & pius erga ſuos Deus, ad eos ipſos eum miſit, quos oderat, ne illis in perpetuum ſalutis viam clauderet; ſed daret his liberam facultatem ſequendi Deum, ut & præmium vitæ adipiſcerentur, ſi ſecuti fuiſſent, quod plurimi eorum faciunt, atque fecerunt, & culpa ſua in pœnam mortis incurrerent, ſi regem ſuum repudiaſſent. Apud illos igitur, & ex eorum ſemine regenerari eum juſſit, ne, ſi fuiſſet alienigena, juſtam poſſent excuſationem de lege prætendere, quod eum non ſuſcepiſſent; ſimul, ut nulla omnino gens eſſet in terra, cui ſpes immortalitatis negaretur.

---

## CAPUT XII.

*De Jeſu ortu ex Virgine, de ejus Vita, Morte, & Reſurrectione; atque de iis rebus teſtimonia Prophetarum.*

Deſcendens itaque de cœlo ſanctus ille ſpiritus Dei, ſanctam virginem, cujus utero ſe inſinuaret, elegit. At illa divino ſpiritu hauſto repleta concepit, & ſine ullo attactu viri repente virginalis uterus intumuit. Quod ſi animalia quædam vento & aura concipere ſolere omnibus notum eſt, cur quisquam mirum putet,

cum

cum ſpiritu Dei, cui facile eſt quidquid velit, gravatam eſſe Virginem dicimus? Quod ſane incredibile poſſet videri, niſi hoc futurum ante multa ſæcula prophetæ ceciniſſent. Salomon ita dicit: „Infirmatus eſt „uterus Virginis, & accepit fœtum, & gravata eſt, „& facta eſt in multa miſeratione mater Virgo.„ Item propheta Eſaias, cujus verba hæc ſunt: „Propter hoc „dabit Deus ipſe ſignum; Ecce Virgo accipiet in utero, & pariet filium, & vocabitis nomen ejus Hemanuel.„ Quid hoc manifeſtius dici poteſt? Legebant iſta Judæi, qui eum negaverunt. Si quis nos hæc fingere arbitratur, ab his requirat, ab his potiſſimum ſumat. Satis firmum teſtimonium eſt ad probandam veritatem, quod ab ipſis perhibetur inimicis. Hemanuel autem nunquam vocitatus eſt: ſed Jeſus, qui latine dicitur ſalutaris, ſive ſalvator; quia cunctis gentibus ſalutifer venit. Sed propheta declaravit hoc nomine, quod Deus ad homines in carne venturus eſſet. Hemanuel enim ſignificat, nobiſcum Deus; ſcilicet quia illo per Virginem nato, confiteri homines oportebat Deum ſecum eſſe, id eſt, in terra, & in carne mortali. Unde David in pſalmo LXXXIV.: Veritas, inquit, de terra orta eſt; quia Deus, in quo veritas eſt, terrenum corpus accepit, ut terrenis viam ſalutis aperiret. Item Eſaias ipſe: „Ipſi autem non crediderunt, & exacerbaverunt ſpiritum ſanctum, & converſus eſt eis ad „inimicitiam. Et ipſe expugnavit, & recordatus eſt „dierum ſæculi, qui ſuſcitavit de terra paſtorem „ovium.„

Quis autem futurus eſſet ille paſtor, declaravit alio loco, dicens: „Exultent cœli deſuper, & nubes induant juſtitiam: aperiatur terra, & pullulet Salvatorem. Ego enim Dominus Deus creavi eum.„ Salvator vero eſt, ut ſupra diximus, Jeſus. Sed & alio loco idem propheta ſic prædicavit: Ecce natus „eſt nobis puer, & datus eſt nobis filius: cujus impe-

„rium ſuper humeros ejus; & vocatum eſt nomen „ejus magni conſilii nuntius.„ Idcirco enim miſſus a Deo patre, ut univerſis gentibus, quæ ſub cœlo ſunt, ſingularis & veri Dei ſanctum myſterium revelaret, ablatum perfido populo, qui adverſus Deum ſæpe deliquit. Daniel quoque ſimilia prælocutus eſt. „Videbam, inquit, in viſu noctis; & ecce in nubibus cœli „ut filius hominis veniens, & uſque ad vetuſtum die„rum pervenit Et qui aſſiſtebant, obtulerunt eum, „& datum eſt ei regnum, & honor, & imperium, & „omnes populi, tribus, linguæ ſervient ei; & pote„ſtas ejus æterna, quæ nunquam tranſibit, & regnum „ejus, quod non corrumpetur.„ Quomodo igitur Judæi & confitentur, & ſperant Chriſtum Dei? qui hunc idcirco reprobaverunt, quia ex homine natus eſt. Nam cum ita ſit a Deo conſtitutum, ut idem Chriſtus bis adveniat in terram, ſemel, ut unum Deum gentibus nuntiet; deinde rurſus, ut regnet: quomodo in ſecundum ejus adventum credunt, qui in primum non crediderunt?

Atqui propheta utrosque adventus ejus paucis verbis comprehendit. Ecce, inquit, in nubibus cœli ut filius hominis veniens. Non dixit, ut filius Dei, ſed filius hominis, ut oſtenderet, quod carne indui haberet in terra, ut ſuſcepta hominis figura, & conditione mortali, doceret homines juſtitiam; & cum mandatis Dei functus, veritatem gentibus revelaſſet, multaretur etiam morte, ut inferos quoque vinceret ac reſignaret, atque ita demum reſurgens, ad patrem proficiſceretur in nube ſublatus. Adjecit enim propheta, & ait: Et uſque ad antiquum dierum pervenit, & oblatus eſt ei. Antiquum dierum appellavit Deum ſummum, cujus ætas, & origo non poteſt comprehendi; quia ſolus a ſæculis fuit, & erit ſemper in ſæcula. Chriſtum autem poſt paſſionem ac reſurrectionem aſcenſurum eſſe ad Deum patrem, David in pſalmo centeſi-

teſimo nono conteſtatus eſt his verbis: „Dixit Do-
„minus Domino meo, ſede a dextris meis; quoaduſ-
„que ponam inimicos tuos ſuppedaneum pedum tuo-
„rum.„ Qui propheta, cum rex eſſet, quem appellare Dominum ſuum poſſet, qui ſederet ad dexteram Dei, niſi Chriſtum filium Dei, qui eſt rex regum, & dominus dominorum? Quod Eſaias apertius oſtendit dicens: „Sic dicit Dominus Deus Chriſto Domino
„meo, cujus tenui dexteram: Obaudire ante eum
„gentes faciam, & fortitudinem regum diſrumpam.
„Aperiam ante illum portas, & civitates non clau-
„dentur. Ego ante te ibo, & montes deplanabo, &
„fores æreas conteram, & ſeras ferreas confringam;
„& dabo tibi theſauros abſconditos & inviſibiles, ut
„ſcias, quia ego ſum Dominus Deus, qui voco no-
„men tuum, Deus Iſrael.„ Denique ob virtutem ac fidem, quam Deo exhibuit in terra, datum eſt ei regnum, & honor, & imperium; & omnes populi, tribus, linguæ ſervient ei; & poteſtas ejus æterna, quæ nunquam tranſibit, & regnum ejus non corrumpetur. Quod quidem duobus modis intelligitur: quia & nunc habet perpetuam poteſtatem, cum omnes gentes, & omnes linguæ nomen ejus venerantur, majeſtatem confitentur, doctrinam ſequuntur, virtutem imitantur; habet imperium atque honorem, cum omnes tribus terræ præceptis ejus obtemperant: & idem poſtea cum rurſus advenerit in poteſtate ac claritate, ut omnem animam judicet, & juſtos reſtituat ad vitam, tunc vere totius terræ regimen obtinebit; tunc ſublato de rebus humanis omni malo, aureum ſæculum, ut poetæ vocant, id eſt, juſtum ac pacificum tempus orietur. Sed hæc uberius in ultimo libro diſſeremus, cum de ſecundo adventu loquemur: nunc de primo, ut cœpimus, explicemus.

## CAPUT XIII.

*De Jeſu Deo & homine; atque de eo Prophetarum teſtimonia.*

Summus igitur Deus ac parens omnium, cum religionem ſuam transferre voluiſſet, doctorem juſtitiæ miſit e cœlo, ut novis cultoribus novam legem in eo vel per eum daret: non ſicut ante fecerat per hominem; ſed tamen naſci eum voluit tanquam hominem, ut per omnia ſummo patri ſimilis exiſteret. Ipſe enim pater Deus, & origo, & principium rerum, quoniam parentibus caret, ἀπάτωρ atque ἀμήτωρ a Triſmegiſto veriſſime nominatur, quod ex nullo ſit procreatus. Idcirco etiam filium bis naſci oportuit, ut & ipſe fieret ἀπάτωρ atque ἀμήτωρ. In prima enim nativitate ſpiritali ἀμήτωρ fuit, quia ſine officio matris a ſolo Deo patre generatus eſt. In ſecunda vero carnali ἀπάτωρ fuit, quoniam ſine patris officio virginali utero procreatus eſt, ut mediam inter Deum & hominem ſubſtantiam gerens, noſtram hanc fragilem imbecillemque naturam quaſi manu ad immortalitatem poſſet educere. Factus eſt & Dei filius per ſpiritum, & hominis per carnem; id eſt, & Deus & homo. Dei virtus in eo ex operibus, quæ fecit, apparuit; fragilitas hominis ex paſſione, quam pertulit: quam cur ſuſceperit, paulo poſt docebo. Interim & Deum fuiſſe, & hominem ex utroque genere permiſtum, prophetis vaticinantibus diſcimus. Eſaias Deum fuiſſe teſtatur his verbis: „Fatigata eſt Ægyptus, & negotiatio Æthiopum, & Sabaim: „viri alti ad te transgredientur, & tui erunt ſervi; & „poſt te ambulabunt vincti compedibus, & adorabunt „te, & in te precabuntur, quoniam in te Deus eſt, „& non alius Deus præter te. Tu enim Deus es, & „neſciebamus, Deus Iſrael ſalvator. Confundentur, „& reverebuntur omnes, qui adverſantur tibi, & ca-

„dent

„ dent in confuſionem. „ Item propheta Hieremias ſic ait: „ Hic Deus noſter eſt, & non deputabitur alius „ absque illo, qui invenit omnem viam prudentiæ, „ & dedit eam Jacob puero ſuo, & Iſrael dilecto ſibi. „ Poſt hæc in terra viſus eſt, & cum hominibus converſatus eſt.

Item David in pſalmo XLIV.: „ Thronus tuus Deus „ in ſæcula ſæculorum: virga æquitatis, virga regni tui. „ Dilexiſti juſtitiam, & odio habuiſti injuſtitiam: pro„ pterea unxit te Deus, Deus tuus oleo exultationis. „ Quo verbo etiam nomen oſtendit: ſiquidem, ut ſupra docui, ab unctione appellatus eſt Chriſtus. Deinde hominem fuiſſe eumdem, Hieremias docet, dicens: „ Et homo eſt; & quis cognovit eum? „ Item Eſaias: „ Et mittet eis Deus hominem, qui ſalvabit eos, & ju„ dicans ſanabit eos. „ Sed & Moyſes in Numeris ita loquitur: „ Orietur ſtella ex Jacob, & exurget homo „ ex Iſrael. „ Propterea Mileſius Apollo conſultus, utrumne Deus, an homo fuerit, hoc modo reſpondit:

*Θνητος ἐην κατα σαρκα, σοφος, τερατωδεσιν ἐργοις,*
*Α'λλ' ὑπο χαλδαιων κριτων ὁπλοις συναλωθεις,*
*Γωμφοις και σκολοπεσσι πικρην ἀνετλησε τελευτην.*

Primo verſu verum quidem dixit: ſed argute conſultorem fefellit, ſacramentum veritatis penitus neſcientem. Videtur enim negaſſe illum Deum. Sed cum fatetur ſecundum carnem fuiſſe mortalem, quod etiam nos prædicamus, conſequens eſt, ut ſecundum ſpiritum Deus fuerit, quod nos affirmamus. Quid enim fuerat neceſſe carnis facere mentionem? cum ſatis eſſet dicere, fuiſſe mortalem. Sed veritate preſſus, negare non potuit, quemadmodum res ſe haberet; ſicut illud, quod ait, fuiſſe ſapientem.

Quid ad hoc, Apollo, reſpondes? Si ſapiens eſt; ergo doctrina ejus ſapientia eſt, nec ulla alia; & ſapientes, qui ſequuntur, nec ulli alii. Cur igitur vulgo pro ſtultis, & vanis, & ineptis habemur, qui ſectamur

magiſtrum etiam ipſorum Deorum confeſſione ſapientem? Nam quod ait, portentifica illum opera feciſſe, quo maxime divinitatis fidem meruit, aſſentiri nobis jam videtur, cum dicit eadem, quibus nos gloriamur. Sed colligit ſe tamen, & ad dæmoniacas fraudes redit. Cum enim verum neceſſitate dixiſſet, jam Deorum ac ſui proditor videbatur; niſi quod ab eo veritas expreſſerat, mendacio fallente, celaſſet. Ait ergo, illum feciſſe quidem opera miranda, verum non divina virtute, ſed magica. Quid mirum, ſi hoc Apollo veritatem ignorantibus perſuaſit, cum Judæi quoque, cultores, ut videbantur, ſummi Dei, hoc idem putaverint; cum ante oculos eorum quotidie fierent illa miracula, quæ eis prophetæ futura eſſe prædixerant, nec tamen tantarum virtutum contemplatione impelli potuerunt, ut Deum crederent, quem videbant. Propterea David, quem præter cæteros prophetas vel maxime legunt, in pſalmo XXVII. ſic eos damnat: „Redde illis „retributionem eorum, quoniam non intellexerunt „in operibus Domini.„ Ex hujus ipſius domo Chriſtum generatum iri ſecundum carnem, & ipſe David, & alii prophetæ nuntiaverunt. Apud Eſaiam ita ſcriptum eſt: „Et erit in die illa radix Jeſſe, & qui exur„get principari in nationes: in eum gentes ſperabunt, „& erit requies ejus in honore.„ Et alio loco: „Ex„iet virga de radice Jeſſe, & flos de radice ejus aſ„cendet, & requieſcet ſuper eum Spiritus Dei, ſpiri„tus ſapientiæ & intellectus, ſpiritus conſilii & forti„tudinis, ſpiritus ſcientiæ & pietatis; & implebit eum „ſpiritus timoris Domini.„ Jeſſe autem fuit pater David, ex cujus radice aſcenſurum eſſe florem prælocutus eſt; eum ſcilicet, de quo Sibylla dicit *ἀνθήσει δ' ἄνθος καθαρόν.*

Item in *βασιλειων* libro ſecundo, propheta Nathan miſſus eſt ad David volentem Deo templum fabricare; & fuit verbum Domini ad Nathan dicens: „Vade, & dic

„dic ſervo meo David: hæc dicit Dominus omnipo„tens: Non tu ædificabis mihi domum ad inhabitan„dum; ſed cum impleti fuerint dies tui, & dormieris „cum patribus tuis, ſuſcitabo ſemen tuum poſt te, & „parabo regnum ejus. Hic ædificabit mihi domum in „nomine meo; & erigam thronum ejus uſque in ſæ„culum; & ego ero ei in patrem, & ipſe erit mihi in „filium, & fidem conſequetur domus ejus, & regnum „ejus uſque in ſæculum.„ Sed hæc ut Judæi non intelligerent, illa fuit cauſa, quod Solomon filius David Deo templum ædificavit, & civitatem, quam de ſuo nomine Hieroſolyma nuncupavit. Itaque ad ipſum, quæ a propheta dicta ſunt, retulerunt. Solomon autem ab ipſo patre ſuo imperii regimen accepit. Prophetæ vero de eo loquebantur, qui tum naſceretur, poſtquam David cum patribus ſuis requieviſſet. Præterea Solomonis imperium perpetuum non fuit; annis enim XL. regnavit. Deinde quod nunquam filius Dei dictus eſt, ſed filius David; & domus, quam ædificavit, non eſt fidem conſecuta, ſicut Eccleſia, quæ eſt verum templum Dei, quod non in parietibus eſt, ſed in corde ac fide hominum, qui credunt in eum, ac vocantur fideles. Illud vero Solomonium templum, quia manu factum eſt, manu cecidit. Denique pater ejus in pſalmo CXXVI. de operibus filii ſui prophetavit hoc modo: „Si Dominus non ædificaverit domum, in „vanum laboraverunt, qui illam ædificaverunt: ſi Do„minus non cuſtodierit civitatem, in vanum vigila„vit, qui eam cuſtodivit.„

## CAPUT XIV.

*De Jeſu Sacerdotio a Prophetis prædicto.*

Quibus ex rebus apparet, prophetas omnes denuntiaſſe de Chriſto, fore aliquando, ut ex genere

David corporaliter natus conſtitueret æternum templum Deo, quod appellatur Eccleſia, & univerſas gentes ad Religionem Dei veram convocaret. Hæc eſt domus fidelis, hoc immortale templum, in quo ſi quis non ſacrificaverit, immortalitatis præmium non habebit. Cujus templi & magni & æterni quoniam Chriſtus fabricator fuit, idem neceſſe eſt habeat in eo ſacerdotium ſempiternum. Nec poteſt niſi per eum, qui conſtituit templum, & ad aditum templi, & ad conſpectum Dei perveniri. David in pſalmo CIX. id ipſum docet, dicens: „Ante luciferum genui te. Juravit „Dominus, & non pœnitebit eum, tu es Sacerdos in „æternum ſecundum ordinem Melchiſedech.„ Item in Βασιλειων libro primo: „Et ſuſcitabo mihi ſacer„dotem fidelem, qui omnia, quæ ſunt in corde meo, „faciat; & ædificabo ei domum fidelem, & tranſibit „in conſpectu meo omnibus diebus.„ Quis autem futurus eſſet, cui Deus æternum ſacerdotium pollicebatur, Zacharias etiam nomine poſito apertiſſime docuit; ſic enim dixit: „Et oſtendit mihi Dominus Deus Je„ſum ſacerdotem magnum ſtantem ante faciem angeli „Domini, & diabolus ſtabat ad dextram ipſius, ut „contradiceret ei. Et dixit Dominus ad diabolum: „Imperet Dominus in te, qui elegit Hieruſalem; & „ecce titio ejectus ab igne: & Jeſus erat indutus ve„ſtimentis ſordidis, & dixit ad circumſtantes ante fa„ciem ipſius, dicens: Auferte veſtimenta ſordida ab „eo, & induite eum tunica talari, & imponite cyda„rim mundam ſuper caput ipſius: & cooperuerunt „eum veſtimento, & impoſuerunt cydarim mundam „ſuper caput ejus; & Angelus Domini ſtabat, & te„ſtificabatur, ad Jeſum dicens: Hæc dicit Dominus „omnipotens: ſi in viis meis ambulaveris, & præcepta „mea ſervaveris, tu judicabis domum meam, & dabo „tibi, qui converſentur in medio horum circumſtan„tium. Audi itaque, Jeſu ſacerdos magne.„

Quis

Quis non igitur captos mentibus tum fuiſſe Judæos arbitretur, qui cum hæc legerent & audirent, nefandas manus Deo ſuo intulerunt? Atqui ab eo tempore, quo Zacharias fuit, uſque ad annum quintumdecimum imperii Tiberii Cæſaris, quo Chriſtus crucifixus eſt, prope quingenti anni numerantur; ſiquidem Darii & Alexandri adolevit ætate, qui fuerunt non multo prius, quam Tarquinius Superbus exactus eſt. Sed illi rurſus eodem modo falſi deceptique ſunt, putantes, hæc de Jeſu eſſe dicta filio Nave, qui ſucceſſor fuit Moyſi; aut de ſacerdote Jeſu filio Joſedech: in quos nihil congruit eorum, quæ propheta narravit. Non enim ſordidati illi unquam fuerunt, cum alter eorum princeps potentiſſimus fuerit, alter ſacerdos: aut perpeſſi ſunt aliquid adverſi, ut tanquam titio ejectus ex igne putarentur. Aut aliquando in conſpectu Dei & Angelorum ſteterunt, aut Propheta de præteritis loquebatur potius, quam de futuris. Locutus eſt igitur de Jeſu filio Dei, ut oſtenderet eum primo in humilitate & carne eſſe venturum. Hæc enim eſt veſtis ſordida, ut pararet templum Deo, & ſicut titio igni amburereture; id eſt, ab hominibus cruciamenta perferret, & ad ultimum extingueretur. Titionem enim vulgus appellat extractum foco torrem ſemiuſtum, extinctum.

Quomodo autem, & cum quibus mandatis a Deo mitteretur in terram, declaravit Spiritus Dei per Prophetam, docens futurum, ut cum voluntatem ſummi patris fideliter & conſtanter impleſſet, acciperet judicium, atque imperium ſempiternum. Si in viis meis, inquit, ambulaveris, & præcepta mea ſervaveris, tu judicabis domum meam. Quæ fuerint viæ Dei, & quæ præcepta ejus, nec ambiguum, nec obſcurum eſt. Deus enim, cum videret malitiam & falſorum Deorum cultus per orbem terræ ita invaluiſſe, ut jam nomen ejus ex hominum memoria fuiſſet pene ſublatum, (ſiquidem

Ju-

Judæi quoque, quibus ſolis arcanum Dei creditum fuerat, relicto Deo vivo, ad colenda figmenta irretiti dæmonum fraudibus aberraſſent, nec increpiti per prophetas, reverti ad Deum vellent,) Filium ſuum legavit ad homines, ut eos converteret ab impiis & vanis cultibus, ad cognoſcendum & colendum Deum verum: item ut eorum mentes a ſtultitia ad ſapientiam, ab iniquitate ad juſtitiæ opera traduceret. Hæ ſunt viæ Dei, in quibus ambulare eum præcepit. Hæc præcepta, quæ ſervanda mandavit. Ille vero exhibuit Deo fidem. Docuit enim, quod unus Deus ſit, eumque ſolum coli oportere; nec unquam ſe ipſe Deum dixit, quia non ſervaſſet fidem, ſi miſſus, ut Deos tolleret, & unum aſſereret, induceret alium, præter unum. Hoc erat, non de uno Deo facere præconium, nec ejus, qui miſerat, ſed ſuum proprium negotium gerere, ac ſe ab eo, quem illuſtraturus venerat, ſeparare. Propterea quia tam fidelis extitit, quia ſibi nihil prorſus aſſumpſit, ut mandata mittentis impleret, & ſacerdotis perpetui dignitatem, & regis ſummi honorem, & judicis poteſtatem, & Dei nomen accepit.

---

## CAPUT XV.

*De Jeſu vita & miraculis; atque de iis teſtimonia.*

Quoniam de ſecunda nativitate diximus, qua ſe hominibus in carne monſtravit, veniamus ad opera illa miranda, quæ cum eſſent cœleſtis indicia virtutis, magum Judæi putaverunt. Cum primum cœpit adoleſcere, tinctus eſt a Joanne propheta in Jordane flumine, ut lavacro ſpiritali peccata non ſua, quæ utique non habebat, ſed carnis, quam gerebat, aboleret; ut quemadmodum Judæos ſuſcepta circumciſione, ſic etiam gentes baptiſmo, id eſt purifici roris perfuſio-

fuſione ſalvaret. Tunc vox audita de cœlo eſt: Filius meus es tu; ego hodie genui te. Quæ vox apud David prædicta invenitur. Et deſcendit ſuper eum Spiritus Dei formatus in ſpeciem columbæ candidæ. Exinde maximas virtutes cœpit operari, non præſtigiis magicis, quæ nihil veri ac ſolidi oſtentant, ſed vi ac poteſtate cœleſti: quæ jam pridem prophetis nuntiantibus canebantur. Quæ opera tam multa ſunt, ut unus liber ad complectenda omnia ſatis non ſit. Enumerabo igitur illa breviter, & generatim, ſine ulla perſonarum ac locorum deſignatione, ut ad exponendam paſſionis ejus crucisque rationem poſſim pervenire, quo jam dudum feſtinat oratio. Virtutes ejus fuerunt, quas Apollo portentificas appellavit: quod quacumque iter faciebat, ægros ac debiles, & omni morborum genere laborantes uno verbo, unoque momento reddebat incolumes, adeo ut membris omnibus capti, receptis repente viribus roborati, ipſi lectulos ſuos reportarent, in quibus fuerant paulo ante delati. Claudis vero, ac pedum vitio afflictis non modo gradiendi, ſed etiam currendi dabat facultatem. Tunc quorum cæca lumina in altiſſimis tenebris erant, eorum oculos in priſtinum reſtituebat aſpectum. Mutorum quoque linguas in eloquium ſermonemque ſolvebat. Item ſurdorum patefactis auribus inſinuabat auditum: pollutos, ac aſperſos maculis repurgabat. Et hæc omnia non manibus, aut aliqua medela, ſed verbo ac juſſione faciebat; ſicut etiam Sibylla prædixerat:

*Παντα λογῳ πραττων, πασαν τε νοσον θεραπευων.*

Nec utique mirum, quod verbo faciebat mirabilia, cum ipſe eſſet Dei Verbum cœleſti virtute ac poteſtate ſubnixum. Nec ſatis fuit, quod vires imbecillis redderet, quod debilibus integritatem, quod ægris & languentibus ſanitatem, niſi etiam mortuos ſuſcitaret, velut e ſomno ſolutos, ad vitamque revocaret.

Quæ

Quæ videntes tunc Judæi, dæmoniaca fieri potentia arguebant, cum omnia ſic futura, ut facta ſunt, arcanæ illorum litteræ continerent. Legebant quippe cum aliorum prophetarum, tum Eſaiæ verba dicentis: „Confortamini manus reſolutæ, & genua debilia conſolidamini. Qui eſtis puſilli animi, nolite timere, nolite metuere. Dominus noſter judicium retribuet; ipſe veniet, & ſalvos faciet nos. Tunc aperientur oculi cæcorum: & aures ſurdorum audient. Tunc ſaliet claudus ſicus cervus, & plana erit lingua mutorum, quia rupta eſt in deſerto aqua, & rivus in terra ſitienti.„ Sed & Sibylla eadem cecinit his verſibus:

- - - - Νεκρων δε ἀναςασις ἐςαι,
Και χωλων δρομος ἐς᾽ ὠκυς, και κωφος ἀκυσει;
Και τυφλοι βλεψυσι, λαλησυσ᾽ ὐ λαλεοντες.

Ob has ejus virtutes, & opera divina, cum magna illum multitudo ſequeretur vel debilium, vel ægrorum, vel eorum, qui curandos ſuos offerre cupiebant, aſcendit in montem quemdam deſertum, ut ibi adoraret. Ubi cum triduo moratus eſſet, ac fame populus laboraret, vocavit diſcipulos, quærens, quantos ſecum cibos geſtarent. At illi quinque panes & duos piſces in pera ſe habere dixerunt. Afferri ea juſſit, ac multitudinem per quinquagenos diſtributam diſcumbere. Quod cum diſcipuli facerent, frangebat ipſe panem minutatim, carnemque piſcium comminuebat, & utraque in manibus ejus augebantur. Et cum apponere illa populo diſcipulis imperaſſet, ſaturata ſunt quinque hominum millia, & inſuper duodecim cophini de reſiduis fragminibus impleti. Quid aut dici, aut fieri poteſt mirabilius? At id Sibylla futurum cecinerat olim, cujus verſus tales feruntur:

Εἰν ἀρτοις ἁμα πεντε, και ἰχθυεσσι δοιοισιν,
Ἀνδρων γιλιαδας ἐν ἐρημῳ πεντε κορεσσει,
Και τα περισσευοντα λαβων μετα κλασματα παντα,
Δωδεκα πληρωσει κοφινυς εἰς ἐλπιδα πολλων.

Quæ-

Quæro igitur, quid hic potuerit ars magica moliri, cujus peritia ad nihil aliud, quam ad circumſcribendos oculos valet. Idem ſeceſſurus orandi gratia, ſicut ſolebat, in montem, præcepit diſcipulis, ut naviculam ſumerent, ſeque præcederent. At illi urgente jam veſpere profecti, contrario vento laborare cœperunt. Cumque jam medium fretum tenerent, tum pedibus mare ingreſſus conſecutus eſt eos, tanquam in ſolido gradiens; non ut poetæ Orionem mentiuntur in pelago incedentem, qui demerſa corporis parte,

*- - - - humero ſupereminet undas.*

Et rurſus cum obdormiſſet in navi, & ventus uſque ad extremum periculum ſævire cœpiſſet, excitatus e ſomno, ſilere ventum protinus juſſit; & fluctus, qui maximi ferebantur, conquievere, ſtatimque ſub verbo ejus tranquillitas inſecuta eſt.

Mentiuntur fortaſſe litteræ ſanctæ, docentes, tantam fuiſſe in eo poteſtatem, ut imperio ſuo cogeret ventos obſequi, maria ſervire, morbos cedere, inferos obedire. Quid quod eadem Sibyllæ carminibus ſuis ante docuerunt, quarum una, cujus ſupra fecimus mentionem, ſic ait:

*Τȣς ἀμενȣς πανσει τε λογῳ, ϛρῶσει δε θαλασσαν*
*Μαινομενην, ποσιν ειρηνης πιϛει τε πατησας.*

Et rurſus alia, quæ dicit:

*Κυματα πεζευσει. νοσον ἀνθρωπων ἀπολυσει,*
*Στησει τεθνηωτας, ἀπωσεται ἀλγεα πολλα,*
*Ἐκ δε μιας πηρης ἀρτȣ κορος ἑσσεται ἀνδρων.*

His teſtimoniis quidem revicti, ſolent eo confugere, ut ajant, non eſſe illa carmina Sibyllina, ſed a noſtris ficta atque compoſita. Quod profecto non putabit, qui Ciceronem Varronemque legerit, alioſque veteres, qui Erythræam Sibyllam cæteraſque commemorant: quarum ex libris iſta exempla proferimus: qui autores ante obierunt, quam Chriſtus ſecundum carnem naſceretur. Verum non dubito, quin illa carmina

prio-

prioribus temporibus pro deliramentis habita ſint, cum ea nemo tum intelligeret. Denuntiabant enim monſtruoſa quædam miracula, quorum nec ratio, nec tempus, nec autor deſignabatur. Denique Erythræa fore ait, ut diceretur inſana, & mendax. Ait enim:

- - - Φησȣσι Σιβυλλην
Μαινομενην ψευϛειραν: ἐπαν δε γενηται ἁπαντα,
Τηνικα με μνημην ποιησετε, κ᾽ οὐκ ἐτι μ᾽ ȣδεις
Μαινομενην φησει με Θεȣ μεγαλοιο προφητιν.

Jacuerunt igitur multis ſæculis; poſtea vero animadverſa ſunt, quam Chriſti nativitas & paſſio patefecit arcana: ſicut etiam voces prophetarum, quæ cum per annos mille quingentos, vel eo amplius lectæ fuiſſent a populo Judæorum, nec tamen intellectæ ſunt, niſi poſtquam illas Chriſtus & verbo, & operibus interpretatus eſt. Illum enim prophetæ annuntiaverunt: nec ullo modo poterant, quæ illi loquebantur, intelligi, niſi fuiſſent univerſa completa.

## CAPUT XVI.

*De Jeſu Chriſti paſſione, quod fuerit prædicta.*

Venio nunc ad ipſam paſſionem, quæ velut opprobrium nobis objectari ſolet, quod & hominem, & ab hominibus inſigni ſupplicio affectum & excruciatum colamus; ut doceam eam ipſam paſſionem ab eo cum magna & divina ratione ſuſceptam, & in ea ſola & virtutem, & veritatem, & ſapientiam contineri. Neque enim, ſi beatiſſimus in terra fuiſſet, & per omnem vitam in ſumma felicitate regnaſſet, quisquam illum ſapiens aut Deum crediſiſſet, aut honore divino dignum judicaſſet: quod faciunt veræ divinitatis expertes, qui caducas opes, & fragilem potentiam, & alieni beneficii bona non tantum ſuſpiciunt, verum

etiam

etiam conſecrant, & ſcientes memoriæ mortuorum deſerviunt, fortunam jam extinctam colentes: quam ne vivam quidem præſentemque ſapientes colendam ſibi unquam putaverunt. Nec enim poteſt aliquid in rebus terrenis eſſe venerabile cœloque dignum: ſed ſola eſt virtus, ſola juſtitia, quæ poteſt verum bonum, & cœleſte, & perpetuum judicari; quia nec datur cuiquam, nec aufertur. Qua virtute ac juſtitia quoniam Chriſtus inſtructus venit in terram, imo vero, quoniam ipſe virtus, & ipſe juſtitia eſt, deſcendit, ut eam doceret, hominemque formaret. Quo magiſterio ac Dei legatione perfunctus, ob eam ipſam virtutem, quam ſimul & docuit, & fecit, ab omnibus gentibus & meruit, & potuit Deus credi. Ergo cum magnus populus ad eum vel ob juſtitiam, quam docebat, vel ob miracula, quæ faciebat, ſubinde conflueret, & præcepta ejus audiret, & a Deo miſſum Deique filium crederet: tum primores Judæorum & ſacerdotes ira ſtimulati, quod ab eo tanquam peccatores increpabantur, & invidia depravati, quod confluente ad eum multitudine, contemni ſe ac deſeri videbant, & (quod caput ſceleris illorum fuit) ſtultitia & errore cæcati, & immemores præceptorum cœleſtium ac prophetarum, coierunt adverſus eum, impiumque conſilium de eo tollendo cruciandoque ceperunt: quod prophetæ multo ante deſcripſerant.

Nam & David in principio pſalmorum ſuorum providens in ſpiritu, quantum facinus admiſſuri eſſent, ,, beatum eſſe ait, qui non abierit in conſilio impiorum.,, Et Salomon in libro Sapientiæ his verbis uſus eſt: ,, Circumveniamus juſtum, quoniam inſuavis eſt nobis, ,, & exprobrat nobis peccata legis: promittit ſe ſcien- ,, tiam Dei habere, & Filium Dei ſe nominat: factus ,, eſt nobis in traductionem cogitationum noſtrarum: ,, gravis eſt nobis etiam ad videndum; quoniam diſſi- ,, milis eſt aliis vita illius, & immutatæ ſunt viæ illius:

„tanquam nugaces æſtimati ſumus ab eo: continet ſe „a viis noſtris, quaſi ab immunditiis, & præfert no-„viſſima juſtorum, & gloriatur patrem ſe habere Deum. „Videamus ergo, ſi ſermones illius veri ſunt; & ten-„temus, quæ ventura ſunt illi. Contumeliis & tor-„mentis interrogemus eum; ut ſciamus reverentiam „illius, & probemus patientiam illius: morte turpiſ-„ſima condemnemus eum. Hæc cogitaverunt, & er-„raverunt. Excæcavit enim illos ſtultitia ipſorum; & „neſcierunt ſacramenta Dei.„ Nonne ita deſcripſit nefarium illud conſilium ab impiis initum contra Deum, ut plane interfuiſſe videatur? Atqui a Salomone, qui hæc cecinit, uſque ad id tempus, quo geſta res eſt, mille ac decem anni fuerunt. Nihil nos affingimus, nihil addimus. Habebant hæc, qui fecerunt: legebant, in quos hæc dicta ſunt. Sed & nunc hæredes nominis ac ſceleris illorum hæc & habent, & damnationem ſuam prophetarum voce prædictam quotidianis lectionibus perſonant; nec aliquando in cor ſuum, quæ pars eſt & ipſa damnationis, admittunt. Increpiti ergo a Chriſto ſæpe Judæi exprobrante illis peccata & injuſtitias, & a populo pene deſerti, concitati ſunt ad eum necandum.

Cujus rei audaciam dedit illis humilitas ejus. Nam cum legerent, cum quanta virtute & claritate Filius Dei venturus eſſet e cœlo, Jeſum autem cernerent humilem, quietum, ſordidum, informem, non credebant Filium Dei eſſe, ignorantes, duos ejus adventus a prophetis eſſe prædictos: primum in humilitate carnis obſcurum, ſecundum in fortitudine majeſtatis manifeſtum. De primo David in pſalmo ſeptuageſimo primo ſic ait: „Deſcendet ſicut pluvia in vellus, & orie-„tur in diebus ejus juſtitia, & abundantia pacis, do-„nec extollatur luna.„ Sicut enim pluvia, ſi deſcendat in vellus, animadverti non poteſt, quia ſtrepitum non facit: ita Chriſtum in terram ſine cujusquam ſuſpicione venturum eſſe dixit, ut juſtitiam doceret &

pa-

pacem. Eſaias quoque ita tradidit: „Domine, quis „credidit auditui noſtro? & brachium Domini cui re„velatum eſt? Annuntiavimus coram ipſo ſicut pue„ri, & ſicut radix in terra ſitienti: non eſt figura ejus, „neque claritas; & vidimus illum, & non habuit figu„ram, neque decorem: ſed figura ejus ſine honore, „& deficiens præter cæteros homines. Homo in plaga „poſitus eſt, ſciens ferre imbecillitatem, quia averſus „eſt, & non eſt computatus. Hic peccata noſtra por„tat, & pro nobis hic dolet; & nos putavimus ipſum „eſſe in dolore, & in plaga, & in vexatione. Ipſe au„tem vulneratus eſt propter facinora noſtra, & infir„matus eſt propter peccata noſtra: doctrina pacis no„ſtræ ſuper illum; livore ejus nos ſanati ſumus. Om„nes ſicut oves erravimus, & Deus tradidit illum pro „peccatis noſtris.„ Et Sibylla eodem modo locuta eſt:

*Οἰκτρος, ἀτιμος, ἀμορφος, ἐν οἰκτροις ἐλπιδα δωσει.*

Propter hanc humilitatem Deum ſummum non agnoſcentes, inierunt conſilium deteſtandum, ut privarent eum vita, qui, ut eos vivificaret, advenerat.

---

## CAPUT XVII.

*De Judæorum religionibus, ac eorum odio in Jeſum.*

Sed iræ atque invidiæ ſuæ, quam in cordibus ſuis gerebant intus incluſam, alias cauſas præferebant; quod legem Dei per Moſen datam ſolveret, id eſt, quod ſabbatis non vacaret, operans in ſalutem hominum; quod circumciſionem vacuefaceret; quod abſtinentiam ſuillæ carnis auferret. In quibus rebus Judaicæ religionis ſacramenta conſiſtunt. Ob hæc itaque cætera pars populi, quæ nondum ad Chriſtum ſeceſſerat, a ſacerdotibus incitabatur, ut impium judicaret eum, quod legem Dei ſolveret; cum hoc ille non ſuo judicio, ſed

ex Dei voluntate, & ſecundum prædicta faceret prophetarum. Michæas enim novam legem daturum denuntiavit hoc modo: „Lex de Sion proficiſcetur, & „ſermo Domini in Hieruſalem; & judicabit inter plu„rimos populos, & revincet, & deliget validas na„tiones.„ Illa enim prior lex, quæ per Moſen data eſt, non in monte Sion, ſed in monte Choreb data eſt: quam Sibylla fore, ut a Filio Dei ſolveretur, oſtendit:

Ἀλλ' ὅτε ταυτ' ἂν ἅπαντα τελειωθῇ ἅπερ εἶπον,
Εἰς αὐτον τοτε πας λυεται νομος.

Sed & ipſe Moſes, per quem datam ſibi legem dum pertinaciter tuentur, exciderunt a Deo, & Deum non agnoverunt, prædixerat fore, ut propheta maximus a Deo mitteretur, qui ſit ſupra legem, qui voluntatem Dei ad homines perferat. In Deuteronomio ita ſcriptum eſt: „Et dixit Dominus ad me: Prophetam „excitabo eis de fratribus eorum, ſicut te, & dabo „verbum meum in os ejus; & loquetur ad eos ea, „quæ præcepero ei: & quisquis non audierit ea, quæ „loquetur propheta ille in nomine meo, ego vindi„cabo in eum.„ Denuntiavit ſcilicet Dominus per ipſum legiferum, quod filium ſuum, id eſt, vivam præſentemque legem miſſurus eſſet, & illam veterem per mortalem datam ſoluturus, ut denuo per eum, qui eſſet æternus, legem ſanciret æternam.

Item de circumciſione ſolvenda Eſaias ita prophetavit: „Hæc dicit Dominus viris Juda, qui habitant „in Hieruſalem: Renovate inter vos novitatem, & „ne ſeminaveritis in ſpinis. Circumcidite vos Domi„no Deo veſtro, & circumcidite præputium cordis ve„ſtri; ne exeat ira mea ſicuti ignis, & exurat, & non „ſit, qui extinguat.„ Item Moſes ipſe: „In noviſſi„mis diebus circumcidet Dominus cor tuum ad Do„minum Deum tuum amandum.„ Item Jeſus Nave ſucceſſor ejus: „Et dixit Dominus ad Jeſum: Fac tibi „cultellos petrinos nimis acutos, & ſede, & circum-

cide

„cide ſecundo filios Iſrael.„ Secundam circumciſionem futuram eſſe dixit, non carnis, ſicut fuit prima, qua etiam nunc Judæi utuntur, ſed cordis ac ſpiritus, quam tradidit Chriſtus, qui verus Jeſus fuit. Non enim propheta ſic ait: Et dixit Dominus ad me: ſed ad Jeſum; ut oſtenderet, quod non de ſe loqueretur, ſed de Chriſto, ad quem tunc Deus loquebatur. Chriſti enim figuram gerebat ille Jeſus: qui cum primum Auſes vocaretur, Moſes futura præſentiens juſſit eum Jeſum vocari; ut quoniam dux militiæ delectus eſſet adverſus Amalech, qui oppugnabat filios Iſrael, & adverſarium debellaret per nominis figuram, & populum in terram promiſſionis induceret. Et idcirco etiam Moſi ſucceſſit, ut oſtenderet novam legem per Chriſtum Jeſum datam veteri legi ſucceſſuram, quæ data per Moſen fuit. Nam illa carnis circumciſio caret utique ratione; quia ſi Deus id vellet, ſic a principio formaſſet hominem, ut præputium non haberet. Sed hujus ſecundæ circumciſionis figura erat, ſignificans nudandum eſſe pectus, id eſt, aperto & ſimplici corde oportere nos vivere; quoniam pars illa corporis, quæ circumciditur, habet quamdam ſimilitudinem cordis, & eſt pudenda. Ob hanc cauſam Deus nudari eam juſſit, ut hoc argumento nos admoneret, ne involutum pectus haberemus, id eſt, ne quod pudendum facinus intra conſcientiæ ſecreta velemus. Hæc eſt cordis circumciſio, de qua prophetæ loquuntur, quam Deus a carne mortali ad animam transtulit, quæ ſola manſura eſt. Volens enim vitæ ac ſaluti noſtræ pro æterna ſua pietate conſulere, pœnitentiam nobis in illa circumciſione propoſuit, ut ſi cor nudaverimus, id eſt, ſi peccata noſtra confeſſi ſatis Deo fecerimus, veniam conſequamur; quæ contumacibus & admiſſa ſua celantibus denegatur ab eo, qui non faciem, ſicut homo, ſed intima & arcana pectoris intuetur.

Eodem ſpectat etiam carnis ſuillæ interdictio; a qua cum eos abſtinere Deus juſſit, id potiſſimum voluit intelligi, ut ſe a peccatis atque immunditiis abſtinerent. Eſt enim lutulentum hoc animal, & immundum; nec unquam cœlum aſpicit: ſed in terra toto & corpore & ore projectum, ventri ſemper & pabulo ſervit; nec ullum alium, dum vivit, præſtare uſum poteſt, ſicut cæteræ animantes, quæ vel ſedendi vehiculum præbent, vel in cultibus agrorum juvant, vel plauſtra collo trahunt, vel onera tergo geſtant, vel indumentum exuviis ſuis exhibent, vel copia lactis exuberant, vel cuſtodiendis domibus invigilant. Interdixit ergo, ne porcina carne uterentur, id eſt, ne vitam porcorum imitarentur, qui ad ſolam mortem nutriuntur; qui ventri ac voluptatibus ſervientes, ad faciendam juſtitiam inutiles eſſent, ac morte afficerentur. Item ne ſe fœdis libidinibus immergerent, ſicut ſus, quæ ſe ingurgitat cœno; vel ne terrenis ſerviant ſimulacris, ac ſe luto inquinent. Luto enim ſe oblinunt, qui Deos, id eſt, qui lutum terramque venerantur. Sic univerſa præcepta Judaicæ legis ad exhibendam juſtitiam ſpectant, quoniam per ambagem data ſunt; ut per carnalium figuram ſpiritualia noſcerentur.

## CAPUT XVIII.

*De Paſſione Dominica, & quod ea prænunciata fuerit.*

Cum igitur ea, quæ Deus fieri voluit, quæque per prophetas ſuos multis ſæculis ante prædixit, Chriſtus impleret, ob ea incitati, & divinas litteras neſcientes, coierunt, ut Deum ſuum condemnarent. Quod cum ſciret futurum, ac ſubinde diceret, oportere ſe pati, ac interfici pro ſalute multorum, ſeceſſit tamen

cum

cum diſcipulis ſuis, non ut vitaret, quod neceſſe erat perpeti ac ſuſtinere, ſed ut oſtenderet, quod ita fieri oporteret in omni perſecutione, ne ſua quis culpa incidiſſe videatur; ac denuntiavit fore, ut ab uno eorum proderetur. Itaque Judas præmio illectus tradidit filium Dei Judæis. At illi comprehenſum, ac Pontio Pilato, qui tum legatus Syriam regebat, oblatum, cruci affigi poſtulaverunt, objicientes ei nihil aliud, niſi quod diceret ſe Filium Dei eſſe, & regem Judæorum: item quod dixerat: Si ſolveritis hoc templum, quod ædificatum eſt annis XLVI. ego illud in triduo ſine manibus reſuſcitabo; ſignificans brevi futuram paſſionem ſuam, & ſe a Judæis interfectum, tertio die reſurrecturum. Ipſe enim erat verum Dei templum. Has voces ejus tanquam infauſtas & impias inſectabantur. Quæ cum Pilatus audiſſet, & ille in defenſionem ſui nihil diceret, pronuntiavit, nihil in eo damnatione dignum videri. At illi injuſtiſſimi accuſatores cum populo, quem incitaverant, ſucclamare cœperunt, & crucem ejus violentis vocibus flagitare.

Tum Pontius & illorum clamoribus, & Herodis Tetrarchæ inſtigatione metuentis, ne regno pelleretur, victus eſt. Nec tamen ipſe ſententiam protulit: ſed tradidit eum Judæis, ut ipſi de illo ſecundum legem ſuam judicarent. Duxerunt ergo eum flagellis verberatum, & priusquam cruci affigerent, illuſerunt; indutum enim coloris punicei veſte, ac ſpinis coronatum, quaſi regem ſalutaverunt, & dederunt ei cibum fellis, & miſcuerunt ei aceti potionem. Poſt hæc conſpuerunt faciem ejus, & palmis ceciderunt. Cumque ipſi carnifices de veſtimentis ejus contenderent, ſortiti ſunt inter ſe de tunica & pallio. Et cum hæc omnia fierent, nullam vocem ex ore ſuo, tanquam ſi mutus eſſet, emiſit. Tum ſuſpenderunt eum inter duos noxios medium, qui ob latrocinia damnati erant, crucique affixerunt. Quid ego hic in tanto facinore de-

plorem? aut quibus verbis tantum nefas conquerar? Non enim Gavianam crucem deſcribimus, quam Marcus Tullius univerſis eloquentiæ ſuæ nervis ac viribus, velut effuſis totius ingenii fontibus, proſecutus eſt, facinus indignum eſſe proclamans, civem Romanum contra omnes leges in crucem eſſe ſublatum. Qui quamvis innocens fuerit, & illo ſupplicio indignus, mortalis tamen, & ab homine ſcelesto, qui juſtitiam ignoraret, affectus eſt. Quid de hujus crucis indignitate dicemus, in qua Deus a cultoribus Dei ſuſpenſus eſt atque ſuffixus? Quis tam facundus, & tanta rerum verborumque copia inſtructus exiſtet? quæ oratio tantæ affluentiæ ubertate decurrens, ut illam crucem merito deploret, quam mundus ipſe, & tota mundi elementa luxerunt?

Hæc autem ſic futura fuiſſe, & Prophetarum vocibus, & Sibyllinis carminibus denuntiatum eſt. Apud Eſaiam ita ſcriptum invenitur: „ Non ſum contumax, „ neque contradico: dorſum meum poſui ad flagella, „ & maxillas meas ad palmas: faciem autem meam non „ averti a fœditate ſputorum. „ Similiter David in pſalmo XXXIV.: „ Congregata ſunt ſuper me flagella, & ig„ noraverunt: diſſoluti ſunt, nec compuncti ſunt: „ tentaverunt me, & deriſerunt deriſu; & ſtriderunt „ ſuper me dentibus ſuis. „ Sibylla quoque eadem futura monſtravit:

*Εἰς ἀνομων χειρας και ἀπιςων ὑςερον ἡξει:*
*Δωσȣσι δε Θεῳ ῥαπισματα χερσιν ἀναγνοις,*
*Και ςομασιν μαροισι τα πτυσματα φαρμακοεντα:*
*Δωσει δ᾽ εἰς μαςιγας ἁπλως ἁγνον τοτε νωτον.*

Item de ſilentio ejus, quod uſque ad mortem pertinaciter tenuit, Eſaias iterum ſic locutus eſt: „ Sicut ovis „ ad immolandum ductus eſt, & ſicut agnus coram ton„ dentibus ſe ſine voce, ſic non aperuit os ſuum. „ Et Sibylla ſupradicta:

Και

*Και κολαφιζομενος σιγησει, μη τις ἐπιγνω*
*Τις λογος, ἠ ποθεν ἠλθεν ἱνα φθιμενοισι λαλησῃ;*
*Και ϛεφανον φορεσει την ἀκανθινον.*

De cibo vero & potu, quem, antequam eum figerent, illi obtulerunt, David in pſalmo LXVIII. ſic ait: „Et „dederunt in eſcam meam fel; & in ſiti mea potum „mihi dederunt acetum.„ Idem hoc futurum etiam Sibylla concionata eſt:

*Εἰς δε το βρωμα χολην, και εἰς διψαν ὀξος ἐδωκαν,*
*Της ἀφιλοξενιης ταυτην δειξουσι τραπεζαν.*

Et alia Sibylla Judæam terram his verſibus increpat:

*Αὐτη γαρ δυσφρων, τον σον Θεον οὐκ ἐνοησας*
*Παιζοντα θνητοισι νοημασιν: ἀλλα και ἀκανθαις*
*Ἐϛεψας ϛεφανῳ, φοβερην τε χολην ἐκερασας.*

Fore autem, ut Judæi manus inferrent Deo ſuo, eumque interficerent, teſtimonia prophetarum hæc anteceſſerunt.

Apud Eſdram ita ſcriptum eſt: „Et dixit Eſdras „ad populum: Hoc paſcha Salvator noſter eſt, & re„fugium noſtrum. Cogitate, & aſcendat in cor ve„ſtrum, quoniam habemus humiliare eum in ſigno, & „poſt hæc ſperabimus in eum, ne deſeratur hic locus „in æternum tempus, dicit Dominus Deus virtutum. „Si non credideritis ei, neque exaudieritis annuntia„tionem ejus, eritis deriſio in gentibus.„ Unde apparet, Judæos nullam aliam ſpem habere, niſi ſe abluerint a ſanguine, ac ſperaverint in eum ipſum, quem negaverunt. Eſaias quoque facinus eorum deſignat, & dicit: „In humilitate judicium ejus ſublatum eſt. Na„tivitatem ejus quis enarrabit? quoniam auferetur a „terra vita ejus; a facinoribus populi mei adductus „eſt ad mortem. Et dabo malos pro ſepultura ejus, „& divites pro morte ejus: quia facinus non fecit, „neque inſidias ore ſuo locutus eſt. Propterea ipſe „conſequetur multos, & fortium dividet ſpolia; pro„pterea quod traditus eſt ad mortem, & inter facino-

„roſos deputatus eſt: & ipſe peccatum multorum per-„tulit, & propter facinora illorum traditus eſt.„ David quoque in pſalmo xciii.: „Captabunt in animam „juſti, & ſanguinem innocentem condemnabunt, & „factus eſt mihi dominus in refugium.„ Hieremias: „Domine ſignifica mihi, & cognoſcam: tunc vidi me-„ditationes eorum; ego ſicut agnus ſine malitia per-„ductus ſum ad victimam: in me cogitaverunt cogita-„tionem, dicentes: Venite, mittamus lignum in pa-„nem ejus, & eradamus e terra vitam ejus; & nomen „ejus non erit in memoria amplius.„ Lignum autem crucem ſignificat, & panis corpus ejus, quia ipſe eſt cibus & vita omnium, qui credunt in carnem, quam portavit, & in crucem, qua pependit.

De qua tamen apertius ipſe Moſes in Deuteronomio ita prædicavit: „Et erit pendens vita tua ante „oculos tuos, & timebis die ac nocte, & non credes „vitæ tuæ.„ Idem rurſus in Numeris: „Non quaſi „homo Dominus ſuſpenditur, nec quaſi filius hominis „minas patitur.„ Zacharias etiam ſic tradidit: „Et „intuebuntur in me, quem transfixerunt.„ Item David in pſalmo xxi.: „Effoderunt manus meas & pedes „meos, dinumeraverunt omnia oſſa mea: ipſi autem „contemplati ſunt, & viderunt me, diviſerunt ſibi ve-„ſtimenta mea, & ſuper veſtem meam ſortem miſerunt.„ Quæ utique propheta non de ſe locutus eſt. Fuit enim rex, & nunquam perpeſſus eſt illa. Sed Spiritus Dei per eum loquebatur, qui fuerat illa paſſurus poſt annos mille & quinquaginta. Tot enim colliguntur anni a regno David uſque ad crucem Chriſti. Sed & Solomon filius ejus, qui Hieroſolymam condidit, eam ipſam perituram eſſe in ultionem ſanctæ crucis prophetavit: „Quod ſi avertimini a me, dicit Dominus, & „non cuſtodieritis veritatem meam: rejiciam Iſrael a „terra, quam dedi illis: & domum hanc, quam ædi-„ficavi illis in nomine meo, projiciam illam ex omni-

„bus;

„bus; & erit Iſrael in perditionem, & in improperium populo: & domus hæc erit deſerta; & omnis, qui tranſibit per illam, admirabitur, & dicet: Propter quam rem fecit Dominus terræ huic & huic domui hæc mala? Et dicent: Quia reliquerunt Dominum Deum ſuum, & perſecuti ſunt regem ſuum dilectiſſimum Deo, & cruciaverunt illum in humilitate magna, propter hoc importavit illis Deus mala hæc.„

---

## CAPUT XIX.

*De Jeſu morte, ſepultura & reſurrectione; atque de iis rebus prædicta.*

Quid amplius jam de facinore Judæorum dici poteſt, quam excæcatos tum fuiſſe, atque inſanabili furore correptos, qui hæc quotidie legentes neque intellexerunt, neque, quin facerent, cavere potuerunt? Suſpenſus igitur atque affixus exclamavit ad Dominum voce magna, & ultro ſpiritum poſuit. Et eadem hora terræ motus factus eſt. Et velum templi, quod ſeparabat duo tabernacula, ſciſſum eſt in duas partes; & ſol repente ſubductus eſt; & ab hora ſexta uſque in nonam tenebræ fuerunt. Qua de re Amos propheta teſtatur: „Et erit in illo die, dicit Dominus, occidet ſol meridie, & tenebrabitur dies lucis; & convertam dies feſtos veſtros in luctum, & cantica veſtra in lamentationem.„ Item Hieremias: „Exterrita eſt, quæ parit, & tæduit animam; & ſubivit ſol ei, cum adhuc medius dies eſſet; confuſa eſt, & maledicta: reliquos eorum in gladium dabo in conſpectu inimicorum eorum.„ Et Sibylla;

*Ναȣ δε σχισθη το πετασμα, και ἡματι μεσσῳ*
*Νυξ ἐςαι σκοτοεσσα πελωριος ἐν τρισιν ὡραις.*

Cum hæc facta eſſent, ne prodigiis quidem cœleſtibus facinus ſuum intelligere quiverunt.

Sed

Sed quoniam prædixerat, ſe tertio die ab inferis reſurrecturum, metuentes, ne a diſcipulis ſurrepto & amoto corpore, univerſi reſurrexiſſe eum crederent, & fieret multo major in plebe confuſio, detraxerunt eum cruci, & concluſum in monumento firmiter militari cuſtodia circumdederunt. Verum tertio die ante lucem terræ motu facto, repente patefactum eſt ſepulcrum, & cuſtodibus, quos attonitos obſtupefecerat pavor, nihil videntibus, integer e ſepulcro ac vivus egreſſus, in Galilæam profectus eſt, ut diſcipulos ſuos quæreret: in ſepulcro vero nihil repertum eſt, niſi exuviæ, quibus involutum corpus incluſerant. Illum autem apud inferos non remanſurum, ſed die tertio reſurrecturum, prophetæ cecinerant. David in pſalmo xv.: „Non derelinques animam meam apud „inferos, nec dabis ſanctum tuum videre interitum.„ Item in tertio: „Ego dormivi, & ſomnum cepi, & „reſurrexi; quoniam Dominus auxiliatus eſt mihi.„ Oſeas quoque primus XII prophetarum de reſurrectione ejus teſtificatus eſt: „Hic filius meus ſapiens; pro„pter quod nunc non reſiſtet in tribulatione filiorum „ſuorum, & de manu inferorum eruam eum. Ubi eſt „judicium tuum mors, aut ubi eſt aculeus tuus?„ Idem alio loco: „Vivificabit nos poſt biduum die ter„tio.„ Et ideo Sibylla impoſiturum eſſe morti terminum dixit poſt tridui ſomnum:

*Και θανατȣ μοιραν τελεσει, τριτον ἠμαρ ὑπνωσας,*
*Και τοτ' ἀποφθιμενον ἀναλυσας εἰς φαος ἡξει*
*Πρωτος ἀναςασεος, κλητοις ἀρχην ὑποδειξας.*

Vitam enim nobis acquiſivit morte ſuperata. Nulla igitur ſpes alia conſequendæ immortalitatis homini datur, niſi crediderit in eum, & illam crucem portandam patiendamque ſuſceperit.

CA-

## CAPUT XX.

*De Jeſu in Galilæam poſt reſurrectionem profectione; atque de utroque Teſtamento, veteri & novo.*

Profectus ergo in Galilæam (noluit enim ſe Judæis oſtendere, ut adduceret eos in pœnitentiam, atque impios reſanaret,) diſcipulis iterum congregatis Scripturæ ſanctæ litteras, id eſt Prophetarum arcana, patefecit; quæ, antequam pateretur, perſpici nullo modo poterant, quia ipſum paſſionemque ejus annuntiabant. Idcirco Moſes, & iidem ipſi prophetæ legem, quæ Judæis data erat, teſtamentum vocant; quia niſi teſtator mortuus fuerit, nec confirmari teſtamentum poteſt, nec ſciri, quid in eo ſcriptum ſit, quia clauſum & obſignatum eſt. Itaque niſi Chriſtus mortem ſuſcepiſſet, aperiri teſtamentum, id eſt, revelari & intelligi myſterium Dei non potuiſſet.

Verum Scriptura omnis in duo Teſtamenta diviſa eſt. Illud, quod adventum paſſionemque Chriſti anteceſſit, id eſt lex & prophetæ, vetus dicitur; ea vero, quæ poſt reſurrectionem ejus ſcripta ſunt, novum Teſtamentum nominantur. Judæi veteri utuntur, nos novo: ſed tamen diverſa non ſunt; quia novum veteris adimpletio eſt, & in utroque idem teſtator eſt Chriſtus, qui pro nobis morte ſuſcepta nos hæredes regni æterni fecit, abdicato & exhæredato populo Judæorum; ſicut Hieremias propheta teſtatur, cum loquitur talia: „Ecce dies veniunt, dicit Dominus; & con„ſummabo domui Iſrael & domui Juda teſtamentum „novum, non ſecundum teſtamentum, quod diſpo„ſui patribus eorum in die, qua apprehendi manum „eorum, ut educerem illos de terra Ægypti; quia ipſi „non perſeveraverunt in teſtamento meo, & ego neg„lexi eos, dicit Dominus. Item alio loco ſimiliter ait:

„Dere-

„Dereliqui domum meam; dimiſi hæreditatem meam „in manus inimicorum ejus. Facta eſt hæreditas mea „mihi, ſicut leo in ſylva: dedit ipſa ſuper me vocem „ſuam; ideo odi eam.„ Cum ſit hæreditas ejus cæleſte regnum, non utique ipſam hæreditatem ſe dicit odiſſe, ſed hæredes, qui adverſus eum ingrati & impii extiterunt. Facta eſt, inquit, mihi hæreditas mea, ſicut leo: id eſt, præda & devoratio factus ſum hæredibus meis, qui me immolaverunt ſicut pecus. Dedit ſuper me vocem ſuam: id eſt, ſententiam adverſus me mortis crucisque dixerunt. Nam quod ſuperius ait, conſummaturum ſe domui Juda teſtamentum novum, oſtendit, vetus illud teſtamentum, quod per Moſen eſt datum, non fuiſſe perfectum; id autem, quod per Chriſtum dari haberet, conſummatum fore. Domus autem Juda & Iſrael non utique Judæos ſignificat, quos abdicavit, ſed nos, qui ab eo convocati ex Gentibus, in illorum locum adoptionemque ſucceſſimus, & appellamur filii Judæorum; quod declarat Sibylla, cum dicit:

*Ἰȣδαιων μακαρων θειον γενος ȣ̓ρανιωνων.*

Quod autem futurum eſſet id genus, Eſaias docet, apud quem pater ſummus ad filium loquitur, dicens: „Ego Dominus Deus, vocavi te ad juſtitiam, & te„nebo manum tuam, & confirmabo te, & dedi te in „teſtamentum generis mei, in lucem gentium, aperi„re oculos cæcorum, producere ex vinculis alligatos, „& de domo carceris ſedentes in tenebris.„ Cum igitur nos antea tanquam cæci, & tanquam carcere ſtultitiæ incluſi ſederemus in tenebris, ignorantes Deum & veritatem; illuminati ab eo ſumus, qui nos teſtamento ſuo adoptavit, & liberatos malis vinculis, atque in lucem ſapientiæ productos, in hæreditatem regni cæleſtis adſcivit.

CA-

## CAPUT XXI.

*De Jeſu Aſcenſione, eaque prædicta; & de Diſcipulorum prædicatione & geſtis.*

Ordinata vero Diſcipulis ſuis Evangelii ac nominis ſui prædicatione, circumfudit ſe repente nubes, eumque in cœlum ſuſtulit, quadrageſimo poſt paſſionem die, ſicut Daniel fore oſtenderat, dicens: „Et „ecce in nubibus cœli ut filius hominis veniens, uſ„que ad vetuſtum dierum pervenit.„ Diſcipuli vero per provincias diſperſi, fundamenta Eccleſiæ ubique poſuerunt, facientes & ipſi in nomine magiſtri Dei magna, & pene incredibilia miracula; quia diſcedens inſtruxerat eos virtute ac poteſtate, qua poſſet novæ annuntiationis ratio fundari, & confirmari: ſed & futura aperuit illis omnia, quæ Petrus & Paulus Romæ prædicaverunt, & ea prædicatio in memoriam ſcripta permanſit; in qua cum multa alia mira, tum etiam hoc futurum eſſe dixerunt, ut poſt breve tempus immitteret Deus regem, qui expugnaret Judæos, & civitates eorum ſolo adæquaret, ipſos autem fame ſitique confectos obſideret. Tum fore, ut corporibus ſuorum veſcerentur, & conſumerent ſe invicem. Poſtremo ut capti venirent in manus hoſtium, & in conſpectu ſuo vexari acerbiſſime conjuges ſuas cernerent, violari ac proſtitui virgines, diripi pueros, allidi parvulos, omnia denique igni ferroque vaſtari, captivos in perpetuum terris ſuis exterminari; eo quod exultaverint ſuper amantiſſimum & probatiſſimum Dei Filium. Itaque poſt illorum obitum, cum eos Nero interemiſſet, Judæorum nomen & gentem Veſpaſianus extinxit, fecitque omnia, quæ illi futura prædixerant.

CA-

## CAPUT XXII.

*Argumenta Infidelium contra Jeſu Incarnationem.*

Confirmata ſunt, ut opinor, quæ falſa & incredibilia putantur ab iis, quos vera cœleſtium litterarum doctrina non imbuit: ſed tamen ut refellantur a nobis etiam illi, qui nimium non ſine malo ſuo ſapiunt, rebusque divinis fidem detrahunt, argumentis quoque illorum coarguamus errorem; ut tandem aliquando pervideant ita fieri oportuiſſe, ſicut nos oſtendimus factum. Et quanquam apud bonos judices ſatis habeant firmitatis vel teſtimonia ſine argumentis, vel argumenta ſine teſtimoniis; nos tamen non contenti alterutro ſumus, cum ſuppetat nobis utrumque, ne cui perverſe ingenioſo aut non intelligendi, aut contra differendi locum relinquamus. Negant fieri potuiſſe, ut naturæ immortali quidquam decederet. Negant denique Deo dignum, ut homo fieri vellet, ſeque infirmitate carnis oneraret; ut paſſionibus, ut dolori, ut morti ſe ipſe ſubjiceret: quaſi non facile illi eſſet, ut citra corporis imbecillitatem ſe hominibus oſtenderet, eosque juſtitiam doceret, ſiquidem id volebat, majore autoritate, ut profeſſi Dei. Tunc enim cunctos fuiſſe præceptis cœleſtibus parituros, ſi ad ea virtus ac poteſtas Dei præcipientis accederet. Cur igitur, ajunt, ad docendos homines non ut Deus venit? Cur ſe tam humilem imbecillemque conſtituit, ut ab hominibus & contemni, & pœna affici poſſet? cur vim ab imbecillis & mortalibus paſſus eſt? cur non manus hominum aut virtute repulit, aut divinitate vitavit? cur non majeſtatem ſuam ſub ipſa ſaltem morte patefecit? ſed ut invalidus in judicium ductus eſt, ut nocens damnatus, ut mortalis occiſus. Refutabo hæc diligenter, nec quemquam patiar errare. Illa enim magna & mirabili

bili ratione ſunt facta; quam quicumque perceperit, non tantum mirari deſinet, Deum ab hominibus eſſe cruciatum, verum etiam facile pervidebit, ne Deum quidem potuiſſe credi, ſi ea ipſa, quæ arguit, facta non eſſent.

## CAPUT XXIII.

### *De præcipiendo & agendo.*

Quicumque præcepta dat hominibus ad vitam, moresque fingit aliorum, quæro, debeatne ipſe facere, quæ præcipit, an non debeat? Si non fecerit, ſoluta præcepta ſunt. Si enim bona ſunt, quæ præcipiuntur, ſi vitam hominum in optimo ſtatu collocant, non ſe debet ipſe præceptor a numero cœtuque hominum ſegregare, inter quos agit; & ipſi eodem modo vivendum eſt, quo docet eſſe vivendum, ne, ſi aliter vixerit, ipſe præceptis ſuis fidem detrahat, levioremque doctrinam ſuam faciat, ſi reipſa reſolvat, quod verbis nitatur adſtringere. Unusquisque enim, cum audit præcipientem, non vult imponi ſibi neceſſitatem parendi, tanquam ſibi jus libertatis adimatur; reſpondet itaque doctori hoc modo: Non poſſum facere, quæ jubes, quoniam ſunt impoſſibilia. Vetas me iraſci, vetas cupere, vetas libidine commoveri, vetas dolorem, vetas mortem timere: ſed hoc adeo contra naturam eſt, ut his affectibus animalia univerſa ſubjecta ſint; vel ſi adeo putas repugnari poſſe naturæ, & tu ipſe, quæ præcipis, fac, ut ſciam fieri poſſe. Cum autem ipſe non facias, quæ inſolentia eſt, ut homini libero imponere velis leges, quibus ipſe non pareas? Prius diſce, qui doces, & antequam mores aliorum corrigas, tuos corrige. Quis neget juſtam eſſe hanc reſponſionem? quin etiam in contemptum veniet hu-

juſmodi doctor, & deludetur viciſſim, quia videbitur & ipſe deludere.

Quid ergo faciet ille præceptor, ſi hæc ei fuerint oppoſita? quomodo adimet excuſationem contumacibus, niſi ut præſentibus factis doceat, poſſibilia ſe docere? Unde evenit, ut philoſophorum præceptis nullus obtemperet. Homines enim malunt exempla, quam verba; quia loqui facile eſt, præſtare difficile. Utinam quidem tam multi bene facerent, quam multi loquuntur bene. Sed qui præcipiunt, nec faciunt, abeſt ab iis fides. Et ſi homines fuerint, contemnentur ut leves; ſi Deus, opponetur ei excuſatio fragilitatis humanæ. Supereſt, ut factis verba firmentur, quod philoſophi facere nequeunt: itaque cum ipſi præceptores vincantur affectibus, quos vinci prædicant oportere, neminem poſſunt ad virtutem, quam falſo prædicant, erudire; ob eamque cauſam putant, neminem adhuc perfectum extitiſſe ſapientem, id eſt, in quo ſummæ doctrinæ ac ſcientiæ ſumma virtus & perfecta juſtitia conſenſerit, quod quidem verum fuit. Nemo enim poſt mundum conditum talis extitit, niſi Chriſtus, qui & verbo ſapientiam tradidit, & doctrinam præſenti virtute firmavit.

## CAPUT XXIV.

*Everſio argumentorum ſupra objectorum.*

Age, nunc conſideremus, an doctor e cœlo miſſus poſſit non eſſe perfectus. Nondum de hoc loquor, quem veniſſe a Deo negant. Fingamus aliquem de cœlo eſſe mittendum, qui vitam hominum rudimentis virtutis inſtituat, & ad juſtitiam formet. Nemini dubium poteſt eſſe, quin is doctor, qui cœlitus mittitur, tam ſcientia ſit rerum omnium quam virtute perfectus; ne

nihil

nihil inter cœleſtem terrenumque differat. Nam in homine interna & propria doctrina eſſe nullo pacto poteſt. Nec enim mens terrenis viſceribus incluſa, & tabe corporis impedita, aut comprehendere per ſe poteſt, aut capere veritatem, niſi aliunde doceatur. Et ſi maxime poſſit, ſummam tamen virtutem capere nequeat, & omnibus vitiis reſiſtere, quorum materia in viſceribus continetur. Eo fit, ut terrenus doctor perfectus eſſe non poſſit. At vero cœleſtis, cui ſcientiam divinitas, virtutem immortalitas tribuit, in docendo quoque, ſicut in cæteris, perfectus & conſummatus ſit neceſſe eſt. At id omnino fieri non poteſt, niſi mortale ſibi corpus aſſumat. Cur autem fieri non poſſit, ratio clara eſt. Nam ſi veniat ad homines, ut Deus, ut omittam, quod mortales oculi claritatem majeſtatis ejus conſpicere ac ſuſtinere non poſſunt, ipſe certe Deus virtutem docere non poterit, quia expers corporis non faciet, quæ docebit, ac per hoc doctrina ejus perfecta non erit. Alioqui ſi ſumma virtus eſt, dolorem patienter pro juſtitia officioque perferre; ſi virtus eſt, mortem ipſam & intentatam non metuere, & illatam fortiter ſuſtinere: debet ergo doctor ille perfectus & docere iſta præcipiendo, & confirmare faciendo; quia qui dat præcepta vivendi, amputare debet omnium excuſationum vias, ut imponat hominibus parendi neceſſitatem, non vi aliqua, ſed pudore, & tamen libertatem relinquat, ut & præmium ſit conſtitutum parentibus, quia poterant non parere, ſi vellent, & non parentibus pœna, quia poterant parere, ſi vellent. Quomodo ergo poterit amputari excuſatio, niſi ut qui docet, faciat quæ docet, & ſit quaſi prævius, & manum porrigat ſecuturo? quemadmodum autem poteſt facere, quæ docet, ſi non ſit ſimilis ei, quem docet? Nam ſi nulli ſubjectus ſit paſſioni, poteſt ei docenti homo ſic reſpondere: Volo equidem non peccare: ſed vincor: indutus ſum enim carne fragili & imbecilla: hæc eſt,

quæ concupiſcit, quæ iraſcitur, quæ dolet, quæ mori timet. Itaque ducor invitus, & pecco, non quia volo, ſed quia cogor. Sentio me & ipſe peccare: ſed neceſſitas fragilitatis impellit, cui repugnare non poſſum. Quid ad hæc reſpondebit præceptor ille juſtitiæ? quomodo confutabit ac redarguet hominem, qui delictis ſuis excuſationem carnis obtendet, niſi & ipſe carne fuerit indutus, ut oſtendat, etiam carnem poſſe capere virtutem? Contumacia enim redargui non poteſt, niſi exemplo. Nam habere non poſſunt, quæ doceas, firmitatem, niſi ea prior feceris; quia natura hominum proclivis in vitia, videri vult non modo cum venia, ſed etiam cum ratione peccare. Oportet magiſtrum doctoremque virtutis homini ſimillimum fieri, ut vincendo peccatum, doceat hominem vinci ab eo poſſe peccatum. Si vero ſit immortalis, exemplum proponere homini nullo modo poteſt. Exiſtet enim conſtans aliquis, ac dicet: Tu quidem non peccas, quia liber es ab hoc corpore; non concupiſcis, quia immortali nihil eſt neceſſarium. Mihi vero multis rebus opus eſt, ut tuear hanc vitam. Mortem non times, quia valere in te non poteſt. Dolorem contemnis, quia nullam vim pati potes. At ego mortalis utrumque timeo, quia cruciatus mihi graviſſimos inferunt, quos tolerare carnis infirmitas non poteſt. Doctor itaque virtutis etiam hanc excuſationem debuit hominibus auferre; ne quis, quod peccat, neceſſitati potius adſcribat, quam culpæ ſuæ. Ergo ut perfectus eſſe poſſit, nihil ei debet opponi ab eo, qui docendus eſt; ut ſi forte dixerit: Impoſſibilia præcipis; reſpondeat: Ecce ipſe facio. At ego carne indutus ſum, cujus eſt peccare proprium: Et eamdem carnem gero; & tamen peccatum in me non dominatur. Mihi opes contemnere difficile eſt, quia vivi aliter non poteſt in hoc corpore: Ecce & mihi corpus eſt; & tamen pugno contra omnem cupiditatem. Non poſſum pro juſti-

juſtitia nec dolorem ferre, nec mortem, quia fragilis ſum: Ecce & in me dolor ac mors habet poteſtatem, & ea ipſa, quæ times, vinco, ut victorem te faciam doloris ac mortis. Prior vado per ea, quæ ſuſtineri non poſſe prætendis; ſi præcipientem ſequi non potes, ſequere antecedentem. Sublata eſt hoc modo omnis excuſatio; & fateri hominem neceſſe eſt, ſua culpa injuſtum eſſe, qui doctorem virtutis, & eumdem ducem non ſequatur. Vides ergo, quanto perfectior ſit mortalis doctor, quia dux eſſe mortali poteſt, quam immortalis, quia patientiam docere non poteſt, qui ſubjectus paſſionibus non eſt. Nec hoc tamen eo pertinet, ut hominem Deo præferam: ſed ut oſtendam, neque hominem perfecta doctrina eſſe poſſe, niſi ſit idem Deus, ut autoritate cœleſti neceſſitatem parendi hominibus imponat; neque Deum, niſi mortali corpore induatur, ut præcepta ſua factis adimplendo, cæteros parendi neceſſitate conſtringat. Liquido ergo apparet, eum, qui vitæ dux & juſtitiæ ſit magiſter, corporalem eſſe oportere; nec aliter fieri poſſe, ut ſit illius plena & perfecta doctrina, niſi habeat radicem ac fundamentum, ſtabilisque apud homines ac fixa permaneat: ipſum autem ſubire carnis ac corporis imbecillitatem, virtutemque in ſe recipere, cujus doctor eſt, ut eam ſimul & verbis doceat, & factis. Item ſubjectum eſſe morti, & paſſionibus cunctis; quoniam & in paſſione toleranda, & in morte ſubeunda virtutis officia verſantur: quæ omnia, ut dixi, conſummatus doctor perferre debet, ut doceat poſſe perferri.

## CAPUT XXV.

*De Jeſu adventu in Carne & Spiritu, ut Deum inter & hominem mediator eſſet.*

Diſcant igitur homines, & intelligant, quare Deus ſummus, cum legatum ac nuntium ſuum mitteret, ad erudiendam præceptis juſtitiæ ſuæ mortalitatem, mortali voluerit eum carne indui, & cruciatu affici, & morte multari. Nam cum juſtitia nulla eſſet in terra, doctorem miſit, quaſi vivam legem, ut nomen ac templum novum conderet; ut verum ac pium cultum per omnem terram verbis & exemplo ſeminaret. Sed tamen, ut certum eſſet a Deo miſſum, non ita illum naſci oportuit, ſicut homo naſcitur ex mortali utroque concretus: ſed ut appareret, etiam in homine illum eſſe cœleſtem, creatus eſt ſine opera genitoris. Habebat enim ſpiritalem patrem Deum; & ſicut pater ſpiritus ejus Deus ſine matre, ita mater corporis ejus virgo ſine patre. Fuit igitur & Deus & homo, inter Deum atque hominem medius conſtitutus. Unde illum Græci *μεσιτην* vocant, ut hominem perducere ad Deum poſſet, id eſt, ad immortalitatem: quia ſi Deus tantum fuiſſet, ut ſupra dictum eſt, exempla virtutis homini præbere non poſſet; ſi homo tantum, non poſſet homines ad juſtitiam cogere, niſi autoritas ac virtus homine major accederet.

Etenim cum conſtet homo ex carne & ſpiritu, & oporteat ſpiritum juſtitiæ operibus emereri, ut fiat æternus; caro quoniam terrena eſt, ideoque mortalis, copulatum ſibi ſpiritum trahit ſecum, & ab immortalitate ducit ad mortem. Ergo ſpiritus carnis expers dux eſſe homini ad immortalitatem nullo pacto poterat; quoniam caro impedit ſpiritum, quominus Deum ſequatur. Eſt enim fragilis & ſubjecta peccato: pecca-

peccatum autem pabulum mortis eſt. Itaque idcirco mediator advenit, id eſt Deus in carne, ut caro eum ſequi poſſet, & eriperet morti hominem, cujus eſt dominatio in carnem. Ideo carne ſe induit, ut deſideriis carnis edomitis, doceret non neceſſitatis eſſe peccare, ſed propoſiti ac voluntatis. Una enim nobis, & magna, & præcipua cum carne luctatio; cujus infinitæ cupiditates premunt animam, nec dominium retinere patiuntur: ſed eam voluptatibus & illecebris ſuavibus mancipatam morte afficiunt ſempiterna. Quibus ut repugnare poſſemus, Deus nobis viam ſuperandæ carnis & aperuit, & oſtendit. Quæ virtus perfecta, & omnibus numeris abſoluta coronam vincentibus, & mercedem immortalitatis impertit.

## CAPUT XXVI.

*De Cruce Jeſu & cæteris tormentis; & de Agni legalis figura.*

Dixi de humilitate, & fragilitate, & paſſione, cur hæc Deus ſubire maluerit: nunc ipſius crucis ratio reddenda eſt, & vis enarranda. Quid ſummus pater a principio diſpoſuerit, & quemadmodum cuncta, quæ geſta ſunt, ordinarit, non tantum divinatio prophetarum, quæ in Chriſtum vera præceſſit, ſed etiam ratio ipſius paſſionis docet. Quæcumque enim paſſus eſt, non fuerunt inania, ſed habuerunt figuram & ſignificantiam magnam, ſicut etiam divina illa opera, quæ fecit: quorum vis & potentia valebat quidem in præſens, ſed declarabat aliquid in futurum. Aperuit cæcorum lumina cœleſtis virtus, & lucem non videntibus reddidit. Et hoc facto ſignificabat fore, ut converſus ad gentes, quæ Deum neſciebant, inſipientium pectora illuminaret luce ſapientiæ, & ad veritatem contem-

plandam oculos cordis aperiret. Vere enim cæci ſunt, qui cœleſtia non videntes, & tenebris ignorantiæ circumfuſi, terrena & fragilia venerantur. Patefecit aures ſurdorum. Non utique hactenus vis illa cœleſtis operata eſt: ſed declarabat brevi fore, ut qui erant veritatis expertes, & audirent, & intelligerent divinas Dei voces. Vere enim ſurdos dixeris, qui cœleſtia & vera, & facienda non audiunt. Mutorum linguas in eloquium ſolvit admirabilis, etiam cum fieret, potentia: ſed inerat huic virtuti alia ſignificatio, quæ oſtenderet mox futurum, ut rerum cœleſtium nuper ignari, percepta ſapientiæ diſciplina, de Deo & veritate diſſererent. Nam qui rationem divinitatis ignorat, is vere elinguis & mutus eſt, licet omnium diſertiſſimus. Lingua enim, cum verum loqui cœperit, id eſt, virtutem majeſtatemque Dei ſingularis interpretari, tum demum officio naturæ ſuæ fungitur. Quamdiu autem falſa loquitur, in uſu ſuo non eſt; & ideo infans ſit neceſſe eſt, qui divina proloqui non poteſt. Pedes quoque claudorum ad officium gradiendi reformavit laudabilis divini operis fortitudo: ſed figura id continebat, quod cohibitis erroribus vitæ ſæcularis ac deviæ, iter veritatis aperiretur, per quod graderentur homines ad Dei gratiam conſequendam. Is enim vere claudus exiſtimandus eſt, qui caligine ac tenebris inſipientiæ implicatus, & quo tendat ignarus, offenſibilibus & caducis greſſibus per viam mortis incedit.

Item labes & maculas inquinatorum corporum repurgavit, non exigua immortalis potentiæ opera: verum id portendebat hæc vis, quod peccatorum labibus, ac vitiorum maculis inquinatos, doctrina ejus purificatura eſſet eruditione juſtitiæ. Leproſi enim vere atque elephantiaci debent haberi, quos vel infinitæ cupiditates ad ſcelera, vel inſatiabiles voluptates ad flagitia compellunt, & dedecorum maculis inuſtos labe afficiunt ſempiterna. Jacentia mortuorum corpora

ere-

erexit, eosque nominibus ſuis inclinatos a morte revocavit. Quid congruentius Deo? quid miraculo dignius omnium ſæculorum, quam decurſam vitam reſignaſſe, completisque hominum temporibus tempora adjeciſſe perpetua, arcana mortis revelaſſe? Sed hæc inenarrabilis poteſtas imago virtutis majoris fuit, quæ demonſtrabat, tantam vim habituram eſſe doctrinam ſuam, ut gentes in orbe toto, quæ alienæ a Deo, ſubjectæ morti fuerunt, cognitione veri luminis animatæ, ad immortalitatis præmia pervenirent. Eos enim recte mortuos exiſtimaveris, qui datorem vitæ Deum neſcientes, atque animas ſuas a cœlo in terram deprimentes, in laqueos æternæ mortis incurrunt. Quæ igitur tum faciebat in præſens, imagines erant futurorum; quæ in læſis affectisque corporibus exhibebat, ea ſpiritualium figuram gerebant, ut & in præſenti virtutis non terrena opera monſtraret, & in futurum poteſtatem cœleſtis ſuæ majeſtatis oſtenderet.

Ergo ſicut opera ejus ſignificantiam quoque majoris poteſtatis habuerunt, ita etiam paſſio non ſimplex, nec ſupervacua, nec fortuita præceſſit. Sed ut illa, quæ fecit, magnam virtutem ac poteſtatem doctrinæ ejus ſignificabant: ſic ea, quæ paſſus eſt, odio futuram eſſe ſapientiam nuntiabant. Aceti enim potus, ac fellis cibus acerbitates & amaritudines in hac vita ſectatoribus veritatis pollicebatur. Et quanquam paſſio ipſa per ſe acerba & amara ſpecimen nobis futurorum tormentorum dabat, quæ morantibus in hoc ſæculo virtus ipſa proponit; tamen illiusmodi potus & cibus in os doctoris noſtri veniens, preſſurarum nobis, ac laborum & miſeriarum præbebat exemplum. Quæ omnia tolerare ac perpeti neceſſe eſt eos, qui veritatem ſequuntur; quoniam veritas acerba eſt, & inviſa omnibus, qui virtutis expertes, vitam ſuam mortiferis voluptatibus dedunt. Nam corona ſpinea capiti ejus impoſita id declarabat, fore ut divinam ſibi plebem

de nocentibus congregaret. Corona enim dicitur circumſtans in orbem populus. Nos autem, qui ante cognitionem Dei fuimus injuſti, ſpinæ, id eſt mali & nocentes eramus, ignorantes, quid eſſet bonum; & a juſtitiæ notione atque operibus alieni, omnia ſcelere ac libidine polluebamus. Electi ergo ex dumis & ſentibus ſanctum Dei caput cingimus; quia convocati ab ipſo, & circumfuſi undique ad eum magiſtro ac doctori Deo aſſiſtimus, regemque illum mundi, & omnium viventium dominum coronamus.

Quod vero ad crucem ſpectat, magna in ea vis ac ratio eſt, quam nunc conabor oſtendere. Deus namque, ſicut ſuperius expoſui, cum ſtatuiſſet hominem liberare, magiſtrum virtutis legavit in terram, qui & præceptis ſalutaribus formaret homines ad innocentiam, & operibus factisque præſentibus juſtitiæ viam panderet, qua gradiens homo, & doctorem ſuum ſequens, ad vitam æternam perveniret. Is igitur corporatus eſt, & veſte carnis indutus, ut homini, ad quem docendum venerat, virtutis & exempla, & incitamenta præberet. Sed cum in omnibus vitæ officiis juſtitiæ ſpecimen præbuiſſet, ut doloris quoque patientiam mortisque contemptum, quibus perfecta & conſummata ſit virtus, traderet homini, venit in manus impiæ nationis, cum & vitare potuiſſet ſcientia futuri, quam gerebat, & repellere eadem virtute, qua mirabilia faciebat. Suſtinuit ergo cruciatus, & verbera, & ſpinas. Poſtremo etiam mortem ſuſcipere non recuſavit, ut homo illo duce ſubactam & catenatam mortem cum ſuis terroribus triumpharet. Cur autem ſummus pater id potiſſimum genus mortis elegerit, quo affici eum ſineret; hæc ratio eſt. Dicat enim fortaſſe aliquis; cur ſi Deus fuit, & mori voluit, non ſaltem honeſto aliquo mortis genere affectus eſt? cur potiſſimum cruce? cur infami genere ſupplicii, quod etiam homine libero, quamvis nocente, videatur indignum? Primum quod

is,

is, qui humilis advenerat, ut humilibus & infimis opem ferret, & omnibus ſpem ſalutis oſtenderet, eo genere afficiendus fuit, quo humiles & infimi affici ſolent, ne quis eſſet omnino, qui eum non poſſet imitari. Deinde ut integrum corpus ejus conſervaretur, quem die tertio reſurgere ab inferis oportebat.

Nec enim hoc cuiquam ignorandum eſt, quod ipſe ante de ſua paſſione prædicans etiam id notum fecerit, habere ſe poteſtatem, cum vellet, deponendi ſpiritum & reſumendi. Suffixus itaque quia ſpiritum depoſuerat, neceſſarium carnifices non putaverunt, oſſa ejus ſuffringere, ſicut mos eorum ferebat, ſed tantummodo latus ejus perforaverunt. Sic integrum corpus patibulo detractum eſt, & ſepulcro diligenter incluſum. Quæ omnia idcirco facta ſunt, ne læſum ac diminutum corpus ad reſurgendum inhabile redderetur. Illa quoque præcipua fuit cauſa, cur Deus crucem maluerit, quod illa exaltari eum fuit neceſſe, & omnibus gentibus paſſionem Dei noteſcere. Nam quoniam is, qui patibulo ſuſpenditur, & conſpicuus eſt omnibus, & cæteris altior, crux potius electa eſt, quæ ſignificaret illum tam conſpicuum tamque ſublimem futurum, ut ad eum cognoſcendum pariter & colendum, cunctæ nationes ex omni orbe concurrerent. Denique nulla gens tam inhumana eſt, nulla regio tam remota, cui aut paſſio ejus, aut ſublimitas majeſtatis ignota ſit. Extendit ergo in paſſione manus ſuas, orbemque dimenſus eſt, ut jam tunc oſtenderet, ab ortu ſolis uſque ad occaſum magnum populum ex omnibus linguis & tribubus congregatum, ſub alas ſuas eſſe venturum, ſignumque illud maximum atque ſublime frontibus ſuis ſuſcepturum.

Cujus rei figuram Judæi etiamnunc exhibent, cum limina ſua de cruore agni notant. Deus enim percuſſurus Ægyptios, ut ab ea plaga immunes faceret Hebræos, præceperat his, ut agnum candidum ſine ma-

cula

cula immolarent, ac ſignum liminibus ſuis de ſanguine ejus imponerent. Itaque cum Ægyptiorum primogenita una nocte interiſſent, Hebræi ſoli ſigno ſanguinis tuti fuerunt; non quia cruor pecudis tantam in ſe vim gerebat, ut hominibus ſaluti eſſet; ſed imago fuerat rerum futurarum. Agnus enim candidus ſine macula Chriſtus fuit, id eſt innocens, & juſtus, & ſanctus, qui ab iisdem Judæis immolatus ſaluti eſt omnibus, qui ſignum ſanguinis, id eſt crucis, qua ſanguinem fudit, in ſua fronte conſcripſerint. Frons enim ſummum limen eſt hominis; & lignum ſanguine delibutum crucis ſignificatio eſt. Denique immolatio pecudis ab iis ipſis, qui faciunt, paſcha nominatur, *ἀπο τȣ πασχειν*, quia paſſionis figura eſt, quam Deus præſcius futurorum tradidit per Moſen populo ſuo celebrandam. Sed tum figura valuit in præſenti ad depellendum periculum; ut appareat, quantum veritas ipſa valitura ſit, ad plebem Dei protegendam in extrema totius orbis neceſſitate. Quomodo autem, vel in qua plaga tuti omnes ſint futuri, qui ſignum hoc veri & divini ſanguinis in ſummo corporis ſui notaverint, in noviſſimo libro docebo.

## CAPUT XXVII.

*De mirandis per Crucis virtutem effectis, ac de Dæmonibus.*

Nunc ſatis eſt, hujus ſigni potentia quantum valeat, exponere. Quanto terrori ſit dæmonibus hoc ſignum, ſciet qui viderit, quatenus adjurati per Chriſtum de corporibus, quæ obſederint, fugiant. Nam ſicut ipſe, cum inter homines ageret, univerſos dæmones verbo fugabat; hominumque mentes emotas, & malis incurſibus furiatas in ſenſus priſtinos reponebat: ita nunc ſectatores ejus eosdem ſpiritus inquinatos

tos de hominibus & nomine magiſtri ſui, & ſigno paſſionis excludunt. Cujus rei non difficilis eſt probatio. Nam cum Diis ſuis immolant, ſi aſſiſtat aliquis ſignatam frontem gerens, ſacra nullo modo litant,

*Nec reſponſa poteſt conſultus reddere vates.*

Et hæc ſæpe cauſa præcipua juſtitiam perſequendi, malis regibus fuit. Cum enim quidam miniſtrorum noſtri ſacrificantibus dominis aſſiſterent, impoſito frontibus ſigno Deos illorum fugaverunt, ne poſſent in viſceribus hoſtiarum futura depingere. Quod cum intelligerent aruſpices, inſtigantibus iisdem dæmonibus, quibus proſecant, conquerentes profanos homines ſacris intereſſe, egerunt principes ſuos in furorem, ut expugnarent Dei templum, ſeque vero ſacrilegio contaminarent, quod graviſſimis perſequentium pœnis expiaretur. Nec tamen ex hoc ipſo cæci homines intelligere poſſunt, aut hanc eſſe veram Religionem, cui ad vincendum tanta vis ineſt; aut illam falſam, quæ ſubſiſtere, aut congredi non poteſt.

Sed ajunt, hoc Deos non metu, verum odio facere; quaſi quisquam poſſit odiſſe niſi eum, qui aut noceat, aut poſſit nocere. Immo vero congruens majeſtati fuit, ut eos, quos oderant, præſentibus pœnis afficerent potius, quam fugerent. Sed quoniam neque accedere ad eos poſſunt, in quibus cœleſtem notam viderint, nec iis nocere, quos ſignum immortale munierit tanquam inexpugnabilis murus; laceſſunt eos per homines, & manibus perſequuntur alienis; quos profecto ſi eſſe confitentur, vicimus. Neceſſe eſt enim veram eſſe hanc Religionem, quæ & rationem dæmonum novit, & aſtutiam intelligit, & vim retundit, & eos ſpiritalibus armis domitos ac ſubactos cedere ſibi cogit. Si negant, teſtimoniis poetarum ac philoſophorum refellentur. Quod ſi eſſe, & malos eſſe, inficias non eunt, quid ſupereſt. niſi ut alios dicant eſſe Deos, alios dæmones? Exponant igitur nobis differentiam

gene-

generis utriusque, ut ſciamus, quid colendum, quid execrandum ſit; habeantne inter ſe aliquod conſortium, an vero inimici ſint. Si ſunt aliqua neceſſitudine copulati, quatenus eos diſcernemus? aut quomodo utriusque generis honorem cultumque miſcebimus? Si autem ſunt inimici, cur aut dæmones Deos non timent, aut Dii dæmones fugare non poſſunt? Ecce aliquis inſtinctu dæmonis percitus dementit, effertur, inſanit: ducamus hunc in Jovis optimi maximi templum; vel, quia ſanare homines Jupiter neſcit, in Æſculapii vel Apollinis fanum. Jubeat utriuslibet ſacerdos, Dei ſui nomine, ut nocens ille ſpiritus excedat ex homine: nullo id pacto fieri poteſt. Quæ igitur vis Deorum eſt, ſi ſubjectos ſibi dæmonas non habent? At vero iidem dæmones adjurati per nomen Dei veri protinus fugiunt. Quæ ratio eſt, ut Chriſtum timeant, Jovem autem non timeant, niſi quod iidem ſunt dæmones, quos vulgus Deos eſſe opinatur? Denique ſi conſtituatur in medio & is, quem conſtat incurſum dæmonis perpeti, & Delphici Apollinis vates: eodem modo Dei nomen horrebunt; & tam celeriter excedet de vate ſuo Apollo, quam ex homine ſpiritus ille dæmoniacus, & adjurato fugatoque Deo ſuo, vates in perpetuum conticeſcet. Ergo iidem ſunt dæmones, quos fatentur execrandos eſſe, iidem Dii, quibus ſupplicant.

Si nobis credendum eſſe non putant, credant Homero, qui ſummum illum Jovem dæmonibus aggregavit: ſed & aliis poetis ac philoſophis, qui eosdem modo dæmonas, modo Deos nuncupant; quorum alterum verum, alterum falſum eſt. Illi enim nequiſſimi ſpiritus, ubi adjurantur, ibi ſe dæmonas confitentur; ubi coluntur, ibi ſe Deos mentiuntur, ut errores hominibus immittant, & avocent a veri Dei notione, per quam ſolam poteſt mors æterna vitari. Iidem ſunt, qui dejiciendi hominis cauſa, varios ſibi cultus per diverſa

regio-

regionum condiderunt, mentitis tamen aſſumptisque nominibus, ut fallerent. Nam quia divinitatem per ſeipſos affectare non poterant, adſciverunt ſibi nomina potentium Regum, ſub quorum titulis honores ſibi Deorum vindicarent. Qui error diſcuti poteſt, & in lucem veritatis protrahi. Nam ſi quis ſtudet altius inquirere, congreget eos, quibus peritia eſt ciere ab inferis animas. Evocent Jovem, Neptunum, Vulcanum, Mercurium, Apollinem, patremque omnium Saturnum. Reſpondebunt ab inferis omnes, & interrogati loquentur, & de ſe ac Deo fatebuntur. Poſt hæc evocent Chriſtum, non aderit, non apparebit; quia non amplius quam biduo apud inferos fuit. Quid hac probatione certius proferri poteſt? Ego vero non dubito, quin ad veritatem Triſmegiſtus hac aliqua ratione pervenerit, qui de Deo Filio locutus eſt multa, quæ divinis continentur arcanis.

## CAPUT XXVIII.

*De Spe & vera Religione, atque de Superſtitione.*

Quæ cum ita ſe habeant, ut oſtendimus, apparet, nullam aliam ſpem vitæ homini eſſe propoſitam, niſi ut abjectis vanitatibus & errore miſerabili, Deum cognoſcat, & Deo ſerviat, niſi huic temporali renuntiet vitæ, ac ſe rudimentis juſtitiæ ad cultum veræ Religionis inſtituat. Hac enim conditione gignimur, ut generanti nos Deo juſta & debita obſequia præbeamus; hunc ſolum noverimus, hunc ſequamur. Hoc vinculo pietatis obſtricti Deo & religati ſumus; unde ipſa Religio nomen accepit, non ut Cicero interpretatus eſt, a relegendo, qui in libro de Natura Deorum ſecundo ita dixit: „Non enim philoſophi ſolum, verum etiam „majores noſtri ſuperſtitionem a Religione ſeparave-

„runt.

„runt. Nam qui totos dies precabantur, & immolabant, ut ſui ſibi liberi ſuperſtites eſſent, ſuperſtitioſi ſunt appellati. Qui autem omnia, quæ ad cultum Deorum pertinerent, retractarent, & tanquam relegerent, ii dicti ſunt religioſi, ex religendo, tanquam ex eligendo elegantes, & ex deligendo diligentes, & intelligendo intelligentes. His enim verbis omnibus ineſt vis legendi eadem, quæ in religioſo: ita factum eſt in ſuperſtitioſo & religioſo, alterum vitii nomen, alterum laudis.„ Hæc interpretatio quam inepta ſit, ex re ipſa licet noſcere. Nam ſi in iisdem Diis colendis & ſuperſtitio, & religio verſatur, exigua, vel potius nulla diſtantia eſt. Quid enim mihi afferet cauſæ, cur precari pro ſalute filiorum ſemel, religioſi, & idem decies facere, ſuperſtitioſi eſſe hominis arbitretur? Si enim ſemel facere optimum eſt, quanto magis ſæpius? Si hora prima; ergo & tota die. Si una hoſtia placabilis, placabiliores utique hoſtiæ plurimæ, quia multiplicata obſequia demerentur potius, quam offendunt. Non enim nobis odioſi videntur ii famuli, qui aſſidui & frequentes ad obſequium fuerint, ſed magis cari. Cur igitur ſit in culpa, & nomen reprehenſibile ſuſcipiat, qui aut filios ſuos magis diligit, aut Deos magis honorat, laudetur autem qui minus? Quod argumentum etiam ex contrario valet. Si enim totos dies precari & immolare criminis eſt; ergo & ſemel. Si ſuperſtites filios ſubinde optare vitioſum eſt, ſuperſtitioſus igitur eſt & ille, qui etiam raro id optaverit. Aut cur vitii nomen, ſi ex eo tractum, quo nihil honeſtius, nihil juſtius optari poteſt? Nam quod ait religioſos a relegendo appellatos, qui retractent ea diligenter, quæ ad cultum Deorum pertineant: cur ergo illi, qui hoc ſæpe in die faciant, religioſorum nomen amittant; cum multo utique diligentius ex aſſiduitate ipſa relegant ea, quibus Dii coluntur?

Quid

Quid ergo eſt? Nimirum Religio veri cultus eſt, ſuperſtitio falſi. Et omnino quid colas intereſt, non quemadmodum colas, aut quid precere. Sed quia Deorum cultores religioſos ſe putant, cum ſint ſuperſtitioſi, nec religionem poſſunt a ſuperſtitione diſcernere, nec ſignificantiam nominum exprimere, diximus, nomen Religionis a vinculo pietatis eſſe deductum, quod hominem ſibi Deus religaverit, & pietate conſtrinxerit; quia ſervire nos ei ut domino, & obſequi ut patri neceſſe eſt. Melius ergo id nomen Lucretius interpretatus eſt, qui ait, religionum ſe nodos exſolvere. Superſtitioſi autem vocantur, non qui filios ſuos ſuperſtites optant, (omnes enim optamus) ſed aut ii, qui ſuperſtitem memoriam defunctorum colunt, aut qui parentibus ſuis ſuperſtites, colebant imagines eorum domi tanquam Deos penates. Nam qui novos ſibi ritus aſſumebant, ut Deorum vice mortuos honorarent, quos ex hominibus in cœlum receptos putabant, hos ſuperſtitioſos vocabant. Eos vero, qui publicos & antiquos Deos colerent, religioſos nominabant. Unde Virgilius:

*Vana ſuperſtitio, veterumque ignara Deorum.*

Sed cum veteres quoque Deos inveniamus eodem modo conſecratos eſſe poſt obitum; ſuperſtitioſi ergo, qui multos ac falſos Deos colunt. Nos autem religioſi, qui uni & vero Deo ſupplicamus.

---

## CAPUT XXIX.

*De Religione Chriſtiana, & de Jeſu cum patre conjunctione.*

Fortaſſe quærat aliquis, quomodo, cum Deum nos unum colere dicamus, duos tamen eſſe aſſeveremus, Deum patrem, & Deum filium: quæ aſſeveratio plerosque in maximum impegit errorem. Quibus cum probabilia videantur eſſe, quæ dicimus, in hoc uno

labare nos arbitrantur, quod & alterum, & mortalem Deum fateamur. De mortalitate jam diximus: nunc de unitate doceamus. Cum dicimus Deum patrem & Deum filium, non diverſum dicimus, nec utrumque ſecernimus; quia nec pater ſine filio eſſe poteſt, nec filius a patre ſecerni, ſiquidem nec pater ſine filio nuncupari, nec filius poteſt ſine patre generari. Cum igitur & pater filium faciat, & filius patrem, una utrique mens, unus ſpiritus, una ſubſtantia eſt: ſed ille quaſi exuberans fons eſt, hic tanquam defluens ex eo rivus; ille tanquam ſol, hic quaſi radius a ſole porrectus. Qui quoniam ſummo patri & fidelis, & carus eſt, non ſeparatur: ſicut nec rivus a fonte, nec radius a ſole; quia & aqua fontis in rivo eſt, & ſolis lumen in radio: æque nec vox ab ore ſejungi, nec virtus, aut manus a corpore divelli poteſt. Cum igitur a prophetis idem manus Dei, & virtus, & ſermo dicatur, utique nulla diſcretio eſt; quia & lingua ſermonis miniſtra, & manus, in qua eſt virtus, individuæ ſunt corporis portiones.

Propiore uti exemplo libet. Cum quis habet filium, quem unice diligit, qui tamen ſit in domo, & in manu patris, licet ei nomen domini poteſtatemque concedat, civili tamen jure & domus una, & unus dominus nominatur. Sic hic mundus una Dei domus eſt; & filius ac pater, qui unanimes incolunt mundum, Deus unus, quia & unus eſt tanquam duo, & duo tanquam unus. Neque id mirum, cum & filius ſit in patre, quia pater diligit filium; & pater in filio, quia voluntati patris fideliter paret, nec unquam faciat, aut fecerit, niſi quod pater aut voluit, aut juſſit. Denique unum Deum eſſe tam patrem, quam filium, Eſaias in illo exemplo, quod ſuperius poſuimus, oſtendit, cum diceret: „ Adorabunt te, & in te precabuntur, quoniam „ in te Deus eſt, & non eſt alius Deus præter te. „ Sed & alio loco ſimiliter ait: „ Sic dicit Deus rex Iſrael:

&

„ & qui eruit eum Deus æternus: Ego primus, & ego „ noviſſimus; & præter me non eſt Deus. „ Cum duas perſonas propoſuiſſet, Dei regis, id eſt Chriſti, & Dei patris, qui eum poſt paſſionem ab inferis excitavit, ſicut oſtendiſſe diximus Oſeam prophetam, qui ait: Et de manu inferorum eruam eum; tamen ad utramque perſonam referens, intulit: Et præter me non eſt Deus; cum poſſet dicere, præter nos: ſed fas non erat plurali numero ſeparationem tantæ neceſſitudinis fieri. Unus eſt enim ſolus, liber, Deus ſummus, carens origine, quia ipſe eſt origo rerum; & in eo ſimul & filius, & omnia continentur. Quapropter cum mens & voluntas alterius in altero ſit, vel potius una in utroque, merito unus Deus uterque appellatur, quia quidquid eſt in patre, ad filium transfluit, & quidquid in filio, a patre deſcendit. Non poteſt igitur ille ſummus ac ſingularis Deus niſi per filium coli. Qui ſolum patrem ſe colere putat, ſicut filium non colit, ita ne patrem quidem. Qui autem filium ſuſcipit, & nomen ejus gerit, is vero cum filio ſimul & patrem colit, quoniam legatus, & nuntius, & ſacerdos ſummi patris eſt filius. Hic templi maximi janua eſt, hic lucis via, hic dux ſalutis, hic oſtium vitæ.

---

## CAPUT XXX.

*De Hæreſibus & Superſtitionibus vitandis; & quæ ſit ſola & vera Eccleſia Catholica.*

Sed quoniam multæ hæreſes extiterunt, & inſtinctibus dæmonum populus Dei ſciſſus eſt: determinanda eſt nobis veritas breviter, & in ſuo proprio domicilio collocanda; ut ſi quis aquam vitæ cupiet haurire, non ad detritos lacus deferatur, qui non habent venam, ſed uberrimum Dei noverit fontem, quo irri-

gatus perenni luce potiatur. Ante omnia ſcire nos convenit, & ipſum, & legatos ejus prædixiſſe, quod plurimæ ſectæ & hæreſes haberent exiſtere, quæ concordiam ſancti corporis rumperent; ac monuiſſe, ut ſumma prudentia caveremus, ne quando in laqueos & fraudes illius adverſarii noſtri, cum quo nos Deus luctari voluit, incideremus. Tum dediſſe certa mandata, quæ in perpetuum cuſtodire deberemus: quorum plerique immemores, deſerto itinere cœleſti, vias ſibi devias per anfractus & præcipitia condiderunt; per quas partem plebis incautam & ſimplicem ad tenebras mortemque deducerent: quod quatenus acciderit, exponam. Fuerunt quidam noſtrorum vel minus ſtabilita fide, vel minus docti, vel minus cauti, qui diſcidium facerent unitatis, & eccleſiam diſſiparent. Sed ii, quorum fides fuit lubrica, cum Deum noſſe ſe & colere ſimularent, augendis opibus & honori ſtudentes, affectabant maximum ſacerdotium; & a potioribus victi, ſecedere cum ſuffragatoribus ſuis maluerunt, quam eos ferre præpoſitos, quibus concupierant ipſi ante præponi.

Quidam vero non ſatis cœleſtibus litteris eruditi, cum veritatis accuſatoribus reſpondere non poſſent, objicientibus vel impoſſibile, vel incongruens eſſe, ut Deus in uterum mulieris includeretur, nec cœleſtem illam majeſtatem ad tantam infirmitatem potuiſſe deduci, ut hominibus contemptui, deriſui, contumeliæ & ludibrio eſſet, poſtremo etiam cruciamenta perferret, atque execrabili patibulo figeretur: quæ omnia cum neque ingenio, neque doctrina defendere ac refutare poſſent, (nec enim vim rationempue penitus pervidebant) depravati ſunt ab itinere recto, & cœleſtes litteras corruperunt, ut novam ſibi doctrinam ſine ulla radice ac ſtabilitate componerent. Nonnulli autem falſorum prophetarum vaticinio illecti, de quibus & veri prophetæ, & ipſe prædixerat, exciderunt

a

a doctrina Dei, & traditionem veram reliquerunt. Sed illi omnes dæmoniacis fraudibus irretiti, quas proſpicere & cavere debuerant, divinum nomen & cultum per imprudentiam perdiderunt. Cum enim Phryges, aut Novatiani, aut Valentiniani, aut Marcionitæ, aut Anthropiani, aut Ariani, ſeu quilibet alii nominantur, Chriſtiani eſſe deſierunt, qui Chriſti nomine amiſſo, humana & externa vocabula induerunt. Sola igitur Catholica Eccleſia eſt, quæ verum cultum retinet.

Hic eſt fons veritatis, hoc domicilium fidei, hoc templum Dei, quo ſi quis non intraverit, vel a quo ſi quis exiverit, a ſpe vitæ ac ſalutis æternæ alienus eſt. Neminem ſibi oportet pertinaci concertatione blandiri. Agitur enim de vita & ſalute: cui niſi caute ac diligenter conſulatur, amiſſa & extincta erit. Sed tamen quia ſinguli quique cœtus hæreticorum ſe potiſſimum Chriſtianos, & ſuam eſſe Catholicam Eccleſiam putant, ſciendum eſt illam eſſe veram, in qua eſt confeſſio & pœnitentia, quæ peccata & vulnera, quibus ſubjecta eſt imbecillitas carnis, ſalubriter curat. Hæc interim paucis admonendi gratia retuli, ne quis errorem fugere cupiens, majori implicetur errore, dum penetrale veritatis ignorat. Poſtea plenius & perfectius contra omnes mendaciorum ſectas proprio ſeparatoque opere pugnabimus. Sequitur, ut, quoniam ſatis de Religione vera & Sapientia locuti ſumus, in proximo libro de Juſtitia diſſeramus.

# LACTANTII DIVINARUM INSTITUTIONUM LIBER QUINTUS DE JUSTITIA.

## *ANALYSIS.*

Partes hujus libri duæ ſunt:

Prima reddit cauſas, cur hunc ſcribendi laborem ſuſceperit, *Cap.* 1. 2. 3. 4.

Altera doctrinam de Juſtitia legali perſequitur, inde uſque ad finem.

Causas præſentis ſcriptionis tum finales, tum impulſiſivas recitat, præmiſſa petitione, ut prius legant ſua, quam judicent Gentiles.

Finales has affert: ut revocet errantes ab itinere devio; ut confirmet titubantes in fide; ut delectet conſcientiam veritatis profeſſione, *Cap.* 1.

Impulſivas duas memorat: unam, quod hactenus nemo eleganter de Chriſtiana Religione ſcripſerit, non Minucius Felix, non Tertullianus, qui minus comptus & multum obſcurus fuerit in eloquendo; Cyprianus autem eleganter quidem, ſed myſtice locutus ſit: Alteram, quod hæc ipſa doctorum penuria provocarit quosdam, ut auderent ſcribere contra ignotam ſibi veritatem. Inter alios enim, philoſophum quemdam calamum ſtrinxiſſe adverſus Chriſtianos; quemdam item e numero judicum duos libellos compoſuiſſe, quibus falſitatem Scripturæ arguere conatus ſit, tanquam ſibi eſſet tota contraria, Chriſtum etiam Magum & Apollonio inferiorem dixerit; quæ omnia *Cap.* 3. diluit Autor.

Secunda parte hæc ordine pertractat:

Ideo

Ideo aureum ſæculum ſub Saturno fuiſſe, quia unum Deum tum coluerint mortales, *Cap.* 5.

Sub Jove autem mutatum eſſe ſæculum aureum, quia Religionem veram deſeruerint, *Cap.* 6.

Sed nunc per nuntium Dei, Chriſtum, ſpeciem illius aurei temporis rediiſſe, juſtitiamque, hoc eſt, Dei unici piam & religioſam culturam reductam, *Cap.* 7.

Juſtitiam hanc ideo non omnibus datam, quia virtus cerni non poſſit, niſi habeat vitia contraria; nec ſit perfecta, niſi exerceatur in adverſis: deinde quia nihil fuiſſet pietas, ſi natura pares omnibus affectus dediſſet. Et quia malum non ſuſtulit Deus, ideo aureum ſæculum non dici nunc, quamvis hominibus ſit miſſa juſtitia, *Cap.* 7.

Ideo homines malos eſſe & injuſtos, quia Dii colantur; & ideo mala omnia rebus humanis quotidie ingraveſcere, quod Deus hujus mundi effector derelictus ſit: qui ſi ab omnibus coleretur, vere tum aureum ſæculum futurum eſſet, *Cap.* 8.

Juſtitiam, quam veram putant, licet veniat, nullum locum apud Paganos habituram, ut qui juſtitiæ ſectatores interficiant, vel veritatis odio, vel quod erubeſcunt coram juſtis eſſe nequam; crudeliter occiſorum corporibus illudant, ac retorqueant in homines juſtos convitia ſibi congruentia. Quorum nihil cum populo Chriſtiano objici poſſit, vel ex eo intelligere illos poſſe, ſe impios, Chriſtianos eſſe pios, *Cap.* 9.

Ipſam impietatem Gentilibus videri pietatem; quemaddum Virgilius Æneam pium dixerit, qui non tantum non repugnantes, ſed etiam precantes interemerat: itaque pro merito impietatis ſuæ gravioribus malis ſæpe eos vexari, quorum cauſam fortunæ adſcribant, *Cap.* 10.

Præterea non poſſe Deorum cultores eſſe bonos & juſtos, qui colant cruentum Martem, expulſorem patris ſui Jovem, ἄστοργον Saturnum, adulteram Deam, furem Mercurium, *Cap.* 10.

Hinc tantam illorum rabiem, tantam immanitatem eſſe, ut præcipites ad occidendum exiſtant, ut gravia tormentorum genera excogitent, ut jura denique impia contra pios condant, *Cap.* 11.

Porro injuſtos eſſe Gentiles, & malitia ac furore plane occæcatos, vel inde patere, quod cum Chriſtianos neceſſario vel ſapientes judicent, vel ſtultos, tamen non vel ſapientes imitentur, vel ſtultis parcant, *Cap.* 12. Deinde quod non videant a Chriſtianis ſtare ſapientiam: quorum per totum orbem idem eſt Dei cultus, eadem ubique patientia, idem mor-

tis contemptus: quorum numerus in ipſa perſecutione augetur: quique laudatam a philoſophis conſtantiam tenent. Poſtremo, quod evertiſſe ſe funditus Religionem opinentur, ſi homines inquinaverint, perinde ac lapſis aditus ad Deum interclusus ſit, ſi reſipiſcant, *Cap.* 13. & 14.

Philoſophos ipſos Juſtitiam nec invenire, nec defendere potuiſſe, quia principes Juſtitiæ partes Pietatem & Æquitatem ignorarint, *Cap.* 15. Apud ſolos Chriſtianos veram æquabilitatem & fraternitatem conſpici, *Cap.* 16.

Non fruſtra tamen falli, qui Chriſtianos ſapientes ſtultos putent. Juſtitiam enim ſuapte natura ſpeciem quandam ſtultitiæ habere: id quod Carneades apud Ciceronem doceat, qui Juſtitiam cum in duas partes diviſiſſet, alteram civilem, alteram naturalem, illam civilem ſapientiam quidem eſſe, juſtitiam non eſſe, hanc naturalem juſtitiam quidem eſſe, ſed non ſapientiam docuit. Itaque juſtum ſtultum eſſe, ſi aut naufrago tabulam, aut ſaucio equum non ademerit, ut ipſe animam ſuam liberet, *Cap.* 17.

Re autem vera juſtitiam nullum cum ſtultitia fœdus habere. Caſum a Carneade propoſitum homini juſto nunquam evenire. Neque enim navigare juſtum, aut quid petere ex aliena terra, cui ſua ſufficiunt, neque belligerare pacificum: atque ut eveniat ei hujusmodi caſus, tantam eſſe vim juſtitiæ, ut cum oculos in cœlum ſuſtulerit, a Deo mereatur omnia, a quo inter ipſa bellorum & tempeſtatum diſcrimina liberetur. Atque ut non liberetur, moriturum potius ipſum, quam occiſurum. Rationem quoque docere non poſſe, eumdem juſtum eſſe & ſtultum, eumdem ſapientem & injuſtum: cum ſtultus, quid ſit bonum & juſtum, neſciat, juſtus ab omni peccato ſe abſtineat. Idem ex definitione ſtultitiæ clarum eſſe. Cum enim ſtultitia ſit in factis dictisque per ignorationem recti bonique erratio, ſtultum non eſſe, qui ne ſibi quidem parcit, dum ne noceat alteri, *Cap.* 18.

Cauſam, cur juſti ſtulti videantur eſſe, quod Pagani immortalitatem animæ neſciant: item, quantum nefas ſit adorare aliud, quam Deum verum. Cauſam autem, cur Deus juſtitiam ſub perſona ſtultitiæ celatam velit eſſe; ut myſterium veritatis ac religionis ſuæ ſit arcanum; ut ſapientiam mundi vanitatis damnet; ut propoſita denique difficultate, anguſtiſſimus trames ad immortalitatis præmium ſublime perducat, *Cap.* 19.

Inexpiabile itaque facinus admittere perſecutores Eccleſiæ, tum quod ſeipſos jugulent perditiſſimis dæmonibus ſerviendo, tum quod nec ab aliis Deum coli patiantur. Fal-

Falſo quoque animarum interfectores prætendere, ſe Chriſtiani, conſulere, ſe ad bonam mentem illos velle revocare. Neque enim vi & tormentis, ſed ratione & hortamentis agere eos debere. Nam

Religionem cogi non poſſe.

Chriſtianos paratos eſſe audire.

Eosdem docere, probare, oſtendere ſua dogmata.

Defendendam eſſe Religionem non occidendo, ſed moriendo; non ſævitia, ſed patientia; non ſcelere, ſed fide.

Defendendam eſſe Religionem, ſed veram: non eam, in qua nihil aliud videatur, quam ritus ad ſolos digitos pertinens, qualis ſit Paganorum; in qua loco puri pectoris inepta libatio exigitur; ad quam ſine delectu ſceleratiſſimi quique veniunt; & ubi ſe pie ſacrificaſſe quisque opinatur, ſi cutem laverit, *Cap.* 20.

Paganos ipſos Deos ſuos deſtruere, cogendo invitos ad ſacrificium; diffidere enim eos poteſtati Deorum ſuorum.

Poſtremo nec Diis, quibus coacti Chriſtiani ſacrificant, nec ipſis, quos cogunt, præſtare illos aliquid. Non iis, quos cogunt, quia non ſit beneficium, quod ingeritur recuſanti: Non Diis, quia non eſt ſacrificium, quod exprimitur invito.

Nullius momenti eſſe exceptionem, quod dicant, puniendos eſſe, qui deſtruunt religiones: cum Ægyptii, qui turpiſſimas beſtiarum figuras colunt: cum philoſophi quidam, qui omnino nullos Deos eſſe ajunt: cum Epicurei, qui providentiam tollunt, vere religionem tollant, & tamen ferantur, imo etiam honorentur, *Cap.* 21.

Unde pateat, non ideo Paganos adverſus Chriſtianos inſanire, quia Deos hi non colant, ſed quia veritas penes eos ſit; adeoque neſcire Paganos, quid patiantur, & a ſpiritibus contaminatis actos cæco & irrationabili furore perferri, *Cap.* 22.

Atque hæc quidem Deum permittere, ut patientiam ſuorum probet: ut eos caducis ac mortalibus bonis corrumpi non ſinat: ut delinquentes plagis ac verberibus emendet: ut Dei populus augeatur, crudelitate impiorum & fidelium conſtantia ob hominum oculos poſita. Non tamen perſecutores impune laturos: ſed graves Deo pœnas daturos, quod indignationis adverſus Chriſtianos fuerunt miniſtri, *Cap.* 23. & 24. *Scultetus.*

## CAPUT PRIMUM.

*De non damnandis reis, inaudita cauſa; unde Litteras ſacras contempſerint Philoſophi; de primis aſſertoribus Religionis Chriſtianæ.*

Non eſt apud me dubium, Conſtantine Imperator Maxime, quin hoc opus noſtrum, quo ſingularis ille rerum conditor, & hujus immenſi rector aſſeritur, ſi quis attigerit ex iſtis inepte religioſis, ut ſunt nimia ſuperſtitione impatientes, inſectetur etiam maledictis, & vix lecto fortaſſe principio, affligat, projiciat, execretur; ſeque inexpiabili ſcelere contaminari atque aſtringi putet, ſi hæc aut legat patienter, aut audiat. Ab hoc tamen, ſi fieri poteſt, humanitatis jure poſtulamus, ut non prius damnet, quam univerſa cognoverit. Nam ſi ſacrilegis, & proditoribus, & veneficis poteſtas defendendi ſui datur, nec prædamnari quemquam incognita cauſa licet: non injuſte petere videmur, ut ſi quis erit ille, qui inciderit in hæc, ſi leget, perlegat; ſi audiet, ſententiam differat in extremum. Sed novi hominum pertinaciam: nunquam impetrabimus. Timent enim, ne a vobis revicti, manus dare aliquando, clamante ipſa veritate, cogantur. Obſtrepunt igitur, & intercedunt, ne audiant; & oculos ſuos opprimunt, ne lumen videant, quod offerimus. Quo plane ipſi diffidentiam ſuæ perditæ rationis oſtendunt, cum neque cognoſcere, neque congredi audent, quia ſciunt ſe facile ſuperari. Et idcirco diſceptatione ſublata,

*Pellitur e medio ſapientia, vi geritur res,*

ut ait Ennius; & quia ſtudent damnare tanquam nocentes, quos utique ſciunt innocentes, conſtare de ipſa innocentia nolunt. Quaſi vero major iniquitas ſit, probatam innocentiam damnaſſe, quam inauditam.

Sed,

Sed, ut dixi, verentur, ne, ſi audierint, damnare non poſſint.

Et ideo cultores Dei ſummi, id eſt, juſtos homines torquent, interficiunt, exterminant; nec cauſas odiorum reddere ipſi poſſunt, qui tam vehementer oderunt; quia ipſi errant, iraſcuntur iis, qui veram viam ſequuntur, & cum corrigere ſe poſſint, errores ſuos inſuper crudelibus factis coacervant, innocentium cruore maculantur, & dicatas Deo mentes eviſceratis corporibus extorquent. Cum talibus nunc congredi, & diſputare contendimus, hos ad veritatem ab inepta perſuaſione traducere, qui ſanguinem facilius hauſerint, quam verba juſtorum. Quid igitur? Operamne perdemus? Minime. Nam ſi lucrari hos a morte, ad quam concitatiſſime tendunt, non potuerimus; ſi ab illo itinere devio ad vitam lucemque revocare, quoniam ipſi ſaluti ſuæ repugnant: noſtros tamen confirmabimus, quorum non eſt ſtabilis, ac ſolidis radicibus fundata & fixa ſententia. Nutant enim plurimi, ac maxime qui litterarum aliquid attigerunt. Nam & in hoc philoſophi, & oratores, & poetæ pernicioſi ſunt, quod incautos animos facile irretire poſſunt ſuavitate ſermonis, & carminum dulci modulatione currentium. Mella ſunt hæc venenum tegentia. Ob eamque cauſam volui ſapientiam cum religione conjungere, ne quid ſtudioſis inanis illa doctrina poſſit officere; ut jam ſcientia litterarum non modo nihil noceat religioni atque juſtitiæ, ſed etiam proſit quamplurimum, ſi is, qui eas didicerit, ſit in virtutibus inſtructior, & in veritate ſapientior.

Præterea, etiamſi nulli alii, nobis certe proderit: delectabit ſe conſcientia, gaudebitque mens in veritatis ſe luce verſari; quod eſt animæ pabulum, incredibili quadam jucunditate perfuſum. Verum non eſt deſperandum. Fortaſſe

*Non canimus ſurdis.*

Nec

Nec enim in tam malo ſtatu res eſt, ut deſint ſanæ mentes, quibus & veritas placeat, & monſtratum ſibi rectum iter & videant, & ſequantur. Circumlinatur modo poculum cœleſti melle ſapientiæ, ut poſſint ab imprudentibus amara remedia ſine offenſione potari; dum illiciens prima dulcedo acerbitatem ſaporis aſperi ſub prætextu ſuavitatis occultat. Nam hæc in primis cauſa eſt, cur apud ſapientes, & doctos, & principes hujus ſæculi Scriptura ſancta fide careat quod prophetæ communi ac ſimplici ſermone, ut ad populum, ſunt locuti. Contemnuntur itaque ab iis, qui nihil audire, vel legere, niſi expolitum ac diſertum volunt; nec quidquam hærere animis eorum poteſt, niſi quod aures blandiori ſono mulcet. Illa vero, quæ ſordida videntur, anilia, inepta, vulgaria exiſtimantur. Adeo nihil verum putant, niſi quod auditu ſuave eſt; nihil credibile, niſi quod poteſt incutere voluptatem: nemo rem veritate ponderat, ſed ornatu. Non credunt ergo divinis, quia fuco carent: ſed ne illis quidem, qui ea interpretantur, quia ſunt & ipſi aut omnino rudes, aut certe parum docti. Nam ut plane ſint eloquentes, perraro contingit; cujus rei cauſa in aperto eſt. Eloquentia enim populo ſervit; populo ſe jactare, & in rebus malis placere geſtit: ſi quidem veritatem ſæpius expugnare conatur, ut vim ſuam monſtret; opes expetit, honores concupiſcit, ſummum denique gradum dignitatis expoſcit. Ergo hæc quaſi humilia deſpicit, arcana tanquam contraria ſibi fugit; quippe quæ publico gaudeat, & multitudinem celebritatemque deſideret. Eo fit, ut ſapientia & veritas idoneis præconibus indigeat. Et ſi qui forte litteratorum ſe ad eam contulerunt, defenſioni ejus non ſuffecerunt.

Ex iis, qui mihi noti ſunt, Minucius Felix non ignobilis inter cauſidicos loci fuit. Hujus liber, cui Octavio titulus eſt, declarat, quam idoneus veritatis aſſertor eſſe potuiſſet, ſi ſe totum ad id ſtudium contu-

tuliſſet. Septimius quoque Tertullianus fuit omni genere litterarum peritus: ſed in eloquendo parum facilis, & minus comptus, & multum obſcurus fuit. Ergo ne hic quidem ſatis celebritatis invenit. Unus igitur præcipuus, & clarus extitit Cyprianus, quoniam & magnam ſibi gloriam ex artis oratoriæ profeſſione quæſierat, & admodum multa conſcripſit in ſuo genere miranda. Erat enim ingenio facili, copioſo, ſuavi, &, quæ ſermonis maxima eſt virtus, aperto, ut diſcernere nequeas, utrumne ornatior in eloquendo, an felicior in explicando, an potentior in perſuadendo fuerit. Hic tamen placere ultra verba ſacramentum ignorantibus non poteſt, quoniam myſtica ſunt, quæ locutus eſt, & ad id præparata, ut a ſolis fidelibus audiantur. Denique a doctis hujus ſæculi, quibus forte ſcripta ejus innotuerunt, derideri ſolet. Audivi ego quemdam hominem ſane diſertum, qui eum immutata una littera Coprianum vocaret; quaſi qui elegans ingenium, & melioribus rebus aptum, ad aniles fabulas contuliſſet. Quod ſi accidit hoc ei, cujus eloquentia non inſuavis eſt, quid tandem putemus eis accidere, quorum ſermo jejunus eſt & ingratus; qui neque vim perſuadendi, neque ſubtilitatem argumentandi, neque ullam prorſus acerbitatem ad revincendum habere potuerunt?

## CAPUT II.

*Quantum a temerariis hominibus impugnata fuit veritas Chriſtiana.*

Ergo quia defuerunt apud nos idonei peritique doctores, qui vehementer, qui acriter errores publicos redarguerent, qui cauſam omnem veritatis ornate copioſeque defenderent: provocavit quosdam hæc

ipſa

ipſa penuria, ut auderent ſcribere contra ignotam ſibi veritatem. Omitto eos, qui prioribus eam temporibus nequicquam laceſſierunt. Ego cum in Bithynia oratorias litteras accitus docerem, contigiſſetque, ut eodem tempore Dei templum everteretur: duo extiterunt ibidem, qui jacenti atque abjectæ veritati, neſcio utrum ſuperbius, an importunius inſultarent; quorum alter antiſtitem ſe philoſophiæ profitebatur: verum ita vitioſus, ut continentiæ magiſter non minus avaritia, quam libidinibus arderet, in victu tam ſumptuoſus, ut in ſchola virtutis aſſertor, parcimoniæ paupertatisque laudator, in palatio pejus cœnaret, quam domi. Tamen vitia ſua capillis & pallio, &, quod maximum eſt velamentum, divitiis prætegebat; quas ut augeret, ad amicitias judicum miro ambitu penetrabat, eosque ſibi repente autoritate falſi nominis obligabat; non modo ut eorum ſententias venderet, verum etiam ut confines ſuos, quos ſedibus agrisque pellebat, a ſuo repetendo hac potentia retardaret. Hic vero, qui ſuas diſputationes moribus deſtruebat, vel mores ſuos diſputationibus arguebat, ipſe adverſus ſe gravis cenſor, & accuſator acerrimus, eodem ipſo tempore quo juſtus populus nefarie lacerabatur, tres libros evomuit contra Religionem nomenque Chriſtianum: profeſſus ante omnia, philoſophi officium eſſe, erroribus hominum ſubvenire, atque illos ad veram viam revocare; id eſt, ad cultus Deorum, quorum numine ac majeſtate, ut ille dicebat, mundus gubernetur, nec pati homines imperitos quorumdam fraudibus illici, ne ſimplicitas eorum prædæ ac pabulo ſit hominibus aſtutis.

Itaque ſe ſuſcepiſſe hoc munus philoſophia dignum, ut præferret non videntibus lumen ſapientiæ; non modo ut ſuſceptis Deorum cultibus reſaneſcant, ſed etiam ut pertinaci obſtinatione depoſita, corporis cruciamenta devitent, neu ſævas membrorum lacerationes fru-

ſruſtra perpeti velint. Ut autem appareret, cujus rei gratia opus illud elaboraſſet, effuſus eſt in principum laudes; quorum pietas & providentia, ut quidem ipſe dicebat, cum in cæteris rebus, tum præcipue in defendendis Deorum religionibus claruiſſet: conſultum eſſe tandem rebus humanis, ut cohibita impia & anili ſuperſtitione, univerſi homines legitimis ſacris vacarent, ac propitios ſibi Deos experirentur. Ubi autem religionis ejus, contra quam perorabat, infirmare voluit rationem, ineptus, vanus, ridiculus apparuit; quia gravis ille conſultor utilitatis alienæ non modo quid oppugnaret, ſed etiam, quid loqueretur, neſciebat. Nam ſi qui noſtrorum affuerunt, quamvis temporis gratia conticerent, animo tamen deriſere, utpote cum viderent hominem profitentem ſe illuminaturum alios, cum ipſe cæcus eſſet; reducturum alios ab errore, cum ipſe ignoraret, ubi pedes ſuós poneret; eruditurum alios ad veritatem, cujus ille ne ſcintillam quidem unam vidiſſet aliquando, quippe cum ſapientiæ profeſſor profligare ſapientiam niteretur. Omnes tamen id arguebant, quod illo potiſſimum tempore id operis eſſet aggreſſus, quo furebat odioſa crudelitas. O philoſophum adulatorem, ac tempori ſervientem! Verum hic pro ſua vanitate contemptus eſt; qui & gratiam, quam ſperavit, non eſt adeptus, & gloria, quam captavit, in culpam reprehenſionemque converſa eſt.

Alius eamdem materiam mordacius ſcripſit, qui erat tum e numero Judicum, & qui autor in primis faciendæ perſecutionis fuit: quo ſcelere non contentus, etiam ſcriptis eos, quos afflixerat, inſecutus eſt. Compoſuit enim libellos duos, non contra Chriſtianos, ne inimice inſectari videretur, ſed ad Chriſtianos, ut humane ac benigne conſulere putaretur: in quibus ita falſitatem Scripturæ ſacræ arguere conatus eſt, tanquam ſibi eſſet tota contraria; nam quædam capita,

quæ

quæ repugnare ſibi videbantur, expoſuit, adeo multa, adeo intima enumerans, ut aliquando ex eadem diſciplina fuiſſe videatur. Quod ſi fuit, quis eum Demoſthenes poterit ab impietate defendere? qui religionis, cui fuerat aſſenſus, & fidei, cujus nomen induerat, & ſacramenti, quod acceperat, proditor factus eſt? niſi forte caſu in manus ejus divinæ litteræ inciderunt. Quæ igitur temeritas eſt, id audere diſſolvere, quod illi nemo interpretatus eſt? Bene, quod aut nihil didicit, aut nihil intellexit. Tantum enim abeſt a divinis litteris repugnantia, quantum ille abfuit a fide & veritate: præcipue tamen Paulum Petrumque laceravit, cæterosque diſcipulos, tanquam fallaciæ ſeminatores, quos eosdem tamen rudes & indoctos fuiſſe teſtatus eſt? nam quosdam eorum piſcatorio artificio feciſſe quæſtum: quaſi ægre ferret, quod illam rem non Ariſtophanes aliquis aut Ariſtarchus commentatus ſit.

## CAPUT III.

*De veritate Chriſtianæ doctrinæ, & adverſariorum vanitate; atque Chriſtum non fuiſſe magum.*

Abfuit ergo ab his fingendi voluntas & aſtutia, quoniam rudes fuerunt. Aut quis poſſit indoctus apta inter ſe & cohærentia fingere, cum philoſophorum doctiſſimi Plato, & Ariſtoteles, & Epicurus, & Zeno, ipſi ſibi repugnantia & contraria dixerint? Hæc eſt enim mendaciorum natura, ut cohærere non poſſint. Illorum autem Traditio, quia vera eſt, quadrat undique, ac ſibi tota conſentit; & ideo perſuadet, quia conſtanti ratione ſuffulta eſt. Non enim quæſtus & commodi gratia Religionem iſtam commenti ſunt; quippe qui & præceptis, & re ipſa eam vitam ſecuti ſunt,

ſunt, quæ & voluptatibus caret, & omnia quæ habentur in bonis ſpernit; & qui non tantum pro fide mortem ſubierint, ſed etiam morituros eſſe ſe & ſcierint, & prædixerint, & poſtea univerſos, qui eorum diſciplinam ſecuti eſſent, acerba & nefanda paſſuros. Ipſum autem Chriſtum affirmavit a Judæis fugatum, collecta nongentorum hominum manu, latrocinia feciſſe. Quis tantæ autoritati audeat repugnare? Credamus hoc plane; nam fortaſſe hoc illi in ſomnis Apollo aliquis nuntiavit. Tot ſemper latrones perierunt, & quotidie pereunt; utique multos & ipſe damnaſti: quis eorum poſt crucem ſuam non dicam Deus, ſed homo appellatus eſt? Verum tu forſitan ex eo credidiſti, quia vos homicidam Martem conſecraſtis ut Deum: quod tamen non feciſſetis, ſi illum Areopagitæ in crucem ſuſtuliſſent.

Idem cum facta ejus mirabilia deſtrueret, nec tamen negaret, Apollonium vel paria, vel etiam majora feciſſe. Mirum, quod Apulejum prætermiſit, cujus ſolent & multa, & mira memorari. Cur igitur, o delirum caput, nemo Apollonium pro Deo colit? niſi forte tu ſolus, illo ſcilicet Deo dignus, cum quo te in ſempiternum verus Deus puniet. Si magus Chriſtus, quia mirabilia fecit, peritior utique Apollonius, qui, ut deſcribis, cum Domitianus eum punire vellet, repente in judicio non comparuit, quam ille, qui & comprehenſus eſt, & cruci affixus. Atenim ex hoc ipſo fortaſſe inſolentiam Chriſti voluit arguere, quod Deum ſe conſtituerit, ut ille verecundior fuiſſe videatur, qui cum majora faceret, ut hic putat, tamen id ſibi non arrogaverit. Omitto nunc ipſa opera comparare, quia in ſecundo & ſuperiore libro de fraude ac præſtigiis artis magicæ dixi. Nego eſſe quemquam, qui non optet in primis id ſibi poſt mortem contingere, quod etiam Reges maximi concupiſcunt. Cur enim ſibi homines ſepulcra magnifica, cur ſtatuas, cur imagines

comparant? cur aliquibus claris factis, aut etiam pro civibus morte ſuſcepta, ſtudent opiniones hominum promereri? Cur denique ipſe ingenii tui monimentum, hac deteſtabili ſtultitia tanquam cœno ædificatum, conſtituere voluiſti, niſi quod immortalitatem de memoria nominis ſperas? Stultum igitur eſt, id putare Apollonium noluiſſe, quod optaret utique, ſi poſſet; quia nemo eſt, qui immortalitatem recuſet, maxime cum eum dicas & adoratum eſſe a quibusdam ſicut Deum, & ſimulacrum ejus ſub Herculis Alexicaci nomine conſtitutum, ab Epheſiis etiamnunc honorari.

Non potuit ergo poſt mortem Deus credi, quia & hominem, & magum fuiſſe conſtabat; & ideo alieni nominis titulo affectavit divinitatem, quia ſuo nec poterat, nec audebat. Noſter vero & potuit Deus credi, quia magus non fuit; & creditus eſt, quia vere fuit. Non, inquit, hoc dico, idcirco Apollonium non haberi Deum, quia noluerit: ſed ut appareat nos ſapientiores eſſe, qui mirabilibus factis non ſtatim fidem divinitatis adjunximus, quam vos, qui ob exigua portenta Deum credidiſtis. Non eſt mirum, ſi tu, qui a Dei ſapientia longe remotus es, nihil prorſus intelligis eorum, quæ legiſti; cum Judæi, qui a principio prophetas lectitaverant, quibusque ſacramentum Dei fuerat aſſignatum, tamen quid legerent, ignoraverint. Diſce igitur, ſi quid tibi cordis eſt, non ſolum idcirco a nobis Deum creditum Chriſtum, quia mirabilia fecit, ſed quia vidimus in eo facta eſſe omnia, quæ nobis annuntiata ſunt vaticinio prophetarum. Fecit mirabilia: magum putaſſemus, ut & vos nunc putatis, & Judæi tunc putaverunt, ſi non illa ipſa facturum Chriſtum prophetæ omnes uno ſpiritu prædicaſſent. Itaque Deum credimus, non magis ex factis operibusque mirandis, quam ex illa ipſa cruce, quam vos ſicut canes lambitis; quoniam ſimul & illa prædicta eſt. Non igitur ſuo teſtimonio (cui enim de ſe dicenti po-

teſt

teſt credi?) ſed Prophetarum teſtimonio, qui omnia, quæ fecit ac paſſus eſt, multo ante cecinerunt, fidem divinitatis accepit: quod neque Apollonio, neque Apulejo, neque cuiquam magorum potuit, aut poteſt aliquando contingere. Cum igitur talia ignorantiæ ſuæ deliramenta fudiſſet, cum veritatem penitus excedere connifus eſſet, auſus eſt libros ſuos nefarios, ac Dei hoſtes φιλαλήθεις annotare. O cæcum pectus! o mentem Cimmeriis, ut ajunt, tenebris atriorem! Diſcipulus hic fortaſſe Anaxagoræ fuerit, cui nives atramentum fuerunt. Atqui eadem cæcitas eſt, & vero falſitatis, & mendacio veritatis nomen imponere. Videlicet homo ſubdolus voluit lupum ſub ovis pelle celare, ut fallaci titulo poſſet irretire lectorem. Verum eſto, inſcitia hoc, non malitia feceris. Quam tandem nobis attuliſti veritatem? niſi quod aſſertor Deorum, eos ipſos ad ultimum prodidiſti. Proſecutus enim ſummi Dei laudes, quem regem, quem maximum, quem opificem rerum, quem fontem bonorum, quem parentem omnium, quem factorem altoremque viventium confeſſus es, ademiſti Jovi tuo regnum, eumque ſumma poteſtate depulſum in miniſtrorum numerum redegiſti. Epilogus itaque te tuus arguit ſtultitiæ, vanitatis, erroris. Affirmas enim Deos eſſe; & illos tamen ſubjicis & mancipas ei Deo, cujus Religionem conaris evertere.

## CAPUT IV.

*Cur iſtud opus editum ſit; atque iterum de Tertulliano & Cypriano.*

Ii ergo, de quibus dixi, cum præſente me ac dolente ſacrilegas ſuas litteras explicaſſent, & illorum ſuperba impietate ſtimulatus, & veritatis ipſius con-

ſcientia, &, ut ego arbitror, Deo, ſuſcepi hoc munus, ut omnibus ingenii mei viribus accuſatores juſtitiæ refutarem: non ut contra hos ſcriberem, qui paucis verbis obteri poterant; ſed ut omnes, qui ubique idem operis efficiunt, aut effecerunt, uno ſemel impetu profligarem. Non dubito enim, quin & alii plurimi, & multis in locis, & non modo Græcis, ſed etiam Latinis litteris, monimentum injuſtitiæ ſuæ ſtruxerint: quibus ſingulis quoniam reſpondere non poteram, ſic agendam mihi hanc cauſam putavi, ut & priores cum omnibus ſuis ſcriptis perverterem, & futuris omnem facultatem ſcribendi aut reſpondendi amputarem. Præbeant modo aures: efficiam profecto, ut quicumque iſta cognoverit, aut ſuſcipiat, quod ante damnavit, aut, quod eſt proximum, deridere aliquando deſiſtat. Quanquam Tertullianus eamdem cauſam plene peroraverit in eo libro, cui Apologetico nomen eſt: tamen quoniam aliud eſt, accuſantibus reſpondere, quod in defenſione aut negatione ſola poſitum eſt, aliud inſtituere, quod nos facimus, in quo neceſſe eſt doctrinæ totius ſubſtantiam contineri, non defugi hunc laborem, ut implerem materiam, quam Cyprianus non executus eſt in ea oratione, qua Demetrianum, ſicut ipſe ait, oblatrantem atque obſtrepentem veritati redarguere conatur: qua materia non eſt uſus, ut debuit; non enim Scripturæ teſtimoniis, quam ille utique vanam, fictam, commentitiamque putabat, ſed argumentis & ratione fuerat refellendus. Nam cum ageret contra hominem veritatis ignarum, dilatis pauliſper divinis lectionibus, formare hunc a principio tanquam rudem debuit, eique paulatim lucis principia monſtrare, ne toto lumine objecto caligaret.

Nam ſicut infans ſolidi ac fortis cibi capere vim non poteſt ob ſtomachi teneritudinem, ſed liquore lactis ac mollitudine alitur, donec firmatis viribus, veſci

veſci fortioribus poſſit: ita & huic oportebat, quia nondum poterat capere divina, prius humana teſtimonia offerri, id eſt, philoſophorum & hiſtoricorum, ut ſuis potiſſimum refutaretur autoribus. Quod quia ille non fecit, raptus eximia eruditione divinarum litterarum, ut iis ſolis contentus eſſet, quibus fides conſtat, acceſſi Deo inſpirante, ut ego facerem, & ſimul ut viam cæteris ad imitandum pararem. Ac ſi hortatu noſtro docti homines ac diſerti huc ſe conferre cœperint, & ingenia ſua vimque dicendi in hoc veritatis campo jactare maluerint, evanituras brevi religiones falſas, & occaſuram eſſe omnem philoſophiam nemo dubitaverit, ſi fuerit omnibus perſuaſum, cum hanc ſolam Religionem, tum etiam ſolam veram eſſe ſapientiam. Sed evagatus ſum longius, quam volebam.

## CAPUT V.

*Quæ ſub Saturno erat vera juſtitia, hanc Jupiter fugavit.*

Nunc reddenda eſt de Juſtitia propoſita diſputatio: quæ aut ipſa eſt ſumma virtus, aut fons eſt ipſa virtutis; quam non modo philoſophi quæſierunt, ſed poetæ quoque, qui & priores multo fuerunt, & ante natum philoſophiæ nomen pro ſapientibus habebantur. Hi plane intellexerunt, abeſſe hanc a rebus humanis, eamque finxerunt offenſam vitiis hominum, ceſſiſſe e terra, in cœlumque migraſſe; atque ut doceant, quid ſit juſte vivere, (ſolent enim præcepta per ambages dare) a Saturni temporibus, quæ illi vocant aurea, repetunt exempla juſtitiæ, narrantque, in quo ſtatu fuerit humana vita, dum illa in terra moraretur. Quod quidem non pro poetica fictione, ſed pro vero habendum eſt. Saturno enim regnante, nondum Deorum cultibus inſtitutis, nec adhuc ulla gente ad divinitatis

opinionem conſecrata, Deus utique colebatur. Et ideo non erant diſſenſiones, neque inimicitiæ, neque bella.

*Nondum veſanos rabies nudaverat enſes.*

ut Germanicus Cæſar in Aratæo loquitur carmine:

*Nec conſanguineis fuerat diſcordia nata.*

Imo ne alienigenis quidem: ſed neque ulli omnino gladii, qui nudarentur, fuerunt. Quis enim præſente ac vigente Juſtitia aut de tutela ſui, cum nemo inſidiaretur, aut de pernicie alterius cogitaret, cum nemo quidquam concupiſceret?

*Malebant tenui contenti vivere cultu,*

ut Cicero in ſuo narrat, quod eſt proprium noſtræ Religionis.

*Ne ſignare quidem, aut partiri limite campum*
*Fas erat: in medium quærebant.*

Quippe cum Deus communem omnibus terram dediſſet, ut communem degerent vitam, non ut rabida & furens avaritia ſibi omnia vendicaret, nec ulli deeſſet, quod omnibus naſceretur. Quod poetæ dictum ſic accipi oportet, non ut exiſtimemus, nihil omnino tum fuiſſe privati, ſed more poetico figuratum; ut intelligamus, tam liberales fuiſſe homines, ut natas ſibi fruges non includerent, nec ſoli abſconditis incubarent, ſed pauperes ad communionem proprii laboris admitterent.

*Flumina jam lactis, jam flumina nectaris ibant.*

Nec mirum, cum promptuaria juſtorum benigne paterent omnibus; nec avaritia intercipiens beneficia divina, famem ſitimque vulgo faceret: ſed omnes æqualiter abundarent, cum habentes non habentibus large copioſeque donarent. Sed poſtquam Saturnus a filio pulſus, in Latiumque delatus eſt,

*Arma Jovis fugiens, & regnis exſul ademptis;*

cum jam populus vel novi regis metu, vel ſua ſponte depravatus, Deum colere deſiiſſet, Regemque pro Deo habe-

habere cœpiſſet; cum ipſe propemodum parricida exemplo cæteris eſſet ad violandam pietatem,

*Deſeruit propere terras juſtiſſima virgo.*

Sed non, ut ait Cicero:

*Et Jovis in regno, cœlique in parte reſedit.*

Quomodo enim poterat in ejus regno reſidere, aut commorari, qui patrem regno expulit, bello perſecutus eſt, exſulem toto orbe jactavit?

*Ille malum virus ſerpentibus addidit atris,*
*Prædarique lupos juſſit:*

id eſt, odium, & invidiam, & dolum hominibus inſevit, ut tam eſſent, quam ſerpentes, venenati, tam rapaces, quam lupi. Quod quidem vere faciunt ii, qui juſtos ac fideles Deos perſequuntur, dantque judicibus ſæviendi adverſus innoxios poteſtatem. Fortaſſe aliquid ejusmodi Jupiter fecerit, ad expugnandam tollendamque juſtitiam; & idcirco efferaſſe ſerpentes, ac lupos acuiſſe tradatur.

*Tum belli rabies, & amor ſucceſſit habendi.*

Neque immerito. Sublata enim Dei Religione, boni quoque ac mali ſcientiam perdiderunt. Sic hominibus intercidit communitas vitæ, & diremptum eſt fœdus ſocietatis humanæ. Tum inter ſe manus conſerere cœperunt, & inſidiari, & gloriam ſibi ex humano ſanguine comparare.

## CAPUT VI.

*Exploſa juſtitia, cupiditas, iniquæ leges, audacia, avaritia, ambitio, ſuperbia, impietas, aliaque regnarunt vitia.*

Quorum omnium malorum fons cupiditas erat, quæ ſcilicet ex contemptu veræ majeſtatis erupit. Non tantum enim non participabant alios ii, quibus

aliquid affluebat: ſed aliena quoque rapiebant, in privatum lucrum trahentes omnia; & quæ antea in uſus hominum etiam ſinguli laborabant, in paucorum domos conferebantur. Ut enim ſervitio cæteros ſubjugarent, in primis neceſſaria vitæ ſubducere & colligere cœperunt, eaque firmiter concluſa ſervare, ut beneficia cœleſtia facerent ſua; non propter humanitatem, quæ nulla in ipſis erat, ſed ut omnia cupiditatis & avaritiæ inſtrumenta corraderent. Leges etiam ſibi nomine iniquiſſimas injuſtiſſimasque ſanxerunt, quibus rapinas & avaritiam ſuam contra vim multitudinis tuerentur. Tantum igitur autoritate, quantum viribus, aut opibus, aut malitia prævalebant. Et quoniam nullum in his veſtigium juſtitiæ fuit, cujus officia ſunt humanitas, æquitas, miſericordia, jam ſuperba & tumida inæqualitate gaudebant; altioresque ſe cæteris hominibus, ſatellitum comitatu, & ferro, & inſigni veſte faciebant. Hinc honores ſibi, & purpuras, & faſces invenerunt, ut ſecurium gladiorumque terrore ſubnixi, quaſi jure dominorum perculſis ac paventibus imperarent. In hac conditione humanam vitam rex ille conſtituit, qui debellato ac fugato parente, non regnum, ſed impiam tyrannidem vi & hominibus armatis occupavit; & aureum illud juſtumque ſæculum ſuſtulit, coegitque homines malos & impios fieri, vel ex hoc ipſo, quod ipſos avertit a Deo ad ſe adorandum: quod terror inſolentiſſimæ poteſtatis expreſſerat.

Quis enim non metueret eum, quem arma cingebant, quem ferri & gladiorum fulgor inſuetus circumdabat? aut cui parceret alieno, qui ne patri quidem ſuo pepercerat? Quem vero metueret, qui Titanum robuſtam & excellentem viribus gentem bello vicerat, occidione deleverat? Quid mirum, ſi omn s multitudo, inſolito metu preſſa, in unius adulationem conceſſerat? Hunc verebantur, huic honorem maximum defe-

deferebant. Et quoniam mores ac vitia regis imitari, genus obſequii judicatur, abjecerunt omnes pietatem, ne exprobrare regi ſcelus viderentur, ſi pie viverent. Sic aſſidua imitatione corrupti, divinum fas reliquerunt; & paulatim male vivendi conſuetudo mos factus eſt. Nec jam quidquam ex antecedentis ſæculi pio atque optimo ſtatu manſit: ſed exploſa juſtitia, & veritatem ſecum trahens, reliquit hominibus errorem, ignorantiam, cæcitatem. Imprudentes igitur poetæ, qui eam confugiſſe cecinerunt ad Jovis regnum. Si enim ſæculo, quod vocant aureum, juſtitia in terra fuit, a Jove utique pulſa eſt, qui aureum ſæculum commutavit. Sæculi autem commutatio, & expulſio juſtitiæ nihil aliud, ut dixi, quam deſertio divinæ Religionis putanda eſt; quæ ſola efficit, ut homo hominem carum habeat, eumque ſibi fraternitatis vinculo ſciat eſſe conſtrictum: ſiquidem pater idem omnibus Deus eſt, ut Dei patrisque communis beneficia cum iis, qui non habent, partiatur, nulli noceat, nullum premat, non fores claudat hoſpiti, non aurem precanti; ſed ſit largus, beneficus, liberalis, quas regias eſſe laudes Tullius exiſtimavit. Hæc eſt profecto juſtitia, & hoc aureum ſæculum, quod Jove primum regnante corruptum, mox & ipſo, & omni ejus progenie conſecrata, Deorumque multorum ſuſcepto cultu, fuerat omne ſublatum.

---

## CAPUT VII.

### *De Jeſu adventu & fructu; atque de ejus ſæculi virtutibus & vitiis.*

Sed Deus, ut parens indulgentiſſimus, appropinquante ultimo tempore nuntium miſit, qui vetus illud ſæculum fugatamque juſtitiam reduceret; ne hu-

manum genus maximis & perpetuis agitaretur erroribus. Rediit ergo ſpecies illius aurei temporis, & reddita quidem terræ, ſed paucis aſſignata juſtitia eſt; quæ nihil aliud eſt, quam Dei unici pia & religioſa cultura. Sed moveat aliquem fortaſſe, cur ſi hæc ſit juſtitia, omni humano generi ſit data; nec in eam multitudo univerſa conſenſerit. Magnæ hoc diſputationis eſt, cur a Deo, cum juſtitiam terræ daret, ſit retenta diverſitas: quod & alio loco declaravi, & ubicumque oportune inciderit, explicabitur. Nunc deſignare id breviſſime ſatis eſt: Virtutem aut cerni non poſſe, niſi habeat vitia contraria; aut non eſſe perfectam, niſi exerceatur adverſis. Hanc enim Deus bonorum ac malorum voluit eſſe diſtantiam, ut qualitatem boni ex malo ſciamus, item mali ex bono; nec alterius ratio intelligi, ſublato altero, poteſt. Deus ergo non excluſit malum, ut ratio virtutis conſtare poſſet. Quomodo enim patientia vim ſuam nomenque retineret, ſi nihil eſſet, quod pati cogeremur? Quomodo laudem mereretur devota Deo ſuo fides, niſi eſſet aliquis, qui a Deo vellet avertere? Nam & ideo potentiores eſſe injuſtos permiſit, ut cogere ad malum poſſent; ideo plures, ut virtus eſſet pretioſa, quæ rara eſt. Quod quidem ipſum Quintilianus egregie ac breviter oſtendit in Capite obvoluto. „Nam quæ, inquit, virtus „eſſet innocentia, niſi laudem raritas dediſſet? Ve„rum quia natura ſic comparatum eſt, ut odium, cu„piditas, ira in id, quod incubuerunt, agant cæcos, „ſupra hominem videtur culpa vacare. Alioqui ſi na„tura pares omnibus affectus dediſſet, pietas nihil erat „

Hoc quam verum ſit, docet neceſſitas ipſa rationis. Si enim virtus eſt, malis ac vitiis fortiter repugnare, apparet ſine malo ac vitio nullam eſſe virtutem: quam Deus ut abſolutam perfectamque redderet, retinuit id, quod erat ei contrarium, cum quo depugnare poſſet. Agitata enim malis quatientibus, ſtabilitatem ca-

capit; & quanto frequenter impellitur, tanto firmiter roboratur. Hæc nimirum cauſa efficit, ut quamvis ſit hominibus miſſa juſtitia, tamen aureum ſæculum non eſſe dicatur; quia malum non ſuſtulit, ut retineret diverſitatem, quæ ſacramentum divinæ Religionis continet ſola.

---

## CAPUT VIII.

*De Juſtitia omnibus nota ac non ſuſcepta; de vero Dei templo, atque de ejus cultu, ut cuncta conterantur vitia.*

Qui ergo putant juſtum eſſe neminem, ante oculos habent juſtitiam, ſed eam nolunt cernere. Quid eſt enim, cur illam vel in carminibus, vel in omni ſermone deſcribant, conquerentes ejus abſentiam, cum ſit facillimum bonos eſſe, ſi velint? Quid vobis inanem juſtitiam depingitis, & optatis cadere de cœlo, tanquam in aliquo ſimulacro figuratam? Ecce in conſpectu veſtro eſt: ſuſcipite, ſi poteſtis, eamque in domicilio veſtri pectoris collocate; nec difficile, aut alienum a temporibus exiſtimetis. Eſtote æqui ac boni; & ſequetur vos ſua ſponte juſtitia, quam quæritis. Deponite omnem malam cogitationem de cordibus veſtris; & ſtatim vobis illud tempus aureum revertetur; quod aliter conſequi non poteſtis, quam ſi Deum verum colere cœperitis. Vos autem, manente cultu Deorum, juſtitiam deſideratis in terra; quod fieri nullo pacto poteſt: ſed ne tum quidem potuit, cum putatis; quia nondum natis Diis iſtis, quos impie colitis, neceſſe eſt unius Dei cultum fuiſſe per terram: ejus ſcilicet, qui execratur malitiam, exigitque bonitatem; cujus templum eſt, non lapides, aut lutum, ſed homo ipſe, qui figuram Dei geſtat. Quod templum non auri & gemmarum donis corruptibilibus, ſed æternis

virtu-

virtutum muneribus ornatur. Diſcite igitur, ſi quid vobis reliquæ mentis eſt, homines ideo malos & injuſtos eſſe, quia Dii coluntur; & ideo mala omnia rebus humanis quotidie ingraveſcere, quia Deus hujus mundi effector & gubernator derelictus eſt; quia ſuſceptæ ſunt, contra quam fas eſt, impiæ religiones; poſtremo, quia ne coli quidem, vel a paucis, Deum ſinitis.

Quod ſi ſolus Deus coleretur, non eſſent diſſenſiones & bella, cum ſcirent homines unius ſe Dei filios eſſe; ideoque divinæ neceſſitudinis ſacro & inviolabili vinculo copulatis nullæ fierent inſidiæ, cum ſcirent, cujusmodi pœnas Deus animarum interfectoribus præpararet, qui clandeſtina ſcelera, & ipſas etiam cogitationes pervidet. Non eſſent fraudes, neque rapinæ, ſi Deo præcipiente didiciſſent, & ſuo, & parvo eſſe contenti, ut fragilibus & caducis ſolida & æterna præferrent. Non eſſent adulteria, & ſtupra, & mulierum proſtitutiones, ſi omnibus notum eſſet, damnari a Deo, quidquid appetitur ultra generandi cupiditatem. Nec fœminam neceſſitas cogeret pudorem ſuum profanare, ut victum ſibi obſcœniſſimum quærat; cum & mares libidinem continerent, & habentium pia & religioſa collatio non habentibus ſubveniret. Non eſſent igitur, ut dixi, hæc omnia in terris mala, ſi ab omnibus in legem Dei conjuraretur; ſi ab univerſis fierent, quæ unus noſter populus operatur. Quam beatus eſſet, quamque aureus humanarum rerum ſtatus, ſi per totum orbem manſuetudo, & pietas, & pax, & innocentia, & æquitas, & temperantia, & fides moraretur! Denique ad regendos homines non opus eſſet tam multis & tam variis legibus, cum ad perfectam innocentiam Dei lex una ſufficeret; neque carceribus, neque gladiis Præſidum, neque terrore pœnarum, cum præceptorum cœleſtium ſalubritas humanis pectoribus infuſa ultro ad juſtitiæ opera homines erudiret. Nunc autem mali ſunt ignoratione recti ac boni. Quod quidem

dem Cicero vidit, diſputans enim de legibus: „Sicut „una, inquit, eademque natura mundus omnibus par„tibus inter ſe congruentibus cohæret ac nititur: ſic „omnes homines inter ſe natura confuſi, pravitate „diſſentiunt; nec ſe intelligunt eſſe conſanguineos,& „ſubjectos omnes ſub unam eamdemque tutelam: „quod ſi teneretur, Deorum profecto vitam homines „viverent.„ Univerſa igitur mala, quibus humanum genus ſeipſum invicem conficit, injuſtus atque impius Deorum cultus induxit. Nec enim poterant retinere pietatem, qui communem omnium patrem Deum tanquam prodigi ac rebelles liberi abnegaſſent.

---

## CAPUT IX.

*De ſceleribus impiorum, & Chriſtianorum cruciatibus.*

Nonnunquam tamen ſentiunt ſe malos eſſe, & veterum ſæculorum ſtatum laudant, & de ſuis moribus meritisque conjectant abeſſe juſtitiam: quam obverſantem oculis ſuis non tantum non ſuſcipiunt, nec agnoſcunt, verum etiam violenter oderunt, & perſequuntur, & exterminare contendunt. Fingamus hanc interim non eſſe juſtitiam, quam nos ſequimur: quomodo, ſi illa venerit, quam veram putant, eam recipient? qui laniunt & occidunt eos, quos & ipſi fatentur imitatores eſſe juſtorum, quia bona operentur & juſta; cum, ſi tantummodo malos occiderent, digni eſſent, ad quos juſtitia non veniret, cui nulla fuit alia cauſa linquendi terram, quam humani cruoris effuſio. Quanto magis, cum pios interficiant, & ipſos juſtitiæ ſectatores pro hoſtibus ducant; imo vero plus quam pro hoſtibus? quibus utique, cum animas eorum, & opes, & liberos ferro & igni appetant, tamen parcitur victis; & eſt locus inter arma clementiæ: aut ſi

adeo

adeo ſævire placuit, nihil plus in eo ſit, quam ut occidantur, vel in ſervitutem abducantur. Hoc vero inenarrabile eſt, quod fit adverſus eos, qui malefacere neſciunt. Et nulli nocentiores habentur, quam qui ſunt ex omnibus innocentes.

Audent igitur homines improbiſſimi juſtitiæ facere mentionem, qui feras immanitate vincunt, qui placidiſſimum Dei gregem vaſtant,

*- - - Lupi ceu*
*Raptores atra in nebula, quos improba ventris*
*Exegit cæcos rabies.*

Verum hos non ventris, ſed cordis rabies efferavit; nec atra in nebula, ſed aperta prædatione graſſantur; nec eos unquam conſcientia ſcelerum revocat, ne ſanctum ac pium nomen juſtitiæ ore illo violent, quod cruore innocentium tanquam rictus beſtiarum madet. Hujus tanti & tam pertinacis odii quam potiſſimum cauſam eſſe dicamus? Utrumne

*- - Veritas odium parit,*

ut ait poeta, quaſi divino ſpiritu inſtinctus? an erubeſcunt coram juſtis & bonis eſſe nequam? an potius utrumque? Nam & veritas ideo ſemper inviſa eſt, quod is, qui peccat, vult habere liberum peccandi locum; nec aliter ſe putat malefactorum voluptate ſecurius perfrui poſſe, quam ſi nemo ſit, cui delicta non placeant. Ergo tanquam ſcelerum & malitiæ ſuæ teſtes extirpare funditus nituntur, & tollere, gravesque ſibi putant, tanquam vita eorum coarguatur. Cur enim ſint aliqui intempeſtive boni, qui corruptis moribus publicis convitium bene vivendo faciant? cur non omnes ſint æque mali, rapaces, impudici, adulteri, perjuri, cupidi, fraudulenti? quin potius auferantur, quibus coram male vivere pudet; qui peccantium frontem etſi non verbis, quia tacent, tamen ipſo vitæ genere diſſimili feriunt & verberant? Caſtigare enim videtur, quicumque diſſentit.

Nec

Nec eſt magnopere mirandum, ſi adverſus homines iſta fiunt, cum adverſus ipſum Deum propter eamdem cauſam inſurrexerit etiam populus in ſpe conſtitutus, nec Dei neſcius; ſequiturque juſtos eadem neceſſitas, quæ ipſum juſtitiæ violavit autorem. Vexant ergo, & exquiſitis pœnarum generibus excruciant; parumque habent interficere, quos oderunt, niſi etiam crudelitas corporis illudat. Si qui autem doloris vel mortis metu, vel ſua perfidia cæleſte ſacramentum deſeruerint, & ad funeſta ſacrificia conſenſerint, eos laudant, & honoribus mactant, ut eorum exemplo cæteros illiciant. Qui autem magni æſtimaverint fidem, cultoresque ſe Dei non abnegaverint, in eos vero totis carnificinæ ſuæ viribus, veluti ſanguinem ſitiant, incumbunt; & deſperatos vocant, quia corpori ſuo minime parcunt; quaſi quidquam deſperatius eſſe poſſit, quam torquere ac dilaniare eum, quem ſcias eſſe innocentem. Adeo nec pudor ullus apud eos ſupereſt, a quibus abeſt omnis humanitas! Et retorquent in homines juſtos convitia ſibi congruentia.

Impios enim vocant, ipſi ſcilicet pii, & ab humano ſanguine abhorrentes; cum ſi & actus ſuos conſiderent, & illorum, quos tanquam impios damnant, jam intelligant, quam mendaces ſint, & iis omnibus, quæ adverſus bonos aut dicunt, aut faciunt, digniores. Non enim de noſtro, ſed ex illorum numero ſemper exiſtunt, qui vias obſideant armati, maria prædentur; vel ſi palam graſſari non licuit, venena clam temperent; qui uxores necent, ut dotes earum lucrentur, aut maritos, ut adulteris nubant; qui natos ex ſe pueros aut ſtrangulent, aut ſi nimium pii fuerint, exponant; qui libidines inceſtas nec a filia, nec a ſorore, nec a matre, nec a ſacerdote contineant; qui adverſus cives ſuos patriamque conjurent; qui nec culleum metuant; qui denique ſacrilegia committant, & Deorum,

rum, quos colunt, templa diſpolient; & ut quæ levia ſunt atque illis uſitata, dicamus, qui hæreditates captent, teſtamenta ſupponant, juſtos hæredes vel auferant, vel excludant; qui corpora ſua libidinibus proſtituant; qui denique immemores, quid nati ſint, cum fœminis patientia certent; qui ſanctiſſimam quoque corporis ſui partem contra fas omne polluant & profanent; qui virilia ſua ferro metant; &, quod eſt ſceleratius, ut ſint religionis antiſtites; qui ne vitæ quidem ſuæ parcant, ſed extinguendas publice animas ſuas vendant; ſi judices ſedeant, aut immeritos perdant mercede corrupti, aut noxios impune dimittant; qui cœlum quoque ipſum veneficiis appetant, tanquam illorum malitiam terra non capiat. Hæc, inquam, & his plura ſcelera utique ab iis fiunt, qui Deos colunt.

Quis inter hæc tot ac tanta juſtitiæ locus eſt? Et ego de multis collegi, non ut arguerem, ſed ut oſtenderem. Qui volent ſcire omnia, Senecæ libros in manum ſumant, qui morum vitiorumque publicorum & deſcriptor veriſſimus, & accuſator acerrimus fuit. Sed & Lucilius tenebroſam illam vitam circumſcripte breviterque depinxit his verſibus:

*Nunc vero a mane ad noctem, feſto atque profeſto*
*Totus item pariterque die, populusque, patresque*
*Jactare induforo ſe omnes; decedere nuſquam.*
*Uni ſe atque eidem ſtudio omnes dedere & arte;*
*Verba dare ut caute poſſint, pugnare doloſe,*
*Blanditia certare, bonum ſimulare virum ſe,*
*Inſidias facere, ut ſi hoſtes ſint omnibus omnes.*

Noſtro autem populo quid horum poteſt objici, cujus omnis Religio eſt, ſine ſcelere ac ſine macula vivere? Cum igitur videant, & ſe & ſuos ea, quæ diximus, gerere, noſtros autem nihil aliud operari, niſi æquum & bonum; poterant, ſi quid ſaperent, ex hoc intelligere, & illos, qui bonum faciunt, pios eſſe, & ſe impios, qui nefanda committant: neque enim fieri

po-

poteſt, ut qui in omnibus vitæ ſuæ actibus non errant, in ipſa ſumma errent, hoc eſt in Religione, quæ rerum omnium caput eſt. Impietas enim ſuſcepta in eo, quod eſt ſummum, per cætera univerſa ſequeretur. Eoque fieri non poteſt, ut ipſi, qui errant in omni vita, non & in religione fallantur: quoniam pietas in ſummo regulam tenens, tenorem ſuum ſervaret in cæteris. Ita fit, ut in utraque parte de conditione rerum, quæ geruntur, qualis ſit ſumma ipſa, noſcatur.

---

## CAPUT X.

*De falſa pietate, & de falſa & vera Religione.*

Operæ pretium eſt cognoſcere illorum pietatem, ut ex iis, quæ clementer ac pie faciunt, poſſit intelligi, qualia ſint, quæ ab his contra jura pietatis geruntur. Ac ne quem videar inclementer inceſſere, aliquam mihi perſonam poeticam ſumam, quæ ſit vel maximum pietatis exemplum. Apud Maronem rex ille,

*- - Quo juſtior alter*
*Nec pietate fuit, nec bello major & armis,*

quæ nobis documenta juſtitiæ protulit?

*Vinxerat & poſt terga manus, quos mitteret umbris*
*Inferias, cæſo ſparſurus ſanguine flammas*

Quid poteſt eſſe hac pietate clementius, quam mortuis humanas victimas immolare, & ignem cruore hominum tanquam oleo paſcere? Sed fortaſſe hoc non ipſius vitium fuerit, ſed poetæ, qui

*Inſignem pietate virum*

inſigni ſcelere fœdaverit. Ubi eſt igitur, o poeta, pietas illa, quam ſæpiſſime laudas? Ecce pius Æneas

*- - - Sulmone creatos*
*Quattuor hic juvenes, totidem quos educat Ufens,*
*Viventes rapit, inferias quos immolet umbris,*
*Captivoque rogi perfundat ſanguine flammas.*

Cur ergo dicebat eodem ipſo tempore, quo vinctos homines ad immolationem mittebat,

- - *Equidem te vivis concedere vellem;*

cum quos vivos habebat in poteſtate, vice pecudum juberet occidi? Sed hæc, ut dixi, culpa non illius fuit, qui litteras forte ſe non didicerat, ſed tua, qui cum eſſes eruditus, ignoraſti tamen, quid eſſet pietas, & illud ipſum, quod nefarie, quod deteſtabiliter fecit, pietatis eſſe officium credidiſti. Videlicet ob hoc unum pius vocatur, quia patrem dilexit. Quid quod

*Bonus Æneas haud aſpernanda precantes*

trucidavit; adjuratus enim per eumdem patrem, & per

- - - *Spes ſurgentis Iuli*,

nequaquam pepercit,

- - - *Furiis accenſus & ira.*

Quisquamne igitur hunc putet aliquid in ſe virtutis habuiſſe, qui & furore tanquam ſtipulo exarſerit, & manium patris, per quem rogabatur, oblitus, iram frœnare nequiverit? Nullo igitur modo pius, qui non tantum non repugnantes, ſed etiam precantes interemit.

Dicet hic aliquis: quæ ergo, aut ubi, aut qualis eſt pietas? Nimirum apud eos, qui bella neſciunt, qui concordiam cum omnibus ſervant, qui amici ſunt etiam inimicis, qui omnes homines pro fratribus diligunt, qui cohibere iram ſciunt, omnemque animi furorem tranquilla moderatione lenire. Quanta igitur caligo, quanta tenebrarum & errorum nubes hominum pectora obduxit; qui cum ſe maxime pios putant, tum maxime fiunt impii! Quanto enim religioſius terrenis iſtis ſimulacris inſerviunt, tanto magis ſcelerati adverſus nomen veræ divinitatis exiſtunt. Itaque pro merito impietatis ſuæ gravioribus malis ſæpe vexantur, quorum cauſam quia neſciunt, fortunæ culpa omnis adſcribitur: & locum invenit Epicuri philoſophia, nihil ad Deos pertinere cenſentis; nec gratia eos tangi,

nec

nec ira moveri, quia & contemptores eorum ſæpe videant beatos, & cultores ſæpe miſeros. Quod eo fit; quia cum religioſi videantur & natura boni, nihil tale creduntur mereri, quale ſæpe patiuntur. Conſolantur ſe tamen accuſatione fortunæ; nec ſentiunt, quod ſi eſſet ulla, cultoribus ſuis nunquam noceret. Merito igitur hujusmodi pietatem pœna conſequitur, & offenſa divinitas ſcelere hominum prave religioſorum gravi eos infortunio mactat; qui licet ſanctis moribus vivant, in ſumma fide atque innocentia, tamen quia Deos colunt, quorum ritus impios ac profanos Deus verus odio habet, a juſtitia, & a nomine veræ pietatis alieni ſunt.

Nec eſt difficile docere, cur Deorum cultores boni & juſti eſſe non poſſint. Quomodo enim ſanguine abſtinebunt, qui colunt cruentos Deos, Martem atque Bellonam? quomodo aut parentibus parcent, qui expulſorem patris ſui Jovem; aut natis ex ſe infantibus, qui Saturnum? quomodo pudicitiam tuebuntur, qui colunt Deam nudam & adulteram, & quaſi apud Deos proſtitutam? Quomodo ſe a rapinis & fraudibus abſtinebunt, qui Mercurii furta noverunt, docentis, non fraudis eſſe decipere, ſed aſtutiæ? quomodo libidines coercebunt, qui Jovem, Herculem, Liberum, Apollinem, cæterosque venerantur, quorum adulteria & ſtupra in mares & fœminas, non tantum doctis nota ſunt, ſed exprimuntur etiam in theatris, atque cantantur, ut ſint omnibus notiora? Poſſuntne inter hæc juſti eſſe homines, qui etiamſi natura ſint boni, ab ipſis tamen Diis erudiantur ad injuſtitiam? Ad placandum enim Deum, quem colas, iis rebus opus eſt, quibus illum gaudere ac delectari ſcias. Sic fit, ut vitam colentium Deus pro qualitate nominis ſui formet, quoniam religioſiſſimus eſt cultus, imitari.

## CAPUT XI.

*De crudelitate Gentilium in Chriſtianos.*

Iis igitur hominibus, qui Deorum ſuorum moribus congruunt. quia gravis eſt & acerba juſtitia, eamdem impietatem ſuam, qua in cæteris rebus utuntur, adverſus juſtos violenter exercent. Nec immerito a prophetis beſtiæ nominantur. Præclare itaque Marcus Tullius: „Etenim ſi nemo eſt, inquit, quin emori „malit, quam converti in aliquam figuram beſtiæ, „quamvis hominis mentem ſit habiturus; quanto eſt „miſerius in hominis figura animo eſſe efferato? Mihi „quidem tanto videtur, quanto præſtabilior eſt ani„mus corpore.„ Aſpernantur itaque corpora belluarum, quibus ſunt ipſi ſæviores; ſibique adeo placent, quod homines nati ſunt, quorum nihil, niſi liniamenta & ſummam figuram gerunt. Nam quis Caucaſus, quæ India, quæ Hircania tam immanes, tam ſanguinarias unquam beſtias aluit? Quoniam ferarum omnium rabies uſque ad ventris ſatietatem furit. fameque ſedata protinus conquieſcit: illa eſt vera beſtia, cujus una juſſione

*Funditur ater ubique cruor,*
*- - - - crudelis ubique*
*Luctus, ubique pavor, & plurima mortis imago.*

Nemo hujus tantæ belluæ immanitatem poteſt pro merito deſcribere, quæ uno loco recubans, tamen per totum orbem dentibus ferreis ſævit; & non tantum artus hominum diſſipat: ſed & oſſa ipſa comminuit, & in cineres furit. ne quis extet ſepulturæ locus; quaſi vero id affectent, qui Deum confitentur, ut ad eorum ſepulcra veniatur, ac non ut ipſi ad Deum perveniant.

Quæ-

Quænam illa feritas, quæ rabies, quæ inſania eſt, lucem vivis, terram mortuis denegaſſe? Dico igitur, nihil eſſe miſerius iis hominibus, quos miniſtros furoris alieni, quos ſatellites impiæ juſſionis neceſſitas aut invenit, aut fecit. Non enim honor ille, aut provectio dignitatis fuit, ſed hominis damnatio ad carnificinam, Dei vero ad pœnam ſempiternam. Quæ autem per totum orbem ſinguli geſſerint, enarrare impoſſibile eſt. Quis enim voluminum numerus capiet tam infinita, tam varia genera crudelitatis? Accepta enim poteſtate, pro ſuis moribus quiſque ſæviit. Alii præ nimia timiditate plus auſi ſunt, quam jubebatur; alii ſuo proprio adverſus juſtos odio; quidam naturali mentis feritate; nonnulli, ut placerent, & hoc officio viam ſibi ad altiora munirent. Aliqui ad occidendum præcipites extiterunt, ſicut unus in Phrygia, qui univerſum populum cum ipſo pariter conventiculo concremavit. Sed hic quanto ſævior, tanto clementior invenitur. Illud vero peſſimum genus eſt cui clementiæ ſpecies falſa blanditur: ille gravior, ille ſævior eſt carnifex, qui neminem ſtatuit occidere. Itaque dici non poteſt, hujuſmodi judices quanta & quam gravia tormentorum genera excogitaverint, ut ad effectum propoſiti ſui pervenirent.

Hæc autem non tantum ideo faciunt, ut gloriari poſſint, nullum ſe innocentium peremiſſe, (nam & ipſe audivi aliquos gloriantes, quod adminiſtratio ſua in hac parte fuerit incruenta,) ſed & invidiæ cauſa; ne aut ipſi vincantur, aut illi virtutis ſuæ gloriam conſequantur. Itaque in excogitandis pœnarum generibus nihil aliud, quam victoriam cogitant. Sciunt enim, certamen eſſe illud, & pugnam. Vidi ego in Bithynia præſidem gaudio mirabiliter elatum, tanquam Barbarorum gentem aliquam ſubegiſſet; quod unus, qui per biennium magna virtute reſtiterat, poſtremo cedere viſus eſſet. Contendunt igitur, ut vincant, &

exquiſitos dolores corporibus immittunt, & nihil aliud devitant, quam ut ne torti moriantur. Quaſi vero mors tantummodo beatos faciat, ac non etiam tormenta, quæ quanto fuerint graviora, tanto majorem virtutis gloriam pariant. Illi autem pertinaci ſtultitia jubent, curam tortis diligenter adhiberi, ut ad alios cruciatus membra renoventur, & reparetur novus ſanguis ad pœnam. Quid tam pium, tam beneficum, tam humanum fieri poteſt? non curaſſent tam ſollicite, quos amarent. Hæc eſt Deorum diſciplina. Ad hæc opera cultores ſuos erudiunt; hæc ſacra deſiderant. Quin etiam ſceleratiſſimi homicidæ contra pios jura impia condiderunt. Nam & conſtitutiones ſacrilegæ, & diſputationes Jurisperitorum leguntur injuſtæ. Domitius de officio Proconſulis libro ſeptimo reſcripta Principum nefaria collegit, ut doceret, quibus pœnis affici oporteret eos, qui ſe cultores Dei confiterentur.

## CAPUT XII.

*De vera virtute; atque de exiſtimatione boni aut mali civis.*

Quid iis facias, qui jus vocant carnificinas veterum Tyrannorum adverſus innocentes rabide ſævientium? Et cum ſint injuſtitiæ crudelitatisque doctores, juſtos ſe eſſe tamen ac prudentes videri volunt, cæci & hebetes, & rerum & veritatis ignari. Adeone vobis, o perditæ mentes, inviſa juſtitia eſt, ut eam ſummis ſceleribus adæquetis? Adeone apud vos perit innocentia, ut ne morte quidem ſimplici dignam judicetis? ſed ſupra omnia facinora habeatur, nullum facinus admittere pectusque purum ab omni ſceleris contagione præſtare. Et quoniam communiter cum Deorum cultoribus loquimur, liceat per vos benefacere vobiſcum.

Hæc

Hæc eſt enim lex noſtra, hoc opus, hæc religio. Si vobis ſapientes videmur, imitamini: ſi ſtulti, contemnite, aut etiam ridete, ſi libet; nobis enim ſtultitia noſtra prodeſt. Quid laceratis? quid affligitis? non invidemus ſapientiæ veſtræ. Hanc ſtultitiam malumus: hanc amplectimur. Hoc nobis credimus expedire, ut vos diligamus, & in vos ipſos, qui odiſtis, omnia conferamus.

Eſt apud Ciceronem non abhorrens a vero locus, in ea diſputatione, quæ habetur a Furio contra juſtitiam. „Quæro, inquit, ſi duo ſint, quorum alter „optimus vir, æquiſſimus, ſumma juſtitia, ſingulari „fide; alter inſignis ſcelere & audacia: & ſi in eo ſit „errore civitas, ut bonum illum virum ſceleratum, „facinoroſum, nefarium putet; contra autem, qui ſit „improbiſſimus, exiſtimet eſſe ſumma probitate ac fi„de; proque hac opinione omnium civium, bonus ille „vir vexetur, rapiatur, manus ei denique auferantur, „effodiantur oculi, damnetur, vinciatur, uratur, „exterminetur, egeat poſtremo, jure etiam optimo „omnibus miſerrimus eſſe videatur: contra autem ille „improbus laudetur, colatur, ab omnibus diligatur; „omnes ad eum honores, omnia imperia, omnes opes, „omnes denique copiæ conferantur; vir denique op„timus omnium exiſtimatione, & digniſſimus omni for„tuna judicetur: quis tandem erit tam demens, qui „dubitet, utrum ſe eſſe malit?„ Profecto quaſi divinaret, quæ mala, & quomodo eventura eſſent propter juſtitiam, hoc poſuit exemplum. Hæc enim populus noſter patitur omnia errantium pravitate. Ecce in eo eſt errore civitas, vel potius orbis ipſe totus, ut bonos & juſtos viros tanquam malos & impios perſequatur, excruciet, damnet, occidat. Nam quod ait, neminem eſſe tam dementem, qui dubitet, utrum ſe eſſe malit; ille quidem, ut is, qui contra juſtitiam diſſerebat, hoc ſenſit, malle ſapientem malum eſſe cum bona exiſtimatione, quam bonum cum mala.

A nobis autem abſit hæc amentia, ut falſum vero anteponamus. An boni noſtri qualitas ex populi potius pendebit erroribus, quam ex conſcientia noſtra, & judicio Dei? Aut aliqua nos illiciet unquam felicitas, ut non potius veram bonitatem cum omni malo, quam falſam cum omni proſperitate malimus? Sua ſibi habeant regna reges, ſuas divitias divites, ut loquitur Plautus, ſuam vero prudentiam prudentes: relinquant nobis ſtultitiam noſtram, quam vel ex hoc apparet eſſe ſapientiam, quod eam nobis invident. Quis enim ſtulto invideat, niſi qui ſit ipſe ſtultiſſimus? Illi autem non ſunt adeo ſtulti, ut ſtultis invideant: ſed ex eo, quod accurate, quod ſollicite perſequuntur, ſtultos non eſſe concedunt. Cur enim tam crudeliter ſæviant, niſi quia metuunt, ne in dies invaleſcente juſtitia, cum Diis ſuis carioſis relinquantur? Si ergo cultores Deorum ſapientes ſunt, & nos ſtulti, quid metuant, ne ſapientes illiciantur a ſtultis?

## CAPUT XIII.

*De Chriſtianorum incrementis & ſuppliciis.*

Cum autem noſter numerus ſemper de Deorum cultoribus augeatur, nunquam vero ne in ipſa quidem perſecutione minuatur: (quoniam peccare homines, & inquinari ſacrificio poſſunt, averti autem non poſſunt a Deo; valet enim vi ſua veritas) quis eſt tandem tam excors tamque cæcus, qui non videat, in utra ſit parte ſapientia? Sed illi malitia & furore cæcantur, ne videant; ſtultosque arbitrantur eſſe, qui cum habeant in ſua poteſtate ſupplicia vitare, cruciari tamen & emori malunt; cum poſſint ex eo ipſo pervidere, non eſſe ſtultitiam, in quam tanta hominum millia per orbem totum una & pari mente conſentiant. Si enim fœmi-

fœminæ ſexus infirmitate labuntur, (nam interdum iſti muliebrem aut anilem ſuperſtitionem vocant) viri certe ſapiunt. Si pueri, ſi adoleſcentes improvidi ſunt per ætatem, maturi certe ac ſenes habent ſtabile judicium. Si una civitas deſipit, cæteræ utique innumerabiles ſtultæ eſſe non poſſunt. Si una provincia, una natio prudentia caret, cæteras omnes habere intelligentiam recti neceſſe eſt. Cum vero ab ortu ſolis uſque ad occaſum lex divina ſuſcepta ſit, & omnis ſexus, omnis ætas, & gens, & regio unis ac paribus animis Deo ſerviant, eadem ſit ubique patientia, idem contemptus mortis; intelligere debuerant, aliquid in ea re eſſe rationis, quod non ſine cauſa uſque ad mortem defendatur; aliquid fundamenti ac ſoliditatis, quod eam Religionem non tantum injuriis ac vexatione non ſolvat, ſed augeat ſemper, & faciat firmiorem. Nam & in hoc quoque malitia illorum convincitur, qui evertiſſe ſe funditus Religionem Dei opinantur, ſi homines inquinaverint; cum & Deo ſatisfacere liceat, & nullus ſit tam malus Dei cultor, quin data facultate ad placandum Deum revertatur, & quidem devotione majori. Peccati enim conſcientia & metus pœnæ religioſiorem facit; & ſemper multo firmior eſt fides, quam reponit pœnitentia.

Si ergo ipſi, cum Deos ſibi arbitrantur iratos, tamen donis, & ſacrificiis, & odoribus placari eos credunt: quid eſt tandem, cur Deum noſtrum tam immitem, tam implacabilem putent, ut videatur is jam Chriſtianus eſſe non poſſe, qui Diis eorum coactus invitusque libaverit? niſi forte contaminatos ſemel putant animum translaturos, ut ſua ſponte jam facere incipiant, quod per tormenta fecerunt. Quis id officium libens obeat, quod ab injuria cœpit? Quis cum videat laterum ſuorum cicatrices, non magis oderit Deos, propter quos æterna pœnarum inſignia, & impreſſas viſceribus ſuis notas geſtet? Ita fit, ut data

divinitus pace, & qui fuerint averſi, redeant, & alius propter miraculum virtutis novus populus accedat. Nam cum videat vulgus dilacerari homines variis tormentorum generibus, & inter fatigatos carnifices invictam tenere patientiam, exiſtimant, id quod res eſt, nec conſenſum tam multorum, nec perſeverantiam morientium vanam eſſe, nec ipſam patientiam ſine Deo cruciatus tantos poſſe ſuperare. Latrones & robuſti corporis viri ejusmodi lacerationes perferre nequeunt: exclamant, & gemitus edunt; vincuntur enim dolore, quia deeſt illis inſpirata patientia. Noſtri autem, ut de viris taceam, pueri & mulierculæ tortores ſuos taciti vincunt; & exprimere illis gemitum nec ignis poteſt. Eant Romani, & Mutio glorientur, aut Regulo: quorum alter necandum ſe hoſtibus tradidit, quod captivum puduit vivere; alter ab hoſtibus deprehenſus, cum videret ſe mortem vitare non poſſe, manum foco injecit, ut pro facinore ſuo ſatisfaceret hoſti, quem voluit occidere, eaque pœna veniam, quam non meruerat, accepit. Ecce ſexus infirmus, & fragilis ætas dilacerari ſe toto corpore urique perpetitur, non neceſſitate, quia licet vitare, ſi vellent, ſed voluntate, quia confidunt Deo.

## CAPUT XIV.

*De Chriſtianorum fortitudine.*

Sed hæc eſt vera virtus, quam philoſophi quoque gloriabundi non re, ſed verbis inanibus jactant, diſſerentes, nihil eſſe tam congruens viri ſapientis gravitati atque conſtantiæ, quam nullis tortoribus de ſententia & propoſito poſſe depelli; ſed tanti eſſe cruciari & mori, ne fidem prodat; ne ab officio diſcedat; ne metu mortis, aut dolore acerbo ſubactus, aliquid

quid faciat injuſtum. Niſi forte delirare illis videtur Flaccus in Lyricis, cum dicit:

*Juſtum, & tenacem propoſiti virum,*
*Non civium ardor prava jubentium,*
*Non vultus inſtantis tyranni*
*Mente quatit ſolida.*

Quo nihil verius dici poteſt, ſi hoc ad eos referatur, qui nullos cruciatus, nullam mortem recuſant, ne a fide juſtitiaque declinent; qui non tyrannicas juſſiones, non præſidum gladios tremunt, quominus veram & ſolidam libertatem conſtanti mente defendant; quæ in hoc ſolo tuenda ſapientia eſt. Quis enim tam inſolens, tam elatus eſt, qui me vetet oculos in cœlum tollere? quis mihi imponat neceſſitatem, vel colendi quod nolim, vel quod velim non colendi? Quid jam nobis ulterius relinquetur, ſi etiam hoc, quod voluntate fieri oportet, libido extorquet aliena? nemo iſtud efficiet, ſi quid nobis ad contemnendam mortem doloremque virtutis eſt. Quam conſtantiam ſi tenemus, cur ſtulti judicamur, facientes ea, quæ philoſophi laudant? Recte igitur Seneca incongruentiam hominibus objectans ait: Summa virtus illis videtur magnus animus. Et iidem eum, qui contemnit mortem, pro furioſo habent, quod eſt utique ſummæ perverſitatis. Sed ii vanarum religionum cultores eadem ſtultitia id objiciunt, qua verum Deum non intelligunt; quos Sibylla Erythræa κωφὰς καὶ ἀνοήτας vocat, ſurdos ſcilicet & excordes, qui nec audiant divina, nec ſentiant; ſed terram digitis ſuis imaginatam metuant & adorent.

## CAPUT XV.

*De ſtultitia, ſapientia, pietate, æquitate & juſtitia.*

Quæ vero cauſa ſit, ut eos, qui ſapientes ſunt, ſtultos putent, magna ratio eſt; nec enim fru-

ſtra

ſtra falluntur. Quæ nobis diligenter eſt explicanda, ut errores ſuos tandem, ſi fieri poſſit, agnoſcant. Juſtitia ſuapte natura ſpeciem quamdam ſtultitiæ habet, quod ego & divinis, & humanis teſtimoniis confirmare poſſum. Sed nihil fortaſſe apud iſtos agamus, niſi eos de ſuis doceamus Autoribus, non poſſe quemquam juſtum eſſe, quod eſt conjunctum cum vera ſapientia, niſi idem ſtultus eſſe videatur. Carneades, Academicæ ſectæ philoſophus, cujus in diſſerendo quæ vis fuerit, quæ eloquentia, quod acumen, qui neſcit, ipſum ex prædicatione Ciceronis intelliget, aut Lucilii, apud quem diſſerens Neptunus de re difficillima, oſtendit, non poſſe id explicari, nec ſi Carneadem ipſum Orcus remittat. Is, cum Legatus ab Athenienſibus Romam miſſus eſſet, diſputavit de juſtitia copioſe, audiente Galba, & Catone Cenſorio, maximis tunc oratoribus. Sed idem diſputationem ſuam poſtridie contraria diſputatione ſubvertit; & juſtitiam, quam pridie laudaverat, ſuſtulit, non quidem philoſophi gravitate, cujus firma & ſtabilis debet eſſe ſententia, ſed quaſi oratorio exercitii genere in utramque partem diſſerendi. Quod ille facere ſolebat, ut alios quidlibet afferentes poſſet refutare. Eam diſputationem, qua juſtitia evertitur, apud Ciceronem L. Furius recordatur: credo, quoniam de Republica diſſerebat, ut defenſionem laudationemque ejus induceret, ſine qua putabat regi non poſſe Rempublicam. Carneades autem, ut Ariſtotelem refelleret ac Platonem juſtitiæ patronos, prima illa diſputatione collegit ea omnia, quæ pro juſtitia dicebantur, ut poſſet illa, ſicut fecit, evertere. Erat enim facillimum, juſtitiam radices non habentem labefactare, quia tum nulla in terra fuit, ut quid eſſet, aut qualis, a philoſophis cerneretur.

Atque utinam tot ac tales viri, quantum eloquentiæ quantumque animi, tantum etiam ſcientiæ ad implendam defenſionem ſummæ virtutis habuiſſent, cujus ori-

origo in Religione, ratio in æquitate eſt! Sed ii. qui primam illam partem neſcierunt, ne ſecundam quidem tenere potuerunt. Volo autem prius circumſcripte, ac breviter, quid ſit, oſtendere, ut intelligatur philoſophos ignoraſſe juſtitiam, nec id, quod minime noverant, potuiſſe defendere. Juſtitia quamvis omnes ſimul virtutes amplectatur, tamen duæ ſunt omnium principales, quæ ab illa divelli ſepararique non poſſunt, pietas & æquitas. Nam fides, temperantia, probitas, innocentia, integritas, & cætera hujusmodi vel natura, vel inſtitutis parentum poſſunt eſſe in iis hominibus, qui juſtitiam neſciunt, ſicuti ſemper fuerunt. Nam Romani veteres, qui juſtitia gloriari ſolebant, iis utique virtutibus gloriabantur, quæ, ut dixi, proficiſci a juſtitia poſſunt, & ab ipſo fonte ſecerni. Pietas vero & æquitas quaſi venæ ſunt ejus; his enim duobus fontibus conſtat tota juſtitia. Sed caput ejus & origo in illo primo eſt, in ſecundo vis omnis ac ratio. Pietas autem nihil aliud eſt, quam Dei notio; ſicut Triſmegiſtus veriſſime definivit, ut alio loco diximus. Si ergo pietas eſt, cognoſcere Deum, cujus cognitionis hæc ſumma eſt, ut eum colas, ignorat utique juſtitiam, qui Religionem Dei non tenet. Quomodo enim poteſt eam ipſam noſſe, qui unde oriatur ignorat? Plato quidem multa de Deo uno locutus eſt, a quo ait conſtitutum eſſe mundum: ſed nihil de Religione; ſomniaverat enim Deum, non cognoverat. Quod ſi juſtitiæ defenſionem vel ipſe, vel quilibet alius implere voluiſſet, in primis religiones Deorum evertere debuit, quia contrariæ ſunt pietati. Quod quidem Socrates quia facere tentavit, in carcerem conjectus eſt; ut jam tunc appareret, quid eſſet futurum iis hominibus, qui juſtitiam veram defendere, Deoque ſingulari ſervire cœpiſſent.

Altera eſt juſtitiæ pars æquitas: æquitatem dico non utique bene judicandi, quod & ipſum laudabile eſt

in

in homine juſto; ſed ſe cum cæteris coæquandi, quam Cicero æquabilitatem vocat. Deus enim, qui homines generat, & inſpirat, omnes æquos, id eſt, pares eſſe voluit. Eamdem conditionem vivendi omnibus poſuit, omnes ad ſapientiam genuit, omnibus immortalitatem ſpopondit: nemo a beneficiis ejus cœleſtibus ſegregatur. Nam ſicut omnibus unicum ſuum lumen æqualiter dividit, emittit omnibus fontes, victum ſubminiſtrat, quietem ſomni dulciſſimam tribuit: ſic omnibus æquitatem virtutemque largitur. Nemo apud eum ſervus eſt, nemo dominus. Si enim cunctis idem pater eſt, æquo jure omnes liberi ſumus. Nemo Deo pauper eſt, niſi qui juſtitia indiget; nemo dives, niſi qui virtutibus plenus eſt; nemo denique egregius, niſi qui bonus & innocens fuerit; nemo clariſſimus, niſi qui opera miſericordiæ largiter fecerit; nemo perfectiſſimus, niſi qui omnes gradus virtutis impleverit. Quare neque Romani, neque Græci juſtitiam tenere potuerunt, quia diſpares multis gradibus homines habuerunt, a pauperibus ad divites, ab humilibus ad potentes, a privatis denique uſque ad regum ſublimiſſimas poteſtates. Ubi enim non ſunt univerſi pares, æquitas non eſt; & excludit inæqualitas ipſa juſtitiam, cujus vis omnis in eo eſt, ut pares faciat eos, qui ad hujus vitæ conditionem pari ſorte venerunt.

---

## CAPUT XVI.

*De Officiis viri juſti, & æquitate Chriſtianorum.*

Duobus igitur illis juſtitiæ fontibus immutatis, omnis virtus, & omnis veritas tollitur, & ipſa juſtitia remigrat in cœlum. Ideo non eſt illud verum bonum a philoſophis repertum, quia ignorabant, vel unde oriretur, vel quid efficeret; quod nullis aliis, præterquam

terquam noſtro populo revelatum eſt. Dicet aliquis: Nonne ſunt apud vos alii pauperes, alii divites; alii ſervi, alii domini? Nonne aliquid inter ſingulos intereſt? nihil; nec alia cauſa eſt, cur nobis invicem fratrum nomen impertiamus, niſi quia pares eſſe nos credimus. Nam cum omnia humana non corpore, ſed ſpiritu metiamur, tametſi corporum ſit diverſa conditio, nobis tamen ſervi non ſunt; ſed eos & habemus, & dicimus ſpiritu fratres, Religione conſervos. Divitiæ quoque non faciunt inſignes, niſi quod poſſunt bonis operibus facere clariores. Divites ſunt enim, non quia divitias habent, ſed quia utuntur illis ad opera juſtitiæ. Et qui pauperes videntur, eo tamen divites ſunt, quia & non egent, & nihil concupiſcunt.

Cum igitur & liberi ſervis, & divites pauperibus humilitate animi pares ſimus, apud Deum tamen virtute diſcernimur. Et tanto quisque ſublimior eſt, quanto juſtior. Si enim juſtitia eſt, parem ſe etiam minoribus facere, quanquam hoc ipſo præcellat, quod ſe inferioribus coæquavit; tamen ſi non tantum quaſi parem, ſed etiam quaſi minorem ſe geſſerit, utique multo altiorem dignitatis gradum, Deo judice, conſequetur. Nam profecto in hac vita ſæculari, quoniam brevia & caduca ſunt omnia, & præferunt ſe alteris homines, & de dignitate contendunt: quo nihil fœdius, nihil arrogantius, nihil a ſapientis ratione ſemotius. Rebus enim cœleſtibus contraria ſunt iſta univerſa terrena. Sicut enim ſapientia hominum ſumma ſtultitia I. C. 3. I
eſt apud Deum, ſtultitia autem, ut docui, ſumma ſapientia eſt: ſic Deo humilis & abjectus eſt, qui fuerit conſpicuus & ſublimis in terra. Nam ut taceam, quod hæc præſentia terræ bona, quibus magnus honos tribuitur, virtuti contraria ſunt, & vigorem mentis enervant; quæ tandem poteſt eſſe firma nobilitas, quæ opes, quæ potentia, cum poſſit Deus reges quoque ipſos inferiores etiam infimis facere? Et ideo conſu-

lens

lens nobis Deus inter divina præcepta illud præcipue poſuit: Qui ſe extollit, humiliabitur; & qui ſe humiliat, exaltabitur. Cujus præcepti ſalubritas docet, quod qui ſe apud homines planum fecerit, humilemque præbuerit, hic apud Deum præcellens & inſignis habeatur. Nec enim falſa eſt illa ſententia, quæ apud Euripidem fertur in hunc modum: Quæ hic mala putantur, hæc ſunt in cœlo bona.

---

## CAPUT XVII.

*De Chriſtianorum æquitate, ſapientia & ſtultitia.*

Expoſui cauſam, cur philoſophi nec invenire juſtitiam, nec defendere potuerunt. Nunc redeo ad id, quod intenderam. Carneades ergo, quoniam erant infirma, quæ a philoſophis afferebantur, ſumpſit audaciam refellendi, quia refelli poſſe intellexit. Ejus diſputationis ſumma hæc fuit: „Jura ſibi homines pro „utilitate ſanxiſſe, ſcilicet varia pro moribus; & apud „eosdem pro temporibus ſæpe mutata; jus autem na„turale eſſe nullum: Omnes & homines, & alias ani„mantes ad utilitates ſuas natura ducente ferri; pro„inde aut nullam eſſe juſtitiam, aut ſi ſit aliqua, ſum„mam eſſe ſtultitiam; quoniam ſib noceret alienis com„modis conſulens.„ Et inferebat hæc argumenta: „Omnibus populis, qui florerent imperio, & Roma„nis quoque ipſis, qui totius orbis potirentur, ſi juſti „velint eſſe, hoc eſt, ſi aliena reſtituant, ad caſas eſſe „redeundum, & in egeſtate ac miſeriis jacendum. „Tum omiſſis communibus ad propria veniebat. Bo„nus vir, inquit, ſi habeat ſervum fugitivum, vel do„mum inſalubrem ac peſtilentem, quæ vitia ſolus ſciat, „& ideo proſcribat, ut vendat, utrumne profitebitur „fugitivum ſervum ac peſtilentem domum ſe vendere,

„an

„ an celabit emptorem? Si profitebitur, bonus quidem, „ quia non fallet: ſed tamen ſtultus judicabitur, quia „ vel parvo vendet, vel omnino non vendet. Si ce-„ laverit, erit quidem ſapiens, quia rei conſulet: ſed „ ideo malus, quia fallet. Rurſus, ſi reperiat aliquem, „ qui aurichalcum ſe putet vendere, cum ſit illud au-„ rum; aut plumbum, cum ſit argentum: tacebitne, „ ut id parvo emat, an indicabit, ut magno? Stultum „ plane videtur, malle magno.„ Unde intelligi volebat, & eum, qui ſit juſtus ac bonus, ſtultum eſſe, & eum, qui ſapiens, malum. Et tamen ſine pernicie fieri poſſe, ut ſint homines paupertate contenti. Transcendebat ergo ad majora, in quibus nemo poſſet ſine periculo vitæ juſtus eſſe. Dicebat enim: „ Nempe juſtitia eſt, hominem non occidere, alienum „ prorſus non attingere. Quid ergo juſtus faciet, ſi „ forte naufragium fecerit, & aliquis imbecillior vi-„ ribus tabulam ceperit? nonne illum tabula deturba-„ bit, ut ipſe conſcendat, eaque nixus evadat; ma-„ xime cum ſit nullus medio mari teſtis? Si ſapiens eſt, „ faciet; ipſi enim pereundum eſt, niſi fecerit. Si au-„ tem mori maluerit, quam manus inferre alteri, jam „ juſtus ille, ſed ſtultus eſt, qui vitæ ſuæ non parcat, „ dum parcit alienæ. Item, ſi acie ſuorum fuſa, ho-„ ſtes inſequi cœperint, & juſtus ille nactus fuerit ali-„ quem ſaucium equo inſidentem, eine parcet, ut ipſe „ occidatur, an dejiciet ex equo, ut ipſe poſſit hoſtem „ effugere? Quod ſi fecerit, ſapiens, ſed idem malus; „ ſi non fecerit, juſtus, ſed idem ſtultus ſit neceſſe eſt.„ Ita ergo juſtitiam cum in duas partes diviſiſſet, alteram civilem eſſe dicens, alteram naturalem, utramque ſubvertit; quod illa civilis, ſapientia ſit quidem, ſed juſtitia non ſit; naturalis autem illa, juſtitia ſit quidem, ſed non ſit ſapientia. Arguta hæc plane ac venenata ſunt, & quæ Marcus Tullius non potuerit refellere. Nam cum faciat Lælium Furio reſpondentem, pro ju-

 ſtitia-

ſtitiaque dicentem, irrefutata hæc tanquam foveam prætergreſſus eſt; ut videatur idem Lælius non naturalem, quæ in crimen ſtultitiæ venerat, ſed illam civilem defendiſſe juſtitiam, quam Furius ſapientiam quidem eſſe conceſſerat, ſed injuſtam.

## CAPUT XVIII.

### *De Juſtitia, Sapientia & Stultitia.*

Quod ad præſentem diſputationem pertinebat, oſtendi, quomodo juſtitia ſimilitudinem ſtultitiæ gerat; ut appareat, non ſine cauſa decipi eos, qui putant, noſtræ Religionis homines ſtultos eſſe, qui talia facere videantur, qualia ille propoſuit. Nunc majus a me exigi ſentio; ut oſtendam, quare juſtitiam Deus ſtultitiæ ſpecie convolutam ex oculis hominum voluerit auferre, ſi prius Furio reſpondero, quia parum plene reſpondit Lælius: qui profecto licet ſapiens fuerit, ut vocabatur, patrocinari tamen veræ juſtitiæ nullo modo poterat, qui caput ipſum fontemque juſtitiæ non tenebat. Nobis autem facilior eſt iſta defenſio, quibus cœleſti beneficio familiaris eſt ac penitus nota juſtitia, quique illam non nomine ſed re novimus. Nam Plato & Ariſtoteles honeſta quidem voluntate juſtitiam defendere cupierunt, effeciſſentque aliquid, ſi conatus eorum bonos, ſi eloquentiam, ſi virtutem ingenii, divinarum quoque rerum doctrina juviſſet. Itaque opus illorum inane atque inutile jacuit; nec cuiquam hominum perſuadere potuerunt, ut eorum præſcripto viveret, quia fundamentum a cœlo diſciplina illa non habuit. Noſtrum opus certius ſit neceſſe eſt, quos Deus docuit. Illi enim depingebant verbis, & imaginabantur juſtitiam, quæ in conſpectu non erat; nec præſentibus exemplis confirmare poterant, quæ affe-

rebant.

rebant. Reſponderi enim poſſet ab audientibus, non poſſe ita vivi, ſicut illi ſua diſputatione præſcriberent; adeo ut nulli adhuc extiterint, qui id genus vitæ ſequerentur. Nos autem non verbis modo, ſed etiam exemplis ex vero petitis, vera eſſe, quæ a nobis dicuntur, oſtendimus. Senſit igitur Carneades, quæ ſit natura juſtitiæ, niſi quod parum alte perſpexit, ſtultitiam non eſſe: quanquam intelligere mihi videor, qua mente id fecerit. Non enim vere exiſtimavit eum ſtultum eſſe, qui juſtus ſit: ſed cum ſciret non eſſe, & rationem tamen, cur ita videretur, non comprehenderet, voluit oſtendere, latere in abdito veritatem; ut decretum diſciplinæ ſuæ tueretur, cujus ſumma ſententia eſt: NIHIL PERCIPI POSSE.

Videamus ergo, utrumne juſtitia fœdus aliquod habere cum ſtultitia poſſit. Juſtus, inquit, ſi aut equum ſaucio, aut tabulam naufrago non ademerit, ut ipſe animam ſuam liberet, ſtultus eſt. Primum omnium, nego ullo modo fieri poſſe, ut homini, qui quidem vere juſtus ſit, ejuſmodi caſus eveniat; quia juſtus neque cuiquam nato inimicus eſt, neque quidquam omnino appetit alienum. Cur enim naviget, aut quid petat ex aliena terra, cui ſufficit ſua? Cur autem belligeret, ac ſe alienis furoribus miſceat, in cujus animo pax cum hominibus perpetua verſetur? Scilicet peregrinis mercibus, aut humano ſanguine delectabitur, qui nec lucrum ſciat appetere, cui ſufficit victus; & non modo ipſe cædem facere, ſed intereſſe facientibus, ac ſpectare ducat nefas? Sed omitto iſta; quoniam fieri poteſt, ut vel invitus ad hæc ſubeunda cogatur. Adeone ergo juſtitiam, o Furi, vel potius, o Carneade, cujus eſt illa omnis ratio, tam inanem, tam ſupervacuam, tamque contemptam Deo putas, ut nihil poſſit, nihilque habeat in ſeſe, quod ad cuſtodiam ſui valeat? Sed videlicet qui ſacramentum hominis ignorant, ideoque ad hanc vitam temporalem referunt

omnia, quanta ſit vis juſtitiæ, ſcire non poſſunt. Nam & cum de virtute diſputant, quamvis intelligant ærumnis ac miſeriis eſſe pleniſſimam, tamen expetendam eſſe ajunt ſua cauſa; ejus enim præmia, quæ ſunt æterna & immortalia, nullo modo vident. Sic rebus omnibus ad hanc præſentem vitam relatis, virtutem plane ad ſtultitiam redigunt; ſiquidem tantos hujus vitæ labores fruſtra & inaniter ſuſcipit. Sed hæc alio loco plenius.

Interim de juſtitia, ut cœpimus, cujus tanta vis eſt, ut cum oculos in cælum ſuſtulerit, a Deo mereatur omnia. Recte igitur Flaccus tantam eſſe dixit innocentiæ vim, ut ad tutelam ſui non egeat nec armis, nec viribus, quacumque iter fecerit.

*Integer vitæ ſcelerisque purus*
*Non eget Mauri jaculis, nec arcu,*
*Nec venenatis gravida ſagittis,*
*Fuſce, pharetra:*
*Sive per Syrtes iter æſtuoſas,*
*Sive facturus per inhoſpitalem*
*Caucaſum, vel quæ loca fabuloſus*
*Lambit Hydaſpes.*

Non poteſt ergo fieri, quin hominem juſtum inter diſcrimina tempeſtatum atque bellorum cœleſtis tutela cuſtodiat; ac non, etiamſi cum parricidis & nocentibus naviget, aut malis quoque parcatur, ut una juſta & innocens anima liberetur, aut certe pereuntibus cæteris ſola ſervetur. Sed concedamus poſſe fieri, quod proponit philoſophus; quid ergo juſtus faciet, ſi nactus fuerit aut in equo ſaucium, aut in tabula naufragum? non invitus confiteor, morietur potius, quam occidet. Nec ideo tamen juſtitia, quod eſt ſingulare hominis bonum, ſtultitiæ nomen accipiet. Quid enim melius, quid carius eſſe homini debet, quam innocentia? quæ utique tanto perfectior ſit neceſſe eſt, quanto illam perduxeris ad extremum, morique malueris, ne quid de innocentiæ ratione minuatur. Stultitia eſt,

in-

inquit, alienæ animæ parcere cum pernicie ſuæ. Num etiam pro amicitia perire, ſtultum judicabis?

Quid ergo illi familiares Pythagoræi laudantur a vobis, quorum alter ſe tyranno vadem mortis pro altero dedit, alter ad præſtitutum tempus, cum jam ſponſor ejus duceretur, præſentiam ſui fecit, eumque interventu ſuo liberavit? quorum virtus in tanta gloria non haberetur, quod alter pro amico, alter etiam pro fide mori voluit, ſi ſtulti putarentur. Denique ob hanc ipſam virtutem tyrannus his gratiam retulit, utrumque ſervando, & hominis crudeliſſimi natura mutata eſt. Quin etiam deprecatus eſſe dicitur, ut ſe tertium in amicitiam reciperent, non utique tanquam ſtultos, ſed tanquam bonos ac ſapientes viros. Itaque non video, quare, cum pro amicitia ac fide mori, ſumma gloria computetur, non etiam pro innocentia perire, ſit homini glorioſum. Ergo ſtultiſſimi ſunt, qui nobis crimini dant, mori velle pro Deo, cum ipſi eum, qui pro homine mori voluit, in cœlum ſummis laudibus tollant. Denique ut concludam diſputationem, non poſſe eumdem juſtum eſſe, ac ſtultum, eumdem ſapientem, ac injuſtum, docet ipſa ratio. Qui enim ſtultus eſt, quid ſit juſtum ac bonum, neſcit; & ideo ſemper peccat. Ducitur enim quaſi captivus a vitiis; nec reſiſtere ullo modo poteſt, quia caret virtute, quam neſcit. Juſtus autem ab omni peccato ſe abſtinet, quod aliter facere non poteſt, quam ſi habeat recti pravique notitiam.

Rectum autem diſcernere a pravo quis poteſt, niſi ſapiens? Ita fit, ut nunquam poſſit eſſe juſtus, qui ſtultus eſt; neque ſapiens, qui fuerit injuſtus. Quod ſi eſt veriſſimum, manifeſtum eſt eum, qui aut naufrago tabulam, aut equum ſaucio non ademerit, ſtultum non eſſe; quia hæc facere peccatum eſt, a quo ſe ſapiens abſtinet. Videri tamen & ipſe confiteor, per hominum errorem ignorantium cujusque rei proprietatem.

Itaque omnis hæc quæſtio non tam argumentis, quam definitione diſſolvitur. Stultitia igitur eſt in factis dictisque, per ignorantiam recti ac boni, erratio. Ergo ſtultus non eſt, qui ne ſibi quidem parcit, dum ne noceat alteri, quod eſt malum. Quod quidem nobis & ratio, & veritas ipſa præſcribit. In omnibus enim videmus animalibus, quia ſapientia carent, conciliatricem ſui eſſe naturam. Nocent igitur aliis, ut ſibi proſint; neſciunt enim, quia malum eſt, nocere. Homo vero, qui ſcientiam boni ac mali habet, abſtinet ſe a nocendo, etiam cum incommodo ſuo, quod animal irrationale facere non poteſt; & ideo inter ſummas hominis virtutes innocentia numeratur. Quibus rebus apparet, ſapientiſſimum eſſe, qui mavult perire, ne noceat; ut id officium, quo a mutis diſcernitur, ſervet. Nam qui vendentis errorem non redarguit, ut aurum parvo emat, aut qui non profitetur fugitivum ſervum, vel peſtilentem ſe domum vendere, lucro & commodo ſuo conſulens, non eſt ille ſapiens, ut Carneades videri volebat, ſed callidus & aſtutus. Calliditas autem & aſtutia in mutis quoque animalibus ſunt, vel cum inſidiantur aliis, & dolo capiunt, ut devorent, vel cum inſidias aliorum vario genere deludunt. Sapientia vero in hominem ſolum cadit. Sapientia eſt enim intelligentia vel ad bonum rectumque faciendum, vel ad abſtinentiam dictorum factorumque improborum. Lucro autem nunquam ſapiens ſtudet, quia bona hæc terrena contemnit; nec quemquam falli patitur, quia boni viri officium eſt, errores hominum corrigere, eosque in viam reducere. Siquidem ſocialis eſt hominis ac benefica natura, quo ſolo cognationem cum Deo habet.

CA-

## CAPUT XIX.

*De Virtute, & Chriſtianorum cruciatibus; ac de jure Patris ac Domini.*

Sed nimirum hæc cauſa efficit, ut ſtultus eſſe videatur, qui egere aut mori malit, quam noceat, vel eripiat aliquid alteri, quod hominem morte deleri putant. Ex qua perſuaſione omnes tum vulgi, tum etiam philoſophorum naſcuntur errores. Si enim poſt mortem nihil ſumus, profecto ſtultiſſimi eſt hominis, non huic vitæ conſulere, ut ſit quam diutina, & commodis omnibus plena. Quod qui faciet, a juſtitiæ regula diſcedat neceſſe eſt. Si autem ſupereſt homini vita melior & longior, quod & philoſophorum magnorum argumentis, & vatum reſponſis, & prophetarum divinis vocibus diſcimus; hanc præſentem cum ſuis bonis contemnere, ſapientis eſt, cujus omnis jactura immortalitate penſatur. Apud Ciceronem idem ille juſtitiæ defenſor Lælius, „vult, inquit, plane virtus honorem; „nec eſt virtutis ulla alia merces.„ Eſt plane, & quidem virtute digniſſima, quam tu, Læli, nunquam poteras ſuſpicari; nihil enim divinarum noveras litterarum. Quam tamen illa, inquit, accipit facile, exigit non acerbe. Erras vehementer, ſi putas ab homine præmium ſolvi poſſe virtuti, cum ipſe alio loco veriſſime dixeris: „Huic tu viro quas divitias objicies? „quæ imperia? quæ regna? qui iſta putat humana, „ſua bona divina judicat?„ Quis ergo te ſapientem, Læli, putet, cum ipſe tibi loquare contraria? & paulo poſt virtuti adimas, quæ dediſti? Sed videlicet ignorantia veri facit incertam labantemque ſententiam.

Deinde quid adjungis? „Sed ſi aut ingrati univerſi, „aut invidi multi, aut inimici potentes ſuis virtutem „præmiis ſpoliant.„ O quam fragilem, quam inanem

virtutem induxiſti, ſi ſpoliari præmio ſuo poteſt! Quæ ſi bona ſua divina judicat, ut ajebas, qui poſſunt exiſtere tam ingrati, tam invidi, tam potentes, qui virtutem ſpoliare valeant iis bonis, quæ fuerint in eam collata divinitus? „Næ illa ſe, inquit, multis ſolatiis oblectat, maximeque ſuo decore ſeipſa ſuſtentat.„ Quibus ſolatiis? quo decore? cum in crimen ſæpe veniat, & in pœnam decor ille vertatur. Quid enim, ſi, ut Furius dicebat, „rapiatur, vexetur, extermi„netur, egeat, auferantur ei manus, effodiantur oculi, „damnetur, vinciatur, uratur, miſeris etiam modis „necetur;„ perdetne præmium ſuum virtus? an potius peribit ipſa? Minime. Sed & mercedem ſuam Deo judice accipiet, & vivet, & ſemper vigebit. Quæ ſi tollas, nihil poteſt in vita hominum tam inutile, tam ſtultum videri eſſe, quam virtus; cujus naturalis bonitas & honeſtas docere nos poteſt, animam non eſſe mortalem, divinumque illi a Deo præmium conſtitutum. Sed idcirco virtutem ipſam Deus ſub perſona ſtultitiæ voluit eſſe celatam, ut myſterium veritatis ac religionis ſuæ eſſet arcanum; ut has religiones, ſapientiamque terrenam extollentem ſe altius, ſibique multum placentem, vanitatis erroriſque damnaret; ut propoſita denique difficultate, anguſtiſſimus trames ad immortalitatis præmium ſublime perduceret.

Docui, ut opinor, cur populus noſter apud ſtultos ſtultus habeatur. Nam cruciari atque interfici malle, quam thura tribus digitis comprehenſa in focum jactare, tam ineptum videtur, quam in periculo vitæ alterius animam magis curare, quam ſuam. Neſciunt enim, quantum ſit nefas adorare aliud præterquam Deum, qui condidit cœlum atque terram; qui humanum genus finxit, inſpiravit, luce donavit. Quod ſi ſervorum nequiſſimus habetur, qui dominum ſuum fuga deſerit, iſque verberibus, & vinculis, & ergaſtulo, & cruce, & omni malo digniſſimus judicatur; &

ſi

ſi filius eodem modo perditus atque impius exiſtimatur, qui patrem ſuum derelinquit, ne illi obſequatur, ob eamque cauſam dignus putatur, qui ſit exhæres, & cujus nomen in perpetuum de familia deleatur: quanto magis qui Deum deſerit, in quem duo vocabula domini & patris æque veneranda conveniunt? Nam ille, qui ſervum pretio comparat, quid in eum beneficii confert, præter alimenta, quæ illi utilitatis ſuæ gratia ſubminiſtrat? Et qui filium generat, non habet in poteſtate, ut concipiatur, ut naſcatur, ut vivat. Unde apparet, non eſſe illum patrem, ſed tantummodo generandi miniſtrum. Quibus ergo ſuppliciis dignus eſt deſertor ejus, qui & dominus verus, & pater eſt, niſi quæ Deus ipſe conſtituit? qui ſpiritibus injuſtis æternum paravit ignem; quod ipſe per vates ſuos impiis ac rebellibus comminatur.

## CAPUT XX.

### *De vanitate & ſceleribus impiarum Religionum, & Chriſtianorum cruciatibus.*

Diſcant igitur & ſuarum, & alienarum interfectores animarum, quam inexpiabile facinus admittant: Primum, quod ſeipſos jugulant perditiſſimis dæmonibus ſerviendo, quos Deus in æterna ſupplicia damnavit: Deinde, quod nec ab aliis Deum coli patiuntur, ſed avertere homines ad mortifera ſacra contendunt; nituntur que ſumma diligentia, ne qua ſit anima incolumis in terra, quæ ſalvo ſtatu ſuo ſpectet in cœlum. Quid aliud dicam, quam miſeros, qui prædonum ſuorum inſtigationibus parent, quos Deos eſſe opinantur? quorum neque conditionem, neque originem, neque nomina, neque rationem ſciunt: ſed inhærentes perſuaſioni vulgari, libenter errant, & ſtultitiæ ſuæ favent.

A quibus ſi perſuaſionis ejus rationem requiras, nullam poſſint reddere: ſed ad majorum judicia confugiant, quod illi ſapientes fuerint, illi probaverint, illi ſcierint, quid eſſet optimum; ſeque ipſos ſenſibus ſpoliant, ratione abdicant, dum alienis erroribus credunt. Sic impliciti rerum omnium ignorantia, nec ſe, nec Deos ſuos norunt. Atque utinam ſoli errare, ſoli deſipere vellent! Alios etiam in conſortium mali ſui rapiunt, quaſi habituri ſolatium de perditione multorum. Sed hæc ipſa ignoratio efficit, ut in perſequendis Sapientibus tam mali ſint, fingantque ſe illis conſulere, illos ad bonam mentem velle revocare.

Num igitur hoc ſermone, aut aliqua ratione reddita facere nituntur? Minime; ſed vi atque tormentis. O mira & cæca dementia! In iis putatur mala mens eſſe, qui fidem ſervare conantur; in carnificibus autem bona? In iisne mala mens eſt, qui contra jus humanitatis, contra fas omne lacerantur? an potius in iis, qui ea faciunt in corporibus innocentum, quæ nec ſæviſſimi latrones, nec iratiſſimi hoſtes, nec immaniſſimi barbari aliquando fecerunt? Adeone etiam ſibi mentiuntur, ut viciſſim boni ac mali nomina transferant & immutent? Quid ergo non diem, noctem vocant? ſolem, tenebras? Alioquin eadem impudentia eſt, bonis malorum nomen imponere; ſapientibus, ſtultorum; juſtis, impiorum; quinimo, ſi qua illis fiducia eſt, vel in philoſophia, vel in eloquentia, arment ſe, ac refellant hæc noſtra, ſi poſſunt: congrediantur cominus, & ſingula quæque diſcutiant. Decet eos ſuſcipere defenſionem Deorum ſuorum, ne, ſi noſtra invaluerint, ut quotidie invaleſcunt, cum delubris ac ludibriis ſuis deſerantur. Et quoniam vi nihil poſſunt, (augetur enim Religio Dei, quanto magis premitur) ratione potius & hortamentis agant.

Procedant in medium pontifices, ſeu minores, ſeu maximi; flamines, augures, item reges ſacrificuli,

qui-

quique ſunt ſacerdotes & antiſtites religionum. Convocent nos ad concionem: cohortentur ad ſuſcipiendos cultus Deorum: perſuadeant multos eſſe, quorum numine ac providentia regantur omnia: oſtendant origines & initia ſacrorum ac Deorum, quomodo ſint mortalibus tradita; qui fons, quæ ratio ſit, explicent: proferant, quæ merces in cultu, quæ pœna in contemptu maneat, quare ab hominibus coli ſe velint, quid illis, ſi beati ſunt, humana pietas conferat. Quæ omnia non aſſeveratione propria (nec enim valet quidquam mortalis hominis autoritas) ſed divinis aliquibus teſtimoniis confirment; ſicuti nos facimus. Non eſt opus vi & injuria, quia Religio cogi non poteſt: verbis potius quam verberibus res agenda eſt, ut ſit voluntas. Diſtringant aciem ingeniorum ſuorum: ſi ratio eorum vera eſt, afferatur. Parati ſumus audire, ſi doceant: tacentibus certe nihil credimus; ſicut ne ſævientibus quidem cedimus. Imitentur nos, & rationem rei totius exponant. Nos enim non illicimus, ut ipſi objectant: ſed docemus, probamus, oſtendimus. Itaque nemo a nobis retinetur invitus; inutilis eſt enim Deo, qui devotione ac fide caret. Et tamen nemo diſcedit, ipſa veritate retinente. Doceant iſti hoc modo, ſi qua illis fiducia veritatis eſt, loquantur: hiſcant, audeant, inquam, diſputare nobiſcum aliquid ejusmodi; jam profecto ab aniculis, quas contemnunt, & a pueris noſtratibus error illorum ac ſtultitia ridebitur. Cum enim ſint peritiſſimi, Deorumque progeniem, & res geſtas, & imperia, & interitus, & ſepulcra de libris noverint; ipſosque ritus, quibus ſunt initiati, vel ex rebus geſtis hominum, vel ex caſibus, vel etiam ex mortibus natos ſciant: incredibilis dementia eſt, Deos putare, quos fuiſſe mortales negare non audeant; vel ſi tam impudentes fuerint, ut negent, ſuæ illos ac ſuorum litteræ coarguant, ipſa denique illos ſacrorum initia convincant. Sciant igitur vel ex hoc ipſo, quan-

tum

tum interſit inter verum & falſum, quando ipſi, cum ſint eloquentes, perſuadere non poſſunt; imperiti ac rudes poſſunt, quia res ipſa & veritas loquitur.

Quid ergo ſæviunt? ut ſtultitiam ſuam, dum minuere volunt, augeant. Longe diverſa ſunt carnificina & pietas; nec poteſt aut veritas cum vi, aut juſtitia cum crudelitate conjungi. Sed merito non audent de rebus quidquam docere divinis, ne & a noſtris derideantur, & a ſuis deſerantur. Nam fere vulgus, cui ſimplex incorruptumque judicium eſt, ſi myſteria illa cognoſcat in memoriam mortuorum conſtituta, damnabit; aliudque verius, quod colat, quæret.

- - - - *Hinc fida ſilent a ſacris*

inſtituta ſunt ab hominibus callidis, ut neſciat populus, quid colat. Cum autem nos in eorum doctrinis verſemur, cur nobis aut non credunt, qui utrumque novimus; aut invident, quia falſis vera prætulimus? Sed defendenda ſunt, inquiunt, ſuſcepta publice ſacra. O quam honeſta voluntate miſeri errant! Sentiunt enim, nihil eſſe in rebus humanis religione præſtantius, eamque ſumma vi oportere defendi: ſed ut in ipſa religione, ſic in defenſionis genere falluntur. Defendenda enim Religio eſt, non occidendo, ſed moriendo; non ſævitia, ſed patientia; non ſcelere, ſed fide: illa enim malorum ſunt, hæc bonorum. Et neceſſe eſt, bonum in Religione verſari, non malum. Nam ſi ſanguine, ſi tormentis, ſi malo Religionem defendere velis, jam non defendetur illa, ſed polluetur, atque violabitur. Nihil eſt enim tam voluntarium, quam Religio, in qua ſi animus ſacrificantis averſus eſt, jam ſublata, jam nulla eſt. Recta igitur ratio eſt, ut Religionem patientia, vel morte defendas: in qua fides conſervata, & ipſi Deo grata eſt, & Religioni addit autoritatem. Nam ſi is, qui in hac terreſtri militia regi ſuo fidem ſervat in aliquo egregio facinore, ſi poſtea vixerit, acceptior fit & carior, ſi perierit,

ſum-

ſummam conſequitur gloriam, quod pro duce ſuo mortem occubuerit: quanto magis imperatori omnium Deo fides ſervanda eſt, qui non tantum viventibus, ſed etiam mortuis præmium poteſt virtutis exſolvere? Igitur Dei cultus, quoniam militia cœleſtis eſt, devotionem maximam fidemque deſiderat. Quomodo enim Deus aut amabit colentem, ſi ipſe non ametur ab eo; aut quomodo præſtabit precanti, quidquid oraverit, cum ad precandum neque ex animo, neque obſervanter accedat? Iſti autem, cum ad ſacrificandum veniunt, nihil intimum, nihil proprium Diis ſuis offerunt; non integritatem mentis, non reverentiam, non timorem. Peractis itaque ſacrificiis inanibus, omnem Religionem in templo, & cum templo, ſicut invenerant, relinquunt; nihilque ſecum ex ea neque afferunt, neque referunt. Inde eſt, quod ejusmodi religiones neque bonos facere poſſunt, neque firmæ atque immutabiles eſſe.

Traducuntur itaque ab his homines facile, quia nihil ibi ad vitam, nihil ad ſapientiam, nihil ad fidem diſcitur. Quæ enim eſt ſuperſtitio illorum Deorum? quæ vis? quæ diſciplina? quæ origo? quæ ratio? quod fundamentum? quæ ſubſtantia? quo tendit? aut quid pollicetur, ut ab hominibus poſſit fideliter ſervari, fortiterque defendi? In qua nihil aliud video, quam ritum ad ſolos digitos pertinentem. Noſtra vero Religio eo firma eſt, & ſolida, & immutabilis, quia juſtitiam docet, quia nobiſcum ſemper eſt, quia tota in animo colentis eſt, quia mentem ipſam pro ſacrificio habet. Illic nihil exigitur aliud, quam ſanguis pecudum, & fumus, & inepta libatio: hic bona mens, purum pectus, innocens vita. Illuc veniunt ſine delectu adulteræ impudicæ, lenæ procaces, obſcœnæ meretrices; veniunt gladiatores, latrones, fures, venefici, & precantur nihil aliud, quam ut ſcelera impune committant. Quid enim latro ſacrificans, aut gladiator

tor roget, niſi ut occidant? Quid venenarius, niſi ut fallat? Quid meretrix, niſi ut plurimum peccet? Quid adultera, niſi ut mortem viri optet, aut ut ſua impudicitia celetur? Quid lena, niſi ut multos bonis exuat? Quid fur, niſi ut plura compilet? Hic vero etiam levi communique peccato locus eſt nullus. Et ſi quis ad ſacrificium non integra conſcientia venerit, audit, quæ illi Deus comminetur, ille, qui latebras cordis videt, qui peccatis ſemper infeſtus eſt, qui exigit juſtitiam, qui fidem poſcit. Quis hic malæ menti, aut malæ preci locus eſt? At illi infelices nec ex ſceleribus ſuis intelligunt, quam malum ſit, quod colunt, quandoquidem flagitiis omnibus inquinati veniunt ad precandum; & ſe pie ſacrificare opinantur, ſi cutem laverint: tanquam libidines intra pectus incluſas ulli amnes abluant, aut ulla maria purificent. Quanto ſatius eſt, mentem potius eluere, quæ malis cupiditatibus ſordidatur; & uno virtutis ac fidei lavacro univerſa vitia depellere? Quod qui fecerit, quamlibet inquinatum ac ſordidum corpus gerat, ſatis purus eſt.

---

## CAPUT XXI.

*De cultu Deorum & Dei veri; atque de beſtiis, quas coluerunt Ægyptii.*

Iſti autem, quia neſciunt, vel quid, vel quomodo ſit colendum, cæci & imprudentes in contrarium cadunt. Adorant itaque hoſtes ſuos: latrones & interfectores ſuos victimis placant; & animas ſuas cum thure ipſo cremandas aris deteſtabilibus imponunt. Iraſcuntur etiam miſeri, quod non ſimiles alii pereant, incredibili mentium cæcitate. Quid enim videant, qui ſolem non vident? Quaſi vero ſi Dii eſſent, indigerent hominum auxilio adverſus contemptores ſuos.

Quid

Quid ergo nobis iraſcuntur, ſi illi nihil poſſunt? niſi quod ipſi Deos ſuos deſtruunt, de quorum poteſtate diffidunt, magis irreligioſi, quam qui omnino non colunt. Cicero in ſuis legibus, cum caſte ad ſacrificia præciperet accedere: „ Pietatem, inquit, adhibento; „ opes amovento: qui ſecus facit, Deus ipſe vindex „ erit. „ Recte hoc quidem. Neque enim fas eſt deſperare de Deo, quem ideo colas, quia potentem putes. Nam quomodo vindicare injuriam colentis ſe poteſt, ſi ſuam non poteſt? Libet igitur ex his quærere, cui potiſſimum præſtare ſe putent, cogendo invitos ad ſacrificium. Ipſisne, quos cogunt? at non eſt beneficium, quod ingeritur recuſanti. Sed conſulendum eſt etiam nolentibus, quando, quid ſit bonum, neſciunt. Cur ergo tam crudeliter vexant, cruciant, debilitant, ſi ſalvos volunt? aut unde pietas tam impia, ut eos miſeris modis aut perdant, aut inutiles faciant, quibus velint eſſe conſultum? An vero Diis præſtant? at non eſt ſacrificium, quod exprimitur invito. Niſi enim ſponte atque ex animo fiat, execratio eſt; cum homines proſcriptione, injuriis, carcere, tormentis adacti faciunt. Si Dii ſunt iſti, qui ſic coluntur, vel propter hoc ſolum colendi non ſunt, quod ſic coli volunt; digni ſcilicet deteſtatione hominum, quibus cum lacrymis, cum gemitu, cum ſanguine de membris omnibus fluente libatur.

At nos contra non expetimus, ut Deum noſtrum, qui eſt omnium, velit, nolit, colat aliquis invitus; nec, ſi non coluerit, iraſcimur. Confidimus enim majeſtati ejus, qui tam contemptum ſui poſſit ulciſci, quam etiam ſervorum ſuorum labores & injurias. Et ideo cum tam nefanda perpetimur, ne verbo quidem reluctamur; ſed Deo remittimus ultionem: non ut ii faciunt, qui defenſores Deorum ſuorum videri volunt, & ſæviunt efferate adverſus non colentes. Ex quo intelligi datur, quam non ſit bonum Deos colere; quo-

quoniam bono potius adducendi homines ad bonum fuerant, non malo. Sed quia illud malum eſt, etiam officium ejus bono caret. At enim puniendi ſunt, qui deſtruunt religiones. Num pejus nos deſtruimus, quam natio Ægyptiorum, qui turpiſſimas beſtiarum ac pecudum figuras colunt, quædam etiam pudenda dictu tanquam Deos adorant? Num pejus, quam iidem ipſi, qui, cum Deos colere ſe putant, tamen eos publice turpiterque derident; de quibus etiam mimos agi cum riſu & voluptate patiuntur? Qualis hæc religio, aut quanta majeſtas putanda eſt, quæ adoratur in templis, illuditur in theatris? Et qui hæc fecerint, non pœnas violati numinis pendunt, ſed honorati etiam laudatique diſcedunt. Num pejus nos deſtruimus, quam quidam philoſophi, qui omnino nullos Deos eſſe ajunt; ſed omnia ſua ſponte eſſe nata, omnia fortuito fieri, quæ geruntur? Num pejus, quam Epicurei, qui eſſe quidem Deos, ſed curare quidquam negant; neque iraſci eos, neque gratia commoveri? Quibus dictis utique perſuadent, colendos omnino non eſſe; ſiquidem nec colentes reſpiciunt, neque non colentibus iraſcuntur. Præterea cum contra metus diſſerunt, nihil aliud efficere conantur, quam ut nemo Deos timeat. Et hæc tamen ab hominibus & audiuntur libenter, & diſſeruntur impune.

---

## CAPUT XXII.

*De furore Dæmonum in Chriſtianos, & errore Infidelium*

Non ergo ideo adverſus nos inſaniunt, quia Dii non coluntur a nobis: ſed quia veritas penes nos eſt, quæ, ut eſt veriſſime dictum, odium parit. Quid igitur exiſtimabimus, niſi neſcire illos, quid patiantur? Pergitur enim cæco & irrationabili furore, quem nos vide-

videmus, illi neſciunt. Non enim ipſi homines perſequuntur, qui cauſam, cur iraſcantur innocentibus, non habent: ſed illi ſpiritus contaminati ac perditi, quibus veritas & nota eſt, & inviſa, inſinuant ſe mentibus eorum, & inſtigant neſcios in furorem. Hi enim, quamdiu pax eſt in populo Dei, fugitant juſtos, & pavent; & cum corpora hominum occupant, animasque divexant, adjurantur ab his, & nomine Dei veri fugantur. Quo audito tremunt, exclamant, & uri ſe verberarique teſtantur; & interroganti, qui ſint, quando venerint, quomodo in hominem irrepſerint, confitentur. Sic extorti & excruciati virtute divini nominis, exſolantur. Propter hæc verbera & minas, ſanctos & juſtos viros ſemper oderunt. Et quia per ſe nocere his nihil poſſunt, publicis eos odiis perſequuntur, quos ſibi graves ſentiunt; exercentque ſævitiam, quam violentiſſime poſſunt, ut aut eorum fidem minuant per dolorem, aut, ſi id efficere non quiverint, auferant omnino de terra, ne ſint, qui poſſint eorum nequitiam coercere. Non me fugit, quid reſponderi e contrario poſſit. Cur ergo Deus ille ſingularis, ille magnus, quem rerum potentem, quem dominum omnium confiteris, hæc fieri patitur, nec cultores ſuos aut vindicat, aut tuetur? Cur denique, qui eum non colunt, & opulenti, & potentes, & beati ſunt, & honoribus regnoque potiuntur; eosque ipſos ditioni ſuæ ac poteſtati ſubjectos habent?

Reddenda & hujus rei ratio eſt, ne quid remaneat erroris. Nam in primis hæc cauſa eſt, cur exiſtimetur Religio Dei vim non habere, quod inducuntur homines ſpecie terrenorum ac præſentium bonorum, quæ curam mentis nullo modo pertinent: quibus quia carere juſtos vident, & affluere injuſtos, & Dei cultum inanem arbitrantur, in quo ineſſe illa non cernunt, & Deorum ritus æſtimant veros, quoniam cultores eorum & divitiis, & honoribus, & regnis fruantur. Verum ii, qui ſunt in hac exiſtimatione, non perſpiciunt

altius vim rationemque hominis; quæ tota non in corpore, ſed in mente eſt. Nihil enim vident amplius, quam videtur, corpus ſcilicet; quod, quia oculis manuque tractabile eſt, imbecillum, fragile, mortale eſt; cujus ſunt illa omnia bona, quæ cupiditati ac miraculo ſunt, opes, honores, imperia, quoniam corpori afferunt voluptates; & ideo tam caduca ſunt, quam corpus ipſum. Animus vero, in quo ſolo eſt homo, quoniam ſubjectus oculis non eſt, nec bona ejus inſpici poſſunt, quæ in ſola virtute ſunt poſita; & ideo tam ſtabilis, & conſtans, & perpetuus ſit neceſſe eſt, ſicut ipſa virtus, in qua eſt animi bonum.

---

## CAPUT XXIII.

### *De juſtitia & patientia Chriſtianorum.*

Longum eſt univerſas virtutis ſpecies promere, ut de ſingulis doceam, quam neceſſe ſit ſapientem ac juſtum virum longe ab illis bonis abhorrere; quibus quia fruuntur injuſti, Deorum cultus veri & efficaces eſſe creduntur. Quod ad præſentem pertinet quæſtionem, ſatis eſt, ſi ex una virtute id probemus, quod intendimus. Nempe magna & præcipua virtus eſt patientia, quam pariter & vulgi voces publicæ, & philoſophi, & oratores ſummis laudibus celebrant. Quod ſi negari non poteſt, quin ſumma ſit virtus, neceſſe eſt juſtum & ſapientem virum in poteſtate eſſe hominis injuſti, ut capiat patientiam. Patientia eſt enim malorum, quæ aut inferuntur, aut accidunt, cum æquanimitate perlatio. Ergo juſtus ac ſapiens, quia virtutem capit, habet in ſe patientiam; qua carebit omnino, ſi nihil patietur adverſi. Contra, qui in rebus proſperis agit, impatiens eſt, & virtute maxima caret. Impatientem dico, quia nihil patitur. Innocentiam quoque ſervare non poteſt,

quæ

quæ & ipſa juſto & ſapienti viro propria virtus eſt. Sed & nocet ſæpe, & concupiſcit aliena, & rapit, quæ cupierit, per injuriam; quia virtutis expers, vitio peccatoque ſubjectus eſt, & fragilitatis oblitus, animo inſolenter elato tumet.

Inde injuſti, ac Deum neſcientes & divitiis, & potentia, & honoribus florent. Hæc enim cuncta injuſtitiæ præmia ſunt; quia & perpetua eſſe non poſſunt, & per cupiditatem violentiamque quæruntur. Juſtus vero ac ſapiens, quia illa omnia humana, ut eſt a Lælio dictum, ſua bona, divina judicat, nec alienum quidquam concupiſcit, ne quem contra jus humanitatis lædat omnino; nec ullam potentiam, honoremve deſiderat, ne cui faciat injuriam. Scit enim cunctos ab eodem Deo, & eadem conditione generatos, jure fraternitatis eſſe conjunctos. Sed & ſuo contentus, & parvo, quia fragilitatis ſuæ memor, non amplius quærit, quam unde vitam ſuſtentet; & ex eo ipſo, quod habuerit, impertit etiam non habenti, quia pius eſt: pietas autem ſumma virtus eſt. Eo accedit, quod voluptates caducas vitioſasque contemnit, quarum cauſa opes appetuntur; quoniam continens eſt, ac libidinum victor. Idem nihil tumoris atque inſolentiæ gerens, non extollit ſe altius, nec erigit ſuperbum caput: ſed placidus, & concors, & comis, & planus eſt, quia conditionem ſuam novit. Cum ergo injuriam nulli faciat, nec aliena cupiat, nec ſua quoque, ſi vi auferantur, defendat; cum ſciat etiam illatam injuriam moderate ferre, quia virtute præditus eſt: neceſſe eſt, juſtum hominem ſubjectum eſſe injuſto, & contumeliis affici ab inſipiente ſapientem, ut & ille peccet, quia injuſtus eſt, & hic in ſervitutem abeat, quia juſtus eſt.

Si quis autem volet ſcire plenius, cur malos & injuſtos Deus potentes, beatos & divites fieri ſinat; pios contra humiles, miſeros, inopes eſſe patiatur: ſumat eum Senecæ librum, cui titulus eſt: Quare bonis viris

multa mala accidant, cum ſit providentia; in quo ille multa, non plane imperitia ſæculari, ſed ſapienter ac pene divinitus elocutus eſt. „Deus, inquit, homines „pro liberis habet: ſed corruptos & vitioſos luxurio- „ſe ac delicate patitur vivere, quia non putat emen- „datione ſua dignos. Bonos autem, quos diligit, caſti- „gat ſæpius, & aſſiduis laboribus ad uſum virtutis ex- „ercet; nec eos caducis ac mortalibus bonis corrum- „pi ac depravari ſinit.„ Unde nemini mirum debet videri, ſi pro noſtris ſæpe delictis caſtigamur a Deo. Imo vero, cum vexamur ac premimur, tum maxime gratias agimus indulgentiſſimo patri, quod corruptelam noſtram non patitur longius procedere, ſed plagis ac verberibus emendat. Ex quo intelligimus, eſſe nos Deo curæ; quoniam, cum peccamus, iraſcitur. Nam cum poſſet populo ſuo & opes, & regna largiri, ſicut dederat ante Judæis, quorum nos ſucceſſores ac poſteri ſumus; idcirco enim voluit ſub aliena ditione atque imperio degere, ne rerum proſperarum felicitate corruptus, in luxuriam laberetur, ac Dei præcepta contemneret; ſicut illi majores noſtri, qui ſæpe terrenis ac fragilibus his bonis enervati, aberrarunt a diſciplina, & legis vincula ruperunt. Providit ergo, quatenus cultoribus ſuis præſtaret quietem, ſi mandata ſervaſſent; & tamen eos emendaret, ſi præceptis non obtemperaſſent. Itaque ne tam corrumperentur otio, quam patres eorum licentia, premi eos voluit ab iis, in quorum manibus eos collocavit; ut & labantes confirmet, & corruptos ad fortitudinem reparet, & fidos experiatur ac tentet. Quomodo enim poteſt Imperator militum ſuorum probare virtutem, niſi habuerit hoſtem? Et illi tamen adverſarius exurgit invito; & quia mortalis eſt, & vinci poteſt. Deo autem quia repugnari non poteſt, ipſe adverſarios nomini ſuo excitat, non qui contra ipſum Deum pugnent, ſed contra milites ejus; ut devotionem ac fidem ſuorum vel probet,

vel

vel corroboret, donec preſſuræ verberibus diffluentem colligat diſciplinam.

Eſt & alia cauſa, cur adverſum nos perſecutiones fieri ſinat, ut Dei populus augeatur. Nec eſt difficile monſtrare, cur aut quomodo id fiat. Primum fugantur a Deorum cultibus plurimi, odio crudelitatis. Qui enim talia ſacrificia non horreant? Deinde placet quibusdam virtus ac fides ipſa. Nonnulli ſuſpicantur, Deorum cultum non ſine cauſa malum putari a tam multis hominibus, ut emori malint, quam id facere, quod alii faciunt, ut vivant. Aliquis cupit ſcire, quodnam ſit illud bonum, quod ad mortem uſque defenditur; quod omnibus, quæ in hac vita jucunda ſunt & cara, præfertur; a quo nec bonorum, nec lucis amiſſio, nec dolor corporis, nec viſcerum cruciamenta deterrent. Valent hæc plurimum. Sed illæ maximæ cauſæ noſtrorum numerum ſemper auxerunt. Audit circumſtans populus inter ipſa tormenta dicentes, non ſacrificare ſe lapidibus humana manu factis, ſed Deo vivo, qui ſit in cælo. Multi hoc verum eſſe intelligunt, & in pectus admittunt. Deinde, ut fieri ſolet in rebus incertis, dum inter ſe invicem quærunt, quæ ſit hujus perſeverantiæ cauſa, multa, quæ ad Religionem pertinent, divulgata, ac per rumorem viciſſim aucupata diſcuntur, quæ, quia bona ſunt, placeant neceſſe eſt. Præterea ultio conſecuta, ſicut ſemper accidit, ad credendum vehementer impellit. Ne hæc quidem levis cauſa eſt, quod immundi dæmonum ſpiritus, accepta licentia, multorum ſe corporibus immergunt; quibus poſtea ejectis, omnes, qui reſanati fuerint, adhæreant Religioni, cujus potentiam ſenſerunt. Hæ tot cauſæ in unum collatæ magnam Deo multitudinem mirabiliter acquirunt.

## CAPUT XXIV.

*De ultione divina in Chriſtianorum tortores.*

Quidquid ergo adverſum nos mali principes moliuntur, fieri ipſe permittit. Et tamen injuſtiſſimi perſecutores, quibus Dei nomen contumeliæ ac ludibrio fuit, non ſe putent impune laturos, quia indignationis adverſus nos ejus quaſi miniſtri fuerunt. Punientur enim judicio Dei, qui accepta poteſtate ſupra humanum modum fuerint abuſi, & inſultaverint etiam Deo ſuperbius, ejusque nomen æternum veſtigiis ſuis ſubjecerint impie nefarieque calcandum. Propterea vindicaturum ſe in eos celeriter pollicetur, & exterminaturum beſtias malas de terra. Sed idem, quamvis populi ſui vexationes & hic in præſenti ſoleat vindicare; tamen jubet nos expectare patienter illum cœleſtis judicii diem, quo ipſe pro ſuis quemque meritis aut honoret, aut puniat. Quapropter non ſperent ſacrilegæ animæ contemptos & inultos fore, quos ſic obterunt. Veniet, veniet rabioſis & voracibus lupis merces ſua, qui juſtas & ſimplices animas, nullis facinoribus admiſſis, excruciaverunt. Nos tantummodo laboremus, ut ab hominibus nihil aliud in nobis, niſi ſola juſtitia puniatur. Demus operam totis viribus, ut mereamur a Deo ſimul & ultionem paſſionis, & præmium.

# LACTANTII
# DIVINARUM INSTITUTIONUM
## LIBER SEXTUS
## DE
## VERO CULTU.

### *ANALYSIS.*

De agnitione Dei dictum eſt hactenus: docebo nunc, quo ritu, quove ſacrificio Deum coli oporteat.

Cultus Dei vel falſus eſt, vel verus. Falſus eſt Paganorum, qui, quidquid aſpectu rarum, quidquid opere aut odore pretioſum eſt, id gratum eſſe Diis ſuis judicant, *Cap.* I.

Itaque mactant iis pingues hoſtias, quaſi eſurientibus; profundunt vina, tanquam ſitientibus; accendunt lumina, velut in tenebris agentibus.

Verus cultus eſt, in quo mens colentis ſe ipſam Deo immaculatam victimam ſiſtit: de quo nunc ita agendum, ut manentibus præceptis philoſophorum de probitate, ſuperſtruamus præcepta pietatis & juſtitiæ, *Cap.* 2.

Ut autem cultus, ita via quoque duplex eſt, per quam humanam vitam progredi neceſſe eſt: una, quæ in cœlum ferat, altera, quæ ad inferos deprimat.

Philoſophi alteram virtutum eſſe voluerunt, alteram vitiorum; & illam quidem primo aditu arduam, in ſummo vero amœnam; hanc contra primo ingreſſu amœnam, in reliquo ſpatio confragoſam. Sapienter hæc quidem: ſed ſi virtutum formas, ſed ſi virtutum terminos noviſſent.

Poetæ hoc bivium apud inferos eſſe voluerunt: qui in eo falluntur, quod eas vias mortuis propoſuerunt.

Nos igitur rectius duas illas vias cœli & inferorum eſſe dicimus; quia juſtis immortalitas, injuſtis pœna æterna propoſita eſt. Quæ & cauſa eſt, cur has vias longe aliter nos, quam philoſophi, explicemus, *Cap.* 3.

Una igitur virtutis via eſt, quæ fert ad cœlum, difficilis & clivoſa. In hac poſuit juſtitiam, temperantiam, patientiam,

fidem, cæteraſque virtutes: ſed ſimul cum his paupertatem, ignominiam, laborem, &c.

Una eſt & ſiniſtra via, quæ ad orcum mittit: cujus figura plana, & patens, & omni genere florum delectabilis eſſe videtur. In hac opulentia, honor, quies, voluptas, illecebræ omnes ſunt poſitæ: ſed cum his pariter injuſtitia, crudelitas, ſuperbia, perfidia, libido, cæteraque vitia.

Illam ſi quis patienter triverit, corona virtutis, immortalitate nimirum donatur; hac ſi quis ierit, ad inferos dejicitur. In illa monſtrantur temporalia prius mala cum æternis bonis: in hac temporalia prius bona cum æternis malis.

Præſtat igitur perpetuis bonis mala brevia penſare, quam pro brevibus & caducis bonis mala perpetua ſuſtinere. Laboramus in hoc ſæculo, & cum hoſtibus noſtris decertamus, ut poſtmodum ſimus in otio: magno labore ea nobis paramus, quæ perire rurſum poſſunt. Decertandum igitur eſt adverſus hoſtem noſtrum ſpiritualem: recuſandus labor nullus, quo id acquiramus, quod nullo modo poteſt amitti; præſertim cum velit Deus nos expeditos in acie ſemper ſtare, & hoſtis noſter variis nos artibus captet, pro cujusque natura & moribus ſæviens.

Viam porro virtutis quæſierunt quidam philoſophi, non autem invenerunt; quippe qui nec virtutem definire, nec, quid ſit bonum & malum, intelligere potuerunt.

Lucilius virtutem definiit boni & mali ſcientia: falſo; ſcientia enim non poteſt eſſe virtus, quia non eſt intus in nobis, ſed ad nos extrinſecus venit, & poteſt eſſe ſine virtute, ſicut in plurimis philoſophorum fuit.

Horatius virtutem fuga vitiorum deſcripſit: inepte, quod eam contraria terminavit, *Cap.* 5.

Neſcierunt, quid ſit bonum & malum, quia nec Deum bonorum, nec adverſarium humani generis malorum autorem ſciverunt. Et quod conſequens eſt, ad hanc brevem vitam finem bonorum retulerunt; quod patet ex Lucilio, qui virtutem in iis rebus quærendis ſtatuit, in quarum contemptu vis virtutis apparet, quique virtutem putat fines patriæ propagare, quæ propagatio cum ſumma eſt injuſtitia conjuncta. Et fatetur Cicero ipſe, Romanos veri juris, germanæque juſtitiæ ſolidam & expreſſam effigiem nullam tenere, *Cap.* 6.

Fuerunt quidem ſapientes nonnulli habiti & nominati: ſed & iſti ſimilitudinem duntaxat, ſpeciemque ſapientium geſſerunt. Ut enim via ſapientiæ habet aliquid ſimile ſtultitiæ: ita via vitiorum, cum tota ſit ſtultitia, habet aliquid ſimile ſapientiæ, quod arripiunt ii, qui ſtultitiam publicam intelligunt. Et hæ ſunt artes diaboli, qui oſtenſa hominibus ſpecie veri & boni, variis ſemitis eos ad eamdem mortem ducit, *Cap.* 7.

Cauſa, cur non invenerint viam veritatis & virtutis philoſophi, eſt, quia eam in terra, ubi apparere non poteſt, quæſierunt. Nobis autem lex Dei revelata eſt, quæ perinde, ut ſtellæ nautis noctu, nobis prælucet ad viam ſapientiæ.

Lex illa eſt recta ratio, naturæ congruens, diffuſa in omnes, conſtans, ſempiterna: quæ vocet ad officium, jubendo, vetando, a fraude deterreat: quemadmodum præclare Cicero eam depinxit lib 3. de Republica.

Legis hujus capita quædam ſunt primaria, quædam ſecundaria. Primaria duo ſunt: unum de pietate, alterum de humanitate, *Cap.* 8.

Pietas eſt Deum noſſe & colere: cujus Dei ignorantia facit, ut Diis alienis homo ſerviat; ut gentis ſuæ leges tanquam verum jus amplectatur, quas non juſtitia, ſed utilitas reperit; utque adeo omnes virtutes Ethnicorum ſint inſtar corporis, quod eſt ſine capite.

Impius igitur eſt, quisquis Deum non agnoverit; omnesque virtutes ejus in illa mortifera via reperiuntur, quæ eſt tota tenebrarum. Idem inſanus eſt, qui dempta ſpe immortalitatis, quam Deus pollicetur in ſua Religione verſantibus, virtutem propter ſe expetit, & omnis generis pericula ſubit.

Contra ſapiens eſt, qui Deum novit, & debita pietate proſequitur, *Cap.* 9.

Humanitatis eſt virtus, quæ nos conjungit cum homine; quæ eadem & miſericordia dicitur. Hæc digniſſima homine eſt; quia ab uno homine omnes orimur, ideoque conſanguinei ſumus; quia item Deus præcepit, inimicitias per nos nunquam faciendas, ſemper eſſe tollendas; denique quia ab uno Deo omnes inſpirati & animati ſumus.

Contrarium humanitatis adverſum eſt Feritas, ſive Immanitas belluina, quæ contra jus humanitatis ſpoliat, cruciat, occidit, exterminat homines.

Errant igitur philoſophi, qui miſericordiam de homine ſuſtulerunt; primumque ſibi ipſi contradicunt, qui ſocietatis humanæ communionem docent eſſe retinendam, & tamen humanitatem ipſam ab homine excludunt. Deinde aut hac de cauſa ſunt homines congregati, ut mutuis auxiliis imbecillitatem ſuam tuerentur, aut humanitatis ipſius cauſa. Si prius verum, ſuccurrendum eſt igitur homini, qui egeat auxilio. Sin poſterius, homo certe hominem debet agnoſcere. Et ſi fecerunt hoc rudes & feri illi homines, utique expoliti & aſſueti hominibus facere id multo magis debent, *Cap.* 10. Qui hoc non facit, hominis ſe appellatione diſpoliat. Præterea ſi in iis caſibus, qui periculum vitæ homini afferunt, ſuccurrere

humanitatis eſſe concedunt, nulla cauſa eſt, cur, ſi homo eſuriat, ſitiat, algeat, ſuccurrendum eſſe non putent.

Errat & Cicero, qui in libris ſuis Officialibus ſuadet, non eſſe omnino largiendum; refrenansque homines ab humanitate, monet, ut rem familiarem diligenter cuſtodiant, malintque arcam, quam juſtitiam conſervare.

Errat idem in eo, quod hominibus Idoneis de re familiari impertiendum ſcribit; quia humanitatis officia utilitate metitur: cum non idoneis, hoc eſt iis, qui gratiam referre poſſunt, ſed iis, qui non ſunt idonei, ſit largiendum. Contradicit etiam ſibi ipſe, qui pluribus locis clamat, virtutem non eſſe mercenariam; & promptum eſt hinc colligere, ſi virtus propter ſe expetenda eſt, non eſſe juſtitiam noſtro commodo, ſed ſuo pretio æſtimandam. Taceo, quod iſti, quia neque naturam retinent, neque præmium in eo, quod fit, ſciunt, dum perdere timent, perdunt, dum vel patrimonia ſua effundunt, vel opes exhibendis muneribus impendunt, vel publicis operibus exſtructis memoriam nomini ſuo quærunt, vel denique tribulibus ſuis aut clientibus largiuntur, *Cap.* 11.

Humanitatis ſurculi ſunt hoſpitalitas, captivorum redemptio, viduarum defenſio, ægrotorum cura, peregrinorum & pauperum ſepultura.

Hoſpitalitas præcipua virtus eſt, quam Deus præcepit: ſed de qua rurſus erravit Cicero, qui voluit domos noſtras hoſpitibus illuſtribus patere. Atqui humilibus & abjectis patere domus noſtræ debent.

Captivorum redemptio proprium etiam juſtorum opus eſt, largitioni munerum longe anteponendum.

Pupillorum & viduarum defenſio divina lege univerſis demandata eſt.

Ægros qui curat, fovetque, hic vivam hoſtiam Deo acquirit, & quod alteri dat ad tempus, ipſe a Deo accipiet in æternum.

Maximum etiam pietatis officium eſt peregrinorum & pauperum ſepultura. Quod philoſophi prorſus non attigerunt.

Quæritur hic: *An omnia in egenos conferenda?*

Reſpon. Bonum non timere paupertatem, & qui apud Deum dives eſt, pauperem eſſe nunquam poſſe. Deinde pro virili parte quemque operari debere juſtitiam, ut quantum divitiis inter cæteros, tantum opere præcellat, *Cap.* 12.

Liberalitas igitur exercenda eſt, quia peccata largitione tolluntur, nemoque ſine delicto eſſe poteſt, quamdiu indumento carnis oneratus eſt, *Cap.* 13.

Liquet hinc, longe abfuiſſe ab humano bono philoſophos Stoicos, qui hanc virtutem, miſericordiam dico, pro vitio ſem-

per

per habuerunt: & tollendo vitia, virtutes ipſas ſuſtulerunt, & eodem tandem reciderunt per imprudentiam, quo Peripatetici perveniunt ratione: vitia, quia tolli non poſſunt, eſſe moderanda, *Cap.* 14. & 15.

Quanquam & Peripatetici ipſi errarint, qui vitia eſſe conceſſerunt: ſed ea mediocriter temperarunt; quia & mediocribus vitiis carendum eſt, & monſtrandum eſt, non ipſos affectus, ſed eorum cauſas eſſe moderandas, *Cap.* 16.

Metus & cupiditas ſi projiciantur in terram, vitia fiunt: virtutes autem, ſi ad divina referantur. Non igitur evellendi hi affectus, ut Stoici, neque temperandi ſunt, ut Peripatetici volunt; ſed in veram viam dirigendi, *Cap.* 17.

Secundaria legis capita ſunt, ut cultor Dei non mentiatur unquam: pecuniæ, ſi quam crediderit, non accipiat uſuram; munus non accipiat a paupere; male dicenti bene dicto reſpondeat; inimicum ſua culpa non faciat; illatam ſibi injuriam non vindicet.

Male igitur definit Cicero virum bonum, qui proſit omnibus, noceat nemini, niſi laceſſitus injuria. Si enim nocet laceſſitus, ex hoc ipſo viri boni nomen amittit, cum nocere alteri non ſit ſecundum hominis naturam. Si nocet, non eſt innocens, non eſt patiens. Et Cicero ipſe contra ſuum præceptum oblivionem injuriarum in magnis laudibus poſuit, *Cap.* 18.

Peccant & Peripatetici, qui iram dicunt eſſe comitem virtutis. Poetæ item, qui tres Furias eſſe dixerunt, Iram, Cupiditatem, Libidinem. Nam Deus certos limites ſtatuit his affectibus, quos ſi tranſcendant, in morbos & vitia tum demum vertuntur, *Cap.* 19.

Poſtremo cultor Dei quinque ſenſuum voluptates virtute ſuperare atque opprimere debet: nempe voluptatem oculorum, ut non interſit publicis ſpectaculis & ſcenis, *Cap.* 20. voluptatem aurium, ut non cantuum ſuavitate ſe oblectet, *Cap.* 21. voluptatem ſaporis & odoris, ut non ventri & gulæ ſerviat, *Cap.* 22. voluptatem tactus, ut frenet libidinem, vel cohibeat eam matrimonio, non ſcortatione, non adulterio, ſive operationis, ſive cogitationis, *Cap.* 23.

Quod ſi quis ad injuſtitiæ viam fuerit lapſus, non deſperet de ſe ipſe: ſed ad meliora converſus, Deo ſatisfaciat, cui interiores quoque cogitationes noſtræ patent, *Cap.* 24.

Sacrificare autem ſi cultor Dei voluerit, duo offeret Deo incorporalia: integritatem animi, & nominis divini laudem. Ad hæc enim capienda nos Deus generavit; hæc munera Triſmegiſtus Hermes Deo offerenda docuit, *Cap.* 25. *Scultetus.*

CA-

## CAPUT PRIMUM.

*De Dei veri Cultu & Innocentia; atque de Cultu falſorum Deorum.*

Quod erat officium ſuſcepti muneris, divino Spiritu inſtruente, ac ſuffragante ipſa veritate, complevimus: cujus aſſerendæ atque illuſtrandæ cauſam mihi & conſcientia, & fides, & ipſe Dominus noſter impoſuit; ſine quo nec ſciri quidquam poteſt, nec explicari. Venio nunc ad id, quod eſt ſummum operis hujus, & maximum, ut doceam, quo ritu, quove ſacrificio Deum coli oporteat. Id enim eſt hominis officium, in eoque ſolo ſumma rerum, & omnis beatæ vitæ ratio conſiſtit: quandoquidem propterea ficti & inſpirati ab eo ſumus, non ut cœlum videremus & ſolem, quod Anaxagoras putavit; ſed ut artificem ſolis & cœli Deum pura & integra mente coleremus. Quamvis autem præcedentibus libris pro ingenii mediocritate defenderim veritatem; tamen ex ritu quoque ipſo elucere vel maxime poteſt. Nihil enim ſancta & ſingularis illa majeſtas aliud ab homine deſiderat, quam ſolam innocentiam: quam ſi quis obtulerit Deo, ſatis pie, ſatis religioſe litavit. Homines autem, neglecta juſtitia, cum ſint omnibus flagitiis ac ſceleribus inquinati, religioſos ſe putant, ſi templa & aras hoſtiarum ſanguine cruentaverint, ſi focos odorati ac veteris vini profuſione madefecerint. Quin etiam ſacras dapes apparant, & exquiſitas epulas, quaſi aliquid inde libaturis offerunt. Quidquid aſpectu rarum, quidquid opere aut odore pretioſum eſt, id gratum eſſe Diis ſuis, non ex aliqua divinitatis ratione, quam neſciunt, ſed ex ſuis cupiditatibus judicant; nec intelligunt terrenis opibus Deum non indigere.

Nihil

Nihil enim ſapiunt, niſi terram; bonaque & mala ſolius corporis ſenſu & voluptate perpendunt. Hujus arbitrio, ut religionem ponderant, ſic totius vitæ ſuæ acta diſponunt. Et quoniam ſe ſemel a cœli contemplatione averterunt, ſenſumque illum cœleſtem corpori mancipaverunt, libidinibus frena permittunt; tanquam ſecum ablaturi voluptatem, quam momentis omnibus capere feſtinant, cum animus miniſterio corporis, non corpus miniſterio animi uti debeat. Iidem maximum bonum judicant opes. Quas ſi bonis artibus aſſequi non poſſunt, malis aſſequuntur; fraudant, rapiunt, ſpoliant, inſidiantur, abjurant. Nihil denique moderati aut penſi habent, dummodo auro coruſcent, argento, gemmis, veſtibus fulgeant, avidiſſimo ventri opes ingerant, ſtipati familiarum gregibus per dimotum populum ſemper incedant. Sic addicti & ſervientes voluptatibus, vim vigoremque mentis extinguunt; & cum vivere ſe maxime putant, ad mortem concitatiſſime properant. Nam ſicut in ſecundo libro docuimus, cœli ratio in animo, terræ autem in corpore eſt. Qui bona negligunt animi, & corporis appetunt, in tenebris ac morte verſantur, quæ ſunt terræ atque corporis; quia vita & lumen a cœlo eſt: cujus quoniam expertes ſunt, corpori ſerviendo, longe abſunt ab intellectu rerum divinarum. Eadem miſeros ubique cæcitas premit: ſicut enim, qui ſit verus Deus, ita qui ſit verus cultus, ignorant.

---

## CAPUT II.

### *De falſorum Deorum & veri Dei cultu.*

Mactant igitur opimas ac pingues hoſtias Deo, quaſi eſurienti; profundunt vina, tanquam ſitienti; accendunt lumina, velut in tenebris agenti. Quod ſi ſuſpi-

ſuſpicari, aut percipere animo poſſent, quæ ſint bona illa cœleſtia, quorum magnitudinem, terreno adhuc corpore obvoluti, ſenſu capere non poſſumus, jam ſe cum his officiis inanibus ſtultiſſimos eſſe cognoſcant. Vel ſi cœleſte lumen, quod dicimus ſolem, contemplari velint, jam ſentient, quam non indigeat lucernis eorum Deus, qui ipſe in uſum hominis tam claram, tam candidam lucem dedit. Et tamen cum in tam parvo circulo, qui propter longinquitatem non amplius, quam humani capitis videtur habere menſuram, tantum ſit fulgoris, ut eum mortalium luminum acies non queat contueri; & ſi paulisper intenderis, hebetatos oculos caligo ac tenebræ conſequantur: quid tandem luminis, quid claritatis apud ipſum Deum, penes quem nulla nox eſt, eſſe arbitremur? qui hanc ipſam lucem ſic moderatus eſt, ut neque nimio fulgore, neque calore vehementi noceret animantibus; tantumque iſtarum rerum dedit ei, quantum aut mortalia corpora pati poſſent, aut frugum maturitas poſtularet. Num igitur mentis ſuæ compos putandus eſt, qui autori & datori luminis candelarum ac cerarum lumen offert pro munere? Aliud vero ille a nobis exigit lumen, & quidem non fumidum, ſed, ut ait poeta, liquidum atque clarum, mentis ſcilicet, propter quod a poetis φωτες nuncupamur, quod exhibere non poteſt, niſi qui Deum agnoverit. Illorum autem Dii, quia terreni ſunt, egent luminibus, ne in tenebris ſint: quorum cultores, quia cœleſte nihil ſapiunt, etiam religiones, quibus deſerviunt, ad terram revocant. In ea enim lumine opus eſt, quia ratio ejus & natura tenebroſa eſt. Itaque Diis non cœleſtem ſenſum, ſed humanum potius attribuunt. Ideoque illis neceſſaria & grata credunt eſſe, quæ nobis; quibus aut eſurientibus opus eſt cibo, aut ſitientibus potu, aut veſte algentibus, aut cum ſol deceſſerit, lumine, ut videre poſſimus.

Nullis

Nullis igitur ex rebus tam probari & intelligi poteſt, Deos iſtos, cum aliquando vixerint, mortuos eſſe, quam ex ipſo ritu, qui eſt totus e terra. Quid enim cœleſtis in ſe boni poteſt habere pecudum ſanguis effuſus, quo aras inquinant? niſi forte Deos exiſtimant eo veſci, quod homines aſpernantur attingere. Et quisquis illis hanc ſaginam præſtiterit, quamvis ille graſſator, adulter, veneficus, parricida ſit, beatus ac felix erit. Hunc diligunt, hunc tuentur; huic omnia, quæ optaverit, præſtant. Merito ergo Perſius hujusmodi ſuperſtitiones ſuo more deridet:

*. . . Qua tu, inquit, mercede Deorum*
*Emeris auriculas; pulmone & lactibus unctis?*

Sentiebat videlicet, non carne opus eſſe ad placandam cœleſtem majeſtatem, ſed mente ſancta, & juſto animo, & pectore, ut ipſe ait, quod naturali ſit honeſtate generoſum. Hæc eſt religio cœleſtis, non quæ conſtat ex rebus corruptis, ſed quæ virtutibus animi, qui oritur e cœlo. Hic verus eſt cultus, in quo mens colentis ſeipſam Deo immaculatam victimam ſiſtit. Id autem ipſum quomodo conſequendum, quomodo præſtandum ſit, docebit hujus libri diſputatio. Nihil enim tam præclarum, hominique conveniens poteſt eſſe, quam erudire homines ad juſtitiam.

Apud Ciceronem Catulus in Hortenſio philoſophiam rebus omnibus præferens, malle ſe dicit vel unum parvum de Officio libellum, quam longam orationem pro ſeditioſo homine Cornelio. Quæ ſententia non utique Catuli, qui fortaſſe illud non dixit, ſed Ciceronis eſt putanda, qui ſcripſit. Credo, ut libros, quos de Officiis erat ſcripturus, commendaret: in quibus ipſis nihil eſſe teſtatur in omni philoſophia melius & fructuoſius, quam præcepta vitæ dare. Quod ſi hoc illi faciunt, quibus non eſt veritas cognita; quanto magis nos facere debemus, qui a Deo eruditi & illuminati poſſumus vera præcipere? Nec tamen ſic

doce-

docebimus, ut quaſi prima virtutis elementa tradamus, quod eſt infinitum: ſed tanquam docendum ſuſceperimus eum, qui apud illos jam perfectus eſſe videatur. Manentibus enim præceptis eorum, quæ ſolent ad probitatem recte dare, ignota illis ſuperſtruemus, ad perficiendam conſummandamque juſtitiam, quam non tenent. Ea vero, quæ poſſunt cum illis eſſe communia, prætermittam; ne quid ab iis videar mutuari, quorum errores coarguere atque aperire decreverim.

---

## CAPUT III.

*De Viis vitæ, & de Vitiis & Virtutibus; ac de Cœli præmiis & Infernorum pœnis.*

Duæ ſunt viæ, Conſtantine Imperator, per quas humanam vitam progredi neceſſe eſt: una, quæ in cœlum ferat; altera, quæ ad inferos deprimat; quas & poetæ in carminibus, & philoſophi in diſputationibus ſuis induxerunt. Et quidem philoſophi alteram virtutum eſſe voluerunt, alteram vitiorum: eamque, quæ ſit aſſignata virtutibus, primo aditu eſſe arduam, & confragoſam; in qua ſi quis, difficultate ſuperata, in ſummum ejus evaſerit, habere eum de cætero planum iter, lucidum amœnumque campum, & omnes laborum ſuorum capere fructus uberes atque jucundos. Quos autem primi aditus difficultas deterruerit, eos in eam vitiorum viam labi atque deflectere, quæ primo ingreſſu ſit quaſi amœna, multoque tritior, deinde cum in eam paulo ulterius proceſſerit, amœnitatis ejus ſpeciem repente ſubduci: exoriri autem viam præcipitem, nunc ſaxis aſperam, nunc obductam ſentibus, nunc gurgitibus interciſam, vel torrentibus rapidam, ut laborare, hærere, labi cadere ſit neceſſe

Quæ

Quæ omnia eo proferuntur, ut appareat in virtutibus capiendis labores eſſe maximos, in perceptis autem maximos fructus, & ſolidas atque incorruptas voluptates: vitia vero quibusdam delinimentis naturalibus illicere animos hominum, & inanium jucunditatum ſpecie captos ad acerbas amaritudines miſeriasque perducere. Sapiens prorſus diſputatio, ſi virtutum ipſarum formas atque terminos ſcirent. Non enim didicerant, vel quæ ſint, vel quid eas mercedis a Deo maneat; quod nos his duobus libris docebimus.

Hi vero, quia ignorabant aut dubitabant, animas hominum immortales eſſe, & virtutes, & vitia terrenis honoribus aut pœnis æſtimaverunt. Omnis ergo hæc de duabus viis diſputatio ad frugalitatem ac luxuriam ſpectat. Dicunt enim, humanæ vitæ curſum Y litteræ eſſe ſimilem, quod unusquisque hominum, cum primæ adoleſcentiæ limen attigerit, & in eum locum venerit,

- - - *partes ubi ſe via findit in ambas,*

hæreat nutabundus, ac neſciat, in quam ſe partem potius inclinet. Si ducem nactus fuerit, qui dirigat ad meliora titubantem, hoc eſt, ſi aut philoſophiam didicerit, aut eloquentiam, aut aliquid honeſtæ artis, quo evadat ad bonam frugem, quod fieri ſine labore maximo non poteſt, honeſtam ac copioſam vitam diſputant peracturum. Si vero doctorem frugalitatis non invenerit, in ſiniſtram viam, quæ melioris ſpeciem mentiatur, incidere, id eſt, deſidiæ, inertiæ, luxuriæ ſe tradere; quæ ſuavia quidem videntur ad tempus vera bona ignoranti, poſt autem, amiſſa omni dignitate ac re familiari, in omnibus miſeriis ignominiaque victurum. Ad corpus ergo, & ad hanc vitam, quam in terra ducimus, fines earum viarum retulerunt. Poetæ fortaſſe melius, qui hoc bivium apud inferos eſſe voluerunt. Sed in eo falluntur, quod eas vias mortuis propoſuerunt. Utrique ergo vere: ſed tamen utrique

non recte; quia oportuit vias ipſas ad vitam, fines earum ad mortem referri. Nos igitur melius & verius, qui duas iſtas vias cœli & inferorum eſſe dicimus, quia juſtis immortalitas, injuſtis pœna æterna propoſita eſt.

Quomodo autem hæ viæ vel in cœlum tollant, vel ad inferna præcipitent, explicabo: aperiam, quæ ſint virtutes, quas philoſophi neſcierunt; tum earum quæ ſint præmia, ſimul etiam quæ ſint vitia, quæve eorum ſupplicia, monſtrabo. Nam fortaſſe aliquis expectet, ut ſeparatim de vitiis ac virtutibus dicam, cum de bono aut malo differentibus nobis, etiam quod eſt contrarium poſſit intelligi. Sive enim virtutes inſeras, vitia ſua ſponte decedent: ſive vitia eximas, virtutes ultro ſubibunt. Sic bonorum ac malorum conſtituta natura eſt, ut ſe invicem ſemper oppugnent, ſemper expellant: ita fit, ut neque vitia detrahi ſine virtutibus poſſint, nec virtutes inſeri ſine detractione vitiorum. Has igitur vias longe aliter inducimus, quam a philoſophis induci ſolent. Primum, quod utrique præpoſitum eſſe dicimus ducem, utrumque immortalem: ſed alterum honoratum, qui virtutibus ac bonis præſit, alterum damnatum, qui vitiis ac malis. Illi autem in dexteriori tantum via ducem ponunt, neque unum, neque perpetuum. Siquidem quemlibet doctorem bonæ artis inducunt, qui a deſidia revocet homines, & frugi eſſe doceat. Sed neque ingredi faciunt in eam viam, niſi pueros & adoleſcentes; videlicet quod artes diſcantur in his ætatibus. Nos autem omnis ſexus, & generis, & ætatis in hoc cœleſte iter inducimus; quia Deus, qui ejus viæ dux eſt, immortalitatem nulli homini nato negat. Forma quoque ipſarum viarum non ita eſt, ut illi putaverunt. Quid enim opus eſt Y littera in rebus contrariis atque diverſis? Sed altera illa melior converſa eſt ad ſolis ortum, altera illa deterior ad occaſum; quoniam qui veritatem ac juſtitiam ſequitur, is accepto immortalitatis præmio, per-

enni

enni luce potietur: qui autem ab illo malo duce illectus prætulerit vitia virtutibus, mendacium veritati, neceſſe eſt ad occaſum & tenebras deferatur. Deſcribam igitur utramque, & earum proprietates habitusque monſtrabo.

---

## CAPUT IV.

*De Viis vitæ, de Voluptatibus, nec non de incommodis Chriſtianorum.*

Una eſt itaque virtutis ac bonorum via, quæ fert, non in Elyſios campos, ut poetæ loquuntur, ſed ad ipſam mundi arcem:

*- - At læva malorum*
*Exercet pœnas, & ad impia tartara mittit.*

Eſt enim criminatoris illius; qui pravis religionibus inſtitutis, avertit homines ab itinere cœleſti, & in viam perditionis inducit. Cujus viæ ſpecies & figura ſic eſt compoſita in aſpectu, ut plana & patens, omni genere florum atque fructuum deteſtabilis eſſe videatur. In ea enim poſita ſunt omnia, quæ pro bonis habentur in terra; opulentiam dico, honorem, quietem, voluptatem, illecebras omnes: ſed cum his pariter injuſtitiam, crudelitatem, ſuperbiam, perfidiam, libidinem, cupiditatem, diſcordiam, ignorantiam, mendacium, ſtultitiam, cæteraque vitia. Exitus autem hujus viæ talis eſt. Cum ventum fuerit ad extremum, unde jam regredi non licet, cum omni ſua pulchritudine tam ſubito præciditur, ut non ante quis fraudem proſpicere poſſit, quam præcipitatus in altitudinem profundam cadat. Quisquis enim præſentium bonorum ſpecie captus, & in his conſequendis ac fruendis occupatus, non præviderit ea, quæ poſt mortem ſecutura ſunt, ſeque a Deo averterit: is vero ad inferos dejectus, in æternam damnabitur pœnam.

Via vero illa cœleſtis, difficilis & clivoſa propoſita eſt, vel ſpinis horrentibus aſpera, vel ſaxis extantibus impedita; ut cum ſummo labore ac pedum tritu, cumque magna cadendi ſollicitudine ſit cuique gradiendum. In hac poſuit juſtitiam, temperantiam, patientiam, fidem, caſtitatem, abſtinentiam, concordiam, ſcientiam, veritatem, ſapientiam, cæterasque virtutes; ſed ſimul cum his paupertatem, ignominiam, laborem, dolorem, amaritudines omnes. Quisquis enim ſpem ſuam porrexerit longius, & meliora maluerit, carebit his terræ bonis, ut expeditus ac levis difficultatem viæ ſuperet. Nec enim poteſt, qui ſe apparatu regio circumdederit, aut divitiis oneraverit, anguſtias illas vel ingredi, vel tenere. Unde intelligitur, idcirco malis & injuſtis facilius provenire quæ cupiant, quia prona & declivis eſt eorum via: bonis autem, quæ optent, difficile procedere, quia difficili & arduo itinere gradiuntur. Juſtus ergo, quoniam durum aſperumque iter ingreſſus eſt, contemptui, deriſui, odio ſit neceſſe eſt. Omnes enim, quos cupiditas aut voluptas præcipites trahit, invident ei, qui virtutem capere potuit; & inique ferunt id habere aliquem, quod ipſi non habent. Erit itaque pauper, humilis, ignobilis, ſubjectus injuriæ; & tamen omnia, quæ amara ſunt, perferens. Et ſi patientiam jugem ad ſummum illum gradum finemque perduxerit, dabitur ei corona virtutis; & a Deo pro laboribus, quos in vita propter juſtitiam pertulit, immortalitate donabitur. Hæ ſunt viæ, quas Deus humanæ vitæ aſſignavit; in quibus ſingulis & bona oſtendit & mala, ſed ordine præpoſtero atque converſo. In una enim monſtravit temporalia prius mala cum æternis bonis, qui eſt ordo melior: in altera temporalia prius bona cum æternis malis, qui eſt ordo deterior; ut quicumque præſentia mala cum juſtitia delegerit, majora & certiora conſequatur bona, quam fuerunt illa, quæ ſprevit: quis-

quis autem præſentia bona præpoſuerit juſtitiæ, in majora & longiora incidat mala, quam fuerunt illa, quæ fugit. Hæc enim vita corporalis quia brevis eſt, idcirco & bona ejus & mala brevia ſint neceſſe eſt. Illa vero ſpiritalis, quæ huic terrenæ contraria eſt, quoniam ſempiterna eſt, idcirco & bona ejus & mala ſempiterna ſunt. Ita fit, ut & bonis brevibus mala æterna, & malis brevibus bona æterna ſuccedant.

Itaque cum ſimul propoſita ſint homini bona & mala, conſiderare unumquemque ſecum decet, quanto ſatius ſit, perpetuis bonis mala brevia penſare, quam pro brevibus & caducis bonis mala perpetua ſuſtinere. Nam ſicut in hoc ſæculo, cum eſt propoſitum cum hoſte certamen, prius laborandum eſt, ut ſis poſtmodum in otio; eſuriendum, ſitiendum, æſtus, frigora perferenda, humi quieſcendum, vigilandum, periclitandum eſt, ut ſalvis pignoribus, & domo, & re familiari, & omnibus pacis ac victoriæ bonis perfrui poſſis: ſin autem præſens otium malueris, quam laborem, malum tibi maximum facias neceſſe eſt; præoccupabit enim adverſarius non reſiſtentem; vaſtabuntur agri, diripietur domus, in prædam uxor ac liberi venient, & tu ipſe interficiere, aut capiere: quæ omnia ne accidant, præſens commodum differendum eſt, ut majus longiusque pariatur. Sic in omni hac vita, quia nobis adverſarium Deus reſervavit, ut poſſemus capere virtutem, omittenda eſt præſens voluptas, ne hoſtis opprimat: vigilandum, ſtationes agendæ, militares expeditiones obeundæ, fundendus ad ultimum cruor, omnia denique amara & gravia patienter ferenda; eo quidem promptius, quo nobis Imperator noſter Deus præmia pro laboribus æterna conſtituit. Et cum in hac terrena militia tantum homines laboris exhauriant, ut ea ſibi pariant, quæ poſſunt eodem modo perire, quo parta ſunt: certe nobis nullus labor eſt recuſandus, quibus id acquiritur, quod nullo modo poſſit amitti.

 Vo-

Voluit enim Deus, qui homines ad hanc militiam genuit, expeditos in acie ſtare, & intentis acriter animis, ad unius hoſtis inſidias vel apertos impetus vigilare; qui nos, ſicut periti & exercitati duces ſolent, variis artibus captat, pro cujusque natura & moribus ſæviens. Aliis enim cupiditatem inſatiabilem immittit, ut opibus ſuis tanquam compedibus illigatos, a via veritatis excutiat. Alios inflammat iræ ſtimulis, ut ad nocendum potius intentos, a Dei contemplatione detorqueat. Alios immoderatis libidinibus immergit, ut voluptati & corpori ſervientes, ad virtutem reſpicere non poſſint. Aliis vero inſpirat invidiam, ut ſuis ipſi tormentis occupati, nihil cogitent aliud, niſi eorum, quos oderint, felicitatem. Alios inflammat ambitionibus. Ii ſunt, qui ad gerendos magiſtratus omnem vitæ ſuæ operam curamque convertunt, ut faſtos ſignent, & annis nomen imponant. Quorumdam cupiditas tendit altius, non ut provincias temporali gladio regant: ſed ut infinita & perpetua poteſtate dominos ſe dici velint univerſi generis humani. Quos autem pios viderit, variis implicat religionibus, ut impios faciat. Iis vero, qui ſapientiam quærunt, philoſophiam in oculos impingit; uti ſpecie lucis excæcet, ne quis comprehendat ac teneat veritatem. Sic hominibus obſtruxit aditus omnes, & obſepſit vias, publicis lætus erroribus: quos ut diſcutere poſſemus, ipſumque autorem malorum vincere, illuminavit nos Deus, & armavit vera cœleſtique virtute; de qua nunc mihi diſſerendum eſt.

---

## CAPUT V.

*De falſa Virtute, & eadem vera; ac de Scientia.*

Sed priusquam ſingulas virtutes exponere incipio, determinanda eſt ipſa virtus, quam non recte philoſo-

loſophi definierunt, quid eſſet, aut in quibus rebus; quid operis, quid habeat officii. Nomen itaque ſolum retinuerunt, vim vero, & rationem, & effectum perdiderunt. Quæcumque autem in definitione virtutis ſolent dicere, paucis verſibus colligit & enarrat Lucilius, quos malo equidem ponere; ne, dum multorum ſententias refello, ſim longior, quam neceſſe eſt.

*Virtus, Albine, eſt, pretium perſolvere verum;*
*Queis in verſamur, queis vivimus rebus adeſſe.*
*Virtus eſt homini, ſcire id, quod quæque habeat res.*
*Virtus, ſcire, homini rectum, utile, quid ſit honeſtum,*
*Quæ bona, quæ mala item, quid inutile, turpe, inhoneſtum.*
*Virtus, quærendæ finem rei ſcire, modumque.*
*Virtus, divitiis pretium perſolvere poſſe.*
*Virtus, id dare, quod reipſa debetur honori;*
*Hoſtem eſſe atque inimicum hominum, morumque malorum;*
*Contra, defenſorem hominum morumque bonorum;*
*Hos magnifacere, his bene velle, his vivere amicum;*
*Commoda præterea patriæ ſibi prima putare,*
*Deinde parentum, tertia jam poſtremaque noſtra.*

Ab iis definitionibus, quas poeta breviter comprehendit, M. Tullius traxit officia vivendi, Panætium Stoicum ſecutus, eaque tribus voluminibus incluſit.

Hæc autem quam falſa ſint, mox videbimus, ut appareat, quantum in nos dignatio divina contulerit, quæ nobis aperuit veritatem. Virtutem eſſe dixit, ſcire, quid ſit bonum & malum; quid turpe, quid honeſtum, quid utile, quid minus. Brevius facere potuit, ſi tantum bonum ac malum diceret, quia nihil poteſt eſſe utile vel honeſtum, quod non idem bonum ſit; nihil inutile ac turpe, quod non idem malum. Quod & philoſophis videtur, & idem Cicero in tertio ſupradicti operis libro oſtendit. Verum ſcientia non poteſt eſſe virtus, quia non eſt intus in nobis, ſed ad nos extrinſecus venit. Quod autem tranſire ab altero

ad alterum poteſt, virtus non eſt, quia virtus ſua cuique eſt. Scientia igitur alieni beneficii eſt, quia poſita eſt in audiendo. Virtus tota noſtra eſt, quia poſita eſt in voluntate faciendi boni. Sicut ergo in itinere celebrando nihil prodeſt viam noſſe, niſi conatus ac vires ſuppetant ambulandi: ita vero ſcientia nihil prodeſt, ſi virtus propria deficiat. Nam fere etiam ii, qui peccant, etſi non perfecte, tamen, quid ſit bonum & malum, ſentiunt; & quoties aliquid improbe faciunt, peccare ſe ſciunt, & ideo celare nituntur. Sed cum eos boni & mali natura non fallat, cupiditate vincuntur, ut peccent, quia deeſt illis virtus, id eſt cupiditas recta & honeſta faciendi. Ex hoc igitur apparet, aliud eſſe ſcientiam boni malique, aliud virtutem, quod poteſt eſſe ſcientia ſine virtute, ſicut in plurimis philoſophorum fuit. In quo, quoniam recte ad culpam pertinet, non feciſſe, quæ ſcieris, recte voluntas prava, & vitioſus animus, quem excuſare ignoratio non poteſt, punietur. Ergo ſicut virtus non eſt, bonum ac malum ſcire: ita virtus eſt, bonum facere, malum non facere. Et tamen ſcientia ſic cum virtute conjuncta eſt, ut ſcientia præcedat virtutem, virtus ſequatur ſcientiam; quia nihil prodeſt cognitio, niſi & actio ſubſequatur. Horatius igitur paulo melius:

*Virtus eſt, vitium fugere; & ſapientia prima,*
*Stultitia caruiſſe.* - -

Sed inepte, quod eam contrario terminavit; ut ſi diceret: Bonum eſt, quod malum non eſt. Cum enim, quid ſit virtus, neſcio, ne vitium quidem quid ſit, ſcio. Utrumque igitur indiget definitione, quia natura rei talis eſt, ut utrumque aut intelligi, aut non intelligi ſit neceſſe.

Verum nos faciamus, quod ille debuit. Virtus eſt, iram cohibere, cupiditatem compeſcere, libidinem refrœnare; id eſt enim, vitium fugere. Nam fere omnia, quæ fiunt injuſte atque improbe, ab his oriuntur

tur affectibus. Si enim commotionis hujus, quæ ira dicitur, impetus retundatur, omnes hominum contentiones malæ ſopientur; nemo inſidiabitur, nemo proſiliet ad nocendum. Item ſi cupiditas temperetur, nemo terra marique graſſabitur, nemo exercitum ducet, ut rapiat & vaſtet aliena. Item ſi ardor libidinum comprimatur, omnis ætas & ſexus retinebit ſuam ſanctitatem; nemo quidquam pudendum aut patietur, aut faciet. Ergo univerſa ſcelera & flagitia, his commotionibus virtute ſedatis, ex hominum vita moribusque tollentur. Quæ ſedatio commotionum & affectuum hanc habet rationem, ut omnia recta faciamus. Omne igitur virtutis officium eſt, non peccare. Quo profecto fungi non poteſt, qui Deum neſcit: quoniam ignoratio ejus, a quo bona oriuntur, imprudentem impingat in vitia neceſſe eſt. Itaque ut brevius & ſignificantius utriusque rei ſumma officia determinem, ſcientia eſt, Deum noſſe, virtus, colere: in illo ſapientia, in hoc juſtitia continetur.

---

## CAPUT VI.

*De Summo Bono & Virtute; deque Scientia ac Juſtitia.*

Dixi, quod erat primum, ſcientiam boni non eſſe virtutem; deinde, quid ſit virtus, & in quo ſit. Sequitur, ut id quoque ipſum, quid ſit bonum & malum neſciſſe philoſophos, breviter oſtendam, quia pene declaratum eſt libro tertio, cum de Summo Bono diſputarem. Quia autem, quid eſſet ſummum, neſcierunt, & in cæteris bonis malisve, quæ ſumma non ſunt, erraverint neceſſe eſt; quæ non poteſt vero judicio examinare, qui fontem ipſum non tenet, unde illa deſcendunt. Fons autem bonorum Deus eſt, malorum vero ille, ſcilicet divini nominis ſemper inimi-

cus, de quo ſæpe diximus. Ab his duobus principiis bona malaque oriuntur. Quæ veniunt a Deo, hanc habent rationem, ut immortalitatem parent, quod eſt Summum Bonum: quæ autem ab illo altero, id habent officium, ut a cœleſtibus avocatum, terreniſque demerſum, ad pœnam interficiant ſempiternam, quod eſt ſummum malum. Num igitur dubium eſt, quin illi omnes, quid eſſet bonum & malum, ignoraverint, qui nec Deum, nec adverſarium Dei ſcierint? Itaque finem bonorum ad corpus, & ad hanc brevem vitam retulerunt, quam ſcilicet ſolvi & occidere neceſſe eſt: non ſunt progreſſi ulterius. Sed omnia eorum præcepta, & omnia, quæ inducunt, bona terræ inhærent, & humi jacent, quoniam ſimul cum corpore, quod eſt terra, moriuntur; pertinent enim non ad vitam homini comparandam, ſed ad quærendas vel augendas opes, honores, gloriam, potentiam; quæ ſunt univerſa mortalia, tam ſcilicet, quam ille, qui, ut ea ſibi contingerent, laboravit. Hinc eſt illud.

*Virtus, quærendæ finem rei ſcire modumque.*

Præcipiunt enim, quibus modis, & quibus artibus res familiaris quærenda ſit, quia vident male quæri ſolere: ſed hujuſmodi virtus non eſt propoſita ſapienti. Nec enim virtus eſt, opes quærere, quarum neque inventio, neque poſſeſſio in noſtra poteſtate eſt. Itaque & quæſtu, & obtentu faciliores ſunt malis, quam bonis. Non poteſt ergo virtus eſſe in iis rebus quærendis, in quarum contemptu vis ac ratio virtutis apparet; nec ad ea ipſa transfugiet, quæ magno ac excelſo animo calcare ac proterere geſtit: neque fas eſt, animam cœleſtibus intentam bonis, ut hæc fragilia ſibi comparet, ab immortalibus ſuis operibus avocari. Sed potiſſimum in iis rebus comparandis virtutis ratio conſiſtit, quas nobis nec homo ullus, nec mors ipſa poſſit auferre. Cum hæc ita ſe habeant, illud, quod ſequitur, verum eſt:

*Vir-*

*Virtus, divitiis pretium perſolvere poſſe,*

Qui verſus idem fere ſignificat, quod primi duo. Sed neque ipſe, neque quisquam philoſophorum ſcire potuit pretium ipſum, vel quale, vel quod ſit. Id enim poeta, & illi omnes, quos ſecutus eſt, putaverunt, recte opibus uti, hoc eſt, frugi eſſe; non inſtruere convivia ſumptuoſe; nec largiri temere; non effundere in res ſupervacuas, aut turpes, rem familiarem.

Dicet aliquis fortaſſe: Quid tu? negasne hanc eſſe virtutem? Non equidem nego; contraria enim videar probare, ſi negem. Sed veram nego; quia non ſit illa cœleſtis, ſed tota terrena, quandoquidem nihil efficit, niſi quod remaneat in terra. Quid ſit autem recte opibus uti, & qui ſit ex divitiis fructus petendus, declarabo apertius, cum de pietatis officio loqui cœpero. Jam cætera, quæ ſequuntur, nullo modo vera ſunt. Nam improbis inimicitias indicere, aut bonorum defenſionem ſuſcipere, poteſt cum malis eſſe commune. Quidam enim probitate ficta viam ſibi ad potentiam muniunt, faciuntque multa, quæ boni ſolent, eo quidem promptius, quod fallendi gratia faciunt. Utinamque tam facile eſſet præſtare, quam facile eſt ſimulare bonitatem. Sed ii, cum eſſe cœperint propoſiti ac voti ſui compotes, & ſummum potentiæ gradum ceperint, tum vero ſimulatione depoſita, mores ſuos detegunt: rapiunt omnia, & violant, & vexant: eosque ipſos bonos, quorum cauſam ſuſceperant, inſequuntur, & gradus, per quos aſcenderunt, amputant, ne quis illos contra ipſos poſſit imitari. Verumtamen putemus, hoc officium non niſi boni eſſe, ut bonos defendat. At id ſuſcipere facile eſt, implere difficile; quia cum te certamini congreſſionique commiſeris, in arbitrio Dei, non tuo, poſita victoria eſt. Et plerumque improbi & numero, & conſpiratione ſunt potentiores, quam boni; ut ad eos ſuperandos non tam virtus ſit, quam felicitas neceſſaria. An aliquis

quis ignorat, quoties melior juſtiorque pars victa ſit? Hinc ſemper dominationes acerbæ in cives extiterunt. Plena eſt exemplis omnis hiſtoria: ſed nos contenti erimus uno. Cnejus Pompejus bonorum voluit eſſe defenſor; ſiquidem pro Republica, pro Senatu, pro libertate arma ſuſcepit. Idem tamen victus cum ipſa libertate occidit, & a ſpadonibus Ægyptiis detruncatus, inſepultus abjectus eſt.

Non eſt igitur virtus, aut hoſtem malorum eſſe, aut defenſorem bonorum, quia virtus incertis caſibus non poteſt eſſe ſubjecta.

*Commoda præterea patriæ ſibi prima putare.*

Sublata hominum concordia, virtus nulla eſt omnino. Quæ ſunt enim patriæ commoda, niſi alterius civitatis aut gentis incommoda? Id eſt, fines propagare aliis violenter ereptos, augere imperium, vectigalia facere majora. Quæ omnia non utique virtutes, ſed virtutum ſunt everſiones. In primis enim tollitur humanæ ſocietatis conjunctio, tollitur innocentia, tollitur alieni abſtinentia, tollitur denique ipſa juſtitia, quæ diſſidium generis humani ferre non poteſt; & ubicumque arma fulſerint, hinc eam fugari & exterminari neceſſe eſt. Verum eſt enim Ciceronis illud: „ Qui autem civium rationem dicunt habendam, externorum „ negant, dirimunt hi communem generis humani ſo„ cietatem: qua ſublata, beneficentia, liberalitas, bo„ nitas, juſtitia funditus tollitur. „ Nam quomodo poteſt juſtus eſſe, qui nocet, qui odit, qui ſpoliat, qui occidit? Quæ omnia faciunt, qui patriæ prodeſſe nituntur. Id enim ipſum prodeſſe quid ſit, ignorant, qui nihil putant utile, nihil commodum, niſi quod teneri manu poteſt, quod ſolum teneri non poteſt, quia eripi poteſt.

Hæc itaque, ut ipſi appellant, bona quisquis patriæ acquiſierit, hoc eſt, qui everſis civitatibus, gentibusque deletis, ærarium pecunia referſerit, agros cepe-

ceperit, cives ſuos locupletiores fecerit; hic laudibus fertur in cœlum, in hoc putatur ſumma & perfecta eſſe virtus. Qui error non modo populi & imperitorum, ſed etiam philoſophorum eſt; qui præcepta quoque dant ad injuſtitiam, ne ſtultitiæ ac malitiæ diſciplinæ autoritas deſit. Itaque cum de officiis ad rem militarem pertinentibus diſputant, neque ad juſtitiam, neque ad veram virtutem accommodatur illa omnis oratio, ſed ad hanc vitam moremque civilem, quem non eſſe juſtitiam, & res indicat, & ipſe Cicero teſtatus eſt. ,, Sed nos, inquit, veri juris, germanæque juſtitiæ ſolidam & expreſſam effigiem nullam tenemus. Umbra ,, & imaginibus utimur; easque ipſas utinam ſequeremur! Feruntur enim ab optimis naturæ ac veritatis ,, exemplis. ,, Umbra eſt igitur & imago juſtitiæ, quam illi juſtitiam putaverunt. Quid ſapientiam? nonne idem confitetur in philoſophis eſſe nullam? ,, Aut cum Fabricius, inquit, aut Ariſtides juſtus nominatur, aut ,, ab illis fortitudinis, aut ab his juſtitiæ petitur tanquam a ſapiente exemplum. Nemo enim horum ſic ,, ſapiens, ut ſapientem volumus intelligi. Nec ii, qui ,, ſapientes habiti & nominati, M. Cato & C. Lælius, ,, ſapientes fuerunt, ne illi quidem ſeptem: ſed ex ,, mediorum officiorum frequentia ſimilitudinem quamdam gerebant ſpeciemque ſapientium. ,, Si ergo & philoſophis ipſorum confeſſione adempta ſapientia eſt, & iis, qui juſti habiti ſunt, adempta juſtitia eſt, omnes igitur illæ virtutis deſcriptiones falſæ ſint neceſſe eſt; quia quæ ſit virtus vera, ſcire non poteſt, niſi juſtus ac ſapiens. Juſtus autem ac ſapiens nemo eſt, niſi quem Deus præceptis cœleſtibus erudivit.

## CAPUT VII.

*De via Erroris ac Veritatis; quod ea ſimplex ſit, anguſta & ardua, atque Deum habeat ducem.*

Nam illi omnes, qui per aliorum confeſſam ſtultitiam ſapientes exiſtimantur, ſpecie virtutis inducti umbras & imagines apprehendunt, nihil verum. Quod ea ſit ratione, quoniam via illa mendax, quæ fert ad occaſum, multos tramites habet, propter ſtudiorum & diſciplinarum varietatem, quæ ſunt in vita hominum diſſimiles atque diverſæ. Nam ſicut via illa ſapientiæ habet aliquid ſimile ſtultitiæ, quod libro præcedente monſtravimus: ita hæc, cum ſit tota ſtultitiæ, habet aliquid ſimile ſapientiæ, quod arripiant ii, qui ſtultitiam publicam intelligunt; & ut habet vitia manifeſta: ſic habet aliquid, quod ſimile eſſe videatur virtuti; ut habet apertum ſcelus: ſic imaginem quamdam ſpeciemque juſtitiæ. Quomodo enim præcurſor ejus viæ, cujus vis & poteſtas omnis in fallendo eſt, univerſos in fraudem poſſet inducere, niſi veriſimilia hominibus oſtentaret? Deus enim, ut immortale illud arcanum ejus in operto eſſet, poſuit in via ſua, quæ homines pro malis & turpibus aſpernarentur, ut averſi a ſapientia & veritate, quam ſine ullo duce requirebant, in id ipſum inciderent, quod vitare & fugere cupiebant. Itaque illam perditionis ac mortis viam multiplicem oſtendit, vel quod multa ſunt genera vitæ, vel quod Dii multi, qui coluntur.

Hujus dux prævaricator ac ſubdolus, ut videatur eſſe diſcrimen aliquod falſi & veri, mali ac boni, alia ducit luxurioſos, alia eos, qui frugi appellantur; alia imperitos, alia doctos; alia inertes, alia ſtrenuos; alia ſtultos, alia philoſophos; & eos quidem non uno tramite. Illos enim, qui aut voluptates aut divitias non refu-

refugiunt, ab hac publica & celebri via modice ſegregat: eos autem, qui aut virtutem ſequi volunt, aut contemptum rerum profitentur, per fragoſa quædam præcipitia trahit. Sed tamen illa omnia itinera, quæ ſpeciem bonorum operum oſtentant, non ſunt aliæ viæ, ſed diverticula & ſemitæ; quæ videntur quidem ab illa communi dextroverſum ſeparari, ad eamdem tamen, & ad unum omnes exitum ſub ipſo fine referuntur. Ibi enim dux ille conjungit omnes, ubi opus fuerat, bonos a malis, fortes ab inertibus, ſapientes a ſtultis ſeparari; in Deorum ſcilicet cultu, in quo ille univerſos, quia ſine ullo diſcrimine ſtulti fuerunt, uno mucrone jugulat, & præcipitat in mortem. Hæc autem via, quæ eſt veritatis, & ſapientiæ, & virtutis, & juſtitiæ, quorum omnium fons unus eſt, una vis, una ſedes; & ſimplex eſt, quod paribus animis, ſummaque concordia unum ſequamur & colamus Deum; & anguſta, quoniam paucioribus virtus data eſt; & ardua, quoniam ad bonum, quod ſummum atque ſublime eſt, niſi cum ſumma difficultate ac labore non poteſt perveniri.

## CAPUT VIII.

*De erroribus Philoſophorum, ac varietate Legum.*

Hæc eſt via, quam philoſophi quærunt: ſed ideo non inveniunt, quia in terra potius, ubi apparere non poteſt, quærunt. Errant ergo velut in mari magno, nec, quo ferantur, intelligunt, quia nec viam cernunt, nec ducem ſequuntur ullum. Eadem namque ratione hanc vitæ viam quæri oportet, qua in alto iter navibus quæritur; quæ niſi aliquod cœli lumen obſervent, incertis curſibus vagantur. Quisquis autem rectum iter viæ tenere nititur, non terram debet

aſpi-

aſpicere, ſed cœlum: &, ut apertius loquar, non hominem ſequi debet, ſed Deum; non his terreſtribus ſimulacris, ſed Deo ſervire cœleſti; non ad corpus referre omnia, ſed ad mentem; non huic vitæ dare operam, ſed æternæ. Itaque ſi oculos in cœlum ſemper intendas, & ſolem, quo oritur, obſerves, eumque habeas vitæ quaſi navigii ducem, ſua ſponte in viam pedes dirigentur; & illud cœleſte lumen, quod ſanis mentibus multo clarior ſol eſt, quam hic, quem carne mortali videmus, ſic reget, ſic gubernabit, ut ad ſummum ſapientiæ virtutisque portum ſine ullo errore perducat.

Suſcipienda igitur Dei lex eſt, quæ nos ad hoc iter dirigat: illa ſancta, illa cœleſtis, quam Marcus Tullius in libro de Republica tertio pene divina voce depinxit; cujus ego, ne plura dicerem, verba ſubjeci: „Eſt „quidem vera lex, recta ratio, naturæ congruens, „diffuſa in omnes, conſtans, ſempiterna; quæ vocet „ad officium, jubendo, vetando, a fraude deterreat; „quæ tamen neque probos fruſtra jubet, aut vetat; „nec improbos jubendo, aut vetando movet. Huic „legi nec obrogari fas eſt, neque derogari ex hac ali„quid licet, neque tota abrogari poteſt. Nec vero „aut per Senatum, aut per populum ſolvi hac lege „poſſumus. Neque eſt quærendus explanator, aut „interpres ejus alius. Nec erit alia lex Romæ, alia „Athenis, alia nunc, alia poſthac: ſed & omnes gen„tes, & omni tempore una lex, & ſempiterna, & im„mutabilis continebit; unusque erit communis quaſi „magiſter, & imperator omnium Deus, ille legis hu„jus inventor, diſceptator, lator; cui qui non pare„bit, ipſe ſe fugiet, ac naturam hominis aſpernatus, „hoc ipſo luet maximas pœnas, etiamſi cætera ſuppli„cia, quæ putantur, effugerit.„ Quis ſacramentum Dei ſciens, tam ſignificanter enarrare legem Dei poſſet, quam illam homo longe a veritatis notitia remo-

tus

tus expreſſit? Ego vero eos, qui vera imprudentes loquuntur, ſic habendos puto, tanquam divinent ſpiritu aliquo inſtincti. Quod ſi, ut legis ſanctæ vim rationemque pervidit, ita illud quoque ſciſſet aut explicaſſet, in quibus præceptis lex ipſa conſiſteret: non philoſophi functus fuiſſet officio, ſed prophetæ. Quod quia facere ille non poterat, nobis faciendum eſt, quibus ipſa lex tradita eſt ab illo uno magiſtro & imperatore omnium Deo.

---

## CAPUT IX.

*De Lege & Præcepto Dei; de Miſericordia, atque errore Philoſophorum.*

Hujus legis caput primum eſt, ipſum Deum noſſe, ſoli obtemperare, ſolum colere. Non poteſt enim rationem hominis obtinere, qui parentem animæ ſuæ Deum neſcit; quod eſt ſummum nefas. Quæ ignoratio facit, ut Diis alienis ſerviat, quo nihil ſceleratius committi poteſt. Hinc jam proclivis eſt ad malitiam gradus per ignorantiam veri ac ſingularis boni; quia Deus, quem noſſe refugit, fons eſt ipſe bonitatis. Vel ſi juſtitiam ſequi volet Dei, divini tamen juris ignarus, gentis ſuæ leges tanquam verum jus amplectitur; quas non utique juſtitia, ſed utilitas reperit. Cur enim per omnes populos diverſa & varia jura ſunt condita, niſi quod unaquæque gens id ſibi ſanxit, quod putavit rebus ſuis utile? Quantum autem a juſtitia recedat utilitas, populus ipſe Romanus docet, qui per Feciales bella indicendo, & legitime injurias faciendo, ſemper aliena cupiendo atque rapiendo, poſſeſſionem ſibi totius orbis comparavit. Verum hi juſtos ſe putant, ſi contra leges nihil ſanciant; quod etiam timori adſcribi poteſt, ſi præſentium pænarum metu ſceleri-

bus abſtineant. Sed concedamus ſane, ut id natura, vel, ut ait philoſophus, ſua ſponte faciant, quod legibus facere coguntur. Num idcirco juſti erunt, quia parent inſtitutis hominum, qui & ipſi aut errare, aut injuſti eſſe potuerunt? Sicut illi duodecim Tabularum conditores, qui certe publicæ utilitati pro conditione temporum ſervierunt. Aliud eſt igitur civile jus, quod pro moribus ubique variatur: aliud eſt vera juſtitia, quam uniformem ac ſimplicem propoſuit omnibus Deus; quem qui ignorat, & ipſam juſtitiam ignoret neceſſe eſt.

Sed putemus fieri poſſe, ut aliquis naturali & ingenito bono veras virtutes capiat, qualem fuiſſe Cimonem Athenis accepimus, qui & egentibus ſtipem dedit, & pauperes invitavit, & nudos induit. Tamen cum illud unum, quod eſt maximum, deeſt, agnitio Dei, jam illa bona omnia ſupervacua ſunt & inania, ut fruſtra in his aſſequendis laboraverit. Omnis enim juſtitia ejus ſimilis erit humano corpori caput non habenti; in quo tametſi membra omnia & locis ſuis conſtent, & figura, & habitudine, tamen quoniam deeſt id, quod eſt omnium principale, & vita, & omni ſenſu caret. Itaque membra illa formam tantummodo membrorum habent, uſum non habent, tam ſcilicet, quam caput ſine corpore. Cui ſimilis eſt, qui, cum Deum non ignoret, vivit injuſte. Id enim ſolum habet, quod eſt ſummum: ſed fruſtra, quoniam virtutibus tanquam membris eget.

Itaque ut ſit vivum ac ſenſibile corpus, & agnitio Dei neceſſaria eſt, quaſi caput; & omnes virtutes, quaſi corpus. Ita fiet homo perfectus ac vivus: ſed tamen ſumma omnis in capite eſt; quamvis conſtare non poſſit ſine omnibus, ſine quibusdam tamen poteſt. Et erit quidem animal vitioſum ac debile; ſed tamen vivet, ſicut is, qui & Deum novit, & in aliqua re peccat. Dat enim veniam peccatis Deus. Itaque ſine

mem-

membris aliquibus vivi poteſt, ſine capite nullo modo. Hæc res efficit, ut philoſophi, etiamſi natura ſint boni, tamen nihil ſciant, nihil ſapiant. Omnis doctrina & virtus eorum ſine capite eſt; quia Deum neſciunt, qui eſt virtutis ac doctrinæ caput: quem qui non agnoſcit, licet videat, cæcus eſt; licet audiat, ſurdus; licet loquatur, elinguis eſt. Cum vero conditorem rerum parentemque cognoverit, tunc & videbit, & audiet, & loquetur. Habere enim caput cœpit, in quo ſunt ſenſus omnes collocati, hoc eſt oculi, aures & lingua. Nam profecto is videt, qui veritatem, in qua Deus eſt, vel Deum, in quo veritas eſt, oculis cordis aſpexerit: is audit, qui divinas voces ac præcepta vitalia pectori ſuo affigit: is loquitur, qui cœleſtia diſſerens, virtutem ac majeſtatem Dei ſingularis enarrat. Quare non eſt dubium, quin impius ſit, quisquis Deum non agnoverit; omnesque virtutes ejus, quas habere aut tenere ſe putat, in illa mortifera via reperiuntur, quæ eſt tota tenebrarum. Quapropter nihil eſt, quod aliquis ſibi gratuletur, ſi has inanes virtutes adeptus eſt; quia non tantum miſer, qui bonis præſentibus careat, ſed etiam ſtultus ſit neceſſe eſt, qui labores in vita ſua maximos ſuſcipiat incaſſum. Nam dempta ſpe immortalitatis, quam Deus pollicetur in ſua Religione verſantibus, cujus aſſequendæ gratia virtus appetenda eſt, & quidquid malorum acciderit perferendum, maxima erit profecto vanitas, obſequi velle virtutibus, quæ fruſtra homini calamitates afferunt & labores. Nam ſi virtus eſt, egeſtatem, exilium, dolorem, mortem, quæ timentur a cæteris, pati fortiter ac ſubire: quid tandem in ſe boni habet, cur eam propter ſeipſam philoſophi dicant expetendam? Nimirum ſupervacuis & inanibus pœnis delectantur, quibus licet agere tranquille.

Si enim mortales ſunt animæ, ſi virtus diſſoluto corpore nihil futura eſt, quid fugimus attributa nobis

bona, quaſi aut ingrati, aut indigni, qui divinis muneribus perfruamur? Quæ bona ut habeamus, ſcelerate impieque vivendum eſt; quia virtutem, id eſt, juſtitiam paupertas ſequitur. Sanus igitur non eſt, qui nulla ſpe majore propoſita, iis bonis, quibus cæteri utuntur in vita, labores, & cruciatus, & miſerias anteponat. Si autem virtus, ut ab his rectiſſime dicitur, capeſſenda eſt, quia conſtet ad eam naſci hominem, ſubeſſe debet ſpes aliqua major, quæ malorum & laborum, quos perferre virtutis eſt, magnum afferat præclarumque ſolatium. Nec aliter virtus, cum per ſe dura ſit, haberi pro bono poteſt, quam ſi acerbitatem ſuam maximo bono penſet. Æque non aliter his bonis præſentibus abſtinendum eſt, quam ſi ſunt alia majora, propter quæ tanti ſit, & voluptates omittere, & mala omnia ſuſtinere. Ea vero nulla ſunt alia, ut in tertio docui, niſi perpetuæ vitæ. Hanc autem præſtare quis poteſt, niſi Deus, qui virtutem ipſam propoſuit? Ergo in Dei agnitione & cultu rerum ſumma verſatur: in hoc eſt ſpes omnis ac ſalus hominis: hic eſt ſapientiæ gradus primus, ut ſciamus, quis ſit nobis verus pater, eumque ſolum pietate debita proſequamur, huic pareamus, huic devotiſſime ſerviamus; in eo promerendo actus omnis, & cura, & opera collocetur.

---

## CAPUT X.

*De Religione erga Deum, & Miſericordia erga homines; atque de Mundi principio.*

Dixi, quid debeatur Deo: dicam nunc, quid homini tribuendum ſit: quanquam id ipſum, quod homini tribueris, Deo tribuitur, quia homo Dei ſimulacrum eſt. Sed tamen primum officium juſtitiæ eſt, conjungi cum

cum Deo; ſecundum, cum homine. Sed illud primum Religio dicitur; hoc ſecundum miſericordia vel humanitas nominatur. Quæ virtus propria eſt juſtorum & cultorum Dei; quod ea ſola vitæ communis continet rationem. Deus enim, qui cæteris animalibus ſapientiam non dedit, naturalibus ea munimentis ab incurſu & periculo tutiora generavit. Hominem vero quia nudum fragilemque formavit, ut eum ſapientia potius inſtrueret, dedit ei præter cætera hunc pietatis affectum, ut homo hominem tueatur, diligat, foveat, contraque omnia pericula & accipiat, & præſtet auxilium. Summum igitur inter ſe hominum vinculum eſt humanitas: quod qui diſrupit, nefarius & parricida exiſtimandus eſt. Nam ſi ab uno homine, quem Deus finxit, omnes orimur, certe conſanguinei ſumus; & ideo maximum ſcelus putandum eſt, odiſſe hominem, vel nocentem. Propterea Deus præcepit, inimicitias per nos nunquam faciendas, ſemper eſſe tollendas; ſcilicet ut eos, qui ſint nobis inimici, neceſſitudinis admonitos mitigemus. Item ſi ab uno Deo inſpirati omnes & animati ſumus, quid aliud quam fratres ſumus? Et quidem conjunctiores, quod animis, quam quod corporibus. Itaque non errat Lucretius, cum dicit:

*Denique, cœleſti ſumus omnes ſemine oriundi:*
*Omnibus ille idem pater eſt.*

Ergo pro belluis immanibus ſunt habendi, qui homini nocent, qui contra jus humanitatis & fas omne ſpoliant, cruciant, occidunt, exterminant.

Ob hanc neceſſitudinem germanitatis docet nos Deus, malum nunquam facere, ſemper bonum. Id autem ipſum bene facere quid ſit, idem ipſe præſcribit: præſtare auxilium depreſſis & laborantibus; impertiri victum non habentibus. Deus enim, quoniam pius eſt, animal nos voluit eſſe ſociale. Itaque in aliis hominibus nos ipſos cogitare debemus. Non mere-

mur in periculo liberari, ſi non ſuccurrimus: non meremur auxilium, ſi negamus. Ad hanc partem philoſophorum nulla præcepta ſunt; quippe qui falſæ virtutis ſpecie capti, miſericordiam de homine ſuſtulerunt; & dum volunt ſanare, vitiaverunt. Et cum iidem plerumque fateantur, ſocietatis humanæ communionem eſſe retinendam, ab ea plane ſeipſos inhumanæ ſuæ virtutis rigore diſſociant. Convincendus ergo etiam hic error illorum eſt, qui nihil cuiquam impertiendum putant. Urbis condendæ originem atque cauſam non unam intulerunt: ſed alii eos homines, qui ſint ex terra primitus nati, cum per ſilvas & campos erraticam degerent vitam, nec ullo inter ſe ſermonis aut juris vinculo cohærerent, ſed frondes & herbam pro cubilibus, ſpeluncas & antra pro domibus haberent, beſtiis & fortioribus animalibus prædæ fuiſſe commemorant. Tum eos, qui aut laniati effugerant, aut laniari proximos viderant, admonitos periculi ſui ad alios homines decurriſſe, præſidium imploraſſe, & primo nutibus voluntatem ſuam ſignificaſſe: deinde ſermonis initia tentaſſe, ac ſingulis quibusque rebus nomina imprimendo, paulatim loquendi perfeciſſe rationem. Cum autem nec multitudinem ipſam viderent contra beſtias eſſe tutam, oppida etiam cœpiſſe munire; vel ut quietem noctis tutam ſibi facerent, vel ut incurſiones atque impetus beſtiarum non pugnando, ſed objectis aggeribus arcerent.

O ingenia hominibus indigna, quæ has ineptias protulerunt! miſeros atque miſerabiles, qui ſtultitiam ſuam litteris memoriæque mandaverunt! Qui cum viderent mutis quoque animalibus ingenitam eſſe rationem, vel conveniendi, vel invicem appetendi, vel periculi fugiendi, vel mali cavendi, vel cubilia ſibi & latibula parandi; homines autem ipſos exiſtimaverint non niſi exemplis admoneri ac diſcere potuiſſe, quid metuere, quid cavere, quid facere deberent; aut nunquam

quam conventuros inter ſe fuiſſe, nec loquendi rationem reperturos, niſi eos beſtiæ comediſſent. Hæc aliis delira viſa ſunt, ut fuerunt, dixeruntque, non ferarum laniatus cauſam fuiſſe coeundi, ſed ipſam potius humanitatem; itaque inter ſe congregatos, quod natura hominum ſolitudinis fugiens, & communionis ac ſocietatis appetens eſſet. Non magna inter eos diſceptatio eſt. Siquidem cauſæ diſpares ſunt, res eadem eſt. Potuit igitur utrumque, quia non repugnat: ſed tamen utrumque nullo modo verum eſt; quia non per omnem terram nati ſunt homines e terra, tanquam ex draconis alicujus dentibus proſeminati, ut poetæ ferunt, ſed unus homo a Deo fictus eſt, ab eoque uno omnis terra humano genere completa eſt, eadem ſcilicet ratione, qua rurſus poſt diluvium: quod certe negare non poſſunt. Nulla igitur in principio facta eſt ejusmodi congregatio; nec unquam fuiſſe homines in terra, qui præter infantiam non loquerentur, intelliget, cui ratio non deeſt. Fingamus tamen illa vera eſſe, quæ otioſi & inepti ſenes fabulantur, ut eos ſuis potiſſimum ſenſibus & ſuis rationibus refellamus.

Si hac de cauſa ſunt homines congregati, ut mutuis auxiliis imbecillitatem ſuam tuerentur; ſuccurrendum eſt igitur homini, qui egeat auxilio. Cum enim præſidii cauſa homines ſocietatem cum hominibus inierint & ſanxerint, fœdus illud inter homines a principio ortus ſui ictum aut conſervare, aut non conſervare, ſummum nefas putandum eſt. Nam qui ſe a præſtando auxilio removet, etiam ab accipiendo ſe removeat neceſſe eſt; quia nullius opera indigere ſe putat, qui alteri ſuam denegat. Huic vero, qui ſe ipſe diſſociat ac ſecernit a corpore, non ritu hominis, ſed ferarum more vivendum eſt. Quod ſi fieri non poteſt, retinendum eſt igitur omni modo vinculum ſocietatis humanæ, quia homo ſine homine nullo modo poteſt vivere. Retentio autem ſocietatis eſt communitas, id

eſt auxilium præſtare, ut poſſimus accipere. Sin vero, ut illi alii diſputant, humanitatis ipſius cauſa facta eſt hominum congregatio, homo certe hominem debet agnoſcere. Quod ſi fecerunt illi rudes & adhuc feri homines, & fecerunt nondum conſtituta loquendi ratione: quid putemus hominibus expolitis, & ſermonis rerumque omnium commercio inter ſe copulatis eſſe faciendum, qui aſſueti hominibus ſolitudinem ferre non poſſunt?

## CAPUT XI.

*De perſonis, in quas beneficium ſit conferendum.*

Conſervanda eſt igitur humanitas, ſi homines recte dici velimus. Id autem ipſum conſervare humanitatem, quid aliud eſt, quam diligere hominem, quia homo ſit, & idem, quod nos ſumus? Diſcordia igitur atque diſſenſio non eſt ſecundum hominis rationem. Verumque eſt illud Ciceronis, quod ait, hominem naturæ obedientem homini nocere non poſſe. Ergo ſi nocere homini contra naturam eſt; prodeſſe igitur homini ſecundum naturam ſit neceſſe eſt. Quod qui non facit, hominis ſe appellatione diſpoliat; quia humanitatis officium eſt, neceſſitati hominis ac periculo ſubvenire. Quæro igitur ab iis, qui flecti ac miſereri non putant eſſe ſapientis: Si homo ab aliqua beſtia comprehenſus, auxilium ſibi armati hominis imploret, utrumne ſuccurrendum putent, an minime? Non ſunt tam impudentes, ut negent fieri oportere, quod flagitat, quod expoſcit humanitas. Item ſi aliquis circumveniatur igni, ruina opprimatur, mergatur mari, flumine rapiatur, num putent hominis eſſe, non auxiliari? non ſunt ipſi homines, ſi putent. Nemo enim poteſt ejuſmodi periculis non eſſe ſubjectus. Imo vero

&

& hominis & fortis viri eſſe dicent, ſervare periturum. Si ergo in ejusmodi caſibus, qui periculum vitæ homini afferunt, humanitatis eſſe concedunt, quid cauſæ eſt, cur, ſi homo eſuriat, ſitiat, algeat, ſuccurrendum eſſe non putent? Quæ cum ſint paria natura cum illis caſibus fortuitis, & unam eamdemque humanitatem deſiderent, tamen illa diſcernunt, quia non re ipſa vera, ſed utilitate præſenti omnia metiuntur. Illos enim, quos periculo ſurripiunt, ſperant ſibi gratiam relaturos. Egentes autem, quia non ſperant, perire arbitrantur, quidquid ejusmodi hominibus impertiant. Hinc eſt illa Plauti deteſtanda ſententia:

*Male meretur, qui mendico dat, quod edat.*
*Nam & illud, quod dat, perit;*
*Et illi producit vitam ad miſeriam.*

Atenim poeta fortaſſe pro perſona locutus eſt.

Quid Marcus Tullius in ſuis Officialibus libris, nonne hoc idem ſuadet, non eſſe omnino largiendum? Sic enim dixit: „ Largitio, quæ fit ex re familiari, fon„ tem ipſum benignitatis exhaurit; ita benignitate be„ nignitas tollitur, qua quo in plures uſus ſis, eo mi„ nus in multos uti poſſis „ Et idem paulo poſt: „ Quid autem eſt ſtultius, quam quod libenter facias, „ curare, ut id diutius facere non poſſit. „ Videlicet profeſſor ſapientiæ refrœnat homines ab humanitate, monetque, ut rem familiarem diligenter cuſtodiant; malintque arcam, quam juſtitiam conſervare. Quod cum intelligeret inhumanum eſſe, ac nefarium, mox alio capite, quaſi actus pœnitentia, ſic ait: „ Nonnun„ quam tamen eſt largiendum; nec hoc benignitatis „ genus omnino repudiandum, & ſæpe idoneis homi„ nibus egentibus de re familiari impertiendum. „ Quid eſt idoneis? nempe iis, qui reſtituere ac referre gratiam poſſint. Si nunc Cicero viveret, exclamarem profecto: Hic, hic, Marce Tulli, aberraſti a vera juſtitia, eamque uno verbo ſuſtuliſti; cum pietatis &

humanitatis officia utilitate metitus eſt. Non enim idoneis hominibus largiendum eſt, ſed quantum poteſt, non idoneis. Id enim juſte, id pie, id humane fit, quod ſine ſpe recipiendi feceris.

Hæc eſt vera illa & germana juſtitia, cujus ſolidam & expreſſam nullam tenere vos dicis. Ipſe pluribus locis clamas, mercenariam non eſſe virtutem; faterisque in libris Legum tuarum, liberalitatem gratuitam eſſe, his verbis: „Nec eſt dubium, quin is, qui „liberalis benignusque dicitur, officium, non fructum „ſequatur.„ Cur ergo idoneis potius largiris, niſi ut poſtea mercedem recipias? Te igitur autore ac præceptore juſtitiæ, quisquis idoneus non erit, nuditate, ſiti, fameque conficietur; nec homines copioſi, & uſque ad delicias abundantes ſubvenient ultimæ neceſſitati. Si virtus mercedem non exigit, ſi propter ſe, ut dicis, expetenda eſt; ergo juſtitiam matrem principemque virtutum ſuo pretio, non tuo commodo æſtima. Ei potiſſimum tribue, a quo nihil ſperes. Quid perſonas eligis? quid membra inſpicis? Pro homine tibi habendus eſt, quisquis ideo precatur, quia te hominem putet. Abjice umbras illas imaginesque juſtitiæ, atque ipſam veram & expreſſam tene. Largire cæcis, debilibus, claudis, deſtitutis; quibus, niſi largiare, moriendum eſt. Inutiles ſunt hominibus, ſed utiles Deo; qui eos retinet in vita, qui ſpiritu donat, qui luce dignatur. Fove, quantum in te eſt, & animas hominum, ne extinguantur, humanitate ſuſtenta. Qui ſuccurrere perituro poteſt, ſi non ſuccurrerit, occidit. Verum iſti, quia neque naturam retinent, neque præmium in eo quod ſit ſciunt, dum perdere timent, perdunt; & in id, quod maxime cavent, incidunt, ut, quidquid largiuntur, aut pereat omnino, aut ad tempus breviſſimum proſit. Nam qui exiguam ſtipem miſeris negant, qui conſervare humanitatem ſine damno ſuo volunt, patrimonia ſua effundunt, ut

aut

aut peritura & fragilia ſibi comparent, aut certe maximis ſuis damnis nihil conſequantur.

Quid enim dicendum eſt de iis, qui populari levitate ducti, vel magnis urbibus ſuffecturas opes exhibendis muneribus impendunt? niſi eos dementes atque furioſos, qui præſtent id populo, quod & ipſi perdant, & nemo eorum, quibus præſtatur, accipiat. Itaque ut eſt omnis voluptas caduca & brevis, oculorum maxime & aurium, aut obliviſcuntur homines, & alterius damna pro ingratis habent; aut etiam offenduntur, ſi non eſt libidini vulgi ſatisfactum: ut etiam homines ſtultiſſimi malum ſibi malo comparaverint; aut ſi adeo placuerunt, nihil amplius, quam inanem favorem paucorumque dierum fabulas aſſequuntur. Sic quotidie leviſſimorum hominum patrimonia in res ſupervacuas prodiguntur. Num ergo illi ſapientius, qui utiliora & diuturniora civibus ſuis exhibent munera? ii ſcilicet, qui publicis operibus exſtructis, memoriam nomini ſuo quærunt? ne iſti quidem recte bona ſua in terra ſepeliunt; quia nec memoria quidquam mortuis confert, nec opera eorum ſempiterna ſunt: ſiquidem aut uno tremore terræ diſſipantur & corruunt, aut fortuito conſumuntur incendio, aut hoſtili aliquo impetu diruuntur, aut certe vetuſtate ipſa diſſoluta labuntur. „Nihil eſt enim, ut ait Orator, „opere & manu factum, quod non conficiat & con„ſumat vetuſtas. At hæc juſtitia & lenitas floreſcit „quotidie magis.„ Illi ergo melius, qui tribulibus ſuis aut clientibus largiuntur; aliquid enim præſtant hominibus, & proſunt, ſed non eſt illa vera & juſta largitio. Beneficentia enim nulla eſt, ubicumque neceſſitas non eſt. Perit ergo, quidquid gratiæ cauſa tribuitur non indigentibus; aut cum fœnore redit, & beneficentia non erit. Quod etſi gratum eſt iis, quibus datur, juſtum tamen non eſt, quia, ſi non fiat, nihil mali ſequitur. Unum igitur certum & verum liberalitatis officium eſt, egentes atque inutiles alere.

CA-

## CAPUT XII.

*De generibus Beneficentiæ, & operibus Miſericordiæ.*

Hæc eſt illa perfecta juſtitia, quæ cuſtodit humanam, de qua philoſophi loquuntur, ſocietatem. Hic divitiarum maximus ac veriſſimus fructus eſt, non uti opibus ad propriam unius voluptatem, ſed ad multorum ſalutem, non ad præſentem ſuum fructum, ſed ad juſtitiam, quæ ſola non interit. Tenendum eſt igitur omni modo, ut ab officio miſericordiæ ſpes recipiendi abſit omnino. Hujus enim operis & officii merces a Deo eſt expectanda ſolo: nam ſi ab homine expectes, jam non humanitas erit illa, ſed beneficii fœneratio: nec poteſt videri bene meruiſſe, qui quod facit, non alteri, ſed ſibi præſtat; & tamen res eodem redit, ut, quod alteri quisque præſtiterit, nihil ab eo commodi ſperans, vere ſibi præſtet, quia mercedem capiet a Deo. Idem Deus præcepit, ut ſi quando cœnam paraverimus, eos in convictum adhibeamus, qui revocare non poſſint, & vicem reddere; ut omnis actus vitæ noſtræ non careat miſericordiæ munere. Nec tamen quisquam interdictum ſibi putet, aut communione cum amicis, aut caritate cum proximis. Sed notum nobis Deus fecit, quod ſit verum & juſtum opus, ita nos oportet cum proximis vivere, dummodo ſciamus, illud ad hominem, hoc ad Deum pertinere.

Præcipua igitur virtus eſt hoſpitalitas; quod philoſophi quoque ajunt: ſed eam detorquent a vera juſtitia, & ad commodum rapiunt. „Recte, inquit Cicero, a Theophraſto eſt laudata hoſpitalitas. Eſt „enim, ut mihi quidem videtur, valde decorum, patere domos hominum illuſtrium hoſpitibus illuſtribus.„ Eodem modo rurſus erravit, quo tum, cum idoneis eſſe diceret largiendum. Non enim juſti & ſapien-

pientis viri domus illuſtribus debet patere, ſed humilibus & abjectis. Nam illuſtres illi ac potentes nulla re poſſunt indigere, quos opulentia ſua & munit, & honorat. Nihil autem a viro juſto faciendum eſt, niſi quod ſit beneficium. Beneficium autem ſi refertur, interit, atque finitur; nec enim poſſumus id habere integrum, cujus pretium nobis perſolutum eſt. In his itaque beneficiis juſtitiæ ratio verſatur, quæ ſalva & incorrupta permanſerint: permanent autem non aliter, quam ſi præſtentur hominibus iis, qui prodeſſe nullo modo poſſunt. At ille in recipiendis illuſtribus nihil ſpectavit aliud, niſi utilitatem; nec diſſimulavit homo ingenioſus, quid ex eo commodi ſperaret. Ait enim, qui id faciat, potentem apud exteros futurum per gratiam principum, quos ſibi hoſpitii & amicitiæ jure conſtrinxerit. O quam multis argumentis Ciceronis inconſtantia, ſi id agerem, coargui poſſet! Nec tam noſtris, quam ſuis verbis refelleretur. Idem quippe ait, ut quisque maxime ad ſuum commodum referat, quæcumque agit, ita minime eſſe virum bonum. Idem etiam negat, ſimplicis & aperti hominis eſſe, ambire, ſimulare aliquid, & prætendere, aliud agere videri, cum aliud agat; præſtare ſe alteri fingere, quod ſibi præſtet: ſed malitioſi potius, & aſtuti, & fallacis, & ſubdoli. Quomodo ergo defenderet, quominus ambitioſa illa hoſpitalitas malitia eſſet? ,, Tu mihi per ,, omnes poetas circumcurſes, ut advenientes populorum atque urbium principes domum tuam invites, ,, ut per eos apud cives eorum potentiam conſequare; ,, veliſque te juſtum, & humanum, & hoſpitalem videri, cum ſtudeas utilitati tuæ. ,, Verum hoc ille non potius incaute? Quid enim minus in Ciceronem convenit? Sed ignorantia veri juris, prudens ac ſciens in hos ſe laqueos induit. Quod ut ei poſſit ignoſci, teſtificatus eſt non ad veram juſtitiam, quam non teneat, præcepta ſe dare; ſed ad umbram imaginemque juſti-

tiæ.

tiæ. Ignoſcendum eſt igitur umbratico & imaginario præceptori; nec ab eo veritas exigenda eſt, qui ſe neſcire fateatur.

Captivorum redemptio magnum atque præclarum juſtitiæ munus eſt: quod idem ipſe Tullius approbavit. „Atque hæc benignitas, inquit, etiam reipublicæ eſt „utilis, redimi e ſervitute captos, locupletari tenuio- „res. Hanc ego conſuetudinem benignitatis largitio- „ni munerum longe antepono. Hæc eſt gravium ho- „minum, atque magnorum.„ Proprium igitur juſtorum opus eſt, alere pauperes, ac redimere captivos, cum apud injuſtos, ſi qui hæc faciant, graves & magni appellentur. Iis enim maximæ laudis eſt benefacere, quos nemo ſperavit eſſe facturos. Nam qui bonum facit vel conſanguineo, vel proximo, vel amico: aut nullam, aut certe non magnam laudem meretur; quia facere debet, ſitque impius ac deteſtabilis, niſi fecerit id, quod ab eo & natura ipſa, & neceſſitudo exigit; & ſi facit, non tam gloriæ aſſequendæ, quam reprehenſionis vitandæ gratia facit. Qui autem fecit alieno, & ignoto, is vero dignus eſt laude; quoniam, ut faceret, ſola ductus eſt humanitate. Ibi ergo juſtitia eſt, ubi ad benefaciendum neceſſitatis vinculum nullum eſt. Hoc igitur officium benignitatis ne a te ponere quidem largitioni munerum debuit, quod eſt comparantis, & e duobus bonis id, quod ſit melius, eligentis. Illa enim largitio hominum patrimonia ſua in mare abjicientium inanis, & levis, & ab omni juſtitia remotiſſima eſt. Itaque ne dici quidem munera oportet, in quibus nemo accipit, niſi qui accipere non meretur.

Non minus magnum juſtitiæ opus eſt, pupillos & viduas deſtitutos, & auxilio indigentes tueri, atque defendere. Quod adeo univerſis divina lex illa præſcribit; quandoquidem boni quique judices ad officium ſuum judicant pertinere, ut eos naturali humanitate fove-

foveant, ac iisdem prodeſſe nitantur. Verum hæc opera proprie noſtra ſunt, qui legem, qui verba ipſius Dei præcipientis accepimus. Nam illi ſentiunt quidem, natura eſſe juſtum, tueri eos, qui tutela carent: ſed, cur ita ſit, non perſpiciunt. Deus enim, cujus perpetua clementia eſt, idcirco viduas pupilloſque defendi ac foveri jubet, ne quis reſpectu ac miſeratione pignorum ſuorum retardetur, quominus mortem pro juſtitia fideque ſuſcipiat: ſed incunctanter ac fortiter ſubeat, cum ſciat ſe caros ſuos Deo relinquere, nec his unquam præſidium defuturum. Ægros quoque, quibus defuerit, qui aſſiſtat, curandos fovendoſque ſuſcipere, ſummæ humanitatis, & magnæ operationis eſt: quod qui fecerit, vivam hoſtiam Deo acquiret; & quod alteri dederat ad tempus, ipſe a Deo accipiet in æternum. Ultimum illud & maximum pietatis officium eſt peregrinorum & pauperum ſepultura: quod illi virtutis juſtitiæque doctores prorſus non attigerunt. Nec enim poterant id videre, qui utilitate omnia officia metiebantur. In cæteris enim, quæ ſupra dicta ſunt, quamvis verum limitem non tenuerint; tamen, quoniam commodi aliquid in his deprehenderunt, quaſi odore quodam veritatis retenti, propius oberrarunt: hoc autem, quia nihil videre in eo commodi poterant, reliquerunt.

Quin etiam non defuerunt, qui ſupervacaneam facerent ſepulturam; nihilque eſſe dicerent mali, jacere inhumatum atque abjectum: quorum impiam ſapientiam cum omne humanum genus reſpuit, tum divinæ voces, quæ id fieri jubent. Verum illi non audent dicere, id non eſſe faciendum: ſed, ſi forte non fiat, nihil eſſe incommodi. Itaque in ea re non tam præcipientium, quam conſolantium funguntur officio, ut ſi forte id ſapienti evenerit, ne ſe ob hoc miſerum putet. Nos autem non, quid ſapienti ferendum ſit, dicimus: ſed quid facere ipſe debeat. Itaque non quæ-

rimus

rimus nunc, utrumne tota ſepeliendi ratio ſit utilis, nec ne: ſed hæc, etiamſi ſit inanis, ut illi exiſtimant, tamen facienda eſt vel ob hoc ſolum, quod apud homines bene & humane fieri videtur. Animus enim quæritur, & propoſitum ponderatur. Non ergo patiemur, figuram & figmentum Dei feris ac volucribus in prædam jacere: ſed reddemus id terræ, unde ortum eſt; & quamvis in homine ignoto neceſſariorum munus implebimus, in quorum locum, quia deſunt, ſuccedat humanitas, & ubicumque homo deſiderabitur, ibi exigi officium noſtrum putabimus. In quo autem magis juſtitiæ ratio conſiſtit, quam in eo, ut, quod præſtamus noſtris per affectum, præſtemus alienis per humanitatem, quæ eſt multo certior, juſtiorque? Quæ cum ſit, jam non homini præſtatur, qui nihil ſentit; ſed Deo ſoli, cui cariſſimum ſacrificium eſt opus juſtum. Dicet aliquis fortaſſe: Si hæc omnia fecero, nihil habebo. Quid enim, ſi magnus hominum numerus egebit, algebit, capietur, morietur, ut hæc facientem vel uno die patrimonio exui ſit neceſſe, perdamne rem familiarem, meo aut majorum labore quæſitam, ut jam ipſi mihi aliena miſericordia vivendum ſit?

Quid tu tam puſillo animo paupertatem times? quam etiam veſtri philoſophi laudant: nihil hac tutius, nihilque tranquillius eſſe teſtantur. Hoc, quod times, ſollicitudinum portus eſt. An ignoras, quot periculis, quot caſibus cum his malis opibus ſubjaceas? Quæ tecum bene agent, ſi ſine tuo cruore tranſierint. Tu vero præda onuſtus incedis, & ſpolia geris, quæ irritent animos etiam tuorum. Quid ergo dubitas bene collocare id, quod tibi forſan eripiet aut unum latrocinium, aut exiſtens repente proſcriptio, aut hoſtilis aliqua direptio? Quid verere fluxum & fragile bonum facere ſempiternum, aut theſauros tuos cuſtodi Deo credere, ubi non furem prædonemque timeas,

non

non rubiginem, non tyrannum? Qui apud Deum dives eſt, pauper eſſe nunquam poteſt. Si juſtitiam tanti putas, ſequere, abjectis oneribus, quæ te premunt: libera te ipſum compedibus & catenis, ut expeditus ad Deum curras. Magni & excelſi animi eſt, deſpicere & calcare mortalia. Sed ſi hanc virtutem non capis, ut divitias tuas in aram Dei conferas, ut fragilibus tibi compares firmiora, liberabo te metu. Omnia iſta præcepta non tibi ſoli dantur, ſed omni populo, qui mente conjunctus eſt, & cohæret ſicut homo unus. Si ſolus magnis operibus non ſufficis, pro virili parte operare juſtitiam, ſic tamen, ut quantum divitiis inter cæteros, tantum opere præcellas. Neque nunc ſuaderi tibi putes, ut rem familiarem tuam minuas, vel exhaurias: ſed quæ in ſupervacua fueras impenſurus, ad meliora convertas. Unde beſtias emis, hinc captos redime; unde feras paſcis, hinc pauperes ale; unde homines ad gladium comparas, hinc innocentes mortuos ſepeli. Quid prodeſt perditæ nequitiæ beſtiarios facere locupletes, & inſtruere ad flagitia? Transfer ad magnum ſacrificium male peritura; ut pro his veris muneribus habeas a Deo munus æternum. Magna eſt miſericordiæ merces, cui Deus pollicetur, peccata ſe omnia remiſſurum. Si audieris, inquit, preces ſupplicis tui, & ego audiam tuas. Si miſertus laborantium fueris, & ego in tuo labore miſerebor. Si autem non reſpexeris, nec adjuveris, & ego animum tuum contra te geram, tuisque te legibus judicabo.

## CAPUT XIII.

*De Pœnitentia, de Miſericordia, ac peccatorum venia.*

Quoties igitur rogaris, tentari te a Deo crede, an ſis dignus audiri. Circumſpice conſcientiam

tuam, & quantum potes, medere vulneribus. Nec tamen quia peccata largitione tolluntur, dari tibi licentiam peccandi putes. Abolentur enim, ſi Deo largiare, quia peccaveris; nam ſi fiducia largiendi pecces, non abolentur. Deus enim purgari homines a peccatis maxime cupit, ideoque agi pœnitentiam jubet. Agere autem pœnitentiam nihil aliud eſt, quam profiteri & affirmare, ſe ulterius non peccaturum. Ignoſcitur itaque iis, qui ad peccatum imprudenter incauteque labuntur: veniam non habet, qui ſciens peccat. Nec tamen ſi aliquis fuerit purificatus ab omni labe peccati, temperandum ſibi ab opere largitionis exiſtimet, quia non habeat peccata, quæ deleat. Imo vero tum magis juſtitiam debet operari, cum factus eſt juſtus, ut quod ante in medelam vulnerum fecerat, poſtmodum faciat in laudem gloriamque virtutis. Eo accedit, quod nemo eſſe ſine delicto poteſt, quamdiu indumento carnis oneratus eſt. Cujus infirmitas triplici modo ſubjacet dominio peccati, factis, dictis, cogitationibus.

Per hos gradus ad ſummum culmen juſtitia procedit. Primus eſt virtutis gradus, malis operibus abſtinere; ſecundus, etiam malis verbis; tertius, etiam cogitatione rerum malarum. Qui primum gradum aſcendit, ſatis juſtus eſt; qui ſecundum, jam perfectæ virtutis; ſiquidem neque factis, neque ſermone delinquat; qui tertium, is vero ſimilitudinem Dei aſſecutus videtur. Eſt enim pene ſupra humanum modum, ne in cogitationem quidem admittere, quod ſit vel factu malum, vel improbum dictu. Itaque etiam juſti homines, qui frœnare ſe poſſunt ab omni opere injuſto, nonnunquam tamen ipſa fragilitate vincuntur, ut vel in ira malum dicant, vel in aſpectu rerum delectabilium tacita cogitatione concupiſcant. Quod ſi mortalis conditio non patitur, eſſe hominem ab omni macula purum, debent ergo largitione perpetua peccata

cata carnis aboleri. Unum eſt enim ſapientis, & juſti, & vitalis viri opus, divitias ſuas in ſola juſtitia collocare: qua profecto qui eget, licet ille Crœſum, aut Craſſum divitiis ſuperet, hic pauper, hic nudus, hic mendicus putandus eſt. Danda igitur opera, ut indumento juſtitiæ pietatisque velemur, quo nos exuat nemo, quod nobis ſempiternum præbeat ornatum. Nam ſi Deorum cultores ſimulacra inſenſibilia excolunt, & quidquid pretioſi habent, in ea conferunt, quibus nec uti poſſunt, nec gratias agere, quod acceperint: quanto juſtius eſt, & verius, viventia Dei ſimulacra excolere, ut promereare viventem? Quæ ſicut uſui habent, quidquid acceperint, & gratias agunt: ita Deus, in cujus conſpectu bonum feceris, & probabit, & mercedem pietatis exſolvet.

---

## CAPUT XIV.

*De Affectibus, ac de iis Stoicorum ſententia; & de Virtute, Vitiis & Miſericordia.*

Si ergo in homine præclarum & excellens eſt bonum miſericordia, idque divinis teſtimoniis, & bonorum malorumque conſenſu optimum judicatur: apparet, philoſophos longe abfuiſſe ab humano bono, qui neque præceperunt ejusmodi quidquam, neque fecerunt; ſed virtutem, quæ in homine propemodum ſingularis eſt, pro vitio ſemper habuerunt. Libet hic interponere unum de philoſophia locum, ut illorum plenius coarguamus errores, qui miſericordiam, cupiditatem, metum, morbos animi appellant. Conantur illi quidem virtutes a vitiis diſtinguere, quod eſt ſane facillimum. Quis enim non poſſit liberalem a prodigo ſeparare, ut illi faciunt, aut parcum a ſordido, aut quietum ab inerti, aut cautum a timido?

 quod

quod hæc, quæ ſunt bona, fines ſuos habeant; quos ſi exceſſerint, in vitia labuntur: ita ut conſtantia, niſi pro veritate ſuſcepta ſit, fit impudentia; item fortitudo, ſi nulla neceſſitate cogente, aut non pro cauſa honeſta certum periculum ſubierit, in temeritatem convertitur. Libertas quoque, ſi alios inſectetur potius, quam inſectantibus reſiſtat, contumacia eſt. Severitas etiam, niſi ſe intra congruentes nocentium pœnas coerceat, fit ſæva crudelitas.

Itaque dicunt, eos, qui mali videantur, non ſua ſponte peccare, nec mala potius eligere: ſed bonorum ſpecie lapſos, incidere in mala, dum bonorum ac malorum diſcrimen ignorant. Hæc quidem falſa non ſunt: ſed ad corpus cuncta referuntur. Nam parcum eſſe, aut conſtantem, aut cautum, aut quietum, aut fortem, aut ſeverum, virtutes ſunt quidem, ſed hujus temporariæ vitæ. Nos autem, qui hanc vitam contemnimus, alias nobis virtutes propoſitas habemus, de quibus philoſophi ne ſuſpicari quidem ulla ratione potuerunt. Itaque & virtutes quaſdam pro vitiis, & vitia quædam pro virtutibus habuerunt. Nam Stoici affectus omnes, quorum impulſu animus commovetur, ex homine tollunt; cupiditatem, lætitiam, metum, mœſtitiam, quorum duo priora ex bonis ſunt aut futuris, aut præſentibus, poſteriora ex malis. Eodem modo hæc quatuor morbos, ut dixi, vocant, non tam natura inſitos, quam prava opinione ſuſceptos. Et idcirco eos cenſent extirpari poſſe radicitus, ſi bonorum malorumque opinio falſa tollatur. Si enim nihil cenſeat ſapiens bonum, nihil malum; nec cupiditate ardeſcet, nec lætitia geſtiet, nec metu terrebitur, nec ægritudine contrahetur. Mox videbimus, an efficiant, quod velint, aut quid efficiant: interim propoſitum arrogans, ac pene furioſum, qui ſe putent mederi, & eniti poſſe contra vim rationemque naturæ.

CA-

## CAPUT XV.

*De affectibus, ac de iis Peripateticorum ſententia.*

Hæc enim naturalia eſſe, non voluntaria, omnium viventium ratio demonſtrat, quæ iisdem omnibus quatitur affectibus. Peripatetici ergo rectius, qui hæc omnia detrahi poſſe negant, quia nobiscum ſimul nata ſint; & conantur oſtendere, quam providenter, & quam neceſſario Deus, ſive natura (ſic enim dicunt) his nos armarit affectibus: quos tamen, quia vitioſi plerumque fiunt, ſi nimii ſint, poſſe ab homine, adhibito modo, ſalubriter temperari, ut tantum homini, quantum naturæ ſatis eſt, relinquatur. Non inſipiens diſputatio, ſi, ut dixi, non ad hanc vitam omnia referrentur. Stoici ergo furioſi, qui ea non temperant, ſed abſcindunt, rebusque a natura inſitis caſtrare hominem quodammodo volunt. Quod tale eſt, quale ſi velint, aut metum detrahere cervis, aut venenum anguibus, aut iram feris, aut placiditatem pecudibus. Nam quæ ſingula mutis animalibus data ſunt, ea vero univerſa homini ſimul. Quod ſi, ut medici affirmant, lætitiæ affectus in ſplene eſt, iræ in felle, libidinis in jecore, timoris in corde; facilius eſt interficere animal ipſum, quam ex corpore aliquid evellere: quod eſt animantis naturam velle mutare. Sed homines prudentes non intelligunt, cum vitia ex homine tollunt, etiam ſe virtutem tollere, cui ſoli locum faciunt. Nam ſi virtus eſt, in medio iræ impetu ſeipſum cohibere ac reprimere, quod negare non poſſunt: caret ergo virtute, quisquis ira caret. Si virtus eſt, libidinem corporis continere, virtute careat neceſſe eſt, qui libidinem, quam temperet, non habet. Si virtus eſt, cupiditatem ab alieni appetitione frænare; nullam certe virtutem poteſt habere, qui

caret eo, ad quod cohibendum virtutis uſus adhibetur Ubi ergo vitia non ſunt, nec virtuti quidem locus eſt: ſicut nec victoriæ quidem, ubi adverſarius nullus eſt. Ita fit, ut bonum ſine malo eſſe in hac vita non poſſit. Affectus igitur quaſi ubertas eſt naturalis animorum. Nam ſicut in ſentes ager, qui eſt natura fœcundus, exuberat: ſic animus incultus, vitiis ſua ſponte invaleſcentibus, velut ſpinis obducitur. Sed cum verus cultor acceſſerit, ſtatim, cedentibus vitiis, fruges virtutis oriuntur.

Deus itaque, cum hominem primum fingeret, mirabili providentia ingeneravit ei prius iſtas animi commotiones, ut poſſet capere virtutem, ſicut terra culturam; poſuitque materiam vitiorum in affectibus, virtutis in vitiis. Quæ profecto aut nulla erit, aut in uſu eſſe non poterit, ſi deſint ea, per quæ vis ejus aut apparet, aut conſtat. Videamus nunc, iidem illi, qui vitia penitus excidunt, quid effecerint. Quatuor illos affectus, quos ex opinione bonorum malorumque naſci putant; quibus evulſis, ſanandum eſſe animum ſapientis exiſtimant: quoniam intelligunt & natura inſitos eſſe, & ſine his nihil moveri, nihil agi poſſe; alia quædam in eorum locum vicemque ſupponunt: ut pro cupiditate ſubſtituunt voluntatem: quaſi vero non multo ſit præſtabilius, bonum cupere, quam velle. Item pro lætitia gaudium, pro metu cautionem. At in illo quarto immutandi nominis eos ratio defecit. Itaque ægritudinem penitus, id eſt, mœſtitiam doloremque animi ſuſtulerunt: quod fieri nequaquam poteſt. Quis enim poſſit non dolere, ſi patriam aut peſtilentia exhauſerit, aut hoſtis everterit, aut tyrannus oppreſſerit? Poteſt aliquis non dolere, ſi ſublatam viderit libertatem; ſi proximos, ſi amicos, ſi bonos viros aut exterminatos, aut crudeliſſime trucidatos? niſi cujus mens ita obſtupuerit, ut ſit ei ſenſus omnis ereptus. Quare aut omnia tollere debuerunt,

runt, aut implenda fuerat curta hæc & debilis diſputatio; id eſt, etiam pro ægritudine aliquid reponendum, quoniam, ſuperioribus ita ordinatis, hoc conſequens erat.

Ut enim præſentibus lætamur bonis: ſic malis angimur, ac dolemus. Si ergo lætitiæ, quoniam vitioſam putabant, nomen aliud indiderunt: ſic ægritudini, quoniam & ipſam vitioſam putabant, aliud vocabulum tribui congruebat. Unde apparet, non illis rem defuiſſe, ſed verbum; cujus indigentia eum totum affectum, qui eſt vel maximus, contra quam natura pateretur, auferre voluerunt. Nam illas nominum commutationes poteram coarguere pluribus, & oſtendere, aut ſermonis ornandi, augendæque copiæ gratia, multa nomina iisdem rebus impoſita, aut certe non multum inter ſe illa diſtare. Nam & cupiditas a voluntate incipit; & cautio a metu oritur; & lætitia nihil aliud eſt, quam profeſſum gaudium. Sed putemus, ut ipſi volunt, eſſe diverſa. Nempe igitur cupiditatem eſſe dicent, perſeverantem ac perpetuam voluntatem; lætitiam vero, inſolenter ſe efferens gaudium; metum autem, nimiam & excedentem modum cautionem. Ita fit, ut ea, quæ tollenda eſſe cenſent, non tollant, ſed temperent; ſiquidem nomina tantummodo immutant, res ipſæ manent. Eo igitur imprudentes revolvuntur, quo Peripatetici ratione perveniunt; ut vitia, quoniam tolli non poſſunt, medie temperanda ſint. Ergo errant, quia non efficiunt, quod volunt, & longo aſperoque circuitu in eamdem viam redeunt.

## CAPUT XVI.

*De Affectibus, ac de iis Peripateticorum everſa ſententia; quis ſit verus affectuum, quique eorum malus uſus.*

At ego ne Peripateticos quidem acceſſiſſe ad veritatem puto, qui vitia eſſe concedunt, ſed ea mediocriter temperant. Carendum eſt enim vitiis etiam mediocribus: quin potius efficiendum fuit primum, ne vitia eſſent. Nec enim quidquam vitioſum naſci poteſt: ſed vitia fieri, ſi male utamur affectibus; ſi bene, virtutes. Deinde monſtrandum eſt, non ipſos affectus, ſed eorum cauſas eſſe moderandas. Non eſt, inquiunt, lætitia nimia geſtiendum; ſed modice, ac moderate. Hoc vero tale eſt, quale ſi dicerent, non eſſe currendum concitate, ſed gradiendum quiete. At poteſt & qui graditur, errare; & qui currit, rectam viam tenere. Quid ſi oſtendo eſſe aliquid, ubi non tantum modicum, ſed vel punctum gaudere, vitioſum ſit; & aliud contra, in quo vel exultare lætitia minime criminoſum? Quid tandem nobis iſta mediocritas proderit? Quæro, utrumne ſapienti lætandum putent, ſi quid inimico ſuo mali videat accidere; aut utrumne lætitiam frænare debeat, ſi victis hoſtibus, aut oppreſſo tyranno, libertas & ſalus civibus parta ſit?

Nemo dubitat, quin & in illo exiguum lætari, & in hoc parum lætari ſit maximum crimen. Eadem de cæteris affectibus dicere licet. Sed, ut dixi, non in his moderandis ſapientiæ ratio verſatur, ſed in cauſis eorum: quoniam extrinſecus commoventur; nec ipſis potiſſimum frænos imponi oportuit, quoniam & exigui poſſunt eſſe in maximo crimine, & maximi poſſunt eſſe ſine crimine. Sed aſſignandi fuerunt certis temporibus, & rebus, & locis; ne vitia ſint, quibus uti recte licet. Sicut enim recte ambulare bonum eſt, er-

rare

rare autem malum: ſic moveri affectibus in rectum, bonum eſt; in pravum, malum. Nam libido ſi extra legitimum torum non evagetur, licet ſit vehemens, tamen culpa caret. Sin vero appetit alienum, licet ſit mediocris, vitium tamen maximum eſt. Non eſt itaque morbus iraſci, nec cupere, nec libidine commoveri: ſed iracundum eſſe, morbus eſt, cupidum, libidinoſum. Qui enim iracundus eſt, etiam cui non debet, aut cum non oportet, iraſcitur. Qui cupidus, etiam quod non opus eſt, concupiſcit. Qui libidinoſus, etiam quod legibus vetatur, affectat. Omnis igitur ratio in eo verſari debuit, ut quoniam earum rerum impetus inhiberi non poteſt, nec debet, quia neceſſario eſt inſitus ad tuenda officia vitæ, dirigeretur potius in viam rectam, ubi etiam curſus offenſione ac periculo careat.

## CAPUT XVII.

*De Affectibus, ac eorum uſu; de patientia, & ſummo bono Chriſtianorum.*

Sed evectus ſum coarguendi ſtudio longius; cum ſit mihi propoſitum, ea, quæ vitia philoſophi putaverunt, oſtendere non tantum vitia non eſſe, verum etiam magnas eſſe virtutes. Ex aliis docendi gratia ſumam, quæ pertinere ad rem maxime puto. Metum, ſeu timorem in maximo vitio ponunt, ſummamque imbecillitatem eſſe animi putant; cui ſit contraria fortitudo, quæ ſi ſit in homine, locum timori eſſe nullum. Creditne ergo aliquis, fieri poſſe, ut idem metus ſumma ſit fortitudo? Minime. Neque enim videtur capere natura, ut aliquid in contrarium recidat. Atqui ego non arguta aliqua concluſione, ut apud Platonem Socrates facit, qui eos, quos contra diſ-

putat, cogit ea, quæ negaverant, confiteri; ſed ſimpliciter oſtendam, ſummum metum ſummam eſſe virtutem. Nemo dubitat, quin timidi & imbecilli ſit animi, aut dolorem metuere, aut egeſtatem, aut exilium, aut carcerem, aut mortem: quæ omnia quisquis non exhorruerit, fortiſſimus judicatur. Qui autem Deum metuit, illa univerſa non metuit. Ad quod probandum argumentis opus non eſt; ſpectatæ ſunt enim, ſpectanturque adhuc per orbem pœnæ cultorum Dei, in quibus excruciandis nova & inuſitata tormenta excogitata ſunt. Nam de mortis generibus horret animus recordari; cum immanium beſtiarum ultra ipſam mortem carnificina ſævierit. Has tamen execrabiles corporum lacerationes felix atque invicta patientia ſine ullo gemitu pertulit. Hæc virtus omnibus populis, atque provinciis, & ipſis tortoribus miraculum maximum præbuit; cum patientia crudelitas vinceretur. Atqui hanc virtutem nihil aliud, quam metus Dei fecit. Itaque, ut dicebam, non evellendus, ut Stoici, neque temperandus timor, ut Peripatetici volunt: ſed in veram viam dirigendus eſt; auferendique ſunt metus: ſed ita, ut hic ſolus relinquatur, qui quoniam legitimus ac verus eſt, ſolus efficit, ut poſſint cætera omnia non timeri. Cupiditas quoque inter vitia numeratur: ſed ſi hæc, quæ terrena ſunt, concupiſcat, vitium eſt; virtus autem, ſi cœleſtia. Qui enim juſtitiam, qui Deum, qui vitam perpetuam, qui lucem ſempiternam, eaque omnia, quæ Deus homini pollicetur, conſequi cupit, opes iſtas, & honores, & potentatus, & regna ipſa contemnet.

Dicet fortaſſe Stoicus, voluntate opus eſſe ad hæc conſequenda, non cupiditate: imo vero parum eſt velle. Multi enim volunt: ſed cum dolor viſceribus acceſſerit, voluntas cedit, cupiditas perſeverat; quæ ſi efficit, ut contemptui ſint omnia, quæ a cæteris appetuntur, ſumma virtus eſt, ſiquidem continentiæ

mater

mater eſt. Ideoque illud potius efficere debemus, ut affectus, quibus prave uti vitium eſt, dirigamus in rectum. Nam iſtæ concitationes animorum juncto currui ſimiles ſunt; in quo recte moderando ſummum rectoris officium eſt, ut viam noverit: quam ſi tenebit, quamlibet concitate ierit, non offendet. Si autem aberraverit, licet placide ac leniter eat, aut per confragoſa vexabitur, aut per præcipitia labetur, aut certe, quo non eſt opus, deferetur. Sic currus ille vitæ, qui affectibus velut equis pernicibus ducitur, ſi rectam viam teneat, fungetur officio. Metus igitur & cupiditas, ſi projiciantur in terram, vitia fient; virtutes autem, ſi ad divina referantur. Parcimoniam contra virtutis loco habent: quæ ſi ſtudium eſt habendi, non poteſt eſſe virtus; quia in augendis, vel tuendis terreſtribus bonis tota verſatur. Nos autem ſummum bonum non referimus ad corpus: ſed omne officium ſolius animæ conſervatione metimur. Quod ſi, ut ſupra docui, patrimonio minime parcendum eſt, ut humanitatem juſtitiamque teneamus; non eſt virtus frugi eſſe: quod nomen virtutis ſpecie fallit, ac decipit. Eſt enim frugalitas abſtinentia quidem voluptatum: ſed eo vitium, quia ex habendi amore deſcendit, cum ſit & voluptatibus abſtinendum, & pecuniæ minime temperandum. Nam parce, id eſt, mediocriter uti pecunia, quaſi quædam puſillitas animi eſt, aut prætimentis, ne ſibi deſit; aut deſperantis, poſſe ſe illam reparare; aut contemptum terreſtrium non capientis. Sed illi rurſus eum, qui rei familiari ſuæ non parcat, prodigum vocant. Nam ita liberalem diſtinguunt a prodigo, quod is liberalis ſit, qui & bene meritis, & cum oportet, & quantum ſatis eſt, largiatur; prodigus vero, qui & non meritis, & cum opus non eſt, & ſine reſpectu rei familiaris effundat.

Quid ergo? Prodigumne dicemus eum, qui miſericordiæ cauſa tribuat egentibus victum? Atqui mul-

tum

tum refert, utrumne ſcortis propter libidinem largiare, an miſeris propter humanitatem: utrum pecuniam tuam perductores, aleatores, lenonesque diripiant; an illam pietati ac Deo præſtes: utrumne illam ventri ac gulæ ingeras, an in theſauro juſtitiæ reponas. Ut ergo vitium eſt, effundere in malam partem: ſic in bonam, virtus. Si virtus eſt, non parcere opibus, quæ poſſunt reparari, ut hominis vitam ſuſtentes, quæ reparari non poteſt; vitium igitur parcimonia eſt. Quare nihil aliud dixerim, quam inſanos, qui hominem, mite ac ſociale animal, orbant ſuo nomine; qui evulſis affectibus, quibus omnis conſtat humanitas, ad immobilem ſtuporem mentis perducere volunt: dum ſtudent animum perturbationibus liberare, &, ut ipſi dicunt, quietum tranquillumque reddere. Quod fieri non tantum non poteſt, quia vis & ratio ejus in motu eſt; ſed ne oportet quidem. Quia ſicut aqua ſemper jacens & quieta inſalubris & magis turbida eſt: ſic animus immotus ac torpens inutilis eſt etiam ſibi; nec vitam ipſam tueri poterit, quia nec faciet quidquam, nec cogitabit: cum cogitatio ipſa nihil aliud ſit, quam mentis agitatio. Denique qui hanc immobilitatem animi afferunt, privare animum vita volunt; quia vita actuoſa eſt, mors quieta. Quædam etiam recte pro virtutibus habent: ſed earum modum non tenent.

Virtus eſt conſtantia: non ut inferentibus injuriam reſiſtamus; his enim cedendum eſt; quod cur fieri debeat, mox docebo: ſed ut jubentibus facere nos contra Dei legem contraque juſtitiam, nullis minis, aut ſuppliciis terreamur, quominus Dei juſſionem hominis juſſioni præferamus. Item virtus eſt, mortem contemnere: non ut appetamus, eamque ultro nobis inferamus, ſicut philoſophorum plurimi & maximi ſæpe fecerunt; quod eſt ſceleratum ac nefarium: ſed ut coacti Deum relinquere, ac fidem prodere, mortem ſuſcipere malimus, libertatemque defendamus adverſus

ſus impotentium ſtultam vecordemque violentiam, & omnes ſæculi minas atque terrores fortitudine animi provocemus. Sic ea, quæ alii timent, excelſa & inſuperabili mente dolorem mortemque calcamus. Hæc eſt virtus, hæc vera conſtantia, in hoc tuenda & conſervanda ſolo, ut nullus nos terror, nulla vis a Deo poſſit avertere. Vera igitur Ciceronis illa ſententia eſt: „Nemo, inquit, juſtus poteſt eſſe, qui mortem, „qui dolorem, qui exilium, qui egeſtatem timet.„ Item Senecæ in libris moralis philoſophiæ dicentis: „Hic eſt ille homo honeſtus, non apice, purpurave, „non lictorum inſignis miniſterio, ſed nulla re minor, „qui cum mortem in vicinia videt, non ſic perturba„tur, tanquam rem novam viderit; qui, ſive toto „corpore tormenta patienda ſunt, ſive flamma ore „rapienda eſt, ſive extendendæ per patibulum manus, „non quærit, quid patiatur, ſed quam bene.„ Qui autem Deum colit, hæc patitur, nec timet. Ergo juſtus eſt. His rebus efficitur, ut neque virtutes, neque virtutum exactiſſimos limites noſſe aut tenere poſſit omnino, quisquis eſt a Religione Dei ſingularis alienus.

---

## CAPUT XVIII.

*De quibusdam Dei mandatis, & Patientia.*

Sed omittamus philoſophos, qui aut omnino nihil ſciunt, idque ipſum pro ſumma ſcientia præferunt; aut qui non perſpiciunt, etiam quæ ſciunt; aut qui, quoniam ſe putant ſcire, quæ neſciunt, inepte arroganterque deſipiunt. Nos ergo, ut ad propoſitum revertamur, quibus ſolis a Deo veritas revelata, & cœlitus miſſa ſapientia eſt, faciamus, quæ jubet illuminator noſter Deus: ſuſtineamus invicem, & labores

hujus

hujus vitæ mutuis adjumentis perferamus; nec tamen, ſi quid boni operis fecerimus, gloriam captemus ex eo. Monet enim Deus, operatorem juſtitiæ non oportere eſſe jactantem; ne non tam mandatis cœleſtibus obſequendi, quam ſtudio placendi, humanitatis officio functus eſſe videatur; habeatque jam pretium gloriæ, quod captavit; nec præmium cœleſtis illius ac divinæ mercedis accipiat. Cætera, quæ obſervare cultor Dei debet, facilia ſunt, illis virtutibus comprehenſis; ut non mentiatur unquam decipiendi aut nocendi cauſa. Eſt enim nefas, eum, qui veritati ſtudeat, in aliqua re eſſe fallacem; atque ab ipſa, quam ſequitur, veritate diſcedere. In hac juſtitiæ virtutumque omnium via nullus mendacio locus eſt. Itaque viator ille verus ac juſtus non dicet illud Lucilianum:

*Homini amico ac familiari non eſt mentiri meum*:

ſed etiam inimico atque ignoto exiſtimabit non eſſe mentiri ſuum; nec aliquando committet, ut lingua, interpres animi, a ſenſu & cogitatione diſcordet. Pecuniam ſi quam crediderit, non accipiet uſuram, ut & beneficium ſit incolume, quod ſuccurrit neceſſitati, & abſtineat ſe prorſus alieno. In hoc enim genere officii debet ſuo eſſe contentus, quem oporteat alias ne proprio quidem parcere, ut bonum faciat; plus autem accipere, quam dederit, injuſtum eſt. Quod qui facit, inſidiatur quodammodo, ut ex alterius neceſſitate prædetur.

At juſtus nunquam prætermittet, quominus aliquid miſericorditer faciat; nec inquinabit ſe hujusmodi quæſtu: ſed efficiet, ut ſine ullo ſuo damno id ipſum, quod commodat, inter bona opera numeretur. Munus non accipiat a paupere, ut ſi quid ipſe præſtiterit, eo bonum ſit, quo fuerit gratuitum. Maledicenti benedicto reſpondeat: nunquam ipſe maledicat; ne verbum malum procedat ex ore hominis, qui colit Verbum bonum. Quin etiam caveat diligenter, ne

quan-

quando inimicum ſua culpa faciat; & ſi quis extiterit tam protervus, qui bono & juſto faciat injuriam, clementer ac moderate ferat, & ultionem ſuam ſibi non aſſumat, ſed judici Deo reſervet. Innocentiam ſemper & ubique cuſtodiat. Quod præceptum non ad hoc tantum valet, ut ipſe injuriam non inferat: ſed ut illatam ſibi non vindicet. Sedet enim maximus & æquiſſimus judex, ſpeculator ac teſtis omnium. Hunc homini præferat; hunc malit de cauſa ſua pronuntiare, cujus ſententiam nemo effugere poteſt, nec defenſione cujusquam, nec gratia. Ita fit, ut homo juſtus contemptui ſit omnibus; & quia putabitur ſemetipſum defendere non poſſe, habebitur pro ſegni & inerte. Qui autem fuerit ultus inimicum, hic fortis, hic ſtrenuus judicatur: hunc colunt, hunc omnes verentur. Bonus vero ille tametſi prodeſſe pluribus poſſit, illum tamen ſuſpiciunt, qui nocere, quam qui prodeſſe poſſit. Sed juſtum pravitas hominum depravare non poterit, quominus Deo ſtudeat obtemperare; malitque contemni, dummodo ſemper boni fungatur officio, mali nunquam. Cicero in iisdem illis Officialibus: „At vero ſi quis voluerit, inquit, animi ſui complicitam notionem evolvere, jam ſe ipſe doceat, eum „virum bonum eſſe, qui proſit, quibus poſſit, noceat „nemini, niſi laceſſitus injuria.„;

O quam ſimplicem veramque ſententiam duorum verborum adjectione corrupit! Quid enim opus fuerat adjungere, niſi laceſſitus injuria? ut vitium bono viro quaſi caudam turpiſſimam apponeret; patientiæque, quæ omnium virtutum maxima eſt, faceret expertem. Nociturum eſſe dixit bonum virum, ſi fuerit laceſſitus: jam ex hoc ipſo boni viri nomen amittat neceſſe eſt, ſi nocebit. Non minus enim mali eſt, referre injuriam, quam inferre. Nam unde certamina inter homines, unde pugnæ contentionesque naſcuntur, niſi quod improbitati oppoſita impatientia magnas

ſæpe concitat tempeſtates? Quod ſi patientiam, qua virtute nihil verius, nihil homine dignius inveniri poteſt, improbitati oppoſueris, extinguetur protinus, tanquam igni aquam ſuperfuderis. Sin autem provocatrix illa improbitas impatientiam ſibi comparem nacta eſt, tanquam perfuſa oleo, tantum excitabit incendium, ut id non flumen aliquod, ſed effuſio cruoris extinguat. Magna itaque patientiæ ratio eſt, quam ſapiens homo ademit bono viro. Ut enim nihil malorum fiat, hæc ſola efficit: quæ ſi detur omnibus, nullum ſcelus, nulla fraus in rebus humanis erit. Quid igitur bono viro poteſt eſſe tam calamitoſum, tamque contrarium, quam iræ fræna permittere; quæ illum non modo boni, ſed etiam hominis appellatione diſpoliet? Siquidem nocere alteri, ut ipſe veriſſime ait, non eſt ſecundum hominis naturam. Nam & pecudes ſi laceſſas, aut calce, aut cornu repugnant; & ſerpentes ac feræ, niſi perſequaris, ut occidas, negotium non exhibent; &, ut ad hominum exempla redeamus, imperiti quoque & inſipientes, ſi quando accipiunt injuriam, cæco & irrationabili furore ducuntur, & iis, qui ſibi nocent, vicem retribuere conantur. In quo igitur ſapiens ac bonus vir a malis & inſipientibus differt; niſi quod habet invictam patientiam, qua ſtulti carent; niſi quod regere ſe, ac mitigare iram ſuam novit, quam illi, quia virtute indigent, refrænare non poſſunt? Sed videlicet hæc illum res fefellit, quod cum de virtute loqueretur, in quacumque contentione vinceret, putavit eſſe virtutis; nec videre ullo modo potuit hominem dolori & iræ ſuccumbentem, & iis affectibus indulgentem, quibus debet potius reluctari, & ruentem quacumque improbitas provocarit, virtutis officium non tenere. Qui enim referre injuriam nititur, eum ipſum, a quo læſus eſt, geſtit imitari. Ita qui malum imitatur, bonus eſſe nullo pacto poteſt.

Duo-

Duobus igitur verbis duas virtutes maximas bono, & ſapienti viro, innocentiam patientiamque detraxit. Sed quia ipſe caninam illam facundiam (ſicut Salluſtius ab Appio dictum refert) exercuit; voluit quoque hominem canino modo vivere, ut remordeat laceſſitus. Quæ retributio contumeliæ quam perniciosa ſit, & quas edere ſoleat ſtrages, unde opportunius petetur exemplum, quam ex ipſius præceptoris triſtiſſimo caſu; qui dum his philoſophorum præceptis obtemperare geſtit, ipſe ſe perdidit? Quod ſi laceſſitus injuria patientiam tenuiſſet; ſi diſſimulare, ſi ferre contumeliam boni viri eſſe didiciſſet; nec illas nobiles orationes alieno titulo inſcriptas, impatientia, & levitas, & inſania profudiſſet: numquam capite ſuo roſtra, in quibus ante floruerat, cruentaſſet; nec rempublicam funditus proſcriptio illa deleſſet. Sapientis ergo ac boni viri non eſt velle certare, ac ſe periculo committere; quoniam & vincere non eſt in noſtra poteſtate, & eſt anceps omne certamen: ſed eſt ſapientis atque optimi viri, non adverſarium velle tollere; quod fieri ſine ſcelere ac periculo non poteſt: ſed certamen ipſum, quod fieri & utiliter, & juſte poteſt. Summa igitur virtus habenda patientia eſt: quam ut caperet homo juſtus, voluit illum Deus (ut ſupra dictum eſt) pro inerte contemni. Niſi enim contumeliis fuerit affectus, quantum habeat fortitudinis in ſeipſo cohibendo, ignorabitur. Si autem laceſſitus injuria lædentem perſequi cœperit, victus eſt. Si vero motum illum ratione compreſſerit, hic plane imperat ſibi; hic regere ſe poteſt. Quæ ſuſtentatio ſui, recte patientia nominatur: quæ una virtus omnibus eſt oppoſita vitiis & affectibus. Hæc perturbatum ac fluctuantem animum ad tranquillitatem ſuam revocat: hæc mitigat, hæc hominem ſibi reddit.

Ergo quoniam naturæ repugnare impoſſibile eſt & inutile, ut non commoveamur omnino; prius tamen, quam commotio illa proſiliat ad nocendum, quoad fieri poteſt, maturius ſopiatur. Præcepit Deus non occidere Solem ſuper iram noſtram, ne furoris noſtri teſtis abſcedat. Denique Marcus Tullius contra ſuum præceptum, de quo paulo ante dixi, oblivionem injuriarum in magnis laudibus poſuit. „Spero, „inquit, Cæſar, qui obliviſci nihil ſoles, niſi inju„rias.“ Quod ſi hoc ille faciebat, homo non a cœleſti tantum, ſed a publica quoque civilique juſtitia remotiſſimus; quanto magis id nos facere debemus, qui immortalitatis velut canditati ſumus?

---

## CAPUT XIX.

*De affectibus, eorumque uſu; atque de tribus Furiis.*

Stoicis, cum affectus ex homine, tanquam morbos, conantur evellere, Peripatetici ſe opponunt; eosque non modo retinent, ſed etiam defendunt; nihilque in homine eſſe dicunt, quod non magna ratione ac providentia ſit innatum. Recte id quidem, ſi ſingularum rerum veros terminos ſcirent. Itaque hanc ipſam iram, cotem dicunt eſſe virtutis, tamquam nemo poſſit adverſus hoſtes fortiter dimicare, niſi fuerit ira concitatus. Quo plane oſtendunt, nec quid ſit virtus ſcire ſe, nec cur homini tribuerit iram Deus. Quæ ſi nobis ideo data eſt, ut ea utamur ad occidendos homines, quid immanius homine? quid ſimilius feris belluis exiſtimandum eſt, quam id animal, quod ad communionem & innocentiam Deus fecit? Tres ſunt igitur affectus, qui homines in omnia facinora præcipites agant; ira, cupiditas, libido. Propterea poetæ tres Furias eſſe dixerunt,

xerunt, quæ mentes hominum exagitent: ira ultionem deſiderat, cupiditas opes, libido voluptates. Sed his omnibus Deus certos limites ſtatuit: quos ſi tranſcenderint, majoresque eſſe cœperint, neceſſe eſt naturam ſuam depravent, & in morbos ac vitia vertantur. Qui autem ſint iſti limites, non eſt magni laboris oſtendere.

Cupiditas ad ea comparanda nobis data eſt, quæ ſunt ad vitam neceſſaria; libido, ad ſobolem propagandam; iræ affectus, ad coercenda peccata eorum, qui ſunt in noſtra poteſtate, id eſt, ut arctiore diſciplina minor ætas ad probitatem juſtitiamque formetur: quæ niſi metu cohibeatur, licentia pariet audaciam, quæ ad omne flagitium & facinus evadet. Itaque ut ira uti adverſus minores & juſtum eſt, & neceſſarium: ſic & adverſus pares & pernicioſum eſt, & impium. Impium, quod violatur humanitas; pernicioſum, quod, illis repugnantibus, aut perdere neceſſe eſt, aut perire. Hanc autem quam dixi eſſe rationem, cur homini ſit iræ affectus datus, ex ipſius Dei præceptis intelligi poteſt, qui jubet uti maledicis & lædentibus non iraſcamur; manus autem noſtras ſupra minores ſemper habeamus; hoc eſt, ut peccantes eos aſſiduis verberibus corrigamus; ne amore inutili & indulgentia nimia educentur ad malum, & ad vitia nutriantur. Sed rerum imperiti, & rationis ignari, eos affectus, qui ſunt homini ad uſus bonos dati, exterminaverunt; & latius, quam ratio poſtulat, evagantur. Inde injuſte atque impie vivitur. Utuntur ira contra pares: hinc diſſidia, hinc expulſiones, hinc bella contra juſtitiam nata ſunt. Utuntur cupiditate ad congerendas opes: hinc fraudes, hinc latrocinia, hinc omnia ſcelerum genera exorta ſunt. Utuntur libidine ad capiendas tantum voluptates: hinc ſtupra, hinc adulteria, hinc corruptelæ omnes extiterunt. Qui-

cumque igitur illos affectus intra fines ſuos redegerit (quod ignorantes Deum facere non poſſunt) hic patiens, hic fortis, hic juſtus eſt.

---

## CAPUT XX.

*De ſenſibus, & eorum voluptatibus brutorum & hominis; atque de oculorum voluptate & ſpectaculis.*

Reſtat, ut contra quinque ſenſuum voluptates dicam breviter; nam & ipſius libri menſura jam modum flagitat: quæ omnes, quoniam vitioſæ ac mortiferæ ſunt, virtute ſuperari atque opprimi debent; vel (quod paulo ante dicebam de affectibus) ad rationem ſuam revocari. Cæteræ animantes præter unam voluptatem, quæ ad generandum pertinet, nullam ſentiunt. Utuntur ergo ſenſibus ad naturæ ſuæ neceſſitatem: vident, ut appetant ea, quibus opus eſt ad vitam tuendam: audiunt invicem, ſeque dignoſcunt, ut poſſint congregari. Quæ utilia ſunt ad victum, aut ex odore inveniunt, aut ex ſapore percipiunt; inutilia reſpuunt, aut recuſant. Edendi ac bibendi officium ventris plenitudine metiuntur. Homini vero ſolertiſſimi artificis providentia dedit voluptatem infinitam, & in vitium cadentem; quia propoſuit ei virtutem, quæ cum voluptate ſemper, tanquam cum domeſtico hoſte pugnaret. Cicero in Catone majore: „Stupra vero, inquit, & adulteria, & omne flagitium nullis excitari aliis illecebris, niſi voluptatis. Cumque homini ſive natura, ſive quis Deus nihil mente præſtabilius dediſſet, huic divino muneri ac dono nihil tam inimicum, quam voluptatem. Nec enim libidine dominante, temperantiæ locum eſſe; neque in voluptatis regno virtutem poſſe conſiſtere:„ ſed

ſed e contrario Deus idcirco virtutem dedit, ut expugnaret ac vinceret voluptatem; eamque egredientem fines ſibi datos intra præſcriptum coerceret, ne hominem ſuavitatibus delinitum atque captum ditioni ſuæ ſubjiceret, ac ſempiterna morte multaret.

Voluptas oculorum varia & multiplex eſt, quæ capitur ex aſpectu rerum, quæ ſunt in uſu hominum, vel natura, vel opere delectabiles. Hanc philoſophi rectiſſime ſuſtulerunt. Ajunt enim multo eſſe præclarius & homine dignius, cœlum potius, quam cælata intueri; & hoc pulcherrimum opus intermicantibus aſtrorum luminibus, tanquam floribus adornatum, quam picta, & ficta, & gemmis diſtincta mirari. Sed cum diſerte ad contemptum terreſtrium nos exhortati ſunt, & ad cœli ſpectaculum excitaverunt; tamen ſpectacula hæc publica non contemnunt. Itaque his & delectantur, & libenter interſunt. Quæ, quoniam maxima ſunt irritamenta vitiorum, & ad corrumpendos animos potentiſſime valent, tollenda ſunt nobis; quia non modo ad beatam vitam nihil conferunt, ſed etiam nocent plurimum. Nam qui hominem, quamvis ob merita damnatum, in conſpectu ſuo jugulari pro voluptate computat, conſcientiam ſuam polluit, tam ſcilicet, quam ſi homicidii, quod fit occulte, ſpectator & particeps fiat. Hos tamen ludos vocant, in quibus humanus ſanguis effunditur. Adeo longe ab hominibus ſeceſſit humanitas; ut cum animas hominum interficiant, ludere ſe opinentur, nocentiores iis omnibus, quorum ſanguinem voluptati habent.

Quæro nunc, an poſſint pii & juſti homines eſſe, qui conſtitutos ſub ictu mortis, ac miſericordiam deprecantes, non tantum patiuntur occidi, ſed & flagitant, feruntque ad mortem crudelia & inhumana ſuffragia, nec vulneribus ſatiati, nec cruore contenti; quin etiam percuſſos jacentesque repeti ju-

 bent,

concitatur; ac ſe quisque pro ſexu in illis imaginibus præfigurat, probantque illa, dum rident, & adhærentibus vitiis, corruptiores ad cubicula revertuntur; nec pueri modo, quos præmaturis vitiis imbui non oportet: ſed etiam ſenes, quos peccare jam non decet.

Circenſium quoque ludorum ratio quid aliud habet, niſi levitatem, vanitatem, inſaniam? Tanto namque impetu concitantur animi in furorem, quanto illic impetu curritur; ut jam plus ſpectaculi exhibeant, qui ſpectandi gratia veniunt, cum exclamare, & efferri, & exilire cœperint. Vitanda ergo ſpectacula omnia, non ſolum ne quid vitiorum pectoribus inſidat, quæ ſedata & pacifica eſſe debent; ſed ne cujus nos voluptatis conſuetudo deliniat, & a Deo atque a bonis operibus avertat. Nam ludorum celebrationes, Deorum feſta ſunt; ſiquidem ob natales eorum, vel templorum novorum dedicationes ſunt conſtituti. Et primitus quidem venationes, quæ vocantur munera, Saturno ſunt attributæ; ludi autem ſcenici Libero; Circenſes vero Neptuno. Paulatim tamen & cæteris Diis idem honos tribui cœpit; ſingulique ludi nominibus eorum conſecrati ſunt, ſicut Siſinius Capito in libris ſpectaculorum docet. Si quis igitur ſpectaculis intereſt, ad quæ Religionis gratia convenitur, diſceſſit a Dei cultu, & ad Deos ſe contulit, quorum natales & feſta celebravit.

## CAPUT XXI.

*De aurium voluptatibus, & Sacris litteris.*

Aurium voluptas ex vocum & cantuum ſuavitate percipitur; quæ ſcilicet tam vitioſa eſt, quam oblectatio illa, de qua diximus, oculorum. Quis enim

enim non luxurioſum ac nequam putet eum, qui ſcenicas artes domi habeat? Atqui nihil refert, utrumne luxuriam ſolus domi, an cum populo exerceas in theatro. Sed jam de ſpectaculis dictum eſt. Reſtat unum, quod eſt nobis expugnandum; ne capiamur iis, quæ ad ſenſum intimum penetrant. Nam illa omnia, quæ verbis carent, id eſt aeris & nervorum ſuaves ſoni poſſunt facile contemni, quia non adhærent, nec ſcribi poſſunt. Carmen autem compoſitum, & oratio cum ſuavitate decipiens, capit mentes, & quo voluerit impellit. Inde homines litterati cum ad Dei religionem acceſſerint, ſi non fuerint ab aliquo perito doctore fundati, minus credunt. Aſſueti enim dulcibus & politis ſive orationibus, ſive carminibus, divinarum litterarum ſimplicem communemque ſermonem pro ſordido aſpernantur. Id enim quærunt, quod ſenſum demulceat. Perſuadet autem quidquid ſuave eſt, & animo penitus, dum delectat, inſidit. Num igitur Deus & mentis, & vocis, & linguæ artifex diſerte loqui non poteſt? Imo vero ſumma providentia carere fuco voluit ea, quæ divina ſunt, ut omnes intelligerent, quæ ipſe omnibus loquebatur.

Ergo qui veritati ſtudet, qui non vult ſe ipſe decipere, abjiciat inimicas ac noxias voluptates, quæ animam ſibi vinciant, ut corpus cibi dulces: præferantur vera falſis, æterna brevibus, utilia jucundis. Nihil aſpectu gratum ſit, niſi quod pie, quod juſte fieri videas; nihil auditu ſuave, niſi quod alit animam, melioremque te reddit. Maximeque hic ſenſus non eſt ad vitium detorquendus, qui nobis ideo datus eſt, ut doctrinam Dei percipere poſſemus. Itaque ſi voluptas eſt, audire cantus & carmina, Dei laudes canere & audire, jucundum ſit. Hæc eſt voluptas vera, quæ comes & ſocia virtutis eſt. Hæc eſt non caduca & brevis, ut illæ quas ap-

petunt, qui corpori, ut pecudes, ſerviunt; ſed perpetua, & ſine ulla intermiſſione delectans. Cujus terminos ſi quis exceſſerit, nihilque aliud ex voluptate petierit, niſi ipſam voluptatem; hic mortem meditatur, quia ſicut vita perpetua in virtute eſt, ita mors in voluptate. Qui enim temporalia maluerit, carebit æternis; qui terrena prætulerit, cœleſtia non habebit.

---

## CAPUT XXII.

### *De Saporis & Odoris voluptatibus.*

Ad voluptates autem ſaporis & odoris, qui duo ſenſus ad ſolum corpus pertinent, nihil eſt quod a nobis diſputetur; niſi forte quis exigit ut dicamus, turpe eſſe ſapienti ac bono, ſi ventri & gulæ ſerviat; ſi unguentis oblitus, ac floribus coronatus incedat: quæ qui facit, utique inſipiens, ineptus, & nihili eſt, & quem ne odor quidem virtutis attigerit. Fortaſſe quispiam dixerit: Cur ergo illa facta ſunt, niſi ut iis fruamur? Atenim jam ſæpe dictum eſt, virtutem nullam futuram fuiſſe, niſi haberet quæ opprimeret. Itaque fecit omnia Deus ad inſtruendum certamen rerum duarum. Ergo illecebræ iſtæ voluptatum arma ſunt illius, cujus opus unum eſt, expugnare virtutem, juſtitiamque ab hominibus excludere. His blandimentis & ſuavitatibus titillat animas. Scit enim, quia mortis eſt fabricatrix voluptas. Nam ſicut Deus hominem ad vitam, non niſi per virtutem ac laborem vocat: ita ille ad mortem per delicias ac voluptates; & ſicut ad verum bonum per fallacia mala, ſic ad verum malum per fallacia bona pervenitur. Cavenda ſunt igitur oblectamenta iſta, tanquam laquei & plagæ; ne ſuavitudinum mollitie capti, ſub ditionem mortis cum ipſo corpore redigamur, cui nos mancipavimus.

CA-

## CAPUT XXIII.

*De tactus Voluptate & libidine, atque de Matrimonio & continentia.*

Venio nunc ad eam, quæ percipitur ex tactu, voluptatem: qui ſenſus eſt quidem totius corporis. Sed ego non de ornamentis, aut veſtibus, ſed de ſola libidine dicendum mihi puto; quæ maxime coercenda eſt, quia maxime nocet. Cum excogitaſſet Deus duorum ſexuum rationem, attribuit iis, ut ſe invicem appeterent, & conjunctione gauderent. Itaque ardentiſſimam cupiditatem cunctorum animantium corporibus admiſcuit, ut in hos affectus avidiſſime ruerent, eaque ratione propagari & multiplicari genera poſſent. Quæ cupiditas & appetentia in homine vehementior & acrior invenitur; vel quia hominum mulitudinem voluit eſſe majorem, vel quoniam virtutem ſoli homini dedit, ut eſſet laus & gloria in coercendis voluptatibus, & abſtinentia ſui. Scit ergo adverſarius ille noſter, quanta ſit vis hujus cupiditatis, quam quidam neceſſitatem dicere maluerunt; eamque a recto, & bono, ad malum & pravum transfert. Illicita enim deſideria immittit, ut aliena contaminent, quibus habere propria ſine delicto licet. Objicit quippe oculis irritabiles formas, ſuggeritque fomenta, & vitiis pabulum ſubminiſtrat: tum intimis viſceribus ſtimulos omnes conturbat & commovet, & naturalem illum incitat atque inflammat ardorem; donec irretitum hominem implicatumque decipiat. Ac ne quis eſſet, qui pœnarum metu abſtineret alieno, lupanaria quoque conſtituit; & pudorem infelicium mulierum publicavit, ut ludibrio haberet tam eos qui faciunt, quam quas pati neceſſe eſt.

His

His obſcœnitatibus animas ad ſanctitatem genitas, velut in cœni gurgite demerſit, pudorem extinxit, pudicitiam profligavit. Idem etiam mares maribus admiſcuit; & nefandos coitus contra naturam contraque inſtitutum Dei machinatus eſt: ſic imbuit homines, & armavit ad nefas omne. Quid enim poteſt eſſe ſanctum iis, qui ætatem imbecillam & præſidio indigentem, libidini ſuæ depopulandam fœdandamque ſubſtraverint? Non poteſt hæc res pro magnitudine ſceleris enarrari. Nihil amplius iſtos appellare poſſum, quam impios & parricidas, quibus non ſufficit ſexus a Deo datus, niſi etiam ſuum profane ac petulanter illudant. Hæc tamen apud illos levia, & quaſi honeſta ſunt. Quid dicam de iis, qui abominandam non libidinem, ſed inſaniam potius exercent! Piget dicere: ſed quid his fore credamus, quos non piget facere? & tamen dicendum eſt, quia fit. De iſtis loquor, quorum teterrima libido & execrabilis furor ne capiti quidem parcit. Quibus hoc verbis, aut qua indignatione tantum nefas proſequar? Vincit officium linguæ ſceleris magnitudo. Cum igitur libido hæc edat opera, & hæc facinora deſignet, armandi adverſus eam virtute maxima ſumus. Quisquis affectus illos frænare non poteſt, cohibeat eos intra præſcriptum legitimi tori, ut & illud, quod avide expetit, conſequatur, & tamen in peccatum non incidat. Nam quid ſibi homines perditi volunt? Nempe honeſta opera voluptas ſequitur: ſi ipſam per ſe appetunt, juſta & legitima frui licet.

Quod ſi aliqua neceſſitas prohibebit, tum vero maxima adhibenda virtus erit, ut cupiditati continentia reluctetur. Nec tantum alienis, quæ attingere non licet, verum etiam publicis vulgatisque corporibus abſtinendum, Deus præcepit; docetque nos, cum duo inter ſe corpora fuerint copulata, unum

unum corpus efficere. Ita qui ſe cœno immerſerit, cœno ſit oblitus neceſſe eſt; & corpus quidem cito ablui poteſt: mens autem contagione impudici corporis inquinata non poteſt, niſi & longo tempore, & multis bonis operibus, ab ea quæ inhæſerit colluvione purgari. Oportet ergo ſibi quemque proponere, duorum ſexuum conjunctionem generandi cauſa datam eſſe viventibus, eamque legem his affectibus poſitam, ut ſucceſſionem parent. Sicut autem dedit nobis oculos Deus, non ut ſpectemus, voluptatemque capiamus, ſed ut videamus, propter eos actus, qui pertinent ad vitæ neceſſitatem: ita genitalem corporis partem, quod nomen ipſum docet, nulla alia cauſa niſi efficiendæ ſobolis accepimus. Huic divinæ legi ſumma devotione parendum eſt. Sint omnes, qui ſe diſcipulos Dei profitebuntur, ita morati & inſtituti, ut imperare ſibi poſſint. Nam qui voluptatibus indulgent, qui libidini obſequuntur, ii animam ſuam corpori mancipant, ad mortemque condemnant; quia ſe corpori addixerunt, in quod habet mors poteſtatem. Unusquisque igitur, quantum poteſt, formet ſed ad verecundiam, pudorem colat, caſtitatem conſcientia & mente tueatur; nec tantum legibus publicis pareat: ſed ſit ſupra omnes leges, qui legem Dei ſequitur. Quibus bonis ſi aſſueverit, jam pudebit eum ad deteriora deſciſcere: modo placeant recta & honeſta, quæ melioribus jucundiora ſunt, quam prava & inhoneſta pejoribus.

Nondum omnia caſtitatis officia executus ſum: quam Deus non modo intra privatos parietes, ſed etiam præſcripto lectuli terminat; ut cum quis habeat uxorem, neque ſervam, neque liberam habere inſuper velit, ſed matrimonio fidem ſervet. Non enim, ſicut juris publici ratio eſt, ſola mulier adultera eſt, quæ habet alium; maritus autem, etiam ſi plures habeat, a crimine adulterii ſolutus eſt. Sed

divina

divina lex ita duos in matrimonium, quod eſt in corpus unum, pari jure conjungit, ut adulter habeatur, quisquis compagem corporis in diverſa diſtraxerit. Nec ob aliam cauſam Deus, cum cæteras animantes ſuſcepto fœtu maribus repugnare voluiſſet, ſolam omnium mulierem patientem viri fecit; ſcilicet ne fœminis repugnantibus, libido cogeret viros aliud appetere, eoque facto, caſtitatis gloriam non tenerent. Sed neque mulier virtutem pudicitiæ caperet, ſi peccare non poſſet. Nam quis mutum animal pudicum eſſe dixerit, quod ſuſcepto fœtu mari nepugnat? Quod ideo facit, quia neceſſe eſt, in dolorem atque in periculum veniat, ſi admiſerit. Nulla igitur laus eſt, non facere, quod facere non poſſis. Ideo autem pudicitia in homine laudatur, quia non naturalis eſt, ſed voluntaria. Servanda igitur fides ab utroque alteri eſt; imo exemplo continentiæ docenda uxor, ut ſe caſte gerat. Iniquum eſt enim, ut id exigas, quod præſtare ipſe non poſſis. Quæ iniquitas effecit profecto, ut eſſent adulteria, fœminis ægre ferentibus, præſtare ſe fidem non exhibentibus mutuam caritatem. Denique nulla eſt tam perditi pudoris adultera, quæ non hanc cauſam vitiis ſuis prætendat; injuriam ſe peccando non facere, ſed referre. Quod optime Quintilianus expreſſit: Homo, inquit, neque alieni matrimonii abſtinens, neque ſui cuſtos, quæ inter ſe natura connexa ſunt. Nam neque maritus circa corrumpendas aliorum conjuges occupatus poteſt vacare domeſticæ ſanctitati; & uxor, cum in tale incidit matrimonium, exemplo ipſo concitata, aut imitari ſe putat, aut vindicari.

Cavendum igitur, ne occaſionem vitiis noſtra intemperantia demus: ſed aſſueſcant invicem mores duorum, & jugum paribus animis ferant. Nos ipſos in altero cogitemus. Nam vere in hoc juſtitiæ

ſumma

ſumma conſiſtit, ut non facias alteri, quidquid ipſe ab altero pati nolis. Hæc ſunt, quæ ad continentiam præcipiuntur a Deo. Sed tamen ne quis divina præcepta circumſcribere ſe putet poſſe, adduntur illa, ut omnis calumnia, & occaſio fraudis removeatur, adulterum eſſe, qui a marito dimiſſam duxerit, & eum qui præter crimen adulterii uxorem dimiſerit, ut alteram ducat; diſſociari enim corpus & diſtrahi Deus noluit. Præterea non tantum adulterium eſſe vitandum, ſed etiam cogitationem; ne quis aſpiciat alienam, & animo concupiſcat: adulteram enim fieri mentem, ſi vel imaginem voluptatis ſibi ipſa depinxerit. Mens eſt enim profecto quæ peccat; quæ immoderatæ libidinis fructum cogitatione complectitur: in hac crimen eſt, in hac omne delictum. Nam etſi corpus nulla ſit labe maculatum, non conſtat tamen pudicitiæ ratio, ſi animus inceſtus eſt; nec illibata caſtitas videri poteſt, ubi conſcientiam cupiditas inquinavit. Nec vero aliquis exiſtimet, difficile eſſe frænos imponere voluptati, eamque vagam & errantem caſtitatis pudicitiæque limitibus includere; cum propoſitum ſit hominibus etiam vincere, ac plurimi beatam atque incorruptam corporis integritatem retinuerint; multique ſint qui hoc cœleſti genere vitæ feliciſſime perfruantur. Quod quidem Deus non ita fieri præcepit, tanquam adſtringat, quia generari homines oportet: ſed tanquam ſinat. Scit enim quantam his affectibus impoſuerit neceſſitatem. Si quis hoc, inquit, facere potuerit, habebit eximiam incomparabilemque mercedem. Quod continentiæ genus quaſi faſtigium eſt, omniumque conſummatio virtutum. Ad quam ſi quis eniti atque eluctari potuerit, hunc ſervum Dominus, hunc diſcipulum magiſter agnoſcet; hic terram triumphabit; hic erit conſimilis Deo, qui virtutem Dei cepit. Hæc quidem difficilia videntur: ſed

de

de eo loquimur, cui calcatis omnibus terrenis, iter in cœlum paratur. Nam quia virtus in Dei agnitione conſiſtit, omnia gravia ſunt, dum ignores; ubi cognoveris, facilia. Per ipſas difficultates nobis exeundum eſt, qui ad ſummum bonum tendimus.

---

## CAPUT XXIV.

### *De Pœnitentia, de Venia, ac Præceptis Dei.*

Nec tamen deficiat aliquis, aut de ſe ipſe deſperet, ſi aut cupiditate victus, aut libidine impulſus, aut errore deceptus, aut vi coactus, ad injuſtitiæ viam lapſus eſt. Poteſt enim reduci, ac liberari, ſi eum pœniteat actorum, & ad meliora converſus, ſatisfaciat Deo. Quod fieri poſſe Cicero non putavit, cujus hæc in Academico tertio verba ſunt: „Quod „ſi liceret ut iis, qui in itinere deerraviſſent, ſic viam „deviam ſecutos corrigere errorem pœnitendo, faci„lior eſſet emendatio temeritatis.“ Licet plane. Nam ſi liberos noſtros, cum delictorum ſuorum cernimus pœnitere, correctos eſſe arbitramur, & abdicatos abjectosque rurſus tamen ſuſcipimus, fovemus, amplectimur: cur deſperemus clementiam Dei patris pœnitendo poſſe placari? Ergo idem Dominus ac parens indulgentiſſimus remiſſurum ſe pœnitentibus peccata promittit, & obliteraturum omnes iniquitates ejus, qui juſtitiam denuo cœperit operari. Sicut enim nihil prodeſt male viventi ante actæ vitæ probitas, quia ſuperveniens nequitia juſtitiæ opera delevit: ita nihil officiunt peccata vetera correcto, quia ſuperveniens juſtitia labem vitæ prioris abolevit. Is enim quem facti ſui pœnitet, errorem ſuum priſtinum intelligit; ideoque Græci melius & ſignificatius *μετανοιαν* dicunt, quam nos latine poſſumus reſi-

reſipiſcentiam dicere. Reſipiſcit enim, ac mentem ſuam quaſi ab inſania recipit, quem errati piget; caſtigatque ſeipſum dementiæ, & confirmat animum ſuum ad rectius vivendum: tum illud ipſum maxime cavet, ne rurſus in eosdem laqueos inducatur. Denique muta quoque animalia, cum fraude capiuntur, ſi aliquo ſe modo in fugam extricaverint, fiunt poſtmodum cautiora, vitantque ſemper ea omnia, in quibus dolos inſidiasque ſenſerunt. Sic hominem pœnitentia cautum ac diligentem facit ad evitanda peccata, in quæ ſemel fraude deciderit.

Nemo enim poteſt eſſe tam prudens, tam circumſpectus, ut non aliquando labatur. Et idcirco Deus imbecillitatem noſtram ſciens, pro ſua pietate aperuit homini portum ſalutis; ut huic neceſſitati, cui fragilitas noſtra ſubjecta eſt, medicina pœnitentiæ ſubveniret. Ergo quicumque aberraverit, referat pedem, ſeque quamprimum recipiat ac reformet.

*Sed revocare gradum, ſuperasque evadere ad auras,*
*Hoc opus, hic labor eſt.*

Deguſtatis enim male jucundis voluptatibus, vix divelli ab his poſſunt: facilius recta ſequerentur, ſi earum ſuavitates non attigiſſent. Sed ſi eripiant ſe malæ ſervituti, condonabitur his omnis error, ſi errorem ſuum vita meliore correxerint. Nec lucrari ſe quisquam putet, ſi delicti conſcium non habebit: ſcit enim ille omnia, in cujus conſpectu vivimus; nec ſi univerſos homines celare poſſumus, Deum poſſumus, cui nihil abſconditum, nihil poteſt eſſe ſecretum. Exhortationes ſuas Seneca mirabili ſententia terminavit. „Magnum, inquit, neſcio quid, „majusque quam cogitari poteſt, numen eſt, cui „vivendo operam damus. Huic nos approbemus. „Nam nihil prodeſt incluſam eſſe conſcientiam: patemus Deo.“ Quid verius dici poteſt ab eo qui Deum noſſet, quam dictum eſt ab homine veræ Reli-

gionis ignaro? Nam & majeſtatem Dei expreſſit, majorem eſſe dicendo, quam ut eam cogitatio mentis humanæ capere poſſet; & ipſum veritatis attigit fontem, ſentiendo vitam hominum ſupervacuam non eſſe, ut Epicurei volunt, ſed Deo ab his operam vivendo dari, ſiquidem juſte ac pie vixerint. Potuit eſſe verus Dei cultor, ſi quis illi monſtraſſet; ac contemſiſſet profecto Zenonem, & magiſtrum ſuum Sotionem, ſi veræ ſapientiæ ducem nactus eſſet. „Huic nos, inquit, approbemus.“ Cœleſtis prorſus oratio, niſi antecederet ignorantiæ confeſſio; „nihil prodeſt incluſam eſſe conſcientiam: patemus „Deo.“ Nullus ergo mendacio, nullus diſſimulationi locus eſt; quia parietibus oculi hominum ſubmoventur: Dei autem divinitas nec viſceribus ſubmoveri poteſt, quominus totum hominem perſpiciat, & norit. Idem in ejusdem operis primo: „Quid „agis, inquit? quid machinaris? quid abſcondis? „Cuſtos te tuus ſequitur; alium tibi peregrinatio „ſubduxit, alium mors, alium valetudo: hæret hic, „quo carere nunquam potes. Quid locum ab„ditum legis, & arbitros removes? Putas tibi „contigiſſe, ut oculos omnium effugias? demens! „Quid tibi prodeſt non habere conſcium habenti „conſcientiam?“

Non minus mirabiliter de conſcientia & Deo Tullius. „Meminerit, inquit, Deum ſe habere teſtem; „id eſt (ut ego arbitror) mentem ſuam, qua nihil „homini dedit Deus ipſe divinius.“ Item cum de juſto ac bono viro loqueretur. „Itaque talis vir, „inquit, non modo facere, ſed ne cogitare quidem „quidquam audebit, quod non audeat prædicare.“ Purgemus igitur conſcientiam, quæ oculis Dei pervia eſt; &, ut ait idem, „ſemper ita vivamus, ut „rationem reddendam nobis arbitremur;“ putemusque nos momentis omnibus non in aliquo (ut ille dixit)

dixit) orbis terræ theatro ab hominibus, ſed deſuper ſpectari ab eo, qui & judex, & teſtis idem futurus eſt; cui rationem vitæ repoſcenti, actus ſuos inficiari non licebit. Ergo ſatius eſt aut effugere conſcientiam, aut nos ipſos ultro aperire animum, & perniciem reſciſſis vulneribus effundere: quibus nemo alius mederi poteſt, niſi ſolus ille, qui greſſum claudis, viſum cæcis reddidit, maculata membra purgavit, mortuos excitavit. Ille ardorem cupiditatis extinguet, extirpabit libidines, invidiam detrahet, iram mitigabit. Ille reddet veram & perpetuam ſanitatem. Appetenda eſt hæc omnibus medicina, quoniam majori periculo vexatur anima, quam corpus; & quamprimum latentibus morbis adhibenda curatio eſt. Neque enim ſi utatur aliquis oculorum acie clara, membris omnibus integris, firmiſſima totius corporis valetudine; tamen eum dixerim ſanum, ſi efferatur ira, ſuperbia tumidus infletur, libidini ſerviat, cupiditatibus inardeſcat: ſed eum potius, qui ad alienam felicitatem non attollat oculos, opes non admiretur, alienam mulierem ſancte videat, nihil omnino appetat, non concupiſcat alienum, non invideat ulli, non faſtidiat quemquam; ſit humilis, miſericors, beneficus, mitis, humanus; pax in animo ejus perpetua verſetur.

Ille homo ſanus, ille juſtus, ille perfectus eſt. Quiſquis igitur his omnibus præceptis cœleſtibus obtemperaverit, hic cultor eſt verus Dei, cujus ſacrificia ſunt, manſuetudo animi, & vita innocens, & actus boni. Quæ omnia qui exhibet, toties ſacrificat, quoties bonum aliquid ac pium fecerit. Deus enim non deſiderat victimam, neque muti animalis, neque mortis ac ſanguinis, ſed hominis & vitæ. Ad quod ſacrificium neque verbenis opus eſt, neque februis, neque ceſpitibus, quæ ſunt utique vaniſſima: ſed iis, quæ de intimo pectore proferuntur. Itaque

in aram Dei, quæ vere maxima eſt, & quæ in corde hominis collocata, coinquinari non poteſt ſanguine, juſtitia imponitur, patientia, fides, innocentia, caſtitas, abſtinentia. Hic eſt veriſſimus ritus: hæc illa lex Dei (ut a Cicerone dictum eſt) præclara & divina, ſemper quæ recta & honeſta jubet, vetat prava & turpia; cui parentem ſantiſſimæ ac certiſſimæ legi, juſte ac legitime neceſſe eſt vivere. Cujus legis pauca equidem capita poſui, quod ſum pollicitus ea me tantummodo eſſe dicturum, quæ ſummum faſtigium virtuti & juſtitiæ imponerent. Si quis volet cætera omnia comprehendere, ex fonte ipſo petat, unde ad nos rivus iſte manavit.

---

## CAPUT XXV.

*De Sacrificio, & de dono Deo digno; atque de forma laudandi Deum.*

Nunc de ſacrificio ipſo pauca dicemus. „Ebur, „inquit Plato, non caſtum donum Deo.“ Quid ergo? Picta ſcilicet & texta pretioſa? imo vero non caſtum donum Deo, quidquid ſurripi quidquid corrumpi poteſt. Sed ſicut hoc vidit, non oportere viventi offerre aliquid, quod ſit ex mortuo corpore; cur illud non vidit, non debere in corporali corporale munus offerri? Quanto melius Seneca, & verius? „Vultiſne vos, inquit, „Deum cogitare magnum & placidum, & majeſtate „leni verendum amicum, & ſemper in proximo? „Non immolationibus & ſanguine multo colendum: „(quæ enim ex trucidatione immerentium voluptas „eſt?) ſed mente pura, bono honeſtoque propo„ſito. Non templa illi congeſtis in altitudinem ſa„xis extruenda ſunt: in ſuo cuique conſecrandus eſt

„pecto-

„ pectore.“ Veſtes igitur, gemmas, & cætera, quæ habentur in pretio, ſi quis putet Deo cara, is plane, quid ſit Deus, neſcit, cui putat voluptati eſſe eas res, quas etiam homo ſi contempſerit, jure laudabitur. Quid ergo caſtum, quid Deo dignum, niſi quod ipſe in illa divina lege ſua popoſcit?

Duo ſunt, quæ offerri debeant, donum, & ſacrificium; donum in perpetuum, ſacrificium ad tempus. Verum apud iſtos, qui nullo modo rationem divinitatis intelligunt, donum eſt, quidquid auro argentoque fabricatur; item quidquid purpura & ſerico texitur. Sacrificium eſt victima, & quæcumque in ara cremantur. Sed utroque non utitur Deus; quia & ipſe incorruptus eſt, & illud totum corruptibile. Itaque Deo utrumque incorporale offerendum eſt, quo utitur. Donum eſt integritas animi; ſacrificium, laus, & hymnus. Si enim Deus non videtur; ergo his rebus coli debet, quæ non videntur. Nulla igitur alia religio eſt vera, niſi quæ virtute ac juſtitia conſtat. Quomodo autem Deus juſtitia hominis utatur, intellectu facile eſt. Si enim juſtus fuerit homo, accepta immortalitate, in æternum Deo ſerviet. Homines autem non niſi ad juſtitiam naſci, cum philoſophi veteres, tum etiam Cicero ſuſpicatur. Diſſerens enim de legibus: „ Sed omnium, inquit, quæ „ in hominum doctorum diſputatione verſantur, ni„ hil eſt profecto præſtabilius, quam plane intelligi „ nos ad juſtitam eſſe natos.“ Id ergo ſolum Deo exhibere atque offerre debemus, ad quod capiendum nos ipſe generavit. Hoc autem duplex ſacrificii genus quam ſit veriſſimum, Triſmegiſtus Hermes idoneus teſtis eſt; qui nobiſcum, id eſt, cum Prophetis, quos ſequimur, tam verbis quam re congruit; ſicque de juſtitia locutus eſt: „ Hoc verbum, o fili, „ adora & cole.“ Cultus autem Dei unus eſt, malum non eſſe. Item in illo Sermone perfecto, cum

exaudiſſet Aſclepium quærentem a filio ſuo, utrum placeret patri ejus offerri thus, & alios odores ad ſacrificium Dei, exclamavit: „Bene, bene ominare, „ o Aſclepi. Eſt enim maxima impietas, tale quid de „ uno illo ac ſingulari bono in animum inducere. Hæc „ & his ſimilia huic non conveniunt. Omnium enim „ quæcumque ſunt, plenus eſt, & omnium minime „ indigens. Nos vero gratias agentes adoremus. Hu„jus enim ſacrificium, ſola benedictio.“ Et recte.

Verbo enim ſacrificari oportet Deo; ſi quidem Deus verbum eſt, ut ipſe confeſſus eſt. Summus igitur colendi Dei ritus eſt, ex ore juſti hominis ad Deum directa laudatio: quæ tamen ipſa ut Deo ſit accepta, & humilitate, & timore, & devotione maxima opus eſt; ne quis forte integritatis & innocentiæ fiduciam gerens, tumoris & arrogantiæ crimen incurrat, eoque facto gratiam virtutis amittat. Sed ut ſit Deo carus, omnique macula careat, miſericordiam Dei ſemper imploret, nihilque aliud precetur, niſi peccatis ſuis veniam, licet nulla ſint. Si quid aliud deſideraverit, non eſt opus dicto ſcienti quid velimus. Si quid ei boni evenerit, gratias agat, ſi quid mali, ſatisfaciat, & id ſibi ob peccata ſua eveniſſe fateatur; & nihilominus etiam in malis gratias agat, & in bonis ſatisfaciat: ut idem ſit ſemper, & ſtabilis, & immutabilis & inconcuſſus. Nec tantum hoc in templo putet ſibi eſſe faciendum, ſed & domi, & in ipſo etiam cubili ſuo. Secum denique habeat Deum ſemper in corde ſuo conſecratum; quoniam ipſe eſt Dei templum. Quod ſi Deo, patri ac Domino, hac aſſiduitate, hoc obſequio, hac devotione ſervierit, conſummata & perfecta juſtitia eſt; quam qui tenuerit, hic (ut ante teſtati ſumus) Deo paruit, hic Religioni atque ſuo officio ſatisfecit.

LACTAN-

# LACTANTII DIVINARUM INSTITUTIONUM LIBER SEPTIMUS, DE VITA BEATA.

## *ANALYSIS.*

PARTES libri ſeptimi novem ſunt:

*Prima* indagat ſummum bonum, ſive præmium virtutis, *a cap.* 1. *usque ad* 7. idque Immortalitatem eſſe ſtatuit.

*Secunda* de immortalitate animæ diſſerit, *a cap.* 7. *usque ad* 14.

*Tertia* docet, quatenus homini tribuatur Beatitas, *cap.* 14.

*Quarta* docet de tempore, quando ei tribuatur: ubi diſſerit de fine mundi, & ſignis antecedentibus, tum remotioribus, tum propioribus, *cap.* 15. 16. 17. 18. 19.

*Quinta* agit de judicio noviſſimo, *cap.* 20. 21. 22. 23.

*Sexta* agit de imperio Chriſtianorum in terra per mille annos, *cap.* 24.

*Septima* rurſus de tempore finis mundi, & quidem ſpecialius diſſeruit, *cap.* 25.

*Octava* docet, quid exactis mille annis futurum ſit, *cap.* 26.

Quibus omnibus ſubjicitur generalis totius operis concluſio, quæ *nona* hujus libri pars eſt.

Summam PRIMÆ PARTIS Lactantius ipſe colligit *ſub initium capitis ſexti.* Idcirco, inquit, mundus factus eſt, ut naſcamur: ideo naſcimur, ut agnoſcamus factorem mundi ac noſtri Deum: ideo agnoſcimus, ut colamus: ideo colimus, ut immortalitatem pro laborum mercede capiamus: ideo præmio immortalitatis afficimur, ut ſimiles Angelis effecti, ſummo patri in perpetuum ſerviamus. Hanc ſum-

mam eſſe dicit Theologiæ, quam Philoſophi non comprehenderunt, licet quælibet ſecta aliquid viderit. Summum igitur bonum immortalitas ſtatuitur.

ALTERA parte immortalitas animæ defenditur, quam Philoſophorum alii aſſeruerunt, alii negarunt, *cap.* 8. Argumentis utitur ſubſequentibus.

I. Si dii ſunt expertes corporum, neceſſe eſt, humanas animas eadem ratione ſubſiſtere.

II. Æternitas animæ ex eo dignoſcitur, quia nullum eſt aliud animal, quod habeat notitiam Dei.

III. Homo ſolus cœleſti elemento utitur, igni ſcilicet, elemento lucis & vitæ. Igitur immortalem ſortitus eſt conditionem.

IV. Virtus ſoli homini data nocet præſenti vitæ; proderit igitur vitæ futuræ, *cap.* 9.

V. Ipſa virtutis perpetuitas indicat humanum animum, ſi virtutem ceperit, permanere.

VI. Cicero ipſe in Tuſculanis ſenſit ſummum homini bonum non niſi poſt mortem contingere, *cap.* 10.

VII. Sicut Deus ſempiternus eſt: ſic & bona, quæ piis tribuit.

VIII. Ut corporis opera ideo mortalia ſunt, quia ipſum mortale eſt: ita anima ex eo immortalis apparet, quia videmus opera ejus non eſſe mortalia.

IX. Animus deſiderat non fragilia, ſed æterna; credibile eſt igitur, ipſum quoque eſſe æternum.

X. Si ideo mortale eſt corpus, quia viſui pariter & tactui ſubjacet; ergo & anima idcirco immortalis eſt, quia nec tangi poteſt, nec videri, *cap.* 11.

Objicit Lucretius lib. 3. *Animam cum corpore naſci;*
*Ergo & interire.*

Reſpon. Non eſt par utriusque ratio; quia corpus ex terra, anima ex cœleſti ſpiritu conſtat. Imo nec corpus poſt receſſum animæ ſtatim diffluit; manet igitur multo magis anima.

Objicit idem: *Senſus in pueris & in juvenibus viget, & in ſenibus diminuitur;*
*Ergo anima eſt mortalis.*

Reſpon. Differunt mens & anima. Illa augetur, vel minuitur pro ætate; hæc in ſtatu ſuo ſemper eſt.

Obji-

Objicit: *Animam dolori & luctui eſſe obnoxiam;*
*Igitur & mortalitati.*

Reſpon. Idcirco virtus neceſſaria eſt, ut mœror repellatur, & voluptas abſtinentia ſuperetur.

Objicit: *Oculum evulſum a corpore nihil videre:*
*Igitur & animam ſeparatam nihil ſentire.*

Reſpon. Diſſimilitudo eſt. Anima enim non pars corporis eſt, ſed in corpore, *cap.* 12.

Reliquæ objectiones non ſunt magni momenti, ideoque hic omiſſæ.

XI. Hermes quoque & Sybillina carmina immortalitatem animæ docuerunt, *cap.* 13.

TERTIA parte libri docet, quatenus homini immortalitas tribuatur; aitque ſolam juſtitiam eſſe, quæ vitam homini pariat æternam, & ſolum Deum, qui æternæ vitæ præmium largiatur. Qui autem ſuis meritis immortales facti eſſe dicuntur, quia vera juſtitia caruerint, non immortalitatem ſibi, ſed mortem peccatis quæſiviſſe.

QUARTA parte diſſerit de fine mundi, & finis illius ſignis.

*De fine* audacter pronuntiat, expletis ſex mille annis conſummationem futuram; quia ſex dierum ſpatio omnia Deus condiderit & perfecerit, *cap.* 14.

*Signa antecedentia*, tum remotiora, tum proximiora enumerat.

*Remotiora*, ſummam hominum impietatem, & Romani Imperii deſtructionem, *cap.* 15. Atque hic miras conjecturas Lactantii legere eſt, de tempore & modo deſtructionis Imperii Romani, per totum *cap.* 16. 17. & 18.

*Proximiora ſigna* hæc recenſet: caſurum dicit gladium e cœlo, & Chriſtum deſcenſurum comitantibus Angelis in medium terræ, & virtutem Angelorum in manus juſtorum tradituram reprobos, *cap.* 19.

QUINTA parte agit de judicio noviſſimo, cujus formam breviter deſcribens, judicabuntur, inquit, qui Deum ſcierunt, & facinora eorum, id eſt, mala opera cum bonis collata ponderabuntur: ut ſi plura & graviora fuerint bona, juſtificentur ad vitam beatam, ſi autem mala ſuperaverint, condemnentur ad pœnam. Hoc loco quæſtionem illam diſcutit: quomodo anima affligatur, quæ eſt immortalis. Ac Stoicos quidem impiorum animas mediam quamdam inter

immortalem mortalemque naturam gerere, ſcribit aſſeverare, *cap.* 20. Ipſe autem poteſtatem Dei advocat, quæ incorporalia etiam comprehendat, & quemadmodum velit, afficiat. Deinde modum afflictionis exponens, ignis divinus, inquit, una eademque vi cremabit impios & recreabit; & quantum a corporibus abſumet, tantum reponet, ac ſibi ipſe æternum pabulum ſubminiſtrabit. Sed & juſtos cum judicaverit, etiam igni, eos examinabit. Tum quorum peccata vel pondere, vel numero prævaluerint, perſtringentur igni, atque amburentur. Quos autem plena juſtitia incoxerit, ignem illum non ſentient, *cap.* 21. Addit his Lactantius, quæ poetæ de noviſſimo judicio, quæque Philoſophi de reſurrectione ſcripſerunt, *cap.* 22. 23.

Sexta parte Chiliaſtarum ſomnium ſecutus docet, Chriſtum mille annis inter homines verſaturum, eosque juſtiſſimo imperio gubernaturum, *cap.* 24.

Septima parte ſpecialius definit tempus finis mundi. Omnis exſpectatio, inquit, non amplius, quam ducentorum videtur annorum, *cap.* 25.

Octava, quid exactis mille annis futurum ſit, enarrat. Renovabitur mundus, inquit, a Deo, & cœlum complicabitur, & terra mutabitur, & transformabit Deus homines in ſimilitudinem Angelorum, & erunt candidi, ſicut nix, & verſabuntur ſemper in conſpectu omnipotentis, & Domino ſuo ſacrificabunt, & ſervient in æternum. Eodem tempore fiet ſecunda illa & publica omnium reſurrectio, in qua excitabuntur injuſti ad cruciatus ſempiternos, *cap.* 26.

Conclusio totius operis ſequitur, qua gratulatur Eccleſiæ de pace per Conſtantinum facta; & univerſos ac ſingulos hortatur, ut abjectis Deorum cultibus, Deo vero ſe dedant, atque ita pœnas venturas effugiant. *Scultetus.*

CA-

## CAPUT PRIMUM.

*De mundo; & qui ſint credituri, qui vero non, atque ibi reprehenſio Perſidorum.*

Bene habet; jacta ſunt fundamenta, ut ait eximius Orator. Verum nos non fundamenta ſolum jecimus, quæ firma & idonea eſſent operi perferendo: ſed magnis robuſtisque molibus ædificium totum pene usque ad ſumma perduximus. Reſtat, id quod eſt multo facilius, vel tegere, vel ornare; ſine quo tamen priora opera & inutilia ſunt, & ingrata. Nam quid prodeſt, aut falſis religionibus liberari, aut intelligere veram? quid aut vanitatem falſæ ſapientiæ pervidere, aut quæ ſit vera cognoſcere? Quid, inquam, prodeſt cœleſtem illam juſtitiam defendere? quid cum magnis difficultatibus cultum Dei tenere, quæ eſt ſumma virtus? niſi eam divinum præmium beatitudinis perpetuæ ſubſequatur. De qua nobis eſt in hoc libro diſſerendum; ne priora omnia irrita & infructuoſa videantur, ſi hoc, cujus cauſa illa ſuſcepta ſunt, in incertum relinquamus: ne quis forte arbitretur, tantos labores incaſſum ſuſcipi, dum eorum cœleſti mercede diffidit; quam Deus ſtatuit ei, qui hæc ſuavia terræ bona præ ſola nudaque virtute contempſerit. Satis & huic parti faciamus, cum teſtimoniis divinarum litterarum, tum etiam probabilibus argumentis, ut æque clarum ſit, & futura præſentibus, & divina terrenis, & perpetua brevibus eſſe anteponenda, quoniam temporalia ſunt præmia vitiorum, ſempiterna virtutum.

Exponam igitur rationem mundi; ut facile poſſit intelligi, & quando, & quare ſit effectus a Deo: quod Plato, qui de mundi fabricatione diſſeruit, nec ſcire poterat, nec explicare; quippe qui cœleſte myſterium,

myſterium, quod non niſi prophetis ac Deo docente diſcitur, ignorabat; ideoque in perpetuum dixit eſſe fabricatum. Quod longe ſecus eſt: quoniam quidquid eſt ſolido ac gravi corpore, ut initium cepit aliquando, ita finem capiat neceſſe eſt. Nam Ariſtoteles cum non videret quemadmodum poſſet tanta rerum magnitudo interire, & hanc præſcriptionem vellet effugere, ſemper ait fuiſſe mundum, ac ſemper futurum. Prorſus nihil vidit; quia quidquid eſt, neceſſe eſt aliquando habuerit principium, nec omnino quidquam poteſt eſſe, niſi cœperit. Nam cum terram, & aquam, & ignem diſperire, conſumi, extinguique videamus, quæ ſunt utique mundi partes, intelligitur id totum eſſe mortale, cujus membra ſunt mortalia. Ita fit, ut natum ſit quidquid poteſt interire. Sed & omne quod ſub viſum oculorum venit, & corporale, ut ait Plato, & ſolubile ſit neceſſe eſt. Unus igitur Epicurus, autore Democrito, veridicus in hac re fuit; qui ait, & ortum aliquando, & aliquando eſſe periturum. Nec tamen rationem ullam reddere potuit, aut quibus de cauſis tantum hoc opus, aut quo tempore ſolvatur. Quod quoniam nobis Deus revelavit, nec conjecturis id aſſequimur, ſed traditione cœleſti, docebimus ſedulo; ut tandem ſtudioſis veritatis appareat, non vidiſſe neque comprehendiſſe philoſophos veritatem, ſed ita leviter odoratos, ut tamen unde eos odor ille ſapientiæ tam ſuavis, tam jucundus afflaverit, nullo modo ſenſerint.

Interim neceſſarium puto, admonere lecturos, quod hæc noſtra quæ tradimus; pravæ vitioſæque mentes aut omnino non intelligent; (hebetatur enim acies eorum terrenis cupiditatibus, quæ ſenſus omnes gravant imbecillesque reddunt:) aut etiam ſi intelligent, diſſimulabunt tamen, & hæc vera eſſe nolent, quia trahuntur a vitiis, & ſcientes malis ſuis favent, quo-

quorum ſuavitate capiuntur, & virtutis viam deſe- runt, cujus acerbitate offenduntur. Nam qui avaritia, & opum inexplebili quadam ſiti flagrant, quia non poſſunt venditis, aut dilargitis quæ amant, tenui cultu vitam degere, ſine dubio malunt id eſſe fictum, quo deſideriis ſuis renuntiare coguntur. Item qui libidinum ſtimulis incitati, (ut ait poeta)

*In furias ignemque ruunt,*

utique incredibilia nos afferre dicunt; quia vulnerant aures eorum præcepta continentiæ, quæ illos a voluptatibus ſuis prohibent, quibus animam ſuam cum corpore adjudicaverunt. Qui vero ambitione inflati, aut amore potentiæ inflammati, omne ſtudium ſuum ad honores acquirendos contulerunt, ne ſi ſolem quidem ipſum geſtemus in manibus, fidem commodabunt ei doctrinæ, quæ illos jubet omni potentia & honore contempto humiles vivere, atque ita humiles, ut & accipere injuriam poſſint, & referre nolint, ſi acceperint. Ii ſunt homines, qui contra veritatem clauſis oculis quoquo modo latrant. Qui autem ſani ſunt, vel erunt, id eſt, non ita vitiis immerſi, ut inſanabiles ſint, & credent his, & libenter accedent; & quæcumque dicimus, aperta, & plana, & ſimplicia, & quod maxime opus eſt, vera & inexpugnabilia illis videbuntur.

Nemo virtuti favet, niſi qui ſequi poteſt; ſequi autem non facile eſt omnibus: ii poſſunt, quos paupertas & rerum indigentia exercuit, & capaces virtutis effecit. Nam ſi virtus eſt tolerantia malorum; non capiunt ergo virtutem, qui ſemper in bonis fuerunt, quia mala neque experti ſunt, neque ferre poſſunt aſſuetudine ac deſiderio bonorum, quæ ſola noverunt. Eo fit, ut pauperes & humiles Deo credant facilius, qui ſunt expediti, quam divites, qui ſunt impedimentis pluribus implicati: imo vero catenati & compediti ſerviunt ad nutum dominæ cupiditatis,

quæ

illos inextricabilibus vinculis irretivit; nec poſſunt in cœlum aſpicere, quoniam mens eorum in terram prona humique defixa eſt. Virtutis autem via non capit magna onera geſtantes. Anguſtus admodum trames eſt, per quem juſtitia hominem deducit in cœlum. Hunc tenere non poteſt, niſi qui fuerit expeditus & nudus. Nam iſti locupletes multis & ingentibus ſarcinis onerati per viam mortis incedunt, quæ latiſſima eſt; quoniam late perditio dominatur. His acerba ſunt, his venena, quæ Deus ad juſtitiam præcipit, quæque nos Dei magiſterio de virtute ac veritate diſſerimus. Quibus ſi repugnare audebunt, neceſſe eſt hoſtes ſe eſſe virtutis juſtitiæque fateantur. Aggrediar nunc quod ſupereſt, ut finis operi poſſit imponi. Id autem ſupereſt, ut de judicio Dei diſſeramus: quod tum conſtituetur, cum Dominus noſter redierit in terram; ut unicuique pro merito aut præmium perſolvat, aut pœnam. Itaque ut in quarto libro de primo adventu ejus diximus: ſic in hoc ſecundum referamus adventum, quem Judæi quoque & confitentur, & ſperant: ſed fruſtra; quoniam neceſſe eſt ad eos confundendos revertatur, ad quos convocandos prius venerat. Nam qui violaverunt impie humilem, ſentient in poteſtate victorem; eaque omnia quæ legunt, & non intelligunt, Deo repenſante patientur; quippe qui peccatis omnibus inquinati, & inſuper ſancto cruore perfuſi, ab illo ipſo, cui nefandas manus intulerunt, ſint ad æterna ſupplicia deſtinati. Sed erit nobis contra Judæos ſeparata materia, in qua illos erroris & ſceleris revincemus.

CA-

## CAPUT II.

### *De errore Philoſophorum, ac de Divina Sapientia; atque de Aureo ſeculo.*

Nunc ignaros veritatis inſtruamus. Diſpoſitione ſummi Dei ſic ordinatum, ut injuſtum hoc ſeculum decurſo temporum ſpatio terminum ſumat, extinctaque protinus omni malitia, & piorum animis ad beatam vitam revocatis, quietum, tranquillum, pacificum, aureum denique (ut Poetæ vocant) ſeculum Deo ipſo regnante floreſcat. In primis cauſa errorum omnium philoſophis hæc fuit, quod rationem mundi, quæ totam ſapientiam continet, non comprehenderunt. Ea vero ſenſu proprio, & interna intelligentia non poteſt comprehendi, quod illi ſine doctore per ſeipſos facere voluerunt. Itaque in varias ſibique ſæpe contrarias ſententias inciderunt, ex quibus exitum non haberent; & in eodem luto (ſicut Comicus ait) hæſitaverunt; ſcilicet aſſumptionibus eorum non reſpondente ratione, cum aſſumpſiſſent quidem vera, ſed quæ affirmari probarique non poſſent ſine ſcientia veritatis rerumque cœleſtium: quæ (ut ſæpe jam dixi) non poteſt eſſe in homine, niſi Deo docente percepta. Nam ſi poteſt homo intelligere divina, poterit & facere; nam intelligere, eſt quaſi e veſtigio ſubſequi. Non poteſt autem facere quæ Deus, quia mortali corpore indutus eſt; ergo nec intelligere quidem poteſt, quæ facit Deus. Quod an fieri poſſit, ex immenſitate rerum atque operum divinorum facile eſt unicuique metiri. Nam ſi mundum cum omnibus quæ ſunt in eo contemplari velis, intelliges profecto, quantum Dei opus humanis operibus anteſtet. Ita quantum inter opera divina & humana intereſt, tantum diſtare inter Dei hominisque

niſque ſapientiam neceſſe eſt. Nam quia Deus incorruptus, atque immortalis eſt, & ideo perfectus, quia ſempiternus eſt, ſapientia quoque ejus, perinde ut ipſe, perfecta eſt; nec obſtare illi quidquam poteſt, quia nulli rei Deus ipſe ſubjectus eſt.

Homo autem quia ſubjectus eſt paſſioni, ſubjecta eſt & ſapientia ejus errori; & ſicut hominis vitam multæ res impediunt, quominus poſſit eſſe perpetua: ita ſapientiam quoque ejus multis rebus impediri neceſſe eſt, quominus in perſpicienda penitus veritate perfecta ſit. Ergo nulla eſt humana ſapientia, ſi per ſe ad notionem veri ſcientiamque nitatur; quoniam mens hominis cum fragili corpore illigata, & in tenebroſo domicilio incluſa, neque liberius evagari, neque clarius perſpicere veritatem poteſt; cujus notitia divinæ conditionis eſt. Deo enim ſoli opera ſua nota ſunt. Homo autem non cogitando, aut diſputando aſſequi eam poteſt, ſed diſcendo, & audiendo ab eo, qui ſcire ſolus poteſt, & docere. Ideo Marcus Tullius ſententiam Socratis de Platone transferens dicentis, veniſſe tempus, ut ipſe migraret e vita, illos autem, apud quos cauſam ſuam perorabat, agere vitam: Utrum melius ſit, inquit, Dii immortales ſciunt; hominem arbitror ſcire neminem. Quare neceſſe eſt omnes philoſophiæ ſectas alienas eſſe a veritate; quia homines erant, qui eas conſtituerunt, nec ullum fundamentum aut firmitatem poſſunt habere, quæ nullis divinarum vocum fulciuntur oraculis.

## CAPUT III.

*De Natura & de Mundo; atque reprehenſio Stoicorum & Epicureorum.*

Et quoniam de philoſophorum erroribus loquimur, Stoici naturam in duas partes dividunt; unam, quæ

quæ efficiat; alteram, quæ ſe ad faciendum tractabilem præbeat. In illa prima eſſe vim ſentiendi; in hac, materiam; nec alterum ſine altero poſſe. Quomodo poteſt idem eſſe quod tractat, & quod tractatur? Si quis dicat idem eſſe figulum, quod lutum, aut lutum idem eſſe, quod figulum, nonne aperte inſanire videatur? At iſti uno naturæ nomine duas res diverſiſſimas comprehendunt, Deum, & mundum, artificem, & opus; dicuntque alterum ſine altero nihil poſſe, tanquam natura ſit Deus mundo permiſtus. Nam interdum ſic confundunt, ut ſit Deus ipſe mens mundi & mundus ſit corpus Dei. Quaſi vero ſimul eſſe cœperint mundus, & Deus; ac non ipſe mundum fecerit: quod & ipſi fatentur alias, cum hominum cauſa prædicant eſſe fabricatum, & ſine mundo eſſe, ſi velit, poſſit; ſiquidem Deus eſt divina & æterna mens a corpore ſoluta & libera. Cujus vim majeſtatemque quoniam intelligere non poterant, miſcuerunt eum mundo, id eſt, operi ſuo. Unde eſt illud Virgilianum:

——— *Totamque infuſa per artus*
*Mens agitat molem, & magno ſe corpore miſcet.*

Ubi eſt ergo illud, quod iidem ipſi ajunt, & factum eſſe divina providentia, & regi? Si enim fecit mundum, fuit ergo ſine mundo. Si regit, non utique ſicut mens corpus regit, ſed tanquam Dominus domum, navim gubernator, auriga currum. Nec tamen miſti ſunt iis rebus, quas regunt. Nam ſi hæc omnia, quæ videmus, Dei membra ſunt, jam inſenſiblis ab his conſtituitur Deus, quoniam membra ſenſu carent, & mortalis, quoniam videmus membra eſſe mortalia.

Poſſum enumerare, quoties repentinis quaſſatæ motibus vel hiaverint terræ, vel deſederint in abruptum; quoties demerſæ fluctibus, & urbes, & inſulæ abierint in profundum; frugiferos campos paludes inundaverint;

 flumi-

flumina & ſtagna ſiccaverint; montes etiam vel deciderint abrupti, vel planis fuerint adæquati. Plurimas regiones, & multorum fundamenta montium latens & internus ignis abſumit. Et hoc parum eſt, ſi membris ſuis non parcit Deus, niſi etiam homini liceat aliquid in Dei corpus: maria exſtruuntur; montes exciduntur, & ad eruendas opes interiora terræ viſcera effodiuntur. Quid quod ne arari quidem ſine laceratione divini corporis poteſt? ut jam ſcelerati & impii ſimus, qui Dei membra violemus. Patiturne ergo vexari corpus ſuum Deus, & debilem ſe vel ipſe facere, vel ab homine fieri ſinit? niſi forte divinus ille ſenſus, qui mundo & omnibus mundi partibus permiſtus eſt, primam terræ faciem reliquit, ac ſe in ima demerſit, ne quid doloris de aſſidua laceratione ſentiret. Quod ſi hoc vanum & abſurdum eſt, tam igitur ipſi eguerunt, quam hæc indigent ſenſu, qui non perſpexerunt divinum quidem ſpiritum eſſe ubique diffuſum, eoque omnia contineri, non tamen ita, ut Deus ipſe, qui eſt incorruptus, gravibus & corruptibilibus elementis miſceatur. Illud ergo rectius, quod a Platone ſumpſerunt, a Deo factum eſſe mundum, & ejusdem providentia gubernari. Oportebat igitur & Platonem, & eos qui idem ſenſerunt, docere atque explicare, quæ cauſa, quæ ratio fuerit tanti operis fabricandi; quare hoc, aut cujus gratia fecerit.

At iidem Stoici, hominum, inquiunt, cauſa mundus effectus eſt. Audio. Sed Epicurus ignorat, ipſos homines quare, aut quis effecerit. Nam Lucretius, cum diceret mundum non eſſe a Diis conſtitutum, ſic ait:

*Dicere porro hominum cauſa voluiſſe parare*
*Præclaram mundi naturam;*

Deinde intulit:

*Deſipere eſt. Quid enim immortalibus atque beatis*
*Gra-*

*Gratia noſtra queat largirier emolumenti,*
*Ut noſtra quidquam cauſa gerere aggrediantur?*

Et merito. Illi enim nullam rationem afferebant, cur humanum genus vel creatum, vel conſtitutum eſſet a Deo. Noſtrum hoc officium eſt, ſacramentum mundi & hominis exponere, cujus illi expertes, ſacrarium veritatis nec attingere, nec videre potuerunt. Ergo (ut paulo ante dicebam) cum aſſumpſiſſent id quod erat verum, id eſt, mundum a Deo factum, & hominum cauſa eſſe factum; tamen quoniam eos in conſequentibus ratio defecit, non potuerunt defendere id quod aſſumpſerant. Denique Plato, ne Dei opus imbecillum & ruinoſum faceret, in æternum dixit eſſe manſurum. Si hominum cauſa factus eſt, & ita factus eſt, ut eſſet æternus; cur ergo ipſi quorum cauſa factus eſt, non ſunt ſempiterni? Si mortales, propter quos factus eſt; ergo & ipſe mortalis, atque ſolubilis. Neque enim pluris eſt ipſe, quam ii, quorum gratia factus eſt. Quod ſi ei ratio quadraret, intelligeret periturum eſſe, quia factus eſt; nec poſſe in æternum manere, niſi quod tangi non poteſt.

Qui autem negat hominum cauſa factum, hic nullam rationem tenet. Si enim dicit, ipſum fabricatorem ſua cauſa tanta hæc opera eſſe molitum; cur ergo nos nati ſumus? Cur mundo ipſo fruimur? Quid ſibi vult humani generis cæterorumque animantium fictio? Cur aliena commoda intercipimus? Cur denique augemur, minuimur, interimus? Quid habet rationis ipſa generatio? quid perpetua ſucceſſio? Nimirum videri nos Deus voluit, & ſuis variis imaginibus tanquam ſigilla confingere, quibus ſe oblectaret; & nihilominus tamen, ſi ita eſſet, curæ haberet animantes, præcipueque hominem, cujus imperio cuncta ſubjecit. Qui autem dicunt ſemper fuiſſe mundum, omitto illud, quod eſſe ipſe ſine ali-

quo principio non poteſt, unde extricare ſe nequeunt; ſed hoc dico: ſi mundus ſemper fuit, nullam poteſt habere rationem. Quid enim potuit in eo ratio moliri, quod nunquam ſumpſit exordium? Nam prius quam fiat aliquid, aut ſtruatur, opus eſt conſilio, ut diſponi poſſit quemadmodum fiat, nec incipi quidquam poteſt ſine proviſione rationis. Itaque omne opus ratio præcedit. Non habet ergo rationem, quod factum non eſt. Atqui mundus rationem habet, qua & conſtat, & regitur; ergo & factus eſt, ſi factus eſt, & reſolvetur. Reddant ergo iſti rationem, ſi poſſunt, cur aut factus in principio ſit, aut poſtea reſolvatur.

Quod quia docere non poterat Epicurus, ſive Democritus, ſua ſponte natum eſſe dixit, ſeminibus inter ſe paſſim coeuntibus, quibus iterum reſolutis, diſſidium atque interitum ſecuturum. Corrupit ergo quod recte viderat, & totam rationem penitus ignorantia rationis evertit; redegitque mundum, & omnia quæ in eo geruntur, ad ſimilitudinem cujusdam vaniſſimi ſomnii, ſiquidem rebus humanis ratio nulla ſubſiſtat. Cum vero mundum, omnesque partes ejus, ut videmus, mirabilis ratio gubernet; cum cœli temperatio, & æqualis in ipſa varietate curſus aſtrorum luminumque cœleſtium, temporum conſtans ac mira deſcriptio, terrarum varia fœcunditas, plana camporum munimenta, & aggeres montium, viriditas ubertasque ſilvarum, fontium ſaluberrima eruptio, fluminum opportuna inundatio, maris opulenta & copioſa interfuſio, ventorum diverſa & utilis aſpiratio, cæteraque omnia ratione ſumma conſtent: quis tam cæcus eſt, ut exiſtimet ſine cauſa eſſe facta, in quibus mira diſpoſitio providentiſſimæ rationis elucet? Si ergo ſine cauſa nec eſt, nec fit omnino quidquam: ſi & providentia ſummi Dei ex diſpoſitione rerum, & virtus ex magnitudine, & poteſtas ex guberna-

berna-

bernatione manifeſta eſt: hebetes ergo & inſani, qui providentiam non eſſe dixerunt. Non improbarem; ſi Deos idcirco non eſſe dicerent, ut unum dicerent: cum autem ideo ut nullum, qui eos deliraſſe non putat, ipſe delirat.

## CAPUT IV.

*Quod omnia in aliquem uſum creata ſunt, etiam quæ mala videntur: quare homo in tam fragili corpore ratione fruatur.*

Sed de providentia ſatis in primo libro diximus. Quia & ſi eſt, ut apparet ex mirabilitate operum ſuorum, neceſſe eſt etiam hominem, cæterasque animantes, eadem providentia creaverit. Videamus ergo, quæ ratio fuerit fingendi generis humani; quoniam conſtat, id quod Stoici dicunt, hominum cauſa mundum eſſe fabricatum: quanquam in hoc ipſo non mediocriter peccent, quod non hominis cauſa dicunt, ſed hominum. Unius enim ſingularis appellatio totum comprehendit humanum genus. Sed hoc ideo, quia ignorant unum hominem a Deo eſſe formatum, putantque homines in omnibus terris & agris tanquam fungos eſſe generatos. At Hermes non ignoravit hominem, & a Deo, & ad Dei ſimilitudinem fictum. Sed redeo ad propoſitum. Nihil eſt (ut opinor) quod ſit propter ſeipſum factum: ſed quidquid omnino fit, ad uſum aliquem fieri neceſſe eſt. Quis eſt enim vel tam ineptus, vel tam otioſus, ut aggrediatur aliquid facere fruſtra, ex quo nullam utilitatem, nullum commodum ſperet? Qui domum ædificat, non idcirco ædificat, ut tantummodo domus ſit: ſed ut in ea poſſit habitari. Qui navem fabricat, non ideo inſumit operam, ut tantum navis appareat: ſed ut in ea navigetur. Item

qui vas aliquod inſtituit ac format, non propterea id facit, ut tantum feciſſe videatur: ſed ut vas illud effectum capiat aliquid neceſſarium. Similiter cætera, quæcumque fiunt, non utique in ſupervacuum, ſed ad uſus aliquos utiles laborantur.

Mundus igitur a Deo factus eſt, non utique propter ipſum mundum; neque enim aut calore ſolis, aut lumine, aut aſpiratione ventorum, aut humore imbrium, aut alimonia frugum, cum ſenſu careat, indiget. S d ne illud quidem dici poteſt, quod Deus propter ſeipſum fecerit mundum; quoniam poteſt eſſe ſine mundo, ſicut fuit antea, & iis omnibus quæ in eo ſunt, quæque generantur, Deus ipſe non utitur. Apparet ergo animantium cauſa mundum eſſe conſtructum; quoniam rebus iis, quibus conſtat, animantes fruuntur: quæ ut vivere, ut conſtare poſſint, omnia his neceſſaria temporibus certis ſubminiſtrantur. Rurſum cæteras animantes hominis cauſa eſſe fictas, ex eo clarum eſt, quod homini ſerviunt, & tutelæ ejus atque uſibus data ſunt; quoniam ſive terrenæ ſunt, ſive aquatiles, non ſentiunt mundi rationem, ſicut homo. Reſpondendum eſt hoc loco philoſophis, maximeque Ciceroni, qui ait: „ Cur Deus omnia noſtri cauſa cum faceret, tantam vim natricum viperarumque fecerit? cur tam „ multa peſtifera terra marique diſperſerit?“ Ingens ad diſputandum locus: ſed ut in transcurſu breviter ſtringendus eſt. Quoniam homo ex rebus diverſis ac repugnantibus configuratus eſt, anima & corpore, id eſt, cœlo atque terra, tenui & comprehenſibili, æterno ac temporali, ſenſibili atque bruto, luce prædito atque tenebroſo: ipſa ratio ac neceſſitas exigebat, & bona homini proponi & mala; bona, quibus utatur, mala, quæ vitet & caveat.

Idcirco enim data eſt illi ſapientia, ut cognita bonorum malorumque natura, & in appetendis bonis,

nis, & malis declinandis, vim ſuæ rationis exerceat. Nam cæteris animalibus quia ſapientia non data eſt, & munita indumentis naturalibus, & armata ſunt: homini autem pro his omnibus, quod erat præcipuum, rationem ſolam dedit. Itaque nudum formavit & inermem, ut eum ſapientia & muniret, & tegeret. Munimenta & ornatum ejus non foris, ſed intus, non in corpore, ſed in corde conſtituit. Niſi ergo eſſent mala quæ caveret, quæ a bonis utilibusque diſtingueret, non eſſet ei ſapientia neceſſaria. Sciat ergo Marcus Tullius, aut ideo homini datam eſſe rationem, ut & piſces caperet uſus ſui gratia, & natrices viperasque vitaret ſalutis ſuæ cauſa: aut idcirco ei bona malaque propoſita, quia ſapientiam acceperat, cujus vis omnis in diſcernendis bonis malisque verſatur. Magna igitur, & recta, & admirabilis eſt vis, & ratio, & poteſtas hominis, propter quem mundum ipſum, & univerſa quæcumque ſunt, Deus fecit; tantumque honoris illi habuit, ut eum præficeret univerſis, quoniam ſolus poterat Dei opera mirari. Optime igitur Aſclepiades noſter de providentia ſummi Dei diſſerens, in eo libro quem ſcripſit ad me: „Atque ideo, inquit, merito quis „arbitretur, proximum ſibi locum divinam provi„dentiam dediſſe ei, qui poterat intelligere ordina„tionem ſuam. Nam ſol iſte eſt; quis eum videt „ita, ut intelligat quia ſol eſt, & quantum gratiæ „afferat cæteris inſtitutis? hoc cœlum eſt; quis id „ſuſpicit? terra hæc; quis eam colit? hoc pelagus; „quis in eo navigat? hic ignis eſt; quis eo utitur?“ Inſtituit ergo ſummus Deus non propter ſe, quia nihilo indiget, ſed propter hominem, qui his congruenter uteretur.

## CAPUT V.

*De Hominis Creatione, atque de diſpoſitione Mundi, & de ſummo bono.*

Reddamus nunc rationem, quare hominem ipſum fecerit Deus. Quod ſi philoſophi ſciſſent, aut defendiſſent illa, quæ vera invenerant, aut in maximos errores non incidiſſent. Hæc enim ſumma, hic cardo rerum eſt. Quem qui non tenuerit, veritas illi omnis elabitur. Hoc eſt denique, quod efficiat illis non quadrare rationem: quæ illis ſi affulſiſſet, ſi ſacramentum hominis omne cognoviſſent, nunquam diſputationes eorum, & omnem philoſophiam de transverſo Academia jugulaſſet. Sicut ergo mundum non propter ſe Deus fecit, quia commodis ejus non indiget, ſed propter hominem, qui eo utitur: ita ipſum hominem propter ſe. Quæ utilitas Deo in homine, inquit Epicurus, ut eum propter ſe faceret? Scilicet, ut eſſet, qui opera ejus intelligeret, qui providentiam diſponendi, rationem faciendi, virtutem conſummandi & ſenſu admirari, & voce proloqui poſſet. Quorum omnium ſumma hæc eſt, ut Deum colat. Is enim colit, qui hæc intelligit: is artificem rerum omnium, is verum patrem ſuum debita veneratione proſequitur, qui virtutem majeſtatis ejus de ſuorum operum inventione, inceptione, perfectione metitur. Quod planius argumentum proferri poteſt, & mundum hominis, & hominem ſui cauſa Deum feciſſe, quam quod ex omnibus animantibus ſolus ita formatus eſt, ut oculi ejus ad cœlum directi, facies ad Deum ſpectans, vultus cum ſuo parente communis ſit, ut videatur hominem Deus, quaſi porrecta manu allevatum ex humo, ad contemplationem ſui excitaſſe? „Quid ergo, in-

„quit,

„ quit, Deo cultus hominis confert, beato, & nulla „ re indigenti? vel ſi tantum honoris homini habuit, „ ut ipſius cauſa mundum fabricaret, ut inſtrueret, „ eum ſapientia, ut Dominum viventium faceret, „ eumque diligeret tanquam filium, cur mortalem fra- „ gilemque conſtituit? cur omnibus malis, quem „ diligebat, objecit? cum oporteret & beatum eſſe „ hominem, tanquam conjunctum & proximum Deo, „ & perpetuum, ſicut eſt ipſe, ad quem colendum „ & contemplandum figuratus eſt."

Quanquam hæc fere in prioribus libris ſparſim docuimus: tamen quoniam proprie id materia nunc exigit, quia de vita beata diſſerere propoſitum eſt, explicanda ſunt iſta diligentius & plenius, ut diſpoſitio Dei, & opus voluntasque noſcatur. Cum poſſet ſemper ſpiritibus ſuis immortalibus innumerabiles animas procreare, ſicut angelos genuit, quibus immortalitas ſine ullo malorum periculo ac metu conſtat; excogitavit tamen inenarrabile opus, quemadmodum infinitam multitudinem crearet animarum, quas primo fragilibus & imbecillis corporibus illigatas conſtitueret inter bonum malumque medias, ut conſtantibus ex utrisque naturis virtutem proponeret; ne immortalitatem delicate aſſequerentur ac molliter: ſed ad illud æternæ vitæ ineloquibile præmium ſumma cum difficultate ac magnis laboribus pervenirent. Ergo ut eas gravibus & vexabilibus membris indueret, quoniam conſiſtere in medio inani non poterant, ponderibus & gravitate corporis deorſum premente, ſedem illis ac domicilium primo condendum eſſe decrevit. Itaque ineffabili virtute ac potentia præclara mundi opera molitus eſt, ſuſpenſis in altitudinem levibus elementis, & gravibus in ima depreſſis; & cœleſtia firmavit, & terrena conſtituit. Non eſt neceſſe nunc exequi ſingula, quoniam in ſecundo libro univerſa executi ſumus.

Lumina igitur poſuit in cœlo, quorum moderatio, & claritas, & motus aptiſſime ad utilitates viventium temperatus eſt. Terræ autem, quam ſedem voluit eſſe, fœcunditatem varia gignendi ac proferendi dedit; ut ubertate frugum & herbarum virentium, pro natura & uſu cujusque generis, alimoniam adminiſtraret. Tum perfectis omnibus, quæ ad conditionem mundi pertinebant, hominem finxit ex ipſa terra, quam illi a principio in habitaculum præparavit; id eſt ſpiritum ſuum terreno corpore induit & involvit, ut & compactus ex rebus diverſis ac repugnantibus, bonum ac malum caperet; & ſicut terra ipſa fœcunda eſt ad fruges pariendas: ita corpus hominis, quod aſſumptum eſt e terra, generandi copiam, facultatemque procreandæ ſobolis accepit, ut quoniam fragili materia formatus in æternum manere non poterat, peracto temporalis vitæ ſpatio cederet, & illud, quod fragile atque imbecillum gerebat, perpetua ſucceſſione renovaret. Cur igitur eum mortalem finxit & fragilem, cum illius cauſa mundum ædificaſſet? Primum, ut infinita vis animarum gigneretur, omnemque terram multitudine oppleret: deinde, ut proponeret homini virtutem, id eſt, tolerantiam malorum ac laborum, per quam poſſet præmium immortalitatis adipiſci. Nam quia homo ex duabus rebus conſtat, corpore atque anima, quorum alterum terrenum eſt, alterum cœleſte, duæ vitæ homini attributæ ſunt: una temporalis, quæ corpori aſſignatur; altera ſempiterna, quæ animæ ſubjacet. Illam naſcendo accipimus, hanc aſſequimur laborando, ne immortalitas homini (ut ante diximus) ſine ulla difficultate conſtaret. Illa terrena eſt, ſicut corpus, & ideo finitur: hæc vero cœleſtis, ſicut anima, & ideo terminum non habet. Illam primam neſcientes accipimus, hanc ſecundam ſcientes; virtuti enim, non naturæ datur, quia

voluit

voluit nos Deus vitam nobis in vita comparare.

Idcirco hanc nobis præſentem dedit, ut illam veram & perpetuam aut vitiis amittamus, aut virtute mereamur. In hac corporali non eſt ſummum bonum; quoniam ſicut neceſſitate divina nobis data eſt, ita rurſum divina neceſſitate ſolvetur. Ita quod finem habet, ſummum bonum non habet. In illa vero ſpiritali, quam per nos ipſi acquirimus, ſummum bonum continetur; quia nec malum poteſt habere, nec finem. Cui rei argumentum natura & ratio corporis præbet. Cætera namque animalia in humum vergunt, quia terrena ſunt; nec capiunt immortalitatem, quæ de cœlo eſt. Homo autem rectus in cœlum ſpectat, quia propoſita eſt illi immortalitas; nec tamen venit, niſi tribuatur homini a Deo. Nam nihil intereſſet inter juſtum & injuſtum, ſiquidem omnis homo natus immortalis fieret; ergo immortalitas non ſequela naturæ, ſed merces præmiumque virtutis eſt. Denique homo non ſtatim quam natus eſt, rectus ingreditur: ſed quadrupes primo, quia ratio corporis & hujus præſentis vitæ communis eſt cum mutis animalibus; poſt deinde confirmatis viribus erigitur, & lingua ejus in eloquium ſolvitur, & mutum animal eſſe deſinit. Quæ ratio docet, mortalem naſci hominem; poſtea vero immortalem fieri, cum cœperit ex Deo vivere id eſt, juſtitiam ſequi, quæ continetur in Dei cultu, cum excitaverit hominem Deus ad aſpectum cœli ac ſui. Quod tum fit, cum homo cœleſti lavacro purificatus, exponit infantiam cum omni labe vitæ prioris, & incremento divini vigoris accepto, fit homo perfectus ac plenus.

Ergo quia virtutem propoſuit homini Deus, licet anima & corpus conſociata ſint; tamen contraria ſunt, & impugnant invicem. Animi bona, mala ſunt

ſunt corporis; id eſt, opum fuga, voluptatum interdictio, doloris mortisque contemptus. Item corporis bona, mala ſunt animi; hoc eſt, cupiditas, & libido, quibus & opes appetuntur, & ſuavitates variarum voluptatum, quibus enervatus animus extinguitur. Ideo neceſſe eſt, juſtum & ſapientem in omnibus malis eſſe, quoniam malorum victrix eſt fortitudo; injuſtos autem in divitiis, in honore, in poteſtate. Hæc enim bona corporalia & terrena ſunt. Illi autem terrenam vitam agunt, nec aſſequi immortalitatem queunt, quia ſe voluptatibus dediderunt, quæ ſunt virtutis inimicæ. Itaque vita hæc temporalis illi æternæ debet eſſe ſubjecta, ſicut corpus animæ. Quisquis ergo animæ vitam maluerit, vitam corporis contemnat neceſſe eſt; nec aliter eniti ad ſummum poterit, niſi quæ ſunt ima deſpexerit. Qui autem corporis vitam fuerit amplexus, & cupiditates ſuas in terram dejecerit, illam ſuperiorem vitam conſequi non poteſt. Sed qui mavult bene vivere in æternum, male vivet ad tempus, & afficietur omnibus moleſtiis & laboribus, quandiu fuerit in terra, ut habeat divinum & cœleſte ſolatium. Et qui maluerit bene vivere ad tempus, male vivet in æternum; damnabitur enim ſententia Dei ad æternam pœnam, quia cœleſtibus bonis terrena præpoſuit. Propterea igitur coli ſe Deus expetit, & honorari ab homine tanquam pater, ut virtutem ac ſapientiam teneat, quæ ſola immortalitatem parit. Nam quia nullus alius præter ipſum donare eam poteſt, quia ſolus poſſidet, pietatem hominis, qua Deum honoraverit, hoc afficiet præmio, ut ſit in æternum beatus, ſitque apud Deum, & cum Deo ſemper.

---

*Quæ ſequuntur in quibusdam Manuſcriptis ac in antiquis editionibus reperi. Ea tamen Lactantio abjudicant recentiores interpretes: ſed ne aliquid deſit, hic appo-*

*nere*

*nere viſum eſt; ac monemus ea non eſſe apprime Catholica: Sic autem habet.*

„Neque nunc aliquis eo confugiat, ut dicat ad „ipſius culpam pertinere, qui & bonum inſtituit, & „malum. Cur enim malum voluit eſſe, ſi id odio „habet? Cur non bonum tantum fecit, ut nemo „peccaret, nemo faceret malum? Quanquam hoc in „omnibus fere prioribus libris docuerim, & id jam „ſuperius, quamvis leviter, attigerim; tamen ſub- „inde admonendum eſt, quia omnis ratio in eo po- „ſita eſt. Nulla enim virtus eſſe poterat, niſi diverſa „feciſſet; nec omnino apparere vis boni poteſt, niſi „ex mali comparatione. Adeo malum nihil aliud eſt, „quam boni interpretatio. Sublato igitur malo, etiam „bonum tolli neceſſe eſt. Si lævam manum, aut pe- „dem amputaveris, nec corpus erit integrum, nec „vita ipſa conſtabit. Adeo ad compagem corporis „temperandam, aptiſſime cum dextris ſiniſtra jungun- „tur. Item ſi pares calculos feceris, nemo ludet. Si „unum colorem Circo dederis, nemo ſpectandum „putabit, ſublata omni Circenſium voluptate. Quos „profecto qui prius inſtituit, amator unius coloris „fuit: ſed alterum ei, quaſi æmulum poſuit, ut poſ- „ſet eſſe certamen, & aliqua in ſpectaculo gratia. Sic „Deus, quum bonum conſtitueret, quum virtutem „daret, ſtatuit etiam diverſa, cum quibus illa con- „fligerent. Si deſit hoſtis, & pugna, nulla victoria „eſt. Tolle certamen, ne virtus quidem quidquam „eſt. Quam multa ſunt hominum inter ſe, & quam „variis artibus conſtituta certamina? Nemo tamen „fortior, velocior, præſtantior haberetur, ſi adver- „ſarium, cum quo contenderet, non haberet. Unde „autem abeſt victoria, abeſſe hinc & gloriam ſimul, „& præmium neceſſe eſt. Ut igitur virtutem ipſam „exercitatione aſſidua roboraret, eamque faceret de

„malo-

„ malorum conflictatione perfectam, utrumque ſimul „ dedit, quia utrumque ſine altero retinere vim ſuam „ non poteſt. Ergo diverſitas eſt, cui omnis ratio „ veritatis innititur.

„ Non me præterit, quid hoc loco a peritioribus „ poſſit opponi. Si bonum ſine malo eſſe non poteſt, „ quomodo primum hominem dicis ante offenſum „ Deum in ſolo bono fuiſſe, aut poſtea in ſolo bono „ futurum? Diſcutienda nobis hæc quæſtio eſt: quod „ in prioribus libris prætermiſi, ut hic implerem. Di- „ ximus ſuperius, ex elementis repugnantibus hominis „ conſtare naturam. Corpus enim, quia terra eſt, „ comprehenſibile eſt, temporale, brutum, atque te- „ nebroſum eſt. Anima vero, quia de cœlo eſt, te- „ nuis, æterna, ſenſibilis, illuſtris eſt. Quæ quia in- „ ter ſe contraria ſunt, neceſſe eſt, hominem bono „ & malo eſſe ſubjectum. Animæ adſcribitur bonum, „ quia indiſſolubilis eſt: corpori malum; quia fragile „ eſt. Quoniam igitur ſociata & conjuncta ſunt corpus „ & anima, æque bonum & malum cohæreat neceſſe „ eſt; nec ſeparari alterutro poſſunt, niſi quum illa „ ſeparata ſunt. Denique boni malique notitia ſimul „ homini primo data eſt. Qua percepta, ſtatim de „ loco ſancto pulſus eſt, in quo malum non eſt. Ubi „ cum eſſet in bono tantum, id ipſum bonum eſſe, „ ignorabat. Poſtquam vero accepit boni malique „ intelligentiam, jam nefas erat, eum in beatitudinis „ loco morari, relegatusque eſt in hunc communem „ orbem, ut ea utraque ſimul experiretur, quorum „ naturam pariter agnoverat. Apparet ergo idcirco „ datam eſſe homini ſapientiam, ut bonum diſcernat „ a malo; ut ab incommodis commoda, ab inutili- „ bus utilia diſtinguat; ut habeat judicium, & conſi- „ derantiam, quid cavere, quid appetere, quid fu- „ gere, quid ſequi debeat. Sapientia igitur conſtare „ ſine malo non poteſt; vixitque ille princeps generis

„ huma-

„humani, quamdiu in ſolo bono fuit, velut infans, „boni ac mali neſcius. Atenim poſtea hominem ne„ceſſe eſt & ſapientem eſſe, & ſine ullo malo beatum. „Sed id fieri non poteſt, quamdiu anima domicilio „corporis induta eſt.

„Quum vero factum fuerit corporis animæque diſ„ſidium, tunc malum á bono ſeparabitur. Et ſicut „corpus interit, anima manet: ita malum interibit, „& bonum permanebit. Tunc homo accepto immor„talitatis indumento, erit ſapiens, expers mali, ſicut „Deus. Qui ergo vult nos in bono eſſe tantum, id „potiſſimum deſiderat, ut ſine corpore vivamus, in „quo eſt malum. Quod ſi tollatur, aut ſapientia ho„mini, ut dixi, aut corpus adimetur: ſapientia, ut „ignoret malum; corpus, ut non ſentiat. Nunc au„tem cum homo & ſapientia ſit inſtructus, ut ſciat, „& corpore, ut ſentiat, utrumque pariter in hac vita „Deus eſſe voluit, ut ratio virtutis ſapientiæque con„ſtaret. Poſuit itaque hominem inter utrumque me„dium, ut haberet licentiam vel mali, vel boni ſe„quendi. Sed malo admiſcuit apparentia quædam „bona, id eſt, varias & delectabiles ſuavitates, ut „earum illecebris induceret hominem ad latens ma„lum. Bono autem admiſcuit apparentia quædam ma„la, id eſt, ærumnas, & miſerias, & labores, quorum „aſperitate ac moleſtia offenſus animus refugeret a „bono latenti. Hic ergo ſapientiæ officium deſidera„tur, ut plus mente videamus, quam corpore: quod „pauci admodum facere poſſunt; quia & virtus diffi„cilis ac rara eſt, & voluptas communis ac publica. „Ita neceſſe eſt, ſapientem pro ſtulto haberi, qui „dum appetit bona, quæ non cernuntur, dimittit e „manibus, quæ videntur; & dum vitat mala, quæ „non aſpiciuntur, incurrit in mala, quæ ante oculos „ſunt. Quod accidit nobis, cum neque cruciatum, „neque mortem pro fide recuſamus: quando ad ſum-

„mum

„mum nefas compellimur, ut prodita fide atque ab-
„negato Deo vero, diis mortuis mortiferisque libe-
„mus. Hæc ratio eſt, cur hominem Deus & mor-
„talem fecerit, & malis ſubjecerit; licet ipſius cauſa
„mundum ædificaſſet, ſcilicet ut virtutem caperet,
„& ei virtus ſua immortalitatem daret. Virtus au-
„tem, ſicut oſtendimus, veri Dei cultus eſt.“

## CAPUT VI.

*Quare mundus & homo creati ſunt; quam ſit inanis cultus Deorum.*

Nunc totam rationem brevi circumſcriptione ſignemus. Idcirco mundus factus eſt, ut naſcamur: ideo naſcimur, ut agnoſcamus factorem mundi ac noſtri Deum: ideo agnoſcimus, ut colamus: ideo colimus, ut immortalitatem pro mercede laborum capiamus, quoniam maximis laboribus cultus Dei conſtat: ideo præmio immortalitatis afficimur, ut ſimiles Angelis effecti, ſummo patri ac Domino in perpetuum ſerviamus, & ſimus æternum Deo regnum. Hæc ſumma rerum eſt, hoc Arcanum Dei, hoc myſterium mundi: a quo ſunt alieni, qui ſequentes præſentem voluptatem, terreſtribus & fragilibus ſe bonis addixerunt, & animas ad cœleſtia genitas ſuavitatibus mortiferis tanquam luto cœnove demerſerunt.

Quæramus nunc viciſſim, an in cultu Deorum ratio ulla ſubſiſtat: qui ſi multi ſunt, ſi ideo tantum ab hominibus coluntur, ut præſtent illis opes, victorias, honores, & quæque alia quæ non niſi ad præſens valent; ſi ſine cauſa gignimur; ſi in hominibus procreandis providentia nulla verſatur; ſi caſu nobismetipſis, ac voluptatis noſtræ gratia naſcimur; ſi nihil poſt mortem ſumus: quid poteſt eſſe tam ſupervacaneum, tam inane, tam vanum, quam humana res, & quam mun-

mundus ipſe? qui cum ſit incredibili magnitudine, tam mirabili ratione conſtructus, tamen rebus ineptis vacet. Cur enim ventorum ſpiritus citent nubes? Cur emicent fulgura? tonitrua mugiant? imbres cadant, ut fruges terra producat, ut varios fœtus alat? Cur denique omnis natura rerum laboret, ne quid deſit earum rerum, quibus vita hominis ſuſtinetur, ſi eſt inanis, ſi ad nihilum interimus, ſi nihil eſt in nobis majoris emolumenti Deo? Quod ſi eſt dictu nefas, nec putandum eſt fieri poſſe, ut non ob aliquam maximam rationem fuerit conſtitutum, quod videas maxima ratione conſtare; quæ poteſt eſſe ratio in his erroribus pravarum religionum, & in hac perſuaſione philoſophorum, quia putant animas interire? Profecto nulla. Quid enim habent dicere, cur Dii hominibus tam diligenter ſuis quæque temporibus exhibeant? An ut illis far & merum demus, & odorem thuris, & ſanguinem pecudum? quæ neque immortalibus grata eſſe poſſunt, quia ſunt fragilia; neque uſui eſſe expertibus corporum, quia hæc ad uſum corporalium data ſunt. Et tamen ſi ea deſiderarent, ſibi ipſi poſſent exhibere, cum vellent. Sive igitur intereunt animæ, ſive in æternum manent, quam rationem continet cultus Deorum, aut a quo mundus conſtitutus eſt? cur, aut quando, aut quouſque, quatenus homines, aut quamobrem procreati? cur naſcuntur, intereunt, ſuccedunt, renovantur? Quid Dii ex cultibus eorum aſſequuntur, qui poſt mortem nihil futuri ſunt? quid præſtant? quid pollicentur? quid minantur aut hominibus, aut Diis dignum? Vel ſi manent animæ poſt obitum, quid de his faciunt, facturive ſunt? quid illis opus eſt theſauro animarum? ipſi illi ex quo fonte oriuntur? quomodo, aut quare, aut unde multi ſunt? Ita fit, ut ſi ab illa rerum ſumma, quam ſuperius comprehendimus, aberraveris, omnis ratio intereat, & ad nihilum omnia revolvantur.

„mum nefas compellimur, ut prodita fide atque ab-
„negato Deo vero, diis mortuis mortiferisque libe-
„mus. Hæc ratio eſt, cur hominem Deus & mor-
„talem fecerit, & malis ſubjecerit; licet ipſius cauſa
„mundum ædificaſſet, ſcilicet ut virtutem caperet,
„& ei virtus ſua immortalitatem daret. Virtus au-
„tem, ſicut oſtendimus, veri Dei cultus eſt."

## CAPUT VI.

*Quare mundus & homo creati ſunt; quam ſit inanis cultus Deorum.*

Nunc totam rationem brevi circumſcriptione ſignemus. Idcirco mundus factus eſt, ut naſcamur: ideo naſcimur, ut agnoſcamus factorem mundi ac noſtri Deum: ideo agnoſcimus, ut colamus: ideo colimus, ut immortalitatem pro mercede laborum capiamus, quoniam maximis laboribus cultus Dei conſtat: ideo præmio immortalitatis afficimur, ut ſimiles Angelis effecti, ſummo patri ac Domino in perpetuum ſerviamus, & ſimus æternum Deo regnum. Hæc ſumma rerum eſt, hoc Arcanum Dei, hoc myſterium mundi: a quo ſunt alieni, qui ſequentes præſentem voluptatem, terreſtribus & fragilibus ſe bonis addixerunt, & animas ad cœleſtia genitas ſuavitatibus mortiferis tanquam luto cœnove demerſerunt.

Quæramus nunc viciſſim, an in cultu Deorum ratio ulla ſubſiſtat: qui ſi multi ſunt, ſi ideo tantum ab hominibus coluntur, ut præſtent illis opes, victorias, honores, & quæque alia quæ non niſi ad præſens valent; ſi ſine cauſa gignimur; ſi in hominibus procreandis providentia nulla verſatur; ſi caſu nobismetipſis, ac voluptatis noſtræ gratia naſcimur; ſi nihil poſt mortem ſumus: quid poteſt eſſe tam ſupervacaneum, tam inane, tam vanum, quam humana res, & quam mun-

mundus ipſe? qui cum ſit incredibili magnitudine, tam mirabili ratione conſtructus, tamen rebus ineptis vacet. Cur enim ventorum ſpiritus citent nubes? Cur emicent fulgura? tonitrua mugiant? imbres cadant, ut fruges terra producat, ut varios fœtus alat? Cur denique omnis natura rerum laboret, ne quid deſit earum rerum, quibus vita hominis ſuſtinetur, ſi eſt inanis, ſi ad nihilum interimus, ſi nihil eſt in nobis majoris emolumenti Deo? Quod ſi eſt dictu nefas, nec putandum eſt fieri poſſe, ut non ob aliquam maximam rationem fuerit conſtitutum, quod videas maxima ratione conſtare; quæ poteſt eſſe ratio in his erroribus pravarum religionum, & in hac perſuaſione philoſophorum, quia putant animas interire? Profecto nulla. Quid enim habent dicere, cur Dii hominibus tam diligenter ſuis quæque temporibus exhibeant? An ut illis far & merum demus, & odorem thuris, & ſanguinem pecudum? quæ neque immortalibus grata eſſe poſſunt, quia ſunt fragilia; neque uſui eſſe expertibus corporum, quia hæc ad uſum corporalium data ſunt. Et tamen ſi ea deſiderarent, ſibi ipſi poſſent exhibere, cum vellent. Sive igitur intereunt animæ, ſive in æternum manent, quam rationem continet cultus Deorum, aut a quo mundus conſtitutus eſt? cur, aut quando, aut quouſque, quatenus homines, aut quamobrem procreati? cur naſcuntur, intereunt, ſuccedunt, renovantur? Quid Dii ex cultibus eorum aſſequuntur, qui poſt mortem nihil futuri ſunt? quid præſtant? quid pollicentur? quid minantur aut hominibus, aut Diis dignum? Vel ſi manent animæ poſt obitum, quid de his faciunt, facturive ſunt? quid illis opus eſt theſauro animarum? ipſi illi ex quo fonte oriuntur? quomodo, aut quare, aut unde multi ſunt? Ita fit, ut ſi ab illa rerum ſumma, quam ſuperius comprehendimus, aberraveris, omnis ratio intereat, & ad nihilum omnia revolvantur.

## CAPUT VII.

*De Philoſophorum varietate, eorumque veritate.*

Quam ſummam quia philoſophi non comprehenderunt, nec veritatem comprehendere potuerunt, quamvis ea fere, quibus ſumma ipſa conſtat, & viderint, & explicaverint. Sed diverſi, ac diverſe illa omnia protulerunt, non annectentes nec cauſas rerum, nec conſequentias, nec rationes; ut ſummam illam, quæ continet univerſa, & compingerent, & implerent. Facile eſt autem docere, pene univerſam veritatem per philoſophos & ſectas eſſe diviſam. Non enim ſic philoſophiam nos evertimus, ut Academici ſolent, quibus ad omnia reſpondere propoſitum eſt, quod eſt potius calumniari & illudere: ſed docemus, nullam ſectam fuiſſe tam deviam, nec philoſophorum quemquam tam inanem, qui non viderit aliquid ex vero. Sed dum contradicendi ſtudio inſaniunt, dum ſua etiam falſa defendunt, aliorum etiam vera ſubvertunt, non tantum elapſa illis veritas eſt, quam ſe quærere ſimulabant: ſed ipſi eam potiſſimum ſuo vitio perdiderunt. Quod ſi extitiſſet aliquis, qui veritatem ſparſam per ſingulos, per ſectasque diffuſam colligeret in unum, ac redigeret in corpus, is profecto non diſſentiret a nobis. Sed hoc nemo facere, niſi veri peritus ac ſciens poteſt. Verum autem ſcire non niſi ejus eſt, qui ſit doctus a Deo. Neque enim poteſt aliter repudiare quæ falſa ſunt, eligere ac probare quæ vera: ſed ſi vel caſu id efficeret, certiſſime philoſopharetur; & quamvis non poſſet divinis teſtimoniis illa defendere, tamen ſe ipſa veritas illuſtraret ſuo lumine. Quare incredibilis eſt error illorum, qui cum aliquam ſectam probaverint, eique ſe addixerint, cæteras damnant tanquam falſas & inanes, armantque ſe ad præliandum, nec quid defendere debeant ſcientes,

tes, nec quid refutare; incurſantque paſſim ſine delectu omnia, quæ afferunt quicumque diſſentiunt.

Ob has eorum pertinaciſſimas contentiones nulla extitit philoſophia, quæ ad verum propius accederet; nam particulatim veritas ab his tota comprehenſa eſt. Factum eſſe mundum a Deo, dixit Plato. Idem Prophetæ loquuntur; idemque ex Sibyllæ carminibus apparet. Errant igitur qui vel omnia ſua ſponte nata eſſe dixerunt, vel minutis ſeminibus conglobatis; quoniam tanta res, tam ornata, tam magna, neque fieri, neque diſponi & ordinari ſine aliquo prudentiſſimo autore potuit; & ea ipſa ratio, qua conſtare ac regi omnia ſentiuntur, ſolertiſſimæ mentis artificem confitetur. Hominum cauſa mundum, & omnia quæ in eo ſunt eſſe facta, Stoici loquuntur: idem nos divinæ litteræ docent. Erravit ergo Democritus, qui vermiculorum modo putavit effuſos eſſe de terra nullo autore, nullaque ratione. Cur enim formatus ſit homo, divini ſacramenti eſt: quod quia ille ſcire non poterat, humanam vitam deduxit ad nihilum. Ad virtutem capeſſendam naſci homines Ariſton diſſeruit: idem nos monemur ac diſcimus a Prophetis. Falſus igitur Ariſtippus, qui hominem voluptati, hoc eſt malo tanquam pecudem ſubjugavit. Immortales eſſe animas Pherecydes & Plato diſputaverunt: hæc vero propria eſt in noſtra Religione doctrina. Ergo Dicæarchus cum Democrito erravit, qui perire cum corpore ac diſſolvi argumentatus eſt. Eſſe infeferos Zenon Stoicus docuit, & ſedes piorum ab impiis eſſe diſcretas; & illos quidem quietas ac delectabiles incolere regiones, hos vere luere pœnas in tenebroſis locis, atque in cœni voraginibus horrendis: idem nobis Prophetæ palam faciunt. Ergo Epicurus erravit, qui poetarum id eſſe figmentum putavit, & illas inferorum pœnas, quæ ferantur, in hac eſſe vita interpretatus eſt. Totam igitur veritatem, & omne

divinæ Religionis arcanum philoſophi attigerunt. Sed aliis refellentibus, defendere id quod invenerant, nequiverunt; quia ſingulis ratio non quadravit, nec ea, quæ vera ſenſerant, in ſummam redigere potuerunt, ſicut nos ſuperius fecimus.

---

## CAPUT VIII.

### *De immortalitate Animæ.*

Unum eſt igitur ſummum bonum immortalitas, ad quam capiendam, & formati a principio, & nati ſumus. Ad hanc tendimus; hanc ſpectat humana natura; ad hanc nos provehit virtus: quod bonum quia deprehendimus, ſupereſt etiam ut de ipſa immortalitate dicamus. Platonis argumenta, quamvis ad rem multum conferant, tamen parum habent firmitatis ad probandam & implendam veritatem; quoniam nec rationem totius myſterii magni conſummaverat, in unumque collegerat, nec ſummum bonum compreprehenderat. Nam licet verum de animæ immortalitate ſentiret, tamen non ita de illa tanquam de ſummo bono diſſerebat. Nos igitur certioribus ſignis elicere poſſumus veritatem, qui eam non ancipiti ſuſpicione collegimus, ſed divina traditione cognovimus. Plato autem ſic argumentatus eſt, immortale eſſe quidquid per ſeipſum & ſentit, & ſemper movetur; quod enim principium motus non habet, nec finem habiturum, quia deſeri a ſemetipſo non poteſt. Quod argumentum etiam mutis animalibus æternitatem daret, niſi adjectione ſapientiæ diſcreviſſet. Addidit igitur, ut effugeret hanc communitatem, fieri non poſſe, quin ſit immortalis animus humanus, cujus miranda ſolertia inveniendi, & celeritas cogitandi, & facilitas percipiendi atque diſcendi, & memoria præteritorum, & providentia futurorum, & artium ple-

rumque

rumque innumerabilium ſcientia, qua cæteræ careant animantes, divina & cœleſtis appareat: quia & origo animi, qui tanta capiat, tanta contineat, nulla reperiatur in terra; ſiquidem ex concretione terrena nihil habeat admiſtum: ſed neceſſe eſſe in terram reſolvi, quod eſt in homine ponderoſum & diſſolubile; quod autem tenue atque ſubtile, id vero eſſe individuum, ac domicilio corporis velut carcere liberatum, ad cœlum & ad naturam ſuam pervolare. Hæc fere Platonis collecta breviter, quæ apud ipſum late copioſeque explicantur.

In eadem ſententia fuit etiam Pythagoras antea, ejusque præceptor Pherecydes, quem Cicero tradit primum de æternitate animarum diſputaviſſe. Qui omnes licet eloquentia excellerent; tamen in hac duntaxat contentione non minus autoritatis habuerunt, qui contra hanc ſententiam diſſerebant, Dicæarchus primo, deinde Democritus, poſtremo Epicurus: adeo ut res ipſa, de qua inter ſe pugnabant, in dubium vocaretur. Denique & Tullius, expoſitis horum omnium de immortalitate ac morte ſententiis, neſcire ſe quid ſit verum, pronuntiavit. „Harum, inquit, ſententiarum quæ vera ſit, Deus „aliquis viderit.“ Et rurſus alibi: „Quoniam utra„que, inquit, earum ſententiarum doctiſſimos habuit „autores; nec quid certi ſit divinari poteſt.“ Verum nobis divinatione opus non eſt, quibus veritatem divinitas ipſa patefecit.

## CAPUT IX.

### *De æternitate Animæ, atque de Virtute.*

His itaque argumentis, quæ nec Plato, nec ullus alius invenit, animarum æternitas probari ac perſpici poteſt: quæ nos breviter collegimus; quoniam

properat oratio ad enarrandum judicium Dei maximum, quod in terra propinquante ſeculorum fine celebrabitur. Ante omnia, quoniam Deus ab homine videri non poteſt, ne quis tamen ex eo ipſo putaret Deum non eſſe, quia mortalibus oculis non videretur, inter cætera inſtitutorum miracula, fecit etiam multa, quorum vis quidem apparet, ſubſtantia tamen non videretur, ſicut eſt vox, odor, ventus; ut harum rerum argumento & exemplo, etiam Deum, licet ſub oculos non veniret, de ſua tamen vi, & effectu, & operibus cerneremus. Quid voce clarius? aut vento fortius? aut odore violentius? Hæc tamen, cum per aerem feruntur, ad ſenſusque noſtros veniunt, & eos potentia ſua impellunt, non cernuntur acie luminum: ſed aliis corporis partibus ſentiuntur. Similiter Deus non aſpectu nobis aliove fragili ſenſu comprehendendus eſt: ſed mentis oculis intuendus, cum opera ejus præclara & miranda videamus. Nam illos, qui nullum omnino Deum eſſe dixerunt, non modo philoſophos, ſed ne homines quidem fuiſſe dixerim, qui mutis ſimillimi ex ſolo corpore conſtiterunt, nihil omnino cernentes animo, ſed ad ſenſum corporis cuncta referentes, qui nihil putabant eſſe, niſi quod oculis contuebantur. Et quia videbant aut bonis accidere adverſa, aut malis proſpera, fortuitu geri omnia crediderunt, & natura mundum, non providentia conſtitutum.

Hinc jam prolapſi ſunt ad deliramenta, quæ talem ſententiam neceſſario ſequebantur. Quod ſi eſt Deus & incorporalis, & inviſibilis, & æternus; ergo non idcirco interire animam credibile eſt, quia non videtur, poſtquam receſſit a corpore, quoniam conſtat eſſe aliquid ſentiens ac vigens, quod non veniat ſub aſpectum. Atenim difficile eſt animo comprehendere, quemadmodum poſſit anima retinere ſenſum ſine iis partibus corporis, in quibus ineſt officium ſentiendi.

Quid

Quid de Deo? num facile eſt comprehendere, quemadmodum vigeat ſine corpore? Quod ſi Deos eſſe credunt, qui ſi ſunt, utique ſunt expertes corporum, neceſſe eſt, humanas animas eadem ratione ſubſiſtere; quoniam ex ipſa ratione ac prudentia intelligitur eſſe quædam in homine ac Deo ſimilitudo. Denique illud argumentum, quod etiam Marcus Tullius vidit, ſatis firmum eſt: ex eo æternitatem animæ poſſe diſgnoſci, quia nullum ſit aliud animal, quod habeat notitiam aliquam Dei; Religioque ſit pene ſola, quæ hominem diſcernat a mutis: quæ cum in hominem ſolum cadat, profecto teſtatur, id affectare nos, id deſiderare, id colere, quod nobis familiare, quod proximum ſit futurum.

An aliquis, cum cæterarum animantium naturam conſideraverit, quas pronis corporibus abjectas in terramque proſtratas ſummi Dei providentia effecit, ut ex hoc intelligi poſſit, nihil eas rationis habere cum cœlo, poteſt non intelligere, ſolum ex omnibus cœleſte ac divinum animal eſſe hominem, cujus corpus ab humo excitatum, vultus ſublimis, ſtatus rectus originem ſuam quærit, & quaſi contempta humilitate terræ, ad altum nititur, quia ſentit ſummum bonum in ſummo ſibi eſſe quærendum, memorque conditionis ſuæ, qua Deus illum fecit eximium, ad artificem ſuum ſpectat? Quam ſpectationem Triſmegiſtus *θεωπίδα* rectiſſime nominavit: quæ in mutis animalibus nulla eſt. Cum autem ſapientia, quæ ſoli homini data eſt, nihil aliud ſit quam Dei notitia, apparet animam non interire, neque diſſolvi, ſed manere in ſempiternum, quia Deum, qui ſempiternus eſt, & quærit, & diligit, ipſa cogente natura, ſentiens vel unde orta ſit, vel quo reverſura. Præterea non exiguum immortalitatis argumentum eſt, quod homo ſolus cœleſti elemento utitur. Nam cum rerum natura his duobus elementis, quæ repugnantia ſibi atque inimica

ſunt, conſtet igne, & aqua, quorum alterum cœlo, alterum terræ adſcribitur: cæteræ animantes, quia terrenæ mortalesque ſunt, terreno & gravi utuntur elemento; homo ſolus ignem in uſu habet, quod eſt elementum leve, ſublime, cœleſte. Ea vero quæ ponderoſa ſunt, ad mortem deprimunt; & quæ levia ſunt, ad vitam ſublevant, quia vita in ſummo eſt, mors in imo. Et ut lux eſſe ſine igne non poteſt, ſic vita ſine luce. Ignis igitur elementum eſt lucis ac vitæ: unde apparet hominem, qui eo utitur, immortalem ſortitum eſſe conditionem, quia id illi familiare eſt, quod facit vitam.

Virtus quoque ſoli homini data magno argumento, eſt immortales eſſe animas. Quæ non erit ſecundum naturam, ſi anima extinguitur; huic enim præſenti vitæ nocet. Nam vita iſta terrena, quam communem cum mutis animalibus ducimus, & voluptatem expetit, cujus fructibus variis ac ſuavibus delectatur, & dolorem fugit, cujus aſperitas naturam viventium acerbis ſenſibus lædit, & ad mortem perducere nititur, quæ diſſolvit animantem. Si ergo virtus & prohibet iis bonis hominem, quæ naturaliter appetuntur, & ad ſuſtinenda mala impellit, quæ naturaliter fugiuntur; ergo mala eſt virtus, & inimica naturæ, ſtultumque judicari neceſſe eſt qui eam ſequitur, quoniam ſe ipſe lædit, & fugiendo bona præſentia, & appetendo æque mala ſine ſpe fructus amplioris. Nam cum liceat nobis jucundiſſimis frui voluptatibus, nonne ſenſu carere videamur, ſi malimus in humilitate, in egeſtate, in contemptu, in ignominia vivere, aut ne vivere quidem, ſed dolore cruciari, & mori, ex quibus malis nihil amplius aſſequamur, quo poſſit voluptas omiſſa penſari? Si autem virtus malum non eſt, facitque honeſte, quod voluptates vitioſas turpesque contemnit & fortiter, quod nec dolorem, nec mortem timet, ut officium ſervet; ergo majus aliquod bonum aſſequa-

quatur neceſſe eſt, quam ſunt illa quæ ſpernit. At vero morte ſuſcepta, quod ulterius bonum ſperari poteſt, niſi æternitas?

## CAPUT X.

*De Vitiis & Virtutibus, atque de vita & morte.*

Transeamus nunc viciſſim ad ea quæ virtuti repugnant, ut etiam ex his immortalitas animæ colligatur. Vitia omnia temporalia ſunt; ad præſens enim commoventur. Iræ impetus recepta ultione ſedatur. Libidinis voluptas corporis finis eſt. Cupiditatem aut ſatietas earum rerum, quas expetit, aut aliorum affectuum commotiones interimunt. Ambitio, poſtquam honores quos voluit adepta eſt, conſeneſcit. Item cætera vitia conſiſtere ac permanere non poſſunt: ſed ipſo fructu quem expetunt finiuntur. Recedunt ergo, & redeunt. Virtus autem ſine ulla intermiſſione perpetua eſt, nec diſcedere ab ea poteſt, qui eam ſemel cepit. Nam ſi habeat intervallum, ſi aliquando ea carere poſſumus, redibunt protinus vitia, quæ virtutem ſemper impugnant. Non eſt igitur comprehenſa, ſi deſerit, ſi aliquando ſecedit. Cum vero ſibi domicilium ſtabile collocavit, in omni actu verſari eam neceſſe eſt; nec poteſt fideliter depellere vitia, & fugare, niſi pectus, quod inſedit, perpetua ſtatione munierit. Ipſa ergo virtutis perpetuitas indicat, humanum animum, ſi virtutem ceperit, permanere; quia & virtus perpetua eſt, & ſolus animus humanus virtutem capit. Quoniam igitur contraria ſunt vitia virtuti, omnis ratio diverſa & contraria ſit neceſſe eſt. Quia vitia commotiones & perturbationes animi ſunt, virtus e contrario lenitudo & tranquillitas animi eſt. Quia vitia temporalia & brevia ſunt; virtus perpetua & conſtans, & par ſibi ſemper.

Quia vitiorum fructus, id eſt, voluptates, æque ut ipſa, breves temporaleſque ſunt; virtutis ergo fructus ac præmium ſempiternum eſt, quia vitiorum commodum in præſenti eſt, virtutis igitur in futuro.

Ita fit, ut in hac vita virtutis præmium nullum ſit, quia virtus adhuc ipſa eſt. Nam ſicut vitia, cum in actu ſuo finiuntur, voluptas & præmia eorum ſequuntur: ita virtus, cum finita eſt, merces ejus inſequitur. Virtus autem nunquam niſi morte finitur, quoniam & in morte ſuſcipienda ſummum ejus officium eſt. Ergo præmium virtutis poſt mortem eſt. Denique Cicero in Tuſculanis, quamvis dubitanter, tamen ſenſit, ſummum homini bonum non niſi poſt mortem contingere. „Fidenti animo, inquit, ſi ita „res feret, gradietur ad mortem; in qua aut ſummum „bonum, aut nullum malum eſſe cognovimus.“ Mors igitur non extinguit hominem, ſed ad præmium virtutis admittit. Qui autem ſe (ut ait idem) vitiis ac ſceleribus contaminaverit, voluptatique ſervierit, is vero damnatus æternam luet pœnam; quam divinæ litteræ ſecundam mortem nominant, quæ eſt & perpetua, & graviſſimis cruciatibus plena. Nam ſicuti duæ vitæ propoſitæ ſunt homini, quarum altera eſt animæ, altera corporis: ita & mortes duæ propoſitæ ſunt, una pertinens ad corpus, qua cunctos ſecundum naturam fungi neceſſe eſt; altera pertinens ad animam, quæ ſcelere acquiritur, virtute vitatur; & ut vita hæc temporalis eſt, certoſque terminos habet, quia corporis eſt: ſic & mors æque temporalis eſt, certumque habet finem, quia corpus attingit.

## CAPUT XI.

*De Temporibus poſtremis, atque de anima & Corpore.*

Impletis igitur temporibus, quæ Deus morti ſtatuit, terminabitur ipſa mors. Et quia temporalem vitam tem-

temporalis mors ſequitur; conſequens eſt, ut reſurgant animæ ad vitam perennem, quia finem mors temporalis accepit. Rurſum, ſicut vita animi ſempiterna eſt, in qua divinos & ineloquibiles immortalitatis ſuæ fructus capit: ita & mors ejus perpetua ſit neceſſe eſt, in qua perennes pœnas & infinita tormenta pro peccatis ſuis pendet. Ergo in ea conditione res poſita eſt, ut qui beati ſunt in hac vita corporali atque terrena, ſemper miſeri ſint futuri; quia jam bonis, quæ maluerunt, potiti ſunt: quod iis evenit, qui Deos adorant, ac Deum negligunt. Deinde qui juſtitiam ſequentes, in hac vita miſeri fuerunt & contempti, & inopes; & ob ipſam juſtitiam contumeliis & injuriis ſæpe vexati, quia nec aliter virtus teneri poteſt, ſemper beati ſunt futuri; ut, quia mala jam pertulerunt, etiam bonis fruantur. Quod his utique contingit, qui contemptis terreſtribus Diis & fragilibus bonis, cœleſtem Religionem Dei ſequuntur; cujus bona, ſicut ipſe qui tribuit, ſempiterna ſunt. Quid opera corporis atque animi? nonne indicant eſſe animam mortis expertem? Nam corpus, quia ipſum fragile eſt atque mortale, quæcumque opera molitur, æque caduca ſunt. Nihil enim Tullius ait eſſe, quod ſit manibus humanis laboratum, quod non aliquando ad interitum redigatur, vel injuria hominum, vel ipſa confectrice rerum omnium vetuſtate.

At vero animi opera videmus æterna. Nam quicumque contemptui præſentium ſtudentes, in memoriam monimenta ingeniorum factorumque magnorum reliquerunt, ii plane mentis ac virtutis ſuæ nomen indelebile quæſierunt. Ergo ſi opera corporis ideo mortalia ſunt, quia ipſum mortale eſt, ſequitur ut anima ex eo immortalis appareat, quia videmus opera ejus non eſſe mortalia. Eodem modo deſideria quoque corporis animique declarant, alterum eſſe mortale, alterum ſempiternum. Corpus enim nihil niſi tem-

temporale deſiderat, id eſt, cibum, potum, indumentum, quietem, voluptatem; & tamèn hæc ipſa ſine nutu & adminiculo animi nec cupere, nec aſſequi poteſt. Animus autem per ſe multa deſiderat, quæ ad officium fructumve corporis non redundent; eaque non fragilia, ſed æterna ſunt, ut fama virtutis, ut memoria nominis. Nam cultum Dei, qui conſtat abſtinentia cupiditatum ac libidinum, patientia doloris, contemptu mortis, etiam contra corpus anima concupiſcit. Unde credibile eſt, non interire animam, ſed diſſociari a corpore; quia corpus ſine anima nihil poteſt, animus vero poteſt multa & magna ſine corpore. Quid, quod ea, quæ viſibilia ſunt oculis, & tangibilia manu, quia externam vim pati poſſunt, æterna eſſe non poſſunt. Ea vero quæ neque ſub tactum, neque ſub viſum veniunt, ſed tantummodo vis eorum & ratio, & effectus apparet, æterna ſunt, quia nullam vim patiuntur extrinſecus. Corpus autem ſi ideo mortale eſt, quia viſui pariter & tactui ſubjacet; ergo & anima idcirco immortalis eſt, quia nec tangi poteſt, nec videri.

## CAPUT XII.

*De Anima & corpore; atque de conjunctione eorum, & diſceſſu ac reditu.*

Nunc argumenta eorum, qui contra diſſerunt, refellamus; quæ Lucretius tertio libro executus eſt. Quoniam cum corpore, inquit, anima naſcitur, cum corpore intereat neceſſe eſt. At non eſt par utriusque ratio. Solitum enim & comprehenſibile corpus eſt, & oculis, & manu: anima vero tenuis, & tactum viſumque fugiens. Corpus e terra fictum atque ſolidatum eſt: anima in ſe nihil concreti, nihil terreni ponderis habet, ut Plato diſſerebat. Nec

enim

enim tantam poſſet habere ſolertiam, tantam vim, tantam celeritatem, niſi originem traheret e cœlo. Corpus igitur quoniam fictum ex ponderoſo & corruptibili elemento, & tangibile eſt, & viſibile, corrumpitur atque occidit; nec vim repellere poteſt, quia ſub aſpectum & ſub tactum venit. Anima autem, quia tenuitate ſua omnem tactum fugit, nullo ictu diſſolvi poteſt. Ergo quamvis inter ſe conjuncta & ſociata naſcantur, & alterum, quod eſt de terrena concretione formatum, quaſi vaſculum ſit alterius, quod eſt a cœleſti ſubtilitate deductum: cum vis aliqua utrumque diſcreverit, quæ diſcretio mors vocatur; tum utrumque in naturam ſuam recedit: quod ex terra fuit, id in terram reſolvitur; quod ex cœleſti ſpiritu, id conſtat ac viget ſemper, quoniam divinus ſpiritus ſempiternus eſt. Denique idem Lucretius oblitus quid aſſereret, & quod dogma defenderet, hos verſus poſuit:

*Cedit item retro de terra quod fuit ante*
*In terram; ſed quod miſſum eſt ex ætheris oris,*
*Id rurſus cœli fulgentia templa receptant.*

Quod ejus non erat dicere, qui perire animas cum corporibus diſſerebat: ſed victus eſt veritate, & imprudenti ratio vera ſurrepſit.

Præterea id ipſum, quod colligit, diſſolvi animam, hoc eſt, ſimul cum corpore interire, quoniam ſimul naſcantur, & falſum eſt, & in contrarium converti poteſt. Non enim ſimul interit: ſed anima diſcedente, integrum per dies multos manet, & plerumque medicatum diutiſſime durat. Nam ſi ut ſimul naſcuntur, ſimul interirent, non diſcederet repente anima, corpusque deſereret: ſed uno temporis puncto utrumque pariter diſſiparetur, & tam celeriter etiam corpus, adhuc ſpiritu in eo manente, deliqueſceret ac periret, quam celeriter anima ſecedit; immo vero diſſoluto corpore anima vaneſceret, velut humor fracto

fracto vaſe diffuſus. Nam ſi terrenum & fragile corpus poſt ſeceſſum animæ non ſtatim diffluit, in terramque tabeſcit, ex qua illi origo eſt; ergo anima, quæ fragilis non eſt, in æternum manet, quoniam origo ejus æterna eſt. Quoniam creſcit, inquit, ſenſus in pueris, & in juvenibus viget, & in ſenibus diminuitur, apparet eſſe mortalem. Primum non eſt idem mens & anima; aliud eſt enim quo vivimus, aliud quo cogitamus. Nam dormientium mens, non anima ſopitur; & in furioſis mens extinguitur, anima manet; & ideo non exanimes, ſed dementes vocantur. Mens ergo, id eſt intelligentia, vel augetur, vel minuitur pro ætate. Anima in ſtatu ſuo ſemper eſt, & ex quo tempore ſpirandi accipit facultatem, eadem usque ad ultimum durat, donec emiſſa corporis clauſtro, ad ſedem ſuam revolet. Deinde quod anima, quamvis a Deo ſit inſpirata, tamen quia tenebroſo domicilio terrenæ carnis incluſa eſt, ſcientiam non habet, quæ eſt divinitatis. Audit igitur ac diſcit omnia, & ſapientiam diſcendo & audiendo capit; & ſenectus non minuit ſapientiam, ſed auget, ſi tamen juvenilis ætas virtute decurſa eſt. Sed ſi nimia ſenectus fregerit membra, non eſt animæ vitium, ſi viſus evanuit, ſi lingua torpuit, ſi auditus obſurduit, ſed corporis. Atenim memoria deficit. Quid mirum, ſi labentis domicilii ruina premitur mens, & præterita obliviſcitur, non aliter futura divina, quam ſi carcerem, quo cohibetur, effugerit?

Verum eadem, inquit, dolori & luctui obnoxia eſt, & ebrietate dementit, unde fragilis & mortalis apparet. Idcirco igitur virtus & ſapientia neceſſaria eſt, ut & mœror, qui contrahitur indigna patiendo ac videndo, fortitudine repellatur, & voluptas non modo potandi, ſed etiam rerum cæterarum abſtinentia ſuperetur. Nam ſi careat virtute, ſi voluptatibus dedita molliatur, morti fiet obnoxia, quoniam

niam & virtus, ut docuimus, immortalitatis eſt fabricatrix, & voluptas mortis. Mors autem, ſicut oſtendi, non funditus perimit ac delet, ſed æternis afficit cruciatibus. Nam interire prorſus anima non poteſt; quoniam ex Dei ſpiritu, qui æternus eſt, originem cepit. Anima, inquit, etiam morbum corporis ſentit, & oblivionem ſui patitur, & ſicut ægreſcit, ita etiam ſæpe ſanatur. Hoc eſt ergo, cur maxime virtus adhibenda ſit, ne ullo corporis dolore frangatur, & oblivionem ſui non anima, ſed mens patiatur. Quæ quoniam certa corporis regione conſiſtit, cum eam partem vis aliqua morbi vitiaverit, movetur loco, & quaſi conquaſſata, de ſede ſua emigrat, reditura ſcilicet, cum medela & ſanitas domicilium ſuum reformaverit. Nam quia juncta eſt anima cum corpore, ſi virtute careat, contagio ejus ægreſcit, & imbecillitas de ſocietate fragilitatis redundat ad mentem. Cum autem diſſociata fuerit a corpore, vigebit ipſa per ſe, nec ulla jam fragilitatis conditione tentabitur, quia indumentum fragile projecit. Sicut oculus, inquit, evulſus ac ſeparatus a corpore nihil poteſt videre: ita & anima ſeparata nihil ſentire, quia & ipſa pars eſt corporis. Falſum hoc, & diſſimile eſt; anima enim non pars corporis, ſed in corpore eſt. Sicut id, quod vaſe continetur, vaſis pars non eſt, nec ea quæ in domo ſunt, partes domus eſſe dicuntur: ita nec anima pars eſt corporis, quia corpus vel vas animæ eſt, vel receptaculum.

Jam illud argumentum multo magis inane eſt, quo ait animam, quia non citius emittatur ex corpore, mortalem videri, ſed paulatim ſe ex omnibus membris explicet; a ſummis pedibus incipiens: tanquam ſi eſſet æterna, uno temporis momento erumperet; quod fit in iis, qui ferro intereunt. Quos autem morbus interimit, ſpiritum diutius exhalant, ut paulatim

latim frigeſcentibus membris anima effletur. Quæ cum materia ſanguinis contineatur, ſicut lumen oleo, ea materia febrium calore conſumpta, neceſſe eſt membrorum ſumma quæque frigeſcere; quoniam venæ exiliores in extrema corporis porriguntur, & extremi ac tenuiores rivi deficiente vena fontis areſcunt. Nec tamen, quia ſenſus corporis deficit, animæ ſenſum extingui & occidere putandum eſt. Non enim anima corpore deficiente, ſed corpus anima decedente bruteſcit, quia ſenſum omnem trahit ſecum. Cum autem præſens anima ſenſum ſuum tribuat corpori, & vivere id efficiat; fieri non poteſt, ut non ipſa per ſe & vivat, & ſentiat, quoniam ipſa eſt & ſenſus & vita. Nam quod ait:

*— Quod ſi immortalis noſtra foret mens,*
*Non tam ſe moriens diſſolvi conquereretur:*
*Sed magis ire foras, veſtemque relinquere, ut anguis,*
*Gauderet.*

Equidem nunquam vidi, qui ſe quereretur in morte diſſolvi. Sed ille fortaſſe Epicureum aliquem viderat etiam dum moritur philoſophantem, ac de ſua diſſolutione in extremo ſpiritu diſſerentem.

Quomodo ſciri poteſt, utrum diſſolvi ſe ſentiat, an corpore liberari, cum in exitu lingua muteſcat? Nam dum ſentit, & loqui poteſt, nondum diſſolutus eſt: ubi diſſolutus eſt; jam nec ſentire, nec loqui poteſt; ita queri de diſſolutione aut nondum poteſt, aut jam non poteſt. Atenim prius quam diſſolvatur, intelligit ſe diſſolutum iri. Quid, quod videmus pleroſque morientium non diſſolvi conquerentes (ut ait,) ſed exire ſe, & proficiſci, & ambulare teſtantes; idque aut geſtu ſignificant, aut ſi adhuc poſſunt, & voce pronuntiant? Unde apparet non diſſolutionem fieri, ſed ſeparationem, quæ declarat animam permanere. Cætera Epicurei dogmatis argumenta Pythagoræ repugnant differenti, mi-

grare

grare animas de corporibus vetuſtate ac morte confectis, & inſinuare ſe novis ac recens natis, & easdem ſemper renaſci modo in homine, modo in pecude, modo in beſtia, modo in volucre, & hac ratione immortales eſſe, quod ſæpe variorum ac diſſimilium corporum domicilia commutent. Quæ ſententia deliri hominis, quoniam ridicula eſt, & mimo dignior quam ſchola fuit, ne refelli quidem ſerio debuit: quod qui facit, videtur vereri ne quis id credat. Prætereunda ſunt igitur nobis ea, quæ pro falſo contra falſum diſſerebantur: ſatis eſt ea refutaſſe, quæ contra verum diſputata ſunt.

---

## CAPUT XIII.

*De Anima, ac Teſtimonia de ejus æternitate.*

Declaravi, ut opinor, animam non eſſe ſolubilem. Supereſt citare teſtes, quorum autoritate argumenta firmentur. Neque nunc Prophetas in teſtimonium vocabo, quorum ratio & divinatio in hoc ſolo poſita eſt, ut ad cultum Dei, & ad immortalitatem ab eo accipiendam creari hominem doceant: ſed eos potius, quibus iſtos, qui reſpuunt veritatem, credere ſit neceſſe. Hermes naturam hominis deſcribens, ut doceret quemadmodum eſſet a Deo factus, hæc intulit: *και το αὐτο ἐξ ἀμφοτερων φυσεων της τȣ ἀθανατȣ και της θνητης μιαν ἐποιει φυσιν ἀνθρωπȣ, τον αὐτον πη μεν ἀθανατον πη δε θνητον ποιησας, και τȣτον φερων ἐν μεσῳ θειας και ἀθανατȣ φυσεως, και της θνητης, και μεταβλητȣ κατεστησατο, ἱνα ὁρων ἁπαντα, ἁπαντα και θαυμασῃ.* Sed hunc fortaſſe aliquis in numero philoſophorum computet, quamvis in Deos relatus Mercurii nomine ab Ægyptiis honoretur, nec plus ei autoritatis tribuat, quam Platoni, aut Pythagoræ. Majus igitur teſtimonium requiramus. Poli-

tes quidam conſuluit Apollinem Mileſium, utrumne maneat anima poſt mortem, an diſſolvatur; & reſpondit his verſibus:

*Ψυχη μεν μεχρι ὗ δεσμοις προς σωμα κρατειται,*
*Φθαρτα νουσα παθη, θνηταις ἀλγηδοσιν εἰκει.*
*Ἡνικα δ' ἀναλυσιν βροτεην μετα σωμα μαρανθεν*
*Ὠκιστην εὕρηται, ἐς αἰθερα πασα φορειται*
*Αἰεν ἀγηραος ὖσα, μενει δ' εἰς παμπαν ἀτειρης.*
*Προτογονος γαρ τουτο θεου διεταξε προνοια.*

Quid carmina Sibyllina? Nonne hoc ita eſſe declarant, cum fore aliquando denuntiant, ut a Deo de vivis ac mortuis judicetur? quorum exempla paulo poſt inferemus. Falſa eſt ergo Democriti, & Epicuri, & Dicæarchi de animæ diſſolutione ſententia: qui profecto non auderent de interitu animarum mago aliquo præſente diſſerere, qui ſciret certis carminibus ciere ab inferis animas, & adeſſe, & præbere ſe humanis oculis videndas, & loqui, & futura prædicere; & ſi auderent, re ipſa & documentis præſentibus vincerentur. Sed quia non pervidebant animæ rationem, quæ tam ſubtilis eſt, ut oculos humanæ mentis effugiat, interire dixerunt. Quid Ariſtoxenus, qui negavit omnino ullam eſſe animam, etiam cum vivit in corpore? ſed ſicut in fidibus ex intentione nervorum effici concordem ſonum, atque cantum, quem muſici harmoniam vocant: ita in corporibus ex compage viſcerum ac vigore membrorum vim ſentiendi exiſtere; quo nihil dici delirius poteſt. Verum ille oculos quidem habuit incolumes, cor tamen cæcum, quo vivere ſe, & habere mentem qua id ipſum cogitaverat, non videbat. Sed pleriſque hoc philoſophis accidit, ut putarent omnino non eſſe, quidquid oculis non apparet, cum mentis acies multo clarior debeat eſſe, quam corporis, ad ea perſpicienda, quorum vis ac ratio ſentitur potius quam videtur.

CA-

## CAPUT XIV.

### *De Mundi Temporibus primis ac poſtremis.*

Quoniam de immortalitate diximus animæ, ſequitur ut doceamus quatenus homini & quando tribuatur, ut in hoc quoque pravitatis ac ſtultitiæ ſuæ perſpiciant errores, qui mortales quosdam decretis placitisque mortalium Deos eſſe factos opinantur, vel quod artes invenerant, vel quod uſum quarumdam frugum docuerant, vel quod utilia vitæ hominum prodiderant, vel quod immanes beſtias interemerant. Quæ merita quam longe ab immortalitate ſemota ſint, & docuimus in prioribus libris, & nunc docebimus; ut appareat ſolam eſſe juſtitiam, quæ vitam homini pariat æternam, & ſolum Deum, qui æternæ vitæ præmium largiatur. Nam illi, qui ſuis meritis immortales facti eſſe dicuntur, quia nec juſtitia, nec ulla in his vera virtus fuit, non immortalitatem ſibi, ſed mortem peccatis ac libidinibus quæſierunt; nec cœleſte præmium, ſed inferna ſupplicia meruerunt, quæ pendent ſimul cum iis omnibus, qui eos coluerunt. Cujus judicii propinquare tempus oſtendam, ut & juſtis merces digna ſolvatur, & pœna merita impiis irrogetur.

Plato & multi alii philoſophorum, cum ignorarent originem rerum, ſupremumque illud tempus quo mundus eſſet effectus, multa millia ſeculorum fluxiſſe dixerunt, ex quo hic pulcherrimus mundi extiterit ornatus; ſecuti fortaſſe Chaldæos, qui (ut Cicero tradidit in libro de Divinatione primo) quadringenta ſeptuaginta millia annorum monimentis comprehenſa ſe habere delirant: in quo quia ſe poſſe argui non putabant, liberum ſibi crediderunt eſſe mentiri. Nos autem, quos divinæ litteræ ad ſcientiam veritatis erudiunt, principium mundi finemque cognovimus,

de quo nunc in fine operis diſſeremus; quoniam de principio in ſecundo libro explicavimus. Sciant igitur philoſophi, qui ab exordio mundi ſeculorum millia enumerant, nondum ſextum milleſimum annum eſſe concluſum; quo numero expleto, conſummationem fieri neceſſe eſt, & humanarum rerum ſtatum in melius reformari; cujus rei argumentum prius enarrandum eſt, quo ratio eluceat. Mundum Deus, & hoc rerum naturæ admirabile opus (ſicut arcanis ſacræ Scripturæ continetur) ſex dierum ſpatio conſummavit; diemque ſeptimum, quo ab operibus ſuis requieverat, ſanxit. Hic eſt autem dies Sabbati, qui lingua Hebræorum a numero nomen accepit, unde ſeptenarius numerus legitimus ac plenus eſt. Nam & dies ſeptem ſunt, quibus per vicem revolutis orbes conficiuntur annorum; & ſeptem ſtellæ, quæ non occidunt; & ſeptem ſidera, quæ vocantur errantia, quorum diſpares curſus, & inæquabiles motus, rerum ac temporum varietates efficere creduntur.

Ergo quoniam ſex diebus cuncta Dei opera perfecta ſunt, per ſecula ſex, id eſt annorum ſex millia, manere hoc ſtatu mundum neceſſe eſt. Dies enim magnus Dei mille annorum circulo terminatur, ſicut indicat Propheta, qui dicit: Ante oculos tuos, Domine, mille anni, tanquam dies unus. Et ſicut Deus ſex illos dies in tantis rebus fabricandis laboravit: ita & Religio, & veritas in his ſex millibus annorum laboret neceſſe eſt, malitia prævalente ac dominante. Et rurſus, quoniam perfectis operibus requievit die ſeptimo, eumque benedixit, neceſſe eſt, ut in fine ſexti milleſimi anni malitia omnis aboleatur e terra, & regnet per annos mille juſtitia; ſitque tranquillitas, & requies a laboribus, quos mundus jamdiu perfert. Verum quatenus id eveniat, ordine ſuo explicabo. Sæpe diximus, minora & exigua magnorum figuras & præmonſtrationes eſſe; ut hunc diem noſtrum, qui

ortu

ortu ſolis occaſuque finitur, diei magni ſpeciem gerere, quem circuitus annorum mille determinat.

Eodem modo etiam figuratio terreni hominis cœleſtis populi præferebat in poſterum fictionem. Nam ſicut perfectis omnibus, quæ in uſum hominis molitus eſt Deus, ipſum hominem ſexto die ultimum fecit, eumque induxit in hunc mundum, tanquam in domum jam diligenter inſtructam: ita nunc ſexto die magno verus homo verbo Dei fingitur; id eſt, ſanctus populus doctrina & præceptis Dei ad juſtitiam figuratur. Et ſicut tunc mortalis, atque imperfectus e terra fictus eſt, ut mille annis in hoc mundo viveret: ita nunc ex hoc terreſtri ſeculo perfectus homo fingitur; ut vivificatus a Deo, in hoc eodem mundo per annos mille dominetur. Quomodo autem conſummatio futura ſit, & qualis exitus humanis rebus impendeat, ſi quis divinas litteras fuerit ſcrutatus, inveniet. Sed & ſecularium prophetarum congruentes cum cœleſtibus voces, finem rerum & occaſum poſt breve tempus annuntiant, deſcribentes quaſi fatigati & delabentis mundi ultimam ſenectutem. Quæ vero a prophetis & vatibus futura eſſe dicantur, prius quam ſuperveniat extrema illa concluſio, collecta ex omnibus & coacervata ſubnectam.

## CAPUT XV.

*De Mundi Vaſtatione & Mutatione imperiorum.*

Eſt in arcanis ſanctarum litterarum, tranſcendiſſe in Ægyptum cogente inopia rei frumentariæ principem Hebræorum cum omni domo & cognatione. Cujus poſteri cum diutius in Ægypto commorantes in magnam gentem creviſſent, & gravi atque intolerando ſervitutis jugo premerentur, percuſſit Ægyptum Deus inſanabili plaga, & populum ſuum libera-

 vit,

vit, traductum medio mari cum diſciſſis fluctibus, & in utramque partem dimotis, ut per ſiccum populus graderetur. Conatusque rex Ægyptiorum profugos inſequi, coeunte in ſtatum ſuum pelago, cum omnibus copiis interceptus eſt. Quod facinus tam clarum tamque mirabile, quamvis ad præſens virtutem Dei hominibus oſtenderet, tamen præſignificatio & figura majoris rei fuit, quam Deus idem in extrema temporum conſummatione facturus eſt; liberabit enim plebem ſuam de gravi ſervitute mundi. Sed quoniam tunc una plebs Dei, & apud unam gentem fuit, Ægyptus ſola percuſſa eſt. Nunc autem, quia Dei populus ex omnibus linguis congregatus apud omnes gentes commoratur, & ab his dominantibus premitur; neceſſe eſt univerſas nationes, id eſt orbem totum, cœleſtibus plagis verberari, ut juſtus & cultor Dei populus liberetur. Et ſicut tunc ſigna facta ſunt, quibus futura clades Ægyptiis oſtenderetur: ita in ultimo fient prodigia miranda per omnia elementa mundi, quibus imminens exitus univerſis gentibus intelligatur.

Propinquante igitur hujus ſeculi termino, humanarum rerum ſtatum commutari neceſſe eſt, & in deterius nequitia invaleſcente prolabi; ut jam noſtra hæc tempora, quibus iniquitas & malitia usque ad ſummum gradum crevit, in illius tamen inſanabilis mali comparatione, felicia & prope aurea poſſint judicari. Ita etenim juſtitia rareſcet, ita impietas, & avaritia, & cupiditas, & libido crebreſcent, ut ſi qui tum forte fuerint boni, prædæ ſint ſceleratis, ac divexentur undique ab injuſtis; ſoli autem mali opulenti ſint: boni vero in omnibus contumeliis atque in egeſtate jactentur. Confundetur omne jus, & leges interibunt. Nihil quisquam tunc habebit, niſi aut male quæſitum, aut defenſum manu: audacia & vis omnia poſſidebunt. Non fides in hominibus, non pax, non huma-

humanitas, non pudor, non veritas erit; atque ita neque ſecuritas, neque regimen, neque requies a malis ulla. Omnis enim terra tumultuabitur: frement ubique bella: omnes gentes in armis erunt, & ſe invicem oppugnabunt. Civitates inter ſe finitimæ præliabuntur; & prima omnium Ægyptus ſtultarum ſuperſtitionum luet pœnas, & ſanguine velut flumine operietur. Tunc peragrabit gladius orbem, metens omnia, & tanquam meſſem cuncta proſternens. Cujus vaſtitatis & confuſionis hæc erit cauſa, quod Romanum nomen, quo nunc regitur orbis (horret animus dicere: ſed dicam, quia futurum eſt) tolletur de terra, & imperium in Aſiam revertetur, ac rurſus Oriens dominabitur, atque Occidens ſerviet. Nec mirum cuiquam debet videri, ſi regnum tanta mole fundatum, ac tandiu per tot & tales viros auctum, tantis denique opibus confirmatum, aliquando tamen corruet. Nihil eſt enim humanis viribus laboratum, quod non humanis æque viribus deſtrui poſſit, quoniam mortalia ſunt opera mortalium. Sic & alia prius regna, cum diutius floruiſſent, nihilominus tamen occiderunt. Nam & Ægyptios, & Perſas, & Græcos, & Aſſyrios proditum eſt regimen habuiſſe terrarum; quibus omnibus deſtructis, ad Romanos quoque rerum ſumma pervenit. Qui quanto cæteris omnibus regnis magnitudine anteſtant, tanto majore decident lapſu, quia plus habent ponderis ad ruinam, quæ ſunt cæteris altiora.

Non inſcite Seneca Romanæ urbis tempora diſtribuit in ætates. Primam enim dixit infantiam ſub rege Romulo fuiſſe, a quo & genita, & quaſi educata ſit Roma; deinde pueritiam ſub cæteris regibus, a quibus & aucta ſit, & diſciplinis pluribus inſtitutisque formata: at vero Tarquinio regnante, cum jam quaſi adulta eſſe cœpiſſet, ſervitium non tuliſſe, & rejecto ſuperbæ dominationis jugo, maluiſſe legibus obtemperare quam regibus; cumque eſſet adoleſcentia ejus

fine Punici belli terminata, tum denique confirmatis viribus cœpiſſe juveneſcere. Sublata enim Carthagine, quæ tamdiu æmula imperii fuit, manus ſuas in totum orbem terra marique porrexit; donec regibus cunctis & nationibus imperio ſubjugatis, cum jam bellorum materia deficeret, viribus ſuis male uteretur, quibus ſe ipſa confecit. Hæc fuit prima ejus ſenectus, cum bellis lacerata civilibus, atque inteſtino malo preſſa, rurſus ad regimen ſingularis imperii recidit, quaſi ad alteram infantiam revoluta. Amiſſa enim libertate, quam Bruto duce & autore defenderat, ita conſenuit, tanquam ſuſtentare ſe ipſa non valeret, niſi adminiculo regentium niteretur. Quod ſi hæc ita ſunt, quid reſtat, niſi ut ſequatur interitus ſenectutem? Et id futurum brevi conciones prophetarum denuntiant ſub ambage aliorum nominum, ne facile quis intelligat. Sibyllæ tamen aperte interituram eſſe Romam loquuntur, & quidem judicio Dei, quod nomen ejus habuerit inviſum, & inimica juſtitiæ, alumnum veritatis populum trucidarit. Hyſtaſpes quoque, qui fuit Medorum rex antiquiſſimus, a quo amnis quoque nomen accepit qui nunc Hydaſpes dicitur, admirabile ſomnium ſub interpretatione vaticinantis pueri ad memoriam poſteris tradidit, ſublatum iri ex orbe imperium nomenque Romanum multo ante præfatus eſt, quam illa Trojana gens conderetur.

## CAPUT XVI.

*De Mundi vaſtatione, ejusque prodigiis.*

Quomodo autem id futurum ſit, ne quis incredibile arbitretur, oſtendam. In primis multiplicatur regnum, & ſumma rerum poteſtas per plurimos diſſipata & conciſa minuetur. Tunc diſcordiæ civiles in perpetuum ſerentur; nec ulla requies bellis exitia-

libus

libus erit, donec reges decem pariter exiſtant, qui orbem terræ, non ad regendum, ſed ad conſumendum partiantur. Hi exercitibus in immenſum auctis, & agrorum cultibus deſtitutis, quod eſt principium everſionis & cladis, diſperdent omnia, & comminuent, & vorabunt. Tum repente adverſus eos hoſtis potentiſſimus ab extremis finibus plagæ ſeptentrionalis orietur, qui tribus ex eo numero deletis, qui tunc Aſiam obtinebunt, aſſumetur in ſocietatem a cæteris, ac princeps omnium conſtituetur. Hic inſuſtentabili dominatione vexabit orbem: divina & humana miſcebit; infanda dictu & execrabilia molietur; nova conſilia in pectore ſuo volutabit, ut proprium ſibi conſtituat imperium, leges commutet, & ſuas ſanciat; contaminabit, diripiet, ſpoliabit, occidet. Denique immutato nomine, atque imperii ſede translata, confuſio ac perturbatio humani generis conſequetur. Tum vero deteſtabile atque abominandum tempus exiſtet, quo nulli hominum ſit vita jucunda.

Evertentur funditus civitates, atque interibunt, non modo ferro atque igni, verum etiam terræ motibus aſſiduis, & eluvie aquarum, & morbis frequentibus, & fame crebra. Aer enim vitiabitur, & corruptus ac peſtilens fiet, modo importunis imbribus, modo inutili ſiccitate, nunc frigoribus, nunc æſtibus nimiis; nec terra homini dabit fructum: non ſeges quidquam, non arbor, non vitis feret. Sed cum in flore ſpem maximam dederint, in fruge decipient. Fontes quoque cum fluminibus areſcent, ut ne potus quidem ſuppetat; & aquæ in ſanguinem aut amaritudinem mutabuntur. Propter hæc deficient & in terra quadrupedes, & in aere volucres, & in mari piſces. Prodigia quoque in cœlo mirabilia mentes hominum maximo terrore confundent, & crines cometarum, & ſolis tenebræ, & color lunæ, & cadentium ſiderum lapſus. Nec tamen hæc uſitato modo

 fient:

fient: ſed exiſtent ſubito & ignota & inviſa oculis aſtra; Sol in perpetuum fuſcabitur, ut vix inter noctem diemque diſcernatur. Luna jam non tribus deficiet horis: ſed perpetuo ſanguine obfuſa, meatus extraordinarios peraget, ut non ſit homini promptum, aut ſiderum curſus, aut rationem temporum agnoſcere; fiet enim vel æſtas in hyeme, vel hyems in æſtate. Tunc annus breviabitur, & menſis minuetur, & dies in anguſtum coarctabitur. Stellæ vero creberrimæ cadent, ut cœlum omne cæcum ſine ullis luminibus appareat. Montes quoque altiſſimi decident, & planis æquabuntur: mare innavigabile conſtituetur.

Ac ne quid malis hominum terræque deſit, audietur e cœlo tuba; quod hoc modo Sibylla denuntiat, dicens:

*Σαλπιγξ ȣρανοθεν φονην πολυθρηνον ἀφησει.*

Itaque trepidabunt omnes, & ad luctuoſum illum ſonitum contremiſcent. Tum vero per iram Dei adverſus homines, qui juſtitiam non agnoverunt, ſæviet ferrum, ignis, fames, morbus, & ſuper omnia metus ſemper impendens. Tunc orabunt Deum, & non exaudiet; optabitur mors, & non veniet: ne nox quidem requiem timori dabit; nec ad oculos ſomnus accedet: ſed animas hominum ſollicitudo ac vigilia macerabit: plorabunt, & gement, & dentibus ſtrident; gratulabuntur mortuis, & vivos plangent. His & aliis pluribus malis ſolitudo fiet in terra, & erit deformatus orbis atque deſertus; quod in carminibus Sibyllinis ita dicitur:

*Ἐςαι κοσμος ἀκοσμος, ἀπολλυμενων ἀνθρωπων.*

Ita enim conficietur humanum genus, ut vix decima pars hominum relinquatur; & unde mille proceſſerant, vix prodient centum. De cultoribus etiam Dei duæ partes interibunt, & tertia quæ fuerit probata, remanebit.

CA-

## CAPUT XVII.

*De falſo Propheta & incommodis piorum, & illius internecione.*

Sed planius, quomodo id eveniat, exponam. Imminente jam temporum concluſione, Propheta magnus mittetur a Deo, qui convertat homines ad Dei agnitionem, & accipiat poteſtatem mirabilia faciendi. Ubicumque non audierint eum homines, claudet cœlum; & abſtinebit imbres, & aquam convertet in ſanguinem, & cruciabit illos ſiti ac fame; & quicumque conabitur eum lædere, procedet ignis de ore ejus, atque amburet illum. His prodigiis atque virtutibus convertet multos ad Dei cultum; peractisque operibus ipſius, alter Rex orietur ex Syria malo ſpiritu genitus, everſor ac perditor generis humani, qui reliquias illius prioris mali cum ipſo ſimul deleat. Hic pugnabit adverſus prophetam Dei; vincet, & interficiet eum, & inſepultum jacere patietur. Sed poſt diem tertium reviviſcet; atque inſpectantibus & mirantibus cunctis, rapietur in cœlum. Rex vero ille teterrimus erit quidem & ipſe, ſed mendaciorum propheta; & ſeipſum conſtituet ac vocabit Deum, & ſe coli jubebit ut Dei filium: & dabitur ei poteſtas, ut faciat ſigna & prodigia, quibus viſis, irretiat homines ut adorent eum. Jubebit ignem deſcendere de cœlo, & ſoles a ſuis curſibus ſtare, & imaginem loqui; & fient hæc ſub verbo ejus: quibus miraculis etiam ſapientium plurimi allicientur ab eo. Tunc eruere templum Dei conabitur, & juſtum populum perſequetur; & erit preſſura & contritio, qualis nunquam fuit a principio mundi.

Quicumque crediderint atque acceſſerint ei, ſignabuntur ab eo taquam pecudes: qui autem recuſaverint notam ejus, aut in montes fugient, aut comprehen-

prehenſi exquiſitis cruciatibus necabuntur. Idem juſtos homines obvolvet libris prophetarum, atque ita cremabit; & dabitur ei deſolare orbem terræ menſibus quadraginta duobus. Id erit tempus, quo juſtitia projicietur, & innocentia odio erit; quo mali bonos hoſtiliter prædabuntur: non lex, aut ordo, aut militæ diſciplina ſervabitur; non canos quisquam reverebitur, non officium pietatis agnoſcet; non ſexus aut infantiæ miſerebitur; confundentur omnia & miſcebuntur contra fas, contra jura naturæ. Ita quaſi uno communique latrocinio terra univerſa vaſtabitur. Cum hæc ita erunt, tunc juſti & ſectatores veritatis ſegregabunt ſe a malis, & fugient in ſolitudines. Quo audito, impius rex inflammatus ira veniet cum exercitu magno, & admotis omnibus copiis circumdabit montem, in quo juſti morabuntur, ut eos comprehendat. Illi vero, ubi ſe clauſos undique atque obſeſſos viderint, exclamabunt ad Deum voce magna, & auxilium cœleſte implorabunt; & exaudiet eos Deus, & mittet regem magnum de cœlo, qui eos eripiat ac liberet, omnesque impios ferro ignique diſperdat.

## CAPUT XVIII.

### *De Mundi Caſibus in extremo, ac de iis prædictis a Vatibus.*

Hæc ita futura eſſe, cum prophetæ omnes ex Dei ſpiritu, tum etiam vates ex inſtinctu dæmonum cecinerunt. Hiſtaſpes enim, quem ſuperius nominavi, deſcripta iniquitate ſeculi hujus extremi, pios ac fideles a nocentibus ſegregatos, ait cum fletu & gemitu extenturos eſſe ad cœlum manus, & imploraturos fidem Jovis; Jovem reſpecturum ad terram, & auditurum voces hominum, atque impios extincturum.

rum. Quæ omnia vera ſunt, præter unum, quod Jovem dixit illa facturum, quæ Deus faciet. Sed & illud non ſine dæmonum fraude ſubtractum eſt, miſſum iri a Patre tunc filium Dei, qui deletis omnibus malis, pios liberet. Quod Hermes tamen non diſſimulavit. In eo enim libro, qui *λογος τελειος* inſcribitur, poſt enumerationem malorum de quibus diximus, ſubjecit hæc: *ἐπ' ἀν δη ταυτα ὡδε γενηται, ὠ Ἀσκλεπιε, τοτε ὁ κυριος, και πατηρ, και θεος, και τȢ πρωτȢ και ἑνος θεȢ δημιȢργος, ἐπιβλεψας τοις γενομενοις, και τῃ ἑαυτȢ βȢλησει τοις τοιȢτοις, το ἀγαθον ἀντερεισας τῃ ἀταξιᾳ, και ανακαλεσαμενος την πλανην, και την κακιαν ἐκκαθηρας, πη μεν ὑδατι πολλῳ καταλυσας, πη δε πυρι ὀξυτατῳ διακαυσας, ἐνιοτε δε πολεμοις και λοιμοις ἐκπιεσας, ἠγαγεν ἐπι το ἀρχαιον και ἀποκατεςησεν τον ἑαυτȢ κοσμον.* Sibyllæ quoque non aliter fore oſtendunt, quam ut Dei filius a ſummo patre mittatur, qui & juſtos liberet de manibus impiorum, & injuſtos cum tyrannis ſævientibus deleat; e quibus una ſic tradidit:

*Ἥξει και μακαρων ἐθελων πολιν ἐξαλαπαξαι;*
*Και κεν τις θεοθεν βασιλευς πεμφθεις ἐπ' ἰδιων,*
*Παντας ὀλει βασιλεις μεγαλȢς και φωτας ἀριςȢς;*
*Εἴθ' ȣτως κρισις ἐςαι ὑπ' ἀφθιτȢ ἀθρωποισι.*

Item alia Sibylla:

*Και τοτ' ἀπ' ἠελιȢ πεμψειε θεος βασιληα,*
*Ὃς πασαν γαιαν παυσει πολεμοιο κακοιο.*

Et rurſus alia:

——— *ἡμετερας δȢλειας*
*Ζυγον δυσβαςακτον ἐπ' αὐχενι κειμενον ἀρει,*
*Και θεσμȢς ἀθεȢς λυσει, δεσμȢς τε βιαιȢς.*

## CAPUT XIX.

*De adventu Chriſti ad judicium, & de falſo Propheta devicto.*

Oppreſſo igitur orbe terræ, cum ad deſtruendam immenſarum virium tyrannidem humanæ opes defecerint, ſiquidem capto mundo cum magnis latronum exercitibus incubabit, divino auxilio tanta illa calamitas indigebit. Commotus igitur Deus & periculo ancipiti, & miſeranda comploratione juſtorum, mittet protinus liberatorem. Tunc aperietur cœlum medium intempeſta & tenebroſa nocte, ut in orbe toto lumen deſcendentis Dei tanquam fulgur appareat; quod Sibylla his verſibus locuta eſt:

——— Ὁππότ' ἂν ἔλθῃ.

Πυρ ἐςαι, σκοτος ἐν τῃ μεσσῃ νυκτι μελαινῃ.

Hæc eſt nox, quæ a nobis propter adventum regis ac Dei noſtri pervigilio celebratur: cujus noctis duplex eſt ratio, quod in ea & vitam tum recepit, cum paſſus eſt, & poſtea regnum orbis terræ recepturus eſt. Hic eſt enim liberator, & judex, & ultor, & rex, & Deus quem nos Chriſtum vocamus, qui prius quam deſcendat, hoc ſignum dabit. Cadet repente gladius e cœlo, ut ſciant juſti ducem ſanctæ militiæ deſcenſurum: & deſcendet comitantibus Angelis in medium terræ; & antecedet eum flamma inextinguibilis; & virtus Angelorum tradet in manus juſtorum multitudinem illam, quæ montem circumſederit, & concidetur ab hora tertia usque ad veſperum, & fluet ſanguis more torrentis; deletisque omnibus copiis, impius ſolus effugiet, & peribit ab eo virtus ſua.

Hic eſt autem, qui appellatur Antichriſtus: ſed ſeipſum Chriſtum mentietur, & contra verum dimicabit, & victus effugiet, & bellum ſæpe renovabit, & ſæpe vincetur; donec quarto prælio confectis omnibus

bus impiis debellatus, & captus, tandem ſcelerum ſuorum luat pœnas. Sed & cæteri principes, ac tyranni, qui contriverunt orbem, ſimul cum eo vincti adducentur ad regem, & increpabit eos, & coarguet; & exprobabit his facinora ipſorum, & damnabit eos, ac meritis cruciatibus tradet. Sic extincta malitia, & impietate compreſſa, requieſcet orbis, qui per tot ſecula ſubjectus errori ac ſceleri nefandam pertulit ſervitutem. Non colentur ulterius Dii manu facti: ſed a templis, & pulvinaribus ſuis deturbata ſimulacra igni dabuntur, & cum donis ſuis mirabilibus ardebunt, quod etiam Sibylla cum Prophetis congruens futurum eſſe prædixit:

*Τριψεσιν δ' εἰδωλα βροτοι και πλȣτον ἀπαντα.*

Erythræa quoque idem ſpopondit:

*Ἐργα δε χειροποιητα θεων κατακαυθησονται.*

---

## CAPUT XX.

*De Chriſti judicio; de Chriſtianis, atque de Anima.*

Poſt hæc aperientur inferi, & reſurgent mortui: de quibus judicium magnum idem ipſe rex ac Deus faciet, cui ſummus pater, & judicandi, & regnandi dabit maximam poteſtatem; de quo judicio & regno apud Erythræam Sibyllam ſic invenitur:

*Ὁπποτε και το λαβη τελος αἰσιμον, ἠδε βροτοισι*
*Και δη ἀφιξηται κρισις ἀθανατοιο θεοιο,*
*Ἥξει ἐπ' ἀνθρωπȣς μεγαλη κρισις ἠδε και ἀρχι.*

Deinde apud aliam:

*Ταρταρεον δε χαος τοτε δειξει γαια χανȣσα*
*Ἥξουσιν δ' ἐπι βημα θεȣ βασιλεος ἁπαντες.*

Et alio loco apud eamdem:

*Οὐρανον εἱλιξων γαιης κευθμωνας ἀνοιξω;*
*Και τοτ' ἀναςησω νεκρȣς, μοιραν ἀναλυσας*
*Και θανατȣ κεντρον, και ὑςερον εἰς κρισιν ἀξω,*
*Κρινων ευσεβεων και δυσσεβεων βιον ἀνδρων.*

Nec

Nec tamen univerſi tunc a Deo judicabuntur: ſed ii tantum qui ſunt in Dei Religione verſati. Nam qui Deum non agnòverunt, quoniam ſententia de his in abſolutionem ferri non poteſt, jam judicati damnatique ſunt, ſanctis litteris conteſtantibus, non reſurrecturos eſſe impios in judicium. Judicabuntur ergo qui Deum ſcierunt, & facinora eorum, id eſt mala opera cum bonis collata ponderabuntur; ut ſi plura & gravia fuerint bona juſtaque, dentur ad vitam beatam: ſi autem mala ſuperaverint, condemnentur ad pœnam. Hic fortaſſe dixerit quiſpiam: Si eſt immortalis anima, quomodo patibilis inducitur, ac pœnam ſentiens? Si enim ob merita punietur, ſentiet utique dolorem, atque ita etiam mortem. Si morti non eſt obnoxia, nec dolori quidem, patibilis igitùr non eſt.

Huic quæſtioni, ſive argumento, a Stoicis ita occurritur: Animas quidem hominum permanere, nec interventu mortis in nihilum reſolvi: ſed eorum, qui juſti fuerunt, puras, & impatibiles, & beatas ad ſedem cœleſtem, unde illis origo ſit, remeare; vel in campos quoſdam fortunatos rapi, ubi fruantur miris voluptatibus: impiorum vero, quoniam ſe malis cupiditatibus inquinaverunt, mediam quamdam gerere inter immortalem mortalemque naturam, & habere aliquid imbecillitatis ex contagione carnis. Cujus deſideriis ac libidinibus addictæ, ineluibilem quemdam fucum trahant labemque terrenam; quæ cum temporis diuturnitate penitus inhæſerit, ejus naturæ reddi animas, ut ſi non extinguibiles in totum, quoniam ex Deo ſunt, tamen cruciabiles fiant per corporis maculam, quæ peccatis inuſta, ſenſum doloris attribuit. Quam ſententiam Poeta ſic explicavit:

*Quin & ſupremo cum lumine vita reliquit,*
*Non tamen omne malum miſeris, nec funditus omnes*
*Corporeæ excedunt peſtes; penituſque neceſſe eſt,*
*Multa diu concreta modis inoleſcere miris.*

Ergo

*Ergo exercentur pœnis, veterumque malorum.*
*Supplicia expendunt.*

Hæc propemodum vera ſunt. Anima enim, cum divortium fecit a corpore, eſt, ut ait idem Poeta,

*Par levibus ventis, volucrique ſimillima ſomno,*

quia ſpiritus eſt, & ipſa tenuitate incomprehenſibilis: ſed nobis, qui ſumus corporales; Deo autem, cui ſubjacet poſſe omnia, comprehenſibilis.

---

## CAPUT XXI.

### *De cruciatibus & pœnis Animarum.*

Primum igitur dicimus, tantam eſſe Dei poteſtatem, ut etiam incorporalia comprehendat, & quemadmodum voluerit, afficiat. Nam & Angeli Deum metuunt, quia caſtigari ab eo poſſunt inenarrabili quodam modo; & dæmones reformidant, quia torquentur ab eo ac puniuntur. Quid ergo mirum, ſi cum ſint immortales animæ, tamen patibiles ſint Deo? Nam cum in ſe nihil habeant ſolidum & contrectabile, a ſolidis & corporalibus nullam vim pati poſſunt: ſed quia in ſolis ſpiritibus vivunt, a ſolo Deo tractabiles ſunt, cui virtus ac ſubſtantia ſpiritalis eſt. Sed tamen docent nos ſanctæ litteræ, quemadmodum pœnas impii ſint daturi. Nam quia peccata in corporibus contraxerunt, rurſus carne induentur, ut in corporibus piaculum ſolvant; & tamen non erit caro illa, quam Deus homini ſuperjecerit, huic terrenæ ſimilis: ſed inſolubilis ac permanens in æternum, ut ſufficere poſſit cruciatibus, & igni ſempiterno, cujus natura diverſa eſt ab hoc noſtro, quo ad vitæ neceſſaria utimur, qui niſi alicujus materiæ fomite alatur, extinguitur. At ille divinus per ſeipſum ſemper vivit ac viget ſine ullis alimentis, nec admiſtum habet fumum: ſed eſt purus, ac liquidus, & in aquæ modum fluidus.

Non enim vi aliqua ſurſum verſus urgetur, ſicut noſter, quem labes terreni corporis, quo tenetur, & fumus intermiſtus exilire cogit, & ad cœleſtem naturam cum trepidatione mobili ſubvolare.

Idem igitur divinus ignis una eademque vi atque potentia, & cremabit impios, & recreabit, & quantum e corporibus abſumet, tantum reponet, ac ſibi æternum pabulum ſubminiſtrabit; quod poetæ in vulturem Tityi tranſtulerunt: ita ſine ullo revireſcentium corporum detrimento aduret tantum, ac ſenſu doloris afficiet. Sed & juſtos cum judicaverit, etiam in igni eos examinabit. Tum quorum peccata vel pondere, vel numero prævaluerint, perſtringentur igni atque amburentur: quos autem plena juſtitia & maturitas virtutis incoxerit, ignem illum non ſentient; habent enim aliquid in ſe Dei, quod vim flammæ repellat, ac reſpuat. Tanta vis eſt innocentiæ, ut ab ea ignis ille refugiat innoxius; qui accepit a Deo hanc potentiam, ut impios urat, juſtis obtemperet. Nec tamen quiſquam putet, animas poſt mortem protinus judicari. Nam omnes in una communique cuſtodia detinentur, donec tempus adveniat, quo maximus judex meritorum faciat examen. Tum quorum fuerit probata juſtitia, ii præmium immortalitatis accipient: quorum autem peccata & ſcelera detecta fuerint, non reſurgent, ſed cum impiis in easdem tenebras recondentur, ad certa ſupplicia deſtinati.

## CAPUT XXII.

*De errore Poetarum, atque de Animæ reditu ab inferis.*

Figmenta hæc eſſe poetarum quidam putant, ignorantes unde illa poetæ acceperint, ac negant hæc fieri poſſe; nec mirum eſt ita illis videri. Aliter enim,

quam

quam res habet, traditur a poetis: qui licet ſint multo antiquiores, quam hiſtorici, & oratores, & cætera genera ſcriptorum; tamen quia myſterium divini ſacramenti neſciebant, & ad eos mentio reſurrectionis futuræ obſcuro rumore pervenerat, eam vero temere ac leviter auditam in modum commentitiæ fabulæ prodiderunt. Et tamen iidem teſtati ſunt, non autorem ſe certum, ſed opinionem ſequi; ut Maro, qui ait:

*Sit mihi fas audita loqui.*

Quamvis igitur veritatis arcana in parte corruperint; tamen ipſa res eo verior invenitur, quod cum Prophetis in parte conſentiunt: quod nobis ad probationem rei ſatis eſt. Errori tamen eorum ſubeſt ratio nonnulla. Nam cum prophetæ aſſiduis concionibus prædicarent, judicaturum eſſe de mortuis Filium Dei, & hæc annuntiatio non lateret, quoniam rectorem cœli non alium putabant eſſe, quam Jovem, judicare apud inferos Jovis filium tradiderunt: ſed tamen non Apollinem, aut Liberum, aut Mercurium, qui cœleſtes putantur, ſed eum qui & mortalis fuerit, & juſtus, vel Minoen, vel Æacum, vel Rhadamantum.

Corruperunt igitur poetica licentia, quod acceperant; vel opinio veritatem per diverſa ora ſermonesque varios diſſipata mutavit. Nam quod peractis apud inferos mille annis, rurſus ad vitam reſtitui cecinerunt, Marone ita dicente:

*Has omnes, ubi mille rotam volvere per annos,*
*Lethæum ad fluvium Deus evocat agmine magno,*
*Scilicet immemores ſupera ut convexa reviſant,*
*Rurſus & incipiant in corpora velle reverti.*

hæc eos ratio fefellit, quod reſurgent defuncti, non poſt mille annos mortis ſuæ: ſed ut reſtituti rurſus in vitam, mille annis cum Deo regnent. Deus enim

veniet, ut orbe hoc ab omni labe purgato, redivivas juſtorum animas, corporibus innovatis, ad ſempiternam beatitudinem ſuſcitet. Itaque præter aquam oblivionis vera ſunt cætera: quam idcirco finxerunt, ne quis illud opponeret: Cur ergo non meminerunt ſe aliquando vixiſſe, aut qui fuerint, aut quæ geſſerint? Sed nihilominus tamen veriſimile non putatur; & res tota velut licenter & fabuloſe ficta reſpuitur. Nobis autem de reſurrectione affirmantibus, & docentibus animas ad alteram vitam non oblitas ſui, ſed in eodem ſenſu ac figura eſſe redituras, illud opponitur. Tot jam ſecula tranſierunt: quis unquam unus ab inferis reſurrexit, ut exemplo ejus fieri poſſe credamus? Atenim reſurrectio fieri non poteſt, dominante adhuc injuſtitia. Hoc enim ſeculo necantur homines vi, ferro, inſidiis, venenis; afficiuntur injuriis, egeſtate, carceribus, tormentis, proſcriptionibus. Eo accedit, quod juſtitia inviſa eſt; quod omnes, qui Deum ſequi volunt, non tantum odio habentur: ſed vexantur omnibus contumeliis, & excruciantur multiplici genere pœnarum, & ad impios cultus manufactorum Deorum non ratione, aut veritate, ſed nefanda corporum laceratione coguntur.

Num igitur oportet ad hæc eadem reſurgere, & reverti homines ad vitam, in qua tuti eſſe non poſſint? Cum ergo juſti tam viles habeantur, tam facile tollantur; quid putemus futurum fuiſſe, ſi quis ab inferis rediens vitam poſtliminio recepiſſet? Auferretur profecto ab oculis hominum; ne viſo eo, vel audito, Deos univerſi relinquerent, & ad unius ſe Dei cultum Religionemque converterent. Ergo ſemel fieri reſurrectionem neceſſe eſt, cum malum fuerit ablatum; quoniam eos, qui reſurrexerint, nec mori jam ulterius, nec violari ullo modo fas eſt, ut beatam poſſint agere vitam, quorum mors reſignata eſt. Poetæ vero cum ſcirent, hoc ſeculum malis omni-

omnibus redundare, oblivionis amnem induxerunt, ne laborum ac malorum memores animæ reverti ad ſuperos recuſarent; unde Virgilius:

*O pater, anne aliquas ad cœlum hinc ire putandum eſt*
*Sublimes animas, iterumque ad tarda reverti.*
*Corpora? Quæ lucis miſeris tam dira cupido?*

Ignorabant enim quomodo, aut quando id fieri oporteret. Itaque renaſci eas putaverunt, & denuo ad uterum revolvi, atque ad infantiam regredi. Unde etiam Plato de anima diſſerens, ex hoc ait poſſe cognoſci animas eſſe immortales atque divinas, quod in pueris mobilia ſunt ingenia, & ad percipiendum facilia; quod ea, quæ diſcant, ita celeriter rapiant, uti non tunc primum diſcere illa videantur, ſed recognoſcere, atque reminiſci: in quo vir ſapiens poetis ineptiſſime credidit.

## CAPUT XXIII.

*De Reſurrectione animæ, atque ejus rei teſtimonia.*

Non igitur renaſcentur, quod fieri non poteſt: ſed reſurgent, & a Deo corporibus induentur; & prioris vitæ factorumque omnium memores erunt; & in bonis cœleſtibus collocati, ac fruentes jucunditate innumerabilium copiarum, præſenti Deo gratias agent, quod malum omne deleverit, quod eos ad regnum vitamque perpetuam ſuſcitarit. Qua de anaſtaſi philoſophi quoque dicere aliud conati ſunt tam corrupte, quam poetæ. Nam Pythagoras tranſire animas in nova corpora diſputavit: ſed inepte, quod ex hominibus in pecudes, & ex pecudibus in homines, & ſeipſum ex Euphorbo eſſe reparatum. Melius Chryſippus, quem Cicero ait fulcire porticum Stoicorum, qui in libris, quos de providentia ſcripſit,

cum de innovatione mundi loqueretur, hæc intulit: τȣτȣ δε ȣτως ἐχοντος, δηλον ὡς ȣδεν ἀδυνατον, και ἡμας μετα το τελευτησαι, παλιν περιοδων τινων ἐιλημμενον χρονȣ, εἰς ὁν νυν ἐσμεν καταςησεσθαι σχημα. Sed nos ab humanis ad divina redeamus. Sibylla dicit hæc:

Δυσπιςον γαρ ἁπαν μεροπων γενος: ἀλλ' ὁταν ἠδη
Κοσμȣ και θνητων ἐλθῃ κρισις, ἡν θεος αὐτος
Ποιησει κρινων ἀσεβεις θ' ἁμα εὐσεβεας τε,
Και τοτε δυσσεβεας μεν ἐπι ζοφον εν πυρι πεμψει.
Ὁσοι δ' εὐσεβεȣσι, παλιν ζησȣσ' ἐπι γαιης,
Πνευμα θεȣ δοντος τιμην ἁμα και βιον αὐτοις.

Quod ſi non modo prophetæ, ſed etiam vates, & poetæ, & philoſophi anaſtaſim mortuorum futuram eſſe conſentiunt; nemo quærat a nobis, quemadmodum fieri poſſit. Nec enim divinorum operum reddi poteſt ratio. Sed ſi a principio Deus hominem neſcio quo inenarrabili modo inſtituit; credamus ab eodem reſtitui veterem poſſe, qui novum fecit.

## CAPUT XXIV.

### *De renovato Mundo.*

Nunc reliqua ſubnectam. Veniet igitur ſummi & maximi Dei Filius, ut vivos ac mortuos judicet, teſtante atque dicente Sylla:

Πασης γαρ γαιης τοτε θνητων συγχυσις ἐςαι,
Αὐτος ὁ παντοκρατωρ ὁτ' ἀν ἠλθῃ βηματι κριναι
Ζωντων και νεκυων ψυχας, και κοσμον ἁπαντα.

Verum ille, cum deleverit injuſtitiam, judiciumque maximum fecerit, ac juſtos, qui a principio fuerunt, ad vitam reſtauraverit, mille annis inter homines verſabitur, eosque juſtiſſimo imperio reget. Quod alibi Sibylla vaticinans furensque proclamat:

Κλυ-

*Κλυτε δε μυ μεροπες, βασιλευς αἰωνιος ἀρχει.*

Tum qui erunt in corporibus vivi, non morientur: ſed per eosdem mille annos infinitam multitudinem generabunt; & erit ſoboles eorum ſancta, & Deo cara. Qui autem ab inferis ſuſcitabuntur, ii præerunt viventibus velut judices. Gentes vero non extinguentur omnino: ſed quædam relinquentur in victoriam Dei, ut triumphentur a juſtis, ac ſubjugentur perpetuæ ſervituti. Sub idem tempus etiam princeps dæmonum, qui eſt machinator omnium malorum, catenis vincietur; & erit in cuſtodia mille annis cœleſtis imperii, quo juſtitia in orbe regnabit, ne quod malum adverſus populum Dei moliatur. Poſt cujus adventum congregabuntur juſti ex omni terra; peractoque judicio, civitas ſancta conſtituetur in medio terræ, in qua ipſe conditor Deus cum juſtis dominantibus commoretur. Quam civitatem Sibylla deſignat, cum dicit:

*Και πωλιν, ἡν ἐποιησε Θεος, αὐτην ἐποιησε*
*Λαμπροτεραν ἀςρων, και ἡλιυ, ἠδε σεληνης.*

Tunc auferentur a mundo tenebræ illæ, quibus offunditur atque obcœcatur cœlum; & luna claritudinem ſolis accipiet, nec minuetur ulterius. Sol autem ſepties tanto, quam nunc eſt, clarior fiet. Terra vero aperiet fœcunditatem ſuam, & uberrimas fruges ſua ſponte generabit: rupes montium melle ſudabunt, per rivos vina decurrent; & flumina lacte inundabunt. Mundus denique ipſe gaudebit; & omnis rerum natura lætabitur, erepta & liberata dominio mali, & impietatis, & ſceleris, & erroris. Non beſtiæ per hoc tempus ſanguine alentur; non aves præda: ſed quieta & placida erunt omnia. Leones & vituli ad præſepe ſimul ſtabunt: lupus ovem non rapiet, canis non venabitur, accipitres & aquilæ non nocebunt: infans cum ſerpentibus ludet. Denique tunc fient

illa, quæ poetæ aureis temporibus facta eſſe jam Saturno regnante dixerunt. Quorum error hinc exortus eſt, quod prophetæ futurorum pleraque ſic proferunt & enuntiant, quaſi jam peracta. Viſiones enim divino ſpiritu offerebantur oculis eorum, & videbant illa in conſpectu ſuo quaſi fieri, ac terminari. Quæ vaticinia eorum cum paulatim fama vulgaſſet, quoniam profani a ſacramento ignorabant quatenus dicerentur, completa jam eſſe veteribus ſeculis illa omnia putaverunt, quæ utique fieri complerique non poterant homine regnante. Cum vero deletis religionibus impiis, & ſcelere compreſſo, ſubjecta erit Deo terra:

*Cedet & ipſe mari vector, nec nautica pinus*
*Mutabit merces: omnis feret omnia tellus.*
*Non raſtros patietur humus, non vinea falcem.*
*Robuſtus quoque jam tauris juga ſolvet arator.*
*Tunc etiam molli flaveſcet campus ariſta;*
*Incultisque rubens pendebit ſentibus uva;*
*Et duræ quercus ſudabunt roſcida mella,*
*Nec varios diſcet mentiri lana colores.*
*Ipſe ſed in pratis aries jam ſuave rubenti*
*Murice, jam croceo mutabit vellera luto.*
*Sponte ſuo ſandyx paſcentes veſtiet agnos.*
*Ipſæ lacte domum referent diſtenta capellæ*
*Ubera, nec magnos metuent armenta leones.*

Quæ poeta ſecundum Cumeæ Sibyllæ carmina prolocutus eſt. Erythræa vero ſic ait:

Οἱ δὲ λυκοι συν ἀρνεσ' ἐν ȣρεσιν ἀμιλλȣνται;
Χορτον γαρ λυγκες τ' ἐριφοισιν ἁμα βοσκονται.
'Αρκτοι συν μοσχοισιν ὁμȣ και πασι βροτοισι:
Σαρκοβορος τε λεων φαγετ' ἀχυρον παρα φατναις,
Συν βρεφεσιν τε δρακοντες ἁματορσι κοιμησονται.

Et alio loco de ubertate rerum:

Και τοτε δη χαρμην μεγαλην θεος ἀνδρασι δωσει;

Και

*Και γαρ γη και δενδρα, και ασπετα θρεμματα γαιης*
*Δωσουσιν καρπον τον αληθινον ανθρωποισι*
*Οἰνου και μελιτος γλυκερου, λευκουτε γαλακτος,*
*Και σιτου, ὁπερ ἐστι βροτοις καλλιστον ἁπαντων*

Et alia eodem modo:

*Εὐσεβεων δε μονων ἁγια χθων παντα ταδ' οἰσει*
*Ναμα μελιτος ἀπο πετρης ὑδ' ἀπο πηγης,*
*Και γαλατ' ἀμβροσιης ῥευσει παντεσσι δικαιοις.*

Vivent itaque homines tranquilliſſimam vitam & copioſiſſimam, & regnabunt cum Deo pariter; & reges gentium venient a finibus terræ cum donis ac muneribus, ut adorent & honorificent regem magnum, cujus nomen erit præclarum ac venerabile univerſis nationibus, quæ ſub cœlo erunt, & regibus qui dominabuntur in terra.

## CAPUT XXV.

### *De poſtremis temporibus, ac de urbe Roma.*

Hæc ſunt, quæ a Prophetis futura dicuntur: quorum teſtimonia & verba ponere opus non eſſe duxi; quoniam eſſet infinitum, nec tantam rerum multitudinem menſura libri caperet, tam multis uno ſpiritu ſimilia dicentibus, ſimulque ne faſtidium legentibus fieret, ſi ex omnibus collecta & translata congererem: præterea ut ea ipſa quæ dicerem, non noſtris, ſed alienis potiſſimum litteris confirmarem, doceremque, non modo apud nos, verum etiam apud eos ipſos qui nos inſectantur, veritatem conſignatam teneri, quam recuſant agnoſcere. Si quis autem diligentius hæc voluerit ſcire, ex ipſo fonte hauriat, & plura quam nos in his libris complexi ſumus, admirabilia reperiet. Fortaſſe quiſpiam nunc requirat,

quando, iſta quæ diximus, ſint futura. Jam ſuperius oſtendi, completis annorum ſex millibus mutationem iſtam fieri oportere, & jam propinquare ſummum illum concluſionis extremæ diem. De ſignis quæ prædicta ſunt a prophetis, licet noſcere; prædixerunt enim ſigna, quibus conſummatio temporum, & expectanda ſit nobis in ſingulos dies, & timenda. Quando tamen compleatur hæc ſumma, docent ii qui de temporibus ſcripſerunt, colligentes ea ex litteris ſanctis, & ex variis hiſtoriis, quantus ſit numerus annorum ab exordio mundi: qui licet varient, & aliquantum numeri eorum ſumma diſſentiat, omnis tamen expectatio non amplius quam ducentorum videtur annorum. Etiam res ipſa declarat, lapſum ruinamque rerum brevi fore: niſi quod incolumi urbe Roma nihil iſtiusmodi videtur eſſe metuendum. At veró cum caput illud orbis ócciderit, & *ῥύμη* eſſe cœperit, quod Sibyllæ fore aiunt, quis dubitet veniſſe jam finem rebus humanis, orbique terrarum? Illa, illa eſt civitas, quæ adhuc ſuſtentat omnia; precandusque nobis & adorandus eſt Deus cœli, ſi tamen ſtatuta ejus & placita differri poſſunt, ne citius quam putemus tyrannus ille abominabilis veniat, qui tantum facinus moliatur ac lumen illud effodiat, cujus interitu mundus ipſe lapſurus eſt. Nunc ad cætera exequenda redeamus, quæ deinceps ſecutura ſunt.

---

## CAPUT XXVI.

*De dæmonis emiſſione, alteroque maximo judicio.*

Diximus paulo ante, in principio regni ſancti fore, ut a Deo princeps dæmonum vinciatur. Sed idem, cum mille anni regni, hoc eſt ſeptem millia cœperint terminari, ſolvetur denuo, & cuſtodia emiſſus exibit; atque omnes gentes, quæ tunc erunt ſub

ditione

ditione juſtorum, concitabit, ut inferant bellum ſanctæ civitati; & colligetur ex omni orbe terræ innumerabilis populus nationum, & obſidebit, & circumdabit civitatem. Tunc veniet noviſſima ira Dei ſuper gentes, & debellabit eas usque ad unum: ac primum concutiet terram quam validiſſime, & a motu ejus ſcindentur montes Syriæ; & ſubſident colles in abruptum; & muri omnium civitatum concident, & ſtatuet Deus ſolem triduo ne occidat; & inflammabit eum; & deſcendet æſtus nimius, & aduſtio magna ſupra perduelles & impios populos, & imbres ſulfuris, & grandines lapidum, & guttæ ignis; & liqueſcent ſpiritus eorum in calore, & corpora conterentur in grandine, & ipſi ſe invicem gladio ferient; & replebuntur montes cadaveribus, & campi operientur oſſibus. Populus autem Dei tribus illis diebus ſub concavis terræ occultabitur; donec ira Dei adverſus gentes, & extremum judicium terminetur.

Tunc exibunt juſti de latebris ſuis, & invenient omnia cadaveribus atque oſſibus tecta. Sed & genus omne impiorum radicitus interibit; nec erit in hoc mundo ulla jam natio amplius, præter ſolam gentem Dei. Tum per annos ſeptem perpetes intactæ erunt ſilvæ; nec excidetur de montibus lignum. Sed arma gentium comburentur; & jam non erit bellum, ſed pax, & requies ſempiterna. Cum vero completi fuerint mille anni, renovabitur mundus a Deo, & cœlum complicabitur, & terra mutabitur; & transformabit Deus homines in ſimilitudinem Angelorum; & erunt candidi ſicut nix; & verſabuntur ſemper in conſpectu omnipotentis, & Domino ſuo ſacrificabunt, & ſervient in æternum. Eodem tempore fiet ſecunda illa & publica omnium reſurrectio, in qua excitabuntur injuſti ad cruciatus ſempiternos. Ii ſunt qui manu facta coluerunt;

luerunt; qui Dominum mundi ac parentem vel neſcierunt, vel abnegaverunt. Sed & Dominus illorum cum miniſtris ſuis comprehendetur, ad pœnamque damnabitur; cum quo pariter omnis turba impiorum pro ſuis facinoribus, in conſpectu Angelorum atque juſtorum, perpetuo igni cremabitur in æternum.

Hæc eſt doctrina ſanctorum Prophetarum, quam Chriſtiani ſequimur: hæc noſtra ſapientia; quam iſti qui vel fragilia colunt, vel inanem philoſophiam tuentur, tanquam ſtultitiam vanitatemque derident, quia nos defendere hanc publice atque aſſerere non ſolemus, Deo jubente, ut quieti ac ſilentes arcanum ejus in abdito atque intra noſtram conſcientiam teneamus; nec adverſus iſtos veri profanos, qui non diſcendi, ſed arguendi atque illudendi gratia, inclementer Deum ac Religionem ejus impugnant, pertinaci contentione certemus. Abſcondi enim tegique myſterium quam fideliſſime oportet, maxime a nobis, qui nomen fidei gerimus. Verum illi hanc taciturnitatem noſtram, veluti malam conſcientiam, criminantur: unde etiam quasdam execrabiles opiniones de pudicis & innocentibus fingunt; & libenter his, quæ finxerint, credunt.

„Sed omnia jam, ſanctiſſime Imperator, figmen-„ta ſopita ſunt, ex quo te, Deus ſummus ad reſti-„tuendum juſtitiæ domicilium, & ad tutelam gene-„ris humani excitavit: quo gubernante Romanæ „Reipublicæ ſtatum, jam cultores Dei pro ſcelera-„tis ac nefariis non habemur. Jam emergente at-„que illuſtrata veritate, non arguimur ut injuſti, „qui opera juſtitiæ facere conamur. Nemo jam no-„bis Dei nomen exprobrat. Nemo irreligioſus ul-„terius appellatur, qui ſoli omnium religioſi ſumus; „quoniam contemptis imaginibus mortuorum, vi-„vum colimus & verum Deum. Te providentia

„ſummæ

„ſummæ divinitatis ad faſtigium principale provexit; qui poſſes vera pietate aliorum male conſulta reſcindere, peccata corrigere; ſaluti hominum paterna clementia providere, ipſos denique malos a Republica ſummovere, quos ſumma pietate dejectos in manus tuas Deus tradidit, ut eſſet omnibus clarum, quæ ſit vera majeſtas.

„Illi enim, qui ut impias Religiones defenderent, cœleſtis ac ſingularis Dei cultum tollere voluerunt, profligati jacent. Tu autem, qui nomen ejus defendis & diligis, virtute ac felicitate præpollens, immortalibus tuis gloriis beatiſſime frueris. Illi pœnas ſceleris ſui & pendunt, & pependerunt. Te dextera Dei potens ab omnibus periculis protegit: tibi quietum tranquillumque moderamen cum ſumma omnium gratulatione largitur. Nec immerito rerum Dominus ac rector te potiſſimum delegit, per quem ſanctam Religionem ſuam inſtauraret, quoniam unus ex omnibus extitiſti, qui præcipua virtutis & ſanctitatis exempla præberes; quibus antiquorum Principum gloriam, quos tamen fama inter bonos numerat, non modo æquares, ſed etiam, quod eſt maximum, præterires. Illi quidem natura fortaſſe tantum ſimiles juſtis fuerunt. Qui enim moderatorem univerſitatis Deum ignorat, ſimilitudinem juſtitiæ aſſequi poteſt: ipſam vero non poteſt. Tu vero & morum ingenita ſanctitate, & veritatis & Dei agnitione in omni actu juſtitiæ opera conſummas. Erat igitur congruens, ut in formando generis humani ſtatu, te autore ac miniſtro Divinitas uteretur. Cui nos quotidianis precibus ſupplicamus, ut te in primis, quem rerum cuſtodem voluit eſſe, cuſtodiat; deinde inſpiret tibi voluntatem, qua ſemper in amore divini nominis perſeveres. Quod eſt omnibus ſalutare, & tibi ad felicitatem, & cæteris ad quietem.“

CA-

## CAPUT XXVII.

*Adhortatio & confirmatio piorum.*

Quoniam decurſis propoſiti operis ſeptem ſpatiis, ad metam provecti ſumus, ſupereſt ut exhortemur omnes ad ſuſcipiendam cum vera Religione ſapientiam; cujus vis & officium in eo vertitur, ut contemptis terreſtribus, & abjectis erroribus quibus antea tenebamur, fragilibus ſervientes, & fragilia concupiſcentes, ad æterna cœleſtis theſauri præmia dirigamur. Quæ ut capere poſſimus, quamprimum omittendæ ſunt hujus præſentis vitæ illicibiles voluptates, quæ animas hominum pernicioſa ſuavitate deliniunt. Quanta felicitas æſtimanda eſt, ſubtractum his labibus terræ proficiſci ad illum æquiſſimum judicem, parentemque indulgentiſſimum; qui pro laboribus requiem, pro morte vitam, pro tenebris claritatem, pro terrenis ac brevibus bonis æterna & cœleſtia largiatur: cum qua mercede acerbitates ac miſeriæ, quas perpetimur in hoc mundo facientes opera juſtitiæ, conferri & coæquari nullo modo poſſunt. Proinde ſi ſapientes, ſi beati eſſe volumus, cogitanda & proponenda ſunt nobis non tantum Terentiana illa, *Molendum eſſe uſque in piſtrino, vapulandum, habendæ compedes*: ſed his multo atrociora; carcer, catenæ, tormenta patienda; ſuſtinendi dolores; mors denique ipſa & ſuſcipienda eſt, & ferenda: cum liqueat conſcientiæ noſtræ, nec fragilem iſtam voluptatem ſine pœna, nec virtutem ſine divino præmio fore.

Univerſos igitur oportet operam dare, ut ſe quamprimum ad rectam viam dirigant; ut ſuſceptis operatiſque virtutibus, & hujus vitæ laboribus patienter exactis, conſolatorem Deum habere mereantur. Pater enim noſter ac Dominus, qui condidit firmavitque

que cœlum, qui ſolem cum cæteris ſideribus induxit, qui libratam magnitudine ſua terram vallavit montibus, mari circumdedit, amnibusque diſtinxit, & quidquid eſt in hoc opere mundi, conflavit ac perfecit e nihilo; perſpectis erroribus hominum, Ducem miſit, qui nobis juſtitiæ viam panderet: hunc ſequamur omnes; hunc audiamus; huic devotiſſime pareamus; quoniam ſolus, ut ait Lucretius,

*Veridicis hominum purgavit pectora dictis,*
*Et finem ſtatuit cuppedinis, atque timoris;*
*Expoſuitque bonum ſummum, quo tendimus omnes,*
*Quid foret; atque viam monſtravit limite parvo,*
*Qua poſſemus ad id recto contendere curſu.*

Nec monſtravit tantum, ſed etiam præceſſit; ne quis difficultatis gratia iter virtutis horreret. Deſeratur (ſi fieri poteſt) via perditionis & fraudis; in qua mors voluptatis illecebris adoperta celatur.

Et quanto quisque annis in ſenectutem vergentibus appropinquare cernit illum diem, quo ſit ei ex hac vita demigrandum, cogitet quam purus abſcedat; quam innocens ad judicem veniat, non ut faciunt, quorum cæcis mentibus lux negatur, qui jam deficientibus corporis viribus, in hoc admonentur inſtantis ultimæ neceſſitatis, ut cupidius, ut ardentius hauriendis libidinibus intendant. Qua ex voragine liberet ſe quisque, dum licet, dum facultas adeſt, ſeque ad Deum tota mente convertat; ut illum diem ſecurus expectet, quo præſes dominusque mundi Deus de ſingulorum factis cogitationibusque judicabit. Quæcumque hic expetuntur, non tantum negligat, ſed & fugiat; potioremque animam ſuam judicet, quam bona iſta fallacia, quorum incerta & caduca poſſeſſio eſt; migrant enim quotidie: multo velocius exeunt, quam intraverant; & tamen, ſi nobis usque ad ultimum liceat iſtis frui, aliis certe relinquen-

linquenda ſunt. Nihil nobiſcum ferre poſſumus, niſi vitam bene atque innocenter actam. Ille ad Deum copioſus, ille opulentus adveniet, cui aſtabunt continentia, miſericordia, patientia, caritas, fides. Hæc eſt hæreditas noſtra, quæ nec eripi cuiquam, nec transferri ad alterum poteſt. Et quis eſt, qui hæc bona parare, & adquirere ſibi velit?

Veniant, qui eſuriunt, ut cœleſti cibo ſaturati, ſempiternam famem ponant: veniant, qui ſitiunt; ut aquam ſalutarem de perenni fonte pleniſſimis faucibus trahant. Hoc cibatu atque potu Dei, & cæci videbunt, & ſurdi audient, & muti loquentur, & claudi ambulabunt, & ſtulti ſapient, & ægroti valebunt, & mortui reviviſcent. Quisquis enim corruptelas terræ virtute calcaverit, hunc arbiter ille ſummus, & verax, ad lucem vitamque perpetuam ſuſcitabit. Nemo divitiis, nemo faſcibus, nemo etiam regia poteſtate confidat: immortalem iſta non faciunt. Nam quicumque rationem hominis abjecerit, ac præſentia ſecutus, in humum ſe ipſe proſtraverit, tanquam deſertor Domini & imperatoris, & patris ſui punietur. Intendamus ergo juſtitiæ, quæ nos inſeparabilis comes ad Deum ſola perducet; &

——— *dum ſpiritus hos regit artus*,

infatigabilem militiam Deo militemus: ſtationes vigiliasque celebremus; congrediamur cum hoſte, quem novimus, fortiter, ut victores, ac devicto adverſario triumphantes, præmium virtutis, quod ipſe promiſit, a Domino conſequamur.

University of Toronto
Library

DO NOT
REMOVE
THE
CARD
FROM
THIS
POCKET

Acme Library Card Pocket
Under Pat. "Ref. Index File."
Made by LIBRARY BUREAU

UTL AT DOWNSVIEW
D RANGE BAY SHLF POS ITEM C
39 16 07 01 14 005 2